

MANNEN
VAN
BETEKENIS

IN
ONZE DAGEN,
LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTE.

BIJEENGEBRACHT DOOR

N. C. BALSEM.

HAARLEM,
H. D. TJBENK WILLINK,
1883.

INHOUD.

DR. J. J. VAN OOSTERZEE, door Dr. A. W. Bronsveld.	Blz. 1
RUDOLF VIRCHOW, door Prof. C. A. Pekelharing.	„ 55
ANTON RUBINSTEIN, door Dan. de Lange.	„ 93
HERBERT SPENCER, door I. Molenaar.	„ 103
HANS MAKARE, door Joh. Gram.	„ 151
THOMAS HENRY HUXLEY, door Prof. P. Harting.	„ 171
ELISABETH, KONINGIN VAN RUMENIE, (Carmen Sylva), door W. J. Maassen.	„ 193
JACOB MOLESCHOTT, door R. E. de Haan.	„ 235
PETER COOPER, door K. Spijkman.	„ 303
FRANÇOIS LAURENT, door W. J. Maassen.	„ 327
HENDRIK CONSCIENCE, door Theo. Coopman en V. A. de la Montagne.	„ 353

PROF. V. OOSTERZEE.

DR. J. J. VAN OOSTERZEE.

Naar het fraaie kerkhof van Utrecht wordt niet zelden een doode uitgedragen, wiens naam in wijden kring bekend was geworden. Velen rusten er daar van hun werk, rondom wier open groeve een aantal mannen zich schaarde, die door hun tegenwoordigheid niet slechts een blijk van vriendschap en liefde, maar ook van waardeering en van hulde geven wilden.

Zelden echter had er in de oude bisschopsstad een uitvaart plaats, welke zóó de algemeene aandacht trok als die van den hoogleeraar J. J. van Oosterzee, op den vollen middag van 3 Augustus dezes jaars. De straten, waar langs zijn begrafenisstoet zich bewegen zou, waren reeds een uur vóór den tijd der ter aarde bestelling vol menschen, uit alle deelen en wijken der stad samenvloeiend. En toen de droeve gang eindelijk werd volbracht, reed de met prachtige kransen van witte rozen omhangen lijk-wagen, van vijf koetsen gevolgd, door dichte rijen van mannen en vrouwen, die van deze begrafenis, al was het slechts een oogenblik, getuigen wilden zijn.

Op het kerkhof waren duizenden vereenigd. Zij behoorden tot

de meest verscheiden kringen en standen onzer maatschappij. Wie toch werden er opgemerkt? Een vertegenwoordiger van een lid onzer vorstelijke familie; een van de ministers des Konings; een hooggeplaatst geestelijke der oud-roomsche klerезy; docenten van de theologische school te Kampen; curatoren van de Utrechtsche, hoogleeraren van meer dan één nederlandsche hoogeschool; een groot aantal predikanten uit alle oorden des vaderlands; leerlingen en oud-leerlingen van den ontslapene; voorts leden der Utrechtsche en der Rotterdamsche gemeente, die de laatste eer kwamen bewijzen aan een onvergetelijk prediker; en om al deze achtbare mannen en vrouwen heen woelde die bonte, golvende menigte, welke in onze steden — wie zegt ons, op welk teeken? — samenstroomt, zoodra er in 't openbaar iets ongewoons plaats grijpt, iets, dat de stilte stoort, of de drukte vermeedert. Voorzeker, deze begrafenis bewees, hoe algemeen bekend en geëerd de naam was van den hoogleeraar van Oosterzee.

Maar dat is ook op andere wijze gebleken. Zoodra de tijding van zijn plotselingen dood bekend was geworden, gebeurde iets dergelijks als wat eenmaal geschiedde bij het lijk van Asahel: ¹ allen bleven een oogenblik bij dezen doode staan. Ieder gevoelde, dat een man uit ons midden was weggenomen, die een eenige, een breede plaats innam, en wiens gemis diep zou worden gevoeld en betreurd. Alle nieuwsbladen, van welke richting ook, wijdden meerdere of mindere regels aan de nagedachtenis van Dr. van Oosterzee, want in alle kringen, en in alle deelen van ons vaderland had hij vrienden en vereerders.

Hij behoorde tot onze "Mannen van beteekenis", en wij willen beproeven in deze bladzijden zijn leven en werken te schetsen. Op volledigheid, op breedheid wil deze schets geen aanspraak maken. Naar waarheid echter wil zij streven, daar hij, die zich

¹ Zie 2 Sam. 2: 23.

gereed maakt om haar te vervaardigen, zich bewust is den vermaarden overledene te willen plaatsn in het volle, zuivere licht, dat deze doode, ook bij zijn leven, niet behoefde te duchten.

Op den 1sten April van 't jaar 1817 werd Johannes Jacobus van Oosterzee te Rotterdam geboren. Zijn vader, Mattheus Hendrik van Oosterzee, bekleedde er de waardigheid van ontvanger der stedelijke accijnzen. Hij was tweemaal gehuwd geweest, en liet, toen hij reeds in 1823 overleed, uit zijn eerste huwelijk vijf, en uit een tweeden echt drie kinderen na. Zijn tweede echtgenoot, de eigen moeder van Johannes Jacobus, was een vrouw van oprechte vroomheid. Nog niet bijzonder lang is 't geleden, dat ik haar zoon, bij een promotie, met groote warmte hoorde gewagen van haar godsvrucht, terwijl hij haar teekende als een christin, die niet bijzonder goed thuis was in de 37 artikelen en de vijf dordsche leerregels, maar des te beter in haar kerkboek en in de geestelijke gedichten van Van Alphen.

Zij liet zich veel gelegen liggen aan de vorming van haar kinderen. Haar oudste zoon, op wien wij in deze bladzijden uw aandacht vestigen, bezocht de bekende "fransche school" van den heer Görnitz, en later het vermaarde Erasmiaansche gymnasium. De nog altijd te Rotterdam niet vergeten predikant A. de Vries werd "de trouwe leidsman zijner kindsheid en jongelingsjaren" ¹. Hij getuigde zelf van dezen begaafden leermeester, dat zijn "waarlijk Evangelische prediktrant ongekunstelde eenvoudigheid met diepte vereenigde, dat hij zich kenmerkte door scherpzinnigheid, menschenkennis, warmte en trouw van hart", en aandoenlijk is van Oosterzee's verzekering: "ook ik bewaar de herinnering trouw van zoo veel onderwijs, aanmoediging en deelneming als ik, sinds het

¹ Zie Leerrede over Aärons dood, in: Al de Leerredenen Dl. X pag. 72. (Nieuwe uitgave).

tiende jaar mijns levens, in verschillende omstandigheden van den waardigen man heb genoten.”

Op het gymnasium bleek reeds zijn meer dan gewone aanleg en verbaasde hij door zijn ongelooflijk sterk geheugen. Zijn bloedverwant, de als beoefenaar van ons kerkrecht verdienstelijke H. M. C. van Oosterzee, verhaalde mij eens, dat hij in de nabijheid van Rotterdam een leerrede had uitgesproken, welke den volgenden dag van woord tot woord schriftelijk werd weergegeven door zijn jeugdigen neef, ofschoon deze niet den indruk had gemaakt van bijzonder aandachtig te luisteren. De twijfel aan zijn oplettendheid werd dus even schitterend gelogenstrafd, als de roep van zijn sterk geheugen vergroot werd.

Geen wonder, dat de middelen werden verstrekt om hem te doen studeeren. Op 17jarigen leeftijd werd hij ingeschreven in Utrecht's Album academicum ¹, en werd de betrekking aangeknoopt tusschen hem en de hoogeschool, welke eerst door den dood is verbroken geworden.

In de literarische faculteit trokken hem 't meest de lessen aan van den hoogl. Goudoover en “den eenigen” ² van Heusde, terwijl hij gedurende twee jaren een privaat-kollege volgde van den hoogl. Schröder. Tot de studie der theologie werd hij gevormd door de hoogleeraren Heringa, Bouman, Royaards en Vinke.

Met grooten dank was hij vervuld jegens Heringa voor zijn jessen in de praktische theologie. Welk een warm en erkentelijk hart hij den hoogl. Bouman toedroeg, kan o. a. blijken uit de boeiende schets van zijn leven, welke hij schreef voor de Ned. maatschappij van letterkunde; en luide erkende hij, dat prof. Vinke in hem den lust gewekt had tot dogmatische studiën.

¹ 't Is hem bijgebleven hoe hij, 28 Dec. 1834, het eerst Vinke hoorde preëken, en wel over Job 28: 28.

² *Unicum illum*, zoo als v. O. hem noemde in de *praefatio* van zijn Dissertatie, p. VII.

Groote dank was van Oosterzee ook verschuldigd aan zijn akademievrienden. Ongeveer van denzelfden leeftijd als hij waren de toenmalige studenten Doedes, Schouw Sandvoort, van den Ham, Barger, Taats, Voorhoeve, Kemink, D. Harting — aan wie zich jongeren als J. J. van Toorenenbergen, J. C. Verhoeff, ten Kate, Tinholt e. a. aansloten. In het hart dezer jeugdige mannen is te Utrecht een liefde ontwaakt voor de theologie, welke geen hunner ooit heeft verloochend, en waaraan wij menige kostelijke studie-vrucht te danken hebben ¹.

Op den 23 Juni 1840 had zijn promotie plaats tot doctor in de theologie, na de verdediging van een lijvig proefschrift *de Jesu, e Virgine Maria nato*. De eenige *homiletische* thesis, achter deze dissertatie voorkomende, luidt "Polemiek moet van den gewijden kansel geweerd blijven."

Hij had, toen hij promoveerde, het proponentsexamen reeds achter den rug, dat in 1839 was afgelegd; maar eerst in 't begin van 1841 (den 7den Februari) werd hij predikant te Eemnes-binnen. ² Eenige maanden heeft hij dus op een plaats moeten wachten, en zonderling klinkt het, dat hij "op beroep" heeft gepreekt in een kleine gemeente niet ver van Utrecht, waar men echter boven hem de voorkeur gaf aan een mededinger, die er nog altijd predikant is, en gaarne van deze overwinning, op van Oosterzee behaald, aan anderen gewaagt.

De pastorie, waarin hij te Eemnes heeft gewoond, staat nog, en haar tegenwoordige bewoner wees mij onlangs de kamer, die zijn beroemde voorganger had gebruikt tot studeervertrek. Eer hij predikant werd, was hij gehuwd met Mej. C. M. E. de Wilde. De gemeente, die de latere hoogleraren ter Haar en Prins ook eenigen tijd tot haar leeraars had mogen hebben, verheugde zich nog geen

¹ De vroeg outslapen Frans Smeer Jr. die jonger was dan v. O., bezong zijn vriendschap in een gedicht, achter v. O.'s dissertatie te vinden.

² De tekst der intreerede was Efez. 3 : 14—21.

twee en dertig maanden in 't bezit van v. Oosterzee. Reeds den 1sten October 1843 nam hij afscheid van haar met een leerrede over Hebr. 13 : 8. Van veel genoten zegen kon hij gewagen, en daarbij getuigen, dat te Eemnes "voor het uitwendige zijn levenshemel onbewolkt was en helder," en dat hij er "de eerste oudervreugde mocht smaken."

De gemeente, welke hem nu wachtte, was Alkmaar, de oude "hoofdstad van Kennemerland". Er heerschte toen ter tijde in die streek "een nauwelijks noemenswaarde spanning en onrust op kerkelijk en theologisch gebied".¹ Toch heeft het optreden van v. Oosterzee er een ongehoorde belangstelling gewekt. Men weet nog te verhalen, hoe in menige naburige gemeente bij bekenslag dag en uur den volke werden bekend gemaakt, waarop hij te Alkmaar zou optreden, en hoe men dan daarheen voer met schuit of rijtuig, om den jeugdigen prediker te hooren. Te Alkmaar werd ook het verbond der vriendschap gesloten met mejuffrouw A. L. G. Tousseint, dat geen schade leed, toen later de gevierde schrijfster van *Het huis Lauernesse* haar naam verbond aan dien van den genialen Bosboom. Van Oosterzee verzekerde zelf, dat hij in zijn tweede gemeente "van den beginne af met oprechte belangstelling, neen, met hooge ingenomenheid ontvangen was."² Maar de zegen, dien hij er mocht brengen, kon slechts de vrucht zijn "eener kortstondige evangelieverkondiging."³

De gemeente, die hem had geroepen, en aan welker roepstem hij had gehoor gegeven, was Rotterdam. Den 24sten November 1844 deed hij er zijn intrede, met een leerrede over Lucas 4 : 16 tot 22^a: "Jezus' eerste evangelieprediking te Nazareth."

¹ Woorden van v. Oosterzee in zijn levensbericht van M. Cohen Stuart, Verspr. Geschriften III p. 424.

² "Al de Leerredenen." X. p. 23.

³ Dit is het thema der afscheidsrede, naar aanleiding van Joh. IV : 40^b. De intreetekst was geweest 1 Kor. 9 : 16^b.

In welk een stemming des gemoeds hij zijn eerste woord tot deze zijn derde gemeente uitsprak, moge een enkele aanhaling duidelijk maken: "Als ik mij den weg voor den geest breng, waarlangs de hemelsche Voorzienigheid mij tot dusver geleid heeft, dan wordt het harte mij vol, en mijne lippen herhalen: "ik ben geringer, o Heer, dan alle uwe weldadigheid en trouw!" Weinige waren nog wel de schreden, die ik zetten mocht op de baan van het leven, maar toch genoeg om mij met aanbiddende verwondering, de wijze te doen opmerken, waarop de Heer mijn pad voorspoedig gemaakt heeft. Nog zie ik terug op mijn onvergetelijk Eennes, die liefelijke plek, waar mijne eerste krachten aan de dienst des Heeren toegewijd werden, en waar de gehechtheid der gemeente, de zorg der vriendschap, en de heerlijke natuur mij bijna een hemel deden vinden op aarde. Nog denk ik met dankbaarheid aan mijne hartelijk geliefde gemeente van Alkmaar, waar ik wel kort maar met zichtbaren zegen mocht werken, slechts schoorvoetende kon henengaan, en bij velen, wier namen in mijn hart zijn geschreven, in aandenken zal blijven. En thans sta ik voor u, gemeente mijner vaderstad! om te arbeiden aan uwe volmaking in Christus. De herinneringen verdringen zich voor mijnen geest. Hier, waar mijn wieg en bakermat stonden, groeide ik op aan de hand eener waardige moeder, als kweekeling der Voorzienigheid, die meer dan vaderlijk voor den vroeg vaderlooze zorgde. Hier voelde ik onder de prediking uwer leeraren den lust tot de bediening des Evangelies in mijnen boezem ontkiemen. Hier vond ik vrienden, wier harte warm voor mij sloeg, en wier pad mijn jeugdige schreden geleide. En thans — heerlijk voltooit mijn hemelsche Leidsman zijn eigen werk. Tot de gemeente, die mij onder hare leden opnam, mag ik de woorden brengen des eeuwigen levens. Aan denzelfden disch, waar ik het eerst leerde roemen in het kruis van den Heer, mag ik u de teekenen en panden reiken zijner verlossende liefde. Staande boven het graf van mijnen

waardigen vader, zal ik u het leven en de opstanding mogen verkondigen. En bij al mijn gebrek en al mijne zwakheid, schenkt God mij een eere, die slechts aan weinigen, en ook dezen bijna nimmer zoo vroegtijdig ten deel valt. Dat had de zoon der weduwe niet durven denken, hemelsche Voorzienigheid, toen hij vóór nog geen tiental jaren henenging van hier, om zich voor te bereiden voor zijne heilige taak. Maar Gij hebt het gedaan, Gij, man der weduwen en vader der weezen, die groot zijt van raad en machtig van daad. Niet hem, niet hem, o Heer, uw naam alleen zij eer!”

Bij deze intrede was v. Oosterzee's moeder niet tegenwoordig. Door lichaamszwakte werd zij verhinderd. Aandoenlijk zijn de woorden, waarmee haar zoon harer gedacht: “Wat zij, zoolang ik leefde, heeft gedaan, doet zij voorzeker ook thans. Zij bidt voor mij, terwijl ik tot u spreke. Mijn dank en liefde zullen haar volgen tot over het graf.”

Drie weken, nadat deze woorden waren uitgesproken, ontsliep zij. Wierp dit sterfgeval een weemoedige tint over v. Oosterzee's komst in Rotterdam, er stond niet weinig tegenover, dat zijn pad verhelderde.

Hij vond een belangwekkenden kring van ambtgenooten. Nog ruim twee jaren mocht hij zijn geliefden leermeester de Vries zijn collega heeten; ook leefde en arbeide nog Ds. van den Ham, de vader van v. Oosterzee's vriend, een man van wiens oorspronkelijkheid en ernst nog velen te Rotterdam gewagen; Hugenholtz, Vorstman, Oort, v. Doesburg, en Bouman waren sinds korter of langer tijd in de bloeiende Maasstad werkzaam, en haar jongste leeraar, bij v. Oosterzee's komst, was de tegenwoordige leidsche hoogleeraar Prins, die — opmerkelijk! — ook te Eemnes en te Alkmaar het evangelie bediend had.

Toen v. Oosterzee op 7 Mei 1848 den eerwaardigen Theesingh bij de rotterdamsche gemeente inleidde, was Dr. Doedes, zijn ge-

liefde vriend, ook reeds naast hem arbeidende. De heer Theesingh hoorde bij zijn bevestiging van den kansel verklaren, dat "de broederkring een voorbeeld van liefde en eensgezindheid mocht heeten", en aan de gemeente toen ter tijde werd eenparig het getuigenis gegeven, dat zij bijzonder "leeraarlievend" was. Met den gang, dien de ontwikkeling onzer kerkelijke en godgeleerde toestanden nam, kwamen ook aan de boorden van de Maas vele zaken en personen tegenover elkander in een andere verhouding te staan dan vroeger. Legt men naast deze rede van 1848 de afscheidsrede van 1863, dan verneemt men geen woorden van bitterheid, maar er wordt gewaagd van "verschil van standpunt" en de bede aan den kerkeraad wordt niet teruggehouden, dat iemand in de plaats van den heengaande beroepen moge worden, die zijn plaats waarlijk vervulde, en niet verstrooien ging, wat hij had vergaard. En scheidde hij van niemand, dien hij niet welgemeend de hand kon drukken, er worden met name genoemd, met wie van Oosterzee "in ééne geest" werkzaam was geweest.

't Is algemeen bekend, dat eenige jaren achtereen een groot gedeelte der rotterdamsche gemeente alleen bij v. Oosterzee, Doedes en Theesingh ter kerke kwam, en dat de invloed van hoorders en sprekers wederkeerig mag worden genoemd. Van weerszijden vormde men elkander, en kon v. Oosterzee naar waarheid getuigen: "partijhoofd heb ik nooit willen wezen, van partijmaken was ik in het diepst mijner ziel afkeerig," hij mocht toch ook verzekeren, dat hij 't evangelie "met gedurig klimmende klaarheid en vastheid", en, "naar hij hoopte, ook met toenemende diepte en kracht had verkondigd." Van lieverlede werd de scheiding der geesten ook merkbaar in 't gehoor, dat zich rondom v. Oosterzee verdrong. Maar toch, bij 't neerleggen van den herdersstaf, "dien hij niet zonder herdershart gedragen had", kon hij ootmoedig verklaren, dat Rotterdam voor hem een trouwe gemeente was geweest, waar hij "zooveel vrienden en hoorders vond", dat hij zich

“soms opzettelijk herinneren moest, dat toch niet allen het waren.”¹

Inderdaad heeft hij al de achttien jaren van zijn verblijf te Rotterdam altijd gepredikt in overvolle kerken. Gewaagt hij zelf ergens van “een wemelende schare” — hij heeft haar niet zien vervloeien, en bleef tot den einde de gevierde van Oosterzee. Wat het eigenaardige en aantrekkelijke van zijn welsprekendheid was, zullen wij straks trachten in het licht te stellen. Thans vermelden wij slechts het feit, dat overal en wanneer hij ook optrad, geen plaats onbezet bleef. Ieder, die het kerkgaan nog niet verleerd had, en een zondag te Rotterdam vertoefde, vroeg: preekt van Oosterzee? Ons zijn voorbeelden bekend van ambtsbroeders, die op een weekdag reizende door onze tweede koopstad, de reis zochten in te richten, dat zij den beroemden kanselredenaar konden hooren, als hij toevallig juist dan een preekbeurt vervulde. Thuis gekomen, sprak men van 't gelukkig toeval, en men moest verslag geven van hetgeen men had gehoord. Zelfs heeft, naar men zegt, een geleerd predikant op een Zondag-morgen zijn gemeente verrast en gesticht door haar mede te deelen, dat er een leerrede van v. Oosterzee was gedrukt, die hij haar wenschte voor te lezen.

De theologie had in de gemeente nog de scheiding niet gemaakt, welke thans overal wordt aangetroffen, maar tweeërlei menschen waren ook voor 30 jaar te Rotterdam in alle kringen; doch iedereen hoorde v. Oosterzee.

Het zeer talrijk gehoor, dat zich schaarde rondom de twee ambtgenooten, met wie hij, wiens leven wij hier schetsen, het meest zich vereenigd gevoelde, droeg een veel scherper geteekend karakter, en bood niet die groote verscheidenheid, haast zeiden wij, bonthed aan, welke de kerken vertoonden, waarin v. Oosterzee optrad; maar 't was een lust die volle, volle kerken te

¹ Wij citeerden hier: “Een Biddend vaarwel.” v. O's afscheidsrede te Rotterdam.

zien met toehoorders, voor wie het een feest was daar te zijn. Men moet er getuige van zijn geweest, en in die dagen bij een ernstige rotterdamsche familie hebben vertoefd, om te kunnen beseffen, welk een plaats v. Oosterzee innam in de gedachten en de gesprekken. Welk een stof tot opwekking, tot leerrijk onderhoud leverde een vergelijking tusschen *zijn* leerredenen en die van zijn ambtgenooten en broeders. Allen, die toen meeleeften, verklaren nóg: zulk een tijd heeft de rotterdamsche gemeente niet weêr gekend.

“Ik heb het niet licht opgenomen met het werk mijner prediking”, verzekerde v. Oosterzee, en hij sprak de waarheid. Zijn roem deed hem niet inslapen of verslappen. Hij gaf het beste wat hij te geven had. Maar menigeen heeft het verbaasd, dat hij week aan week op den kansel zoo veel kon geven. Hij verzuimde zijn herderlijken arbeid niet, en zou zich zeker verwonderd en bedroefd hebben over een jonger kollega, in een andere stad werkzaam, die wel conversatie hield, maar geen pastoraal werk verrichtte, daar hij zijn kracht stelde in zijn preêken. Voor velen is hij een deugdelijk leermeester en een trouw zielenherder geweest. Gaarne werd hij gezien in menigen huiselijken kring en aan den feestelijken disch. De meest vereerende en dringende uitnodigingen namen geen einde. En toch vond hij bij dat alles, bij die groote inspanning van lichaam en geest, bij dat tijdroovend *zien* van menschen, gelegenheid om de theologische wetenschap in ons vaderland als een waardig *doctor* te dienen. Welk een tijd en vlijt moeten hem niet het schrijven van “Het leven van Jezus,” het mederedacteurschap van de “Jaarboeken” en zoo menige andere schriftelijke arbeid gekost hebben. Welk een vlugheid en frischheid van geest, welk een goede verdeeling van arbeid en tijd, welk een gewilligheid van het geheugen, welk een vaardigheid van de pen, welk een zegen van God moesten hier samentreffen en samenwerken! Maar ook welke gevaren en verzoekingingen lagen

hier voor de deur. Kon zóó veel inspanning niet licht overspanning worden? Werd hij, die zoo veel moest zijn voor anderen, niet, eer hij het wist, te weinig voor de zijnen? Doch, wat vragen wij verder? De "weeldeteugen", waarvan ons Evangelisch Gezang gewaagt, hebben v. Oosterzee niet verleerd te dorsten naar en te proeven van het levend water. Hij is in prediking en vermaning steeds ernstiger en beslister geworden. God gaf hem bovendien ook te smaken, wat verdriet is en miskenning. Meer dan één dierbaar kind werd hem door den dood ontnomen, en terecht is er eens op gewezen, dat hij al de eer hem te beurt gevallen, hem ook "de orde van de Distel" niet is onthouden geworden. Maar toch, de hoofddruk, dien wij ontvangen van zijn verblijf te Rotterdam, is geen andere, dan dat hij daar zeldzaam geëerd was, en goede dagen sleet. Meer dan één aanzienlijke gemeente riep hem toe: "Kom tot ons over!" maar hij bleef aan zijn vaderstad verknocht. Der hoofdstad mocht het evenmin gelukken als der hofstad, hem los te rukken van de boorden van de Maas. Wel vervulde hij menigmalen elders een preekbeurt, en dat is, zoo dikwerf hij het deed, een *événement* geweest. Het staat mij levendig voor den geest, hoe geheel Meppel en de omstreken uren in 't rond in beweging waren, toen v. Oosterzee in die welvarende plaats zou optreden. Ettelijke dagen later was ik in de gelegenheid te zien en te hooren, hoe men er van vervuld was, en vernam ik door mijn vriendelijken gastheer, die ook de zijne was geweest, van 's mans zitten en opstaan, en ik ben er zeker van, dat zijn bezoek daar nog niet is vergeten.

Hij had zijn kansel verheven tot een macht, die niet voorbij werd gezien. Bij elke treffende gebeurtenis verwachtte men van hem een woord, en als het gesproken was begeerden duizenden het te lezen. Zoo was het aan het einde van het revolutie-jaar 1848, toen v. Oosterzee een leerrede uitsprak, waarop wij later nog terugkomen; zoo in 1853, toen hij in de dagen der "April-

beweging" zijn "Rome's Overwinnaar," in het licht zond, waarvan in twaalf dagen 14,000 exemplaren werden verkocht; zoo aan 't einde van datzelfde jaar, toen hij de cholera schilderde, als "den slaanden Engel Gods." Het heugt mij nog, ofschoon ik toen een knaap was, met welk een aandoening en verrukking ik deze "tijdspreken" zag ontvangen en lezen, en hoe men er v. Oosterzee voor dankte en lief om had.

Toch zou de zoo gevierde spreker niet tot den einde toe de gemeente dienen als herder en leeraar. Was reeds vroeger ernstig sprake geweest van een benoeming tot hoogleeraar, in het najaar van 1862 werd hij aangewezen als opvolger van zijn leermeester H. E. Vinke.

Den 18den Januari van 1863 nam hij afscheid van zijn innig geliefde gemeente, en heete tranen zijn bij dat ernstig uur in menigte vergoten. Met een *Oratio 'de Scepticismo, hodiernis theologis caute vitando,*¹ werd het ambt van hoogleeraar aanvaard, niet zonder opzien, maar ook niet zonder vertrouwen en goeden moed. De hoogleeraar Bouman leefde nog, maar was *rude donatus*. In Juni 1859 was zijn plaats ingenomen door Dr. Doedes, die nu ten tweede male zijn akademie-vriend zijn kollega noemen mocht, terwijl de in jaren en diensttijd oudere B. ter Haar reeds sinds 1854 lid was van Utrecht's theologische fakulteit.

Het drietal vakken, waarin van Oosterzee lessen gaf, waren de christelijke geloofsleer, de praktische theologie en de theologie van het N. Testament. In 1877, den 10den December, trad Dr. J. J. P. Valetton Jr. op als vierde hoogleeraar in de theologie aan Utrecht's hoogeschool, en tevens maakte de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs een andere regeling der oude, en ook het les geven in nieuwe vakken noodzakelijk. De praktische theologie

¹ "Het scepticisme, door den godgeleerde onzer dagen zorgvuldig te vermijden."

en de dogmatiek werden, wij mogen wel zeggen, prof. v. Oosterzee van 't hart gescheurd, en niet weinig inspanning kostte het hem, voortaan kollege te geven in de wijsbegeerte van den godsdienst. Hierbij was hem opgedragen het onderwijs in de geschiedenis der christelijke leerstukken en in de Inleiding op de boeken van het N. T.

Wij zullen straks bij zijn verdiensten als akademisch leeraar opzettelijk stilstaan, maar vermelden reeds hier, dat hij, naar het eenparig getuigenis van zijn leerlingen, vooral uitmuntte in zijn lessen over de praktische godgeleerdheid, ofschoon men ook met ingenomenheid zijn dogmatische kolleges volgde. Hij "nam" het met zijn lessen evenmin "licht op", als hij het te Rotterdam met zijn preekwerk had gedaan. Hij bereidde er zich op voor, zoo goed als hij kon; en wie telt de uren, die hij, gezeten aan zijn schrijfbureau op zijn ruime studeerkamer op het Drift alhier, gesleten heeft?

Toch was hij niets minder dan een ongezellig kamergeleerde. In de Novembermaand van hetzelfde jaar, waarin hij optrad als hoogleeraar, voerde hij het woord te 's Gravenhage in het Willemspark bij het leggen van den eersten steen, gelijk hij zes jaar later ter zelfder plaatse geroepen werd bij de onthulling van het gedenkteeken onzer herkrege nationale zelfstandigheid. Op openbare vergaderingen werd hij niet dikwerf gezien, maar meer dan eens opende hij met een toespraak de bijeenkomst der Ned. Herv. Predikanten-vereeniging. Toen het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen een jubilé vierde, was van Oosterzee de feestredenaar en de ziel van het feest. Herhaaldelijk opende hij een onzer zendingsfeesten, en menige christelijke vereeniging of stichting in Utrecht vond hem bereid een spreekbeurt te vervullen of een samenkomst te leiden.

Een stof van groote blijdschap was het voor hem, dat hij niet alleen als hoogleeraar, maar ook als academie-prediker te Utrecht optrad. Plechtig hield hij dan ook als zoodanig zijn intrede op 18 Februari

1863 in de Domkerk, die toen tot benauwens toe vol was. Niet alleen waren alle zit- en staanplaatsen dicht bezet, maar sommigen, die tot elken prijs van Oosterzee hooren wilden, hadden zich neergezet op de luifels, welke een gedeelte der studenten-banken overdeken. Zelfs in den bovenomloop der kerk, vóór de zoogenaamde "nonnegaten", hadden zich menschen geposteerd, die de kerk niet verlaten wilden zonder den spreker althans gezien te hebben.

Wel was het kerkgebouw, waarin hij als akademie-prediker optrad, niet altijd zó vol — maar zoolang hij geregeld "in de beurt zijner dagordening" den kansel beklom, moest men toch altijd een uur vóór den aanvang der godsdienstoefening aanwezig zijn, wilde men zeker wezen, dat men een zitplaats veroveren zou. En ook te Utrecht was het auditorium, evenals te Rotterdam, uit de meest heterogene bestanddeelen samengesteld. Wie nergens of nooit meer ter kerke kwamen, wilden toch v. Oosterzee "wel eens" of "nog eens" hooren — maar ook mannen en vrouwen van hartelijke, ongeveinsde godsvrucht zetten zich aan zijn voeten, om door hem gesticht te worden.

Van Oosterzee bleef zich dan ook voortdurend evangelie-dienaar noemen en gevoelen, en herdacht in 1866 met een leerrede zijn vervulde 25-jarige evangeliebediening.¹

De nieuwe regeling van ons Hooger Onderwijs maakte een einde aan het akademie-predikerschap, en had dus ook dit gevolg, dat van Oosterzee veel zeldzamer dan vóór dien tijd den kansel betrad. Den 27sten Mei 1877 nam hij van Utrecht's gemeente afscheid, daar de officiële betrekking ophield te bestaan. Maar het was hem een groote vreugde, den predikstoel gedurig nog eens weér te mogen beklimmen. Velen verklaren, dat zijn leerredenen bij toeneming ernstig en aangrijpend waren, en dat, wat zij misschien

¹ Zie N. Beets, Dichtwerken 1878, Dl. 3 p. 238.

minder hadden aan oratorische sieraden, vergoed werd door hartelijkheid en innigheid.

Had en behield hij zoo te Utrecht een overtalrijk gehoor — hij had er toch geen gemeente. Een der dingen, die aldaar hem hebben gehinderd, en waarover hij niet zelden zich beklaagd heeft, was het gemis aan een eenigszins ruimen kring van sympathetische menschen, met wie hij vertrouwelijk kon verkeerren. Hij, die zoo groote behoefte had aan hartelijkheid en ze zoo gaarne bewees, was niet tevreden met volle kerken, niet met een statig bezoek, niet met een deftige invitatie. Hij had te Rotterdam zoo vele harten en huizen aangetroffen, altijd voor hem geopend; had er aan zoo menigen gullen, gezelligen disch aangezeten; en er zich zoo menigmaal een verrassing bereid gezien — maar te Utrecht *bewonderde* men den hoogleeraar, zonder veel met hem in nader verkeer te treden. Althans weinigen deden het, en v. Oosterzee, die zich zelf *niet* genoeg was, gelijk hij 't ook niet den hoogsten lof in een mensch achtte, “zich zelf *altijd* gelijk te zijn”, heeft dit zijn betrekkelijk isolement, dit gemis van een *gemeente*, gedurig en luide betreurd.

Er was meer, dat in zijn laatste levensjaren hem drukte. Hij heeft altijd een afkeer gehad “van bekrompen doode rechtzinnigheid, maar onze Hervormde belijdenis voorgestaan in milden verzoenenden geest”¹. Jaren lang genoot hij bij het rechtzinnig denkend deel van ons volk een onbepaald vertrouwen. Een nieuwsblad noemde hem eens “den geduchten veldheer van onzen Heer Jezus Christus”. Hij was zich bewust, dat hij “op de voornaamste, thans fel bestreden punten van ons allerheiligst geloof behoudend” was, en zijn verklaring van den Heidelb. Catechismus is geen boek van een kettterschen mensch. Maar sinds de “gereformeerde” vaan geplant werd op de erve onzer kerk en theolo-

¹ Zie: Al de leerredenen, XI. p. 180.

gie, is 't vertrouwen in Dr. van Oosterzee bij velen ondermijnd en zeer veel zwakker geworden. Meer dan één van zijn leerlingen zag hij uitdrukkingen bezigen, leuzen overnemen, stellingen verdedigen, die zij van hem niet hadden geleerd, maar waartegen hij hen ernstig gewaarschuwd had. Het was hem tot een onuitsprekelijke smart, dat hij, die een irenisch man was, en die niet uit strijdlustigheid maar uit plichtbesef het christelijk geloof tegen voorstanders der moderne theologie had verdedigd, dat hij in zijn laatste levensjaren zich *verantwoorden* moest tegenover *bestrijders*, die hij geroepen achtte zijn *medestrijders* te wezen. Luide en bitter kon hij klagen over "het bodemloos subjektivisme", over hyperkritiek en partijdige vooringenomenheid, maar niet minder over de zucht tot reprimatie, over het streven om oude en uitgeleefde begrippen te stellen in de plaats van hetgeen de gemeente thans heeft en noodig heeft. Niet zelden gaf hij toe aan allerlei sombere en droefgeestige gepeuzen, en zag hij als in nachtgezichten de hem dierbare vaderlandsche kerk, en de hem zeer ter harte gaande theologie, door geduchte vijanden bedreigd. Wij mogen evenwel aannemen, dat het lichamenlijk lijden, waarmeê hij in de laatste maanden zijns levens bezocht werd, bijdroeg tot zijn min-blijmoedig uitzicht in de toekomst.

In 1879 was hij te Basel op de algemeene vergadering der Evangelische Alliantie. Hij sprak daar met groote opgewektheid, met jeugdig vuur. Toch had toen reeds de kwaal hem aangetast, die hem ten grave zou slepen. Het bleef voor niemand verborgen, dat zijn gang moeilijker, zijn stem zwakker werd. In de zomervakantie van 1880 vertoefde hij te Neuenahr, en vond er wel eenige verlichting. Met een uitvoerige toespraak: "Na veertig jaren" heropende hij zijn lessen; en ofschoon het gaan hem zeer bezwaarlijk bleef vallen, en zijn nachten grootendeels slapeloos werden doorgebracht — hij bleef aan den arbeid, en hoopte den

dag te beleven, waarop hij zijn "40jarige evangeliebediening" herdenken zou.

Het was hem, "die het werk van den Evangelist het heerlijkste" noemde dat hij kende, en dat hij "tot geen prijs op aarde zou willen verzaken", een onwederstaanbare behoefte des harten dien 7 Februari 1841 openlijk te herdenken, waarop hij te Eemnes den herdersstaf opgevat had. Hij nam zich voor, op den eersten Zondag in Februari 1881 zelf het woord te richten tot de gemeente, en haar godsdienstoefening in de Domkerk te leiden.

Het was diep aandoenlijk voor zoo velen, die hem hadden gekend in zijn volle kracht, hem dien 6den Februari met groote moeite de trappen van den predikstoel te zien beklimmen. Nog aandoenlijker was het te ontdekken, dat zijn stem, die vroeger het geheele kerkgebouw vulde, nu zóó zwak was geworden, dat slechts een klein gedeelte van de honderden aanwezigen hem verstaan en volgen kon. Van Oosterzee, zoo als hij daar stond, was een schaduw van hetgeen hij was geweest; ¹ en toen hij, uitgeput, den kansel verliet, bijna gedragen door twee vrienden, wist iedereen wel, dat men op die plaats voor het laatst hem had aanschouwd.

Leerlingen, oud-leerlingen en vrienden beijverden zich echter hem te toonen, dat hun toegenegenheid niet verzwakt was. Vele blijken van deelneming en vriendschap ondervond hij in die Februari-maand, en het was, zoo als hij zeide, "olie in zijn lamp." Een dier dagen noodigde hij ten zijnent tal van vrienden, en 't ontbrak daarbij aan hartelijke woorden en wenschen niet. Menigeen was zelfs van gevoelen, dat deze en gene toespraak den grijzen gastheer had kunnen bespaard worden; maar hij verbaasde ieder-

¹ Hij zelf verklaarde, dat hij "na een afmattend leven vroeg grijsaard geworden, in eigen gevoel niet veel meer dan een schaduw was van zijn eigen verleden". "Genade voor genade", p. 4.

een door de vaardigheid, waarmee hij dadelijk op elk woord een wederwoord gereed had. Zijn stem mocht zwakker zijn geworden, zijn geest was helder en opgewekt als in zijn besten tijd, en hij zelf telde die dagen tot "de schoonste en onvergetelijkste zijns levens."

Een badkuur, in den zomer van 1881, te Oeynhausien, had schijnbaar het gewenscht gevolg. "Vooruitgang", zoo heette het onderwerp van de Toespraak, waarmee hij den cursus 1881—82 opende, en zelden vloeiden schooner regels uit zijn pen, dan die waarmee deze Toespraak besloten werd. Doch *hoe* de cursus, onder betrekkelijk gunstige voorteekenen geopend, werd gesloten, wenschen wij te verhalen aan 't einde van deze schets. 't Is hier de geschikte plaats, om de eigenaardige gaven van v. Oosterzee, en zijn verdiensten op meer dan één gebied, meer bijzonderlijk in 't licht te stellen.

Er bestonden goede redenen voor den heer Dr. J. van Vloten, om in zijn "Nederlands Dicht en Ondicht der negentiende eeuw", afdeling Proza, ook een plaats in te ruimen "aan den gevierden kanselredenaar". Als auteur heeft v. Oosterzee groote verdiensten, en in de levensberichten der Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde zal ongetwijfeld aan die verdiensten een billijke hulde worden gebracht. Hier kunnen wij slechts het voornaamste aanstippen en een hoofd-indruk weergeven. De zuiver-letterkundige voortbrengselen van zijn geest, voor zoo verre die gedrukt zijn, bestaan in een aantal hier en daar verspreide gedichten; in een tweetal bundels reisbeschrijvingen; in een deel "christelijk-literarische" en in een deel "christelijk-historische" opstellen.

Als dichter heeft hij niet geschitterd. Wel wordt zijn vers: "*Aan den Mont-Blanc*"¹ dikwerf gedeclameerd, en bevat het

¹ "Op Reis". Nieuwe uitgave 1873, p. 107.

meer dan één fraaie gedachte en enkele goed-geslaagde coupletten, maar 't is te breed, en ofschoon geweld uit een dichterlijk gemoed, daarom nog niet het merk dragende van iemand, die tot dichter geroepen was.

“Gij zwijgt. Maar zeg ons dan, wie kroonde u, machtig Koning?
 Hoe komt uw kruin zoo rijk getooid?
 Heeft eens de zee gebruischt ter plaatse van uw woning
 Of 't vuur geblaakt, waar 't nu niet dooit?.....

Ongeveer dezelfde vraag is menigmaal opgekomen in een dichterhart, en schooner weergegeven dan in deze hier uitgeschreven woorden. Maar laat ons niet onbillijk wezen! Van Oosterzee gaf zich niet voor een dichter uit, wat niet wegneemt dat wij enkele gedichten van hem hebben, waarvoor wij hem ten zeerste dankbaar zijn. ¹

In den jaargang 1861 van het Jaarboekje *Magdalena*, dat hij altijd zoo krachtig gesteund heeft, en dat zijn medewerking zeer zal missen, plaatste hij “Toonen van geloof, liefde en hoop.” Het zijn twaalf vertaalde gedichten, waarvan er meer dan een uitnemend geslaagd is. Zoo heeft hij van Geibel's “O heb toch lief” hier een vertolking gegeven, welke, voor zoover ik er over oordeelen kan, door geen onzer vaderlandsche dichters, die aan de vertaling van dit vers hun krachten beproefd hebben, is in de schaduw gesteld. Als een proeve deelen wij hier meê “Helaas!” naar 't duitsch van Geibel:

“Helaas, bij al wat treurig heet,
 Mogt dit wel meê ons kwellen,
 Dat menig mensch zijn vreugd en leed
 Zoo ras ter zij kan stellen.

¹ Wij denken hier ook aan zijn bespreking van Heiberg's: “Eene ziel na den dood.” *Verspr. Gesch.* I. p. 207—89.

Al scheen het hart dat bitter treurt,
 Zich gansch der smart te wijden,
 De zon breekt door, de vogel neurt,
 En uit heeft al het lijden.

Al steeg de blijdschap nog zoo hoog,
 Al droomt gij van een Eden,
 Eén wolkjen aan den hemelboog,
 En 't zonlicht wijkt voor heden.

Zoo wisslen wij als eb en vloed;
 Zegt, wat mag droever heeten,
 Een vreugd, zoo vlingtig heengespoed,
 Of smart, zoo ras vergeten?

Ongetwijfeld bevat het een en ander vrienden-album gedichten van zijn hand, en nog de laatst-verschenen jaargang van de *Magdalena* bracht ons een tweektal vloeiende coupletten, waarop zijn dood een treffend, en diep weemoedig licht doet vallen.

Zijn "Op Reis. Bladen uit de reisportefeuille", door "Nieuwe bladen" gevolgd, is een boeiende teruggave van reisindrukken in den Hartz, in Zwitserland, in Engeland, in het Noorden, te Dresden, te Praag, en op nog menige andere plaats ontvangen. Hij zelf zegt er van: "Het boekje is gelukkig te onschuldig en onschadelijk om iemand tot toorn te verwekken, niets dan een exceptioneele en occasioneele uitstap op een grondgebied, mij zelven minder gewoon. Licht geeft het voor de grootere reis door dit leven nog aan enkelen een wenk, hunner ernstige behartiging waardig."

Met groote ingenomenheid is "Op Reis" begroet, en in meer dan één editie verschenen. Wie zóó veel heeft gezien en gelezen, wie zulk een open oog voor het schoone der natuur en de eischen der kunst bezit, als het deel was van v. Oosterzee, en wie dan, zoo als hij, de gave bezit, om zoo gemakkelijk weér

te geven wat men ziet en gevoelt — hij moet wel onderhoudende reisbrieven schrijven. Wel zijn zij kennelijk opgesteld door een *toerist*, door iemand die in korten tijd veel wil zien; die niet lang ergens toeft of stilstaat, — maar hij *brengt* er ons, en wij vinden hem een alleraangenaamsten gids. Soms zet hij te weinig, om zoo te zeggen, datgene van zich, wat hij juist op reis eens, ik zeg niet verloochenen, maar met rust laten moest. In den spoortrein tusschen Hannover en Dresden gezeten, ontmoet hij “een hoogbeschaafd, ontwikkeld, christelijkgezind Pruis,” en nu worden wij op eenmaal al stoomende gedompeld in onzen kerkelijken en politieken strijd. Hoor, wat v. Oosterzee bericht van zijn reismakker, en merk eens op, hoe hij onbewust den kansel beklimt, en aan de *gemeente* verslag geeft: “Twee *teekenen des tijds* ¹ wären het bovenal, die hem en vele gelijkgezinden met *klimmen-den* kommer vervulden; aan de eene zijde het *woelen* der Roomsche Kerk, die in enkele streken van zijn vaderland met rassche schreden vooruitging; aan den anderen kant het drijven der Oud-Luthersche partij, die door haar vinnigen haat tegen het Kalvinistisch en Unions-beginsel Rome met kracht in de hand werkte. Echter werd tot dusver die strijd veel krachtiger onder kerkelijken en theologen gevoerd, dan hij reeds werkelijk in het hart der gemeente was doorgedrongen, en klom bij velen de hoop, dat de *nood der tijden* weldra alle weldenkenden dringen zou, om elkander van goeder harte de hand te reiken in den strijd tegen een *gemeenschappelyken vijand*, den geest van *praktisch ongeloof* en *volslagene Godsverzaking*, die nog oneindig erger dan de *klimmende* onverdraagzaamheid was.”

Als een der best gelukte schetsen uit deze bundels wordt vrij algemeen aangemerkt de beschrijving van de beroemde Westminster Abdij, welke dan ook door den heer van Vloten ter

¹ *Wij* cursiveeren hier enkele bij van Oosterzee karakteristieke woorden.

bovenvermelder plaatse is opgenomen; maar ook de teekening van München, en nog menige andere mag welgeslaagd heeten. Ongetwijfeld zal nog menigeen deze "Bladen" in handen nemen.

Onder de opstellen, welke hier onze aandacht trekken, noemen wij: "*De betrekking van Göthe tot het Christendom; Eene Schillerstudie; Iets over de Costa; De vrouw en de nieuwe literatuur; De spaansche Faust; Het avondmaal en de heilige Kunst; Niniveh en de H. Schrift; De eerste steen; Het laatste woord.*" Wij zouden hier nog aan toe kunnen voegen deze en gene toespraak, o. a. het aangrijpende woord gericht tot den Heer en Mevr. Bosboom-Toussaint bij hun zilveren bruiloft. Uit al deze stukken blijkt, dat van Oosterzee onbegrijpelijk veel gelezen had, en van het gelezene meesterlijk wist partij te trekken. Wel hooren wij gedurig den kanselredenaar o. a. in de onvermijdelijke, met groote symmetrie gestelde indeelingen, bijv. ¹.

Het genie en het leven;

Het genie en het genie;

Het genie en het geloof;

Het genie en de nakomelingschap;

maar sommige "schetsen" zijn zoo geleidelijk en vernuftig, dat men er zijn goedkeuring, zijn bewondering niet aan onthouden kan.

Aan kritiek, aan scherpe kritiek heeft het op deze stukken niet ontbroken. Men heeft algemeen het betreurd, dat van Oosterzee's beeldspraak wel eens vermoeiend en onjuist, de toon te hoog-oratorisch is. ² Als kenschetsend voor zijn stijl, wees men op een volzin als dezen, waarin hij, handelende over de welsprekendheid van Adolphe Monod, zegt: "Zij is eene steeds vernieuwde daad van gehoorzaamheid aan het bevel, eenmaal tot een toekomstenden vischer der menschen gesproken: *Steek af naar de diepte!*" In

¹ In de "Schillerstudie."

² Zie Busken Huet, *Nederlandsche Belletrie*, I, p. 16 v.v.

de diepten der schrift, in de diepten des harten, in de diepten der eeuwigheid, hoort hij als met adelaarsblik."

"Waarom," zoo is gevraagd, "die eeuwig wederkerende omschrijvingen? Waarom mag Petrus geen Petrus, en moet hij "een toekomende visscher der menschen" heeten? Waarom moet aan "het afsteken naar de diepte", eene bijzonderheid waaraan het bijbelsch-verhaal zelf niet de minste symbolische beteekenis hecht, met rabbijnsch geweld deze beteekenis niettemin worden opgedrongen?" Wil men eene andere proeve? "Met vreugd hechten wij ons blad aan den lauwerkrans dien de hand der eeuwen u vlocht. Wie de vonken van uw hemelvuur met koele onverschilligheid aanstaart, voorwaar wij benijden hem niet; en die alleen het ware en goede huldigt, zonder voor den scepter van het schoone te buigen, is nog op een bekrompen standpunt geplaatst." Een scherp kunstrechtter wees op de opeengestapelde beelden: "dat *blad* aan den *lauwerkrans*, de *vonken* van dat *hemelvuur*, die *scepter* waarvoor men *buigt*"; en hij vond het overtollig de onverschilligheid *koel* te noemen, aangezien zij zich nimmer warm betoont.

Een ander kunstrechtter ¹ toetste van Oosterzee's Rede "bij de eerste steenlegging" van het nationaal monument in 1863. Hij wraakte meer dan één uitdrukking en volzin, als "de pennestreek waarmee Neerland uit de rij der natiën *uitgewischt* werd"; "de tweede pennestreek, waarmee de *bedelstaf* aan duizenden *in de hand werd gedrukt*", e. a.

Doch ondanks deze vlekken en onvolkomenheden, welke den stijl en de taal van van Oosterzee ontsieren, komt zijn werken een eereplaats toe in de reeks onzer beste proza-schrijvers. Hij heeft bladzijden geschreven, welke in alle opzichten voortreffelijk mogen heeten. Bij zooveel nuchters, droogs en uitermate bedaards

¹ Alberdingk Thijm.

als in onze taal door talentvolle mannen geschreven werd, doet het goed nu en dan iets te lezen van van Oosterzee. Zijn gloed, zijn bezieling, zijn altijd voortbruisende, haast overstelpende stroom van woorden en gedachten; zijn levendige, altijd kleurenrijke voorstelling; de gang, de *numerus*, de tallooze alliteraties, de gedurige tegenstellingen: dat alles verrast en bekoort; en al wordt men door smaak en karakter zelf meer getrokken tot het meer eenvoudige en sobere — menig fragment van van Oosterzee leest en herleest men niet zonder oprechte bewondering, en zonder onwillekeurig uit te roepen: dat is meesterlijk!

Zal wel niemand ontkennen, dat van Oosterzee een plaats toekomt onder onze eerste proza-schrijvers, het is evenzeer buiten kijf, dat hij een breeder plaats inneemt te midden van de beoefenaren der theologie in ons vaderland.

Hij heeft de godgeleerdheid hartelijk lief gehad. "Indien ik", zoo zegt hij, "een menschenhart met een huis vergelijken mag, in verschillende kamers verdeeld, het heeft mij nimmer gespeten, dat ik, nu ja ook wel een kamerken had, waarin ruime plaats ook voor andere dingen, zoo als Letterkunde of Welsprekendheid was, maar toch de groote zaal met hare nevenvertrekken uitsluitend aan de *Sancta Theologia* afgestaan bleef, de vorstin, die of niet, of met een volkomen hart moet gediend worden." ¹

De aard en het bestek van deze schets gedoogen niet, dat wij hier stilstaan bij al de theologische werken, uit de pen van van Oosterzee gevloeid, evenmin als dat wij hier een volledige geschiedenis kunnen schrijven van zijn ontwikkeling en van zijn

¹ "Na veertig jaren" p. 12.

strijd op godgeleerden bodem. Wij bepalen er ons toe zijn standpunt aan te geven, en te doen uitkomen, wat in 't algemeen de theologie aan hem te danken heeft.

Toen hij den doctorstitel verwierf, en aan de Sancta Theologia zich met riddertrouw verbond, was de nederlandsche hervormde kerk in groote gisting en beroering. Duizenden hadden zich van haar "afgescheiden", en de bestuurders der kerk hadden de handen vol, om de ontevreden tot kalmte te stemmen, en de talloze klachten, bezwaren en protesten zoo veel mogelijk onschadelijk te maken. Van Oosterzee heeft voor het kerkrechtelijk standpunt der "afgescheidenen" geen sympathie gevoeld, en zelfs niet de kerkelijk-juridische beschouwingen der "Haagsche Heeren" en hun vrienden gedeeld.

Ook is hij, naar het schijnt, niet vroeg in nauwer verkeer getreden met de mannen van het *Réveil*. Hij zou zich niet thuis hebben gevoeld in de bijeenkomsten, onlangs door Dr. Pierson zoo aanschouwelijk en met zoo veel piëteit geteekend, maar werd eerst later, op grond van vele gemeenschappelijke sympathieën en bij het veranderen der omstandigheden, van de meeste leidslieden en voedsterlingen van 't *Réveil* een toegenegen vriend.

Zijn theologische vorming droeg ook hierin geen nationaal karakter, dat hij zich verdiepte in de studie van hetgeen in de 17e en 18e eeuw aan onze nederlandsche hoogeschole geleerd, en door de meerderheid van het volk beleden en gelezen werd. Onder de stapels boeken, waarneê van Oosterzee kennis maakte en die door hem bestudeerd werden, kwamen niet voor de piëtistische en de scholastieke werken, waaraan hier het voorgeslacht beurtelings het hart heeft opgehaald. Voetius en Bernardus de Moor, Teellinck en Brakel, van der Kemp en Smijtegeld — ze zijn hem ten allen tijde tamelijk vreemd gebleven. Door dit te zeggen, bedoel ik niets onvriendelijks. Bijna niemand nam vóór 40 jaren kennis van de oud-gereformeerde theologie. Haar leer-

boeken waren, in de tweede helft der 18e eeuw, van de hoogeschoolen verdwenen; hun schoolsche redeneertrant, hun barbaarsch latijn, hun stilstaan bij zaken, die niemands belangstelling meer wekten, deden vrij algemeen besluiten. — ze met rust te laten. Hij had echter ook geen vrede met het meer of minder gematigd supranaturalisme, dat in de theologische kringen toen den toon aangaf. Donker Curtius en P. van der Willigen waren geen mannen naar zijn hart, evenmin als Reinhardt, Brettschneider, Wegscheider, von Ammon, Rohr en hunne geestverwanten. Zij waren hem te nuchter, te weinig geestelijk; zij deden volgens van Oosterzee geen recht wedervaren aan de Schrift en bovenal niet aan den persoon en het werk van Christus.

De hoogleeraar Scholten had nog geen school gesticht, maar de zoogenaamde "Groninger school" deed toen reeds veel van zich spreken. Van Oosterzee voelde zich niet tot haar aangetrokken. Vermoedelijk kon hij noch met haar christologie, noch met haar anthropologie zich vereenigen.

Was hij dan de stichter, of medestichter eener nieuwe school? Ook dat niet. Het kenmerkende van zijn optreden op theologisch gebied ligt voornamelijk hierin, dat hij krachtig heeft meegewerkt om de toen bloeiende en strijdende duitsche theologie in ons vaderland beter bekend te maken, en in haar geest zelfstandig de godgeleerdheid te beoefenen. Van Oosterzee erkent zelf¹, dat hij aan de "Kerkkloksteen" van Strauss en aan Tholuck's "Die wahre Weihe des Zweiflers" niet weinig te danken had. Maar het zijn deze twee geschriften en mannen niet alleen, die op de vorming en de richting, waarin van Oosterzee zou optreden, grooten invloed hebben uitgeoefend. "Het opgewekt wetenschappelijk leven en streven van Duitschland, vooral uit en na de dagen van Schleiermacher en Neander" trok hem aan², en "zich

¹ "Na veertig jaren." p. 19.

² "Na veertig jaren." p. 7.

in dien stroom te werpen" en in die richting verder te komen, en de theologie verder te brengen: dát is het, wat van Oosterzee en zijn vrienden heeft bekoord en met tintelende geestdrift vervuld.

Een reeks van yrome en geleerde mannen trad toen aan de spits der duitsche theologie, welke zich "de geloovige" noemde, voornamelijk met het oog op Strauss, "den apostel des *ongeloofs*." Wij noemen hier behalve den eerwaardigen Neander de namen van Lücke, Bleek, Ullmann, Umbreit, Nitzsch, Dörner, Hagenbach, Lange, Ebrard, Martensen, Sartorius, Schenkel (in zijn eerste periode) en zouden daar aan toe kunnen voegen mannen van meer praktischen aard, wier type door Mallet, A. Knapp, Gerok, Palmer e. a. vertegenwoordigd wordt.

Er is onder deze bekende en beroemde mannen verscheidenheid in toon, in zienswijze op meer dan één punt — maar veel hebben zij allen gemeen.

Zij hebben even als *alle* theologen van beteekenis na de Restauratie den invloed ondervonden van Schleiermacher. Het rationalisme heeft voor hen alle bekoring verloren. Aan het bovennatuurlijke houden zij, met alle kracht, vast — maar zij vertoonen niet den *verstandelijken* trek van het oude supranaturalisme. Zij gelooven allen aan een Openbaring Gods door woord en feiten, doch zij meenen 't eerlijk als zij zeggen, dat de historische kritiek vrij moet wezen.

Wat hen verder kenmerkt is, dat hun dogmatiek en zienswijze over 't geheel geen scherp-geteekend konfessioneel karakter vertoont. Zij zijn, wat men in Duitschland noemt "Unionsgesinnt". Helt de een meer over tot de luthersche, de andere tot de gereformeerde type, — het is hun niet te doen om een van beiden op de spits te drijven, of de eene een onverzoonlijke en lijnrechte tegenstelling van de andere te noemen. Niet in hetgeen de beide hoofdkerken der Hervorming van elkander scheidt, maar

wel in hetgeen zij gemeenschappelijk belijden, stellen zij "het wezen," het middenpunt van het Evangelie. Mannen als Hengstenberg, Kliefoth, Villmar, v. Gerlach, Stahl en hun geestverwanten trokken hen dan ook niet aan, evenmin als de onvervalschte kalvinisten. 't Was op dien grond, dat onlangs nog iemand in Duitschland ¹ beweerde, dat Tholuck niemand zóó'n kwaad hart toedroeg als den orthodoxen.

Ik meen duidelijk genoeg het standpunt te hebben aangegeven, waarop deze groep van duitsche godgeleerden stond. Welnu, door hen is van Oosterzee, als theoloog, gevormd. Bij hem vinden wij in hoofdzaak dezelfde beginselen. 't Is hem van zijn optreden aan te doen geweest, om hetgeen hij de hoofdzaak van het Christendom achtte te verdedigen tegen Strauss en zoo velen die na hem den grond zochten te ondermijnen, waarop de christelijke kerk gebouwd is. Wel was hij uit overtuiging lid van een *gereformeerde* kerk; maar vóór alle dingen wilde hij Christen wezen. "*Christianus nomen — reformatus cognomen.*" dat was zijn leuze.

Door al zijn theologische werken loopt van het eerste tot het laatste die apologetische ader. Op kansel en kathedraal, in tijdschriften en prijschriften, in lijvige werken en in brochures, overal bepleit hij, met al de krachten, welke hem ten dienste stonden, zijn "milde, ruime" opvatting van "het evangelie."

De ijverige mede-redacteur van de uitnemende Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie; ² de *auctor unicus* van "Voor kerk

¹ Dr. A. Zahn.

² De andere redacteuren waren H.H. Doedes, de Geer, Kemink en later, toen S. de Geer uittrad, D. Harting. 't Eerste stuk van 't eerste deel verscheen in 1845. De eerste verhandeling was van van Oosterzee "Proeve over de tegenwoordige toestand der *apologetische* wetenschap en hare wenschelijke ontwikkeling in onze dagen."

en theologie;"¹ de schrijver van "Het Johannes-Evangelie. Een viertal apologetische voorlezingen";² de auteur der "Christelijke dogmatiek", die verklaart aan een "thetische en apologetische behandeling der zaken de voorkeur te geven:"³ hij verloochent zijn streven nooit. Hij wil datgene wat hij 't heil der menscheid acht, op deugdelijke wetenschappelijke gronden verdedigen en handhaven. Hij meent het te *kunnen* doen — en laat dan ook niet af, zijn stem te doen hooren. "De wetenschap om de wetenschap" — neen, dat is *zijn* leuze niet. Het is hem te doen om den persoon van Christus — en om den bloei van Zijn kerk. De wetenschap is hem middel, geen doel, vooral geen einddoel.

Onvermoeid heeft hij dan ook op het gebied der theologie gearbeid; om het goed recht der zaak, of wil men van den *persoon* te doen uitkomen, die hem lief was als het leven.

Een oorspronkelijk denker, een diepzinnige geest, een leeraar, die nieuwe wegen baande, nieuwe vergezichten opende, was hij niet. Hij bezat meer belesenheid dan zelfstandigheid. Met grooten takt, met zeldzaam geluk wist hij, wat anderen hadden gevonden, bijeen te brengen, tot een geheel te maken, te gebruiken waar het hem te stude kwam. De nieuwste literatuur over de onderwerpen, die hij behandelde, hield hij getrouwelijk bij. Hij gebruikte het; niet in dien zin, dat hij er zijn stempel op zette; ook niet steelsgewijze — maar zijn talent was het schikken, het ordenen, het samenvoegen en -vlechten van de aren door anderen geplukt en opgelezen. Hij las zoo wel wat zijn tegenstanders als wat zijn vrienden schreven, en nooit verloochende zich zijn gave, om de stof, die hij behandelde te gieten in een vorm, die door

¹ De eerste verhandeling in dit tijdschrift is "eene apologetische voordracht," op bl. 228 t. a. p. komt er een tweede voor.

² Utrecht, Kemink en Zoon, 1867.

³ *Christ. Dogm.* Utrecht, Kemink en Zoon 1870. Dl. I, Voorrede VII.

haar symmetrie bekoorde en aandacht afdwong. Zij, die hem bestreden hebben, verzwegen niet, dat zij meer waarde moesten toekennen aan den vorm, dan aan den inhoud, den logischen samenhang, de juistheid van formuleering, den in eminenten zin wetenschappelijken geest zijner werken. Zij meenden dat zijn geschriften meer geschikt waren om indruk te maken op het niet theologisch publiek, dan op de mannen van het vak. Op hoogen toon, niet zonder bittere ironie is "den gevierden kanselredenaar" dit meer dan eens gezegd geworden. Misschien deed niemand dat op meer in 't oog vallende wijze, dan de heer Chr. Sepp, de geleerde schrijver van de "Proeve eener Pragmatische Geschiedenis der theologie hier te lande, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd." ¹ Het "Leven van Jezus" (1ste uitgave van 1846—51) wordt daar begroet met de vraag: "Wat hebben wij met dit boek gewonnen? Wat heeft de theologie er aan te danken? Wij hebben gewonnen een leven van Jezus, dat in de rij der stichtelijke boeken de eerste, allereerste plaats inneemt." In den Index van dit werk lezen wij: "van Oosterzee's werk over de *Handelingen*, bij zijn uitgave reeds verouderd." Van "de christologie des O. Verbonds" wordt getuigd: "Zij behoort bij de zoete spelingen van het vernuft, en tot die stichtelijke lectuur, welke met de wetenschap niet veel te maken heeft." ²

Op bl. 282 lezen wij: "Van dien dag af" (d. i. van 1851) "waren Scholten en van Oosterzee geen vrienden meer, en hield de laatste op tot hen te behooren, van wie de ontwikkeling der wetenschap iets hopen mogt."

Volgens dit beweren, heeft van Oosterzee dus meer dan dertig jaar in ons midden geleefd en gearbeid, zonder iets te hebben bijgedragen tot de ontwikkeling der wetenschap. Is het niet al te kras?

¹ Bekroond en uitgegeven door Teyler's Genootschap. 1e uitg. van 1860.

² Dr. Kuonen in de "Godg. Bijdragen" liet zich nog veel sterker uit.

Het boek van den heer Sepp heeft in hooge mate de gevoeligheid opgewekt van den man, door wiens wetenschappelijk leven zulk een streep werd gehaald. In de Nieuwe Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie, het IVe deel, heeft hij zijn misnoegen en zijn protest nadrukkelijk uitgesproken, en zich getroost met het feit, dat velen *leefden* en wél voeren, die door den heer Sepp in zijn bekroond mausoleum waren bijgezet. Waarschijnlijk zou de thans óók grijs geworden auteur der "Proeve" vele dingen anders voorstellen dan hij 't vóór ruim 20 jaren deed.

Wel is er in den loop der jaren eenige wijziging gekomen in de denkbeelden van van Oosterzee. Het werk van den heer Opzoomer "de Gevoelsleer van Dr. J. J. van Oosterzee beoordeeld" (1846) heeft, zooals van Oosterzee zelf erkende, mét Dr. Doedes' geschrift: "het Regt des Christendoms" enz. dien invloed op hem gehad, dat hij aan den objektieven grondslag meer waarde ging hechten dan aan den subjektieven. Het "daar staat geschreven" werd hem dagelijks liever; en bleef hij in zoo verre *gevoelsman*, dat hij ten allen tijde gaarne een *pectoraal*-theoloog wou heeten, den naam van *Doctor Scriptuarius* achtte hij gaandeweg begeerlijker, terwijl hij slechts in zóó verre een kerkelijk theoloog wezen wou, als "de belijdenis der Kerk op den grondslag der Schrift was gebouwd." Aan deze woorden in 1861 terneer geschreven, is van Oosterzee nooit ontrouw geworden. Tegenover verschillende tegenstanders heeft hij "de wetenschap des geloofs" zoo als hij het noemde, en het gezag der Schrift verdedigd, en daartoe nu ter rechter, dan ter linkerzijde zich moeten verweren.

In vele opzichten had hij van zijn theologischen arbeid groote voldoening. Zijn uitgebreid "Leven van Jezus" beleefde een tweeden, veel gekochten druk. Van de commentaren, die hij leverde in Lange's "Bibelwerk", zagen verscheiden drukken het licht.

Bijna al zijn akademische handboeken werden in meer dan één taal overgebracht. Niet alleen in Duitschland, Zwitserland en

Brittannië, niet slechts in Zweden en Amerika — maar tot in Japan drongen zijn werken door, zoodat men gerust kan zeggen, dat weinige godgeleerden van onzen tijd in zoo'n wijden kring bekend waren, als hij. Meer dan één buitenlandsche ridderorde was hem, naast de twee nederlandsche orden geschonken, en met hem daalde een theoloog ten grave, die nog den naglans vertoonde van de groote namen en mannen, die eens den luister uitmaakten van onze oude akademies.

In de toekomst te lezen is ons niet vergund, en profeteeren dunkt ons daarom wijs noch oirbaar; toch is het, dunkt mij, geen waagstuk om te zeggen, dat de roem van van Oosterzee als kanselredenaar duurzamer zal wezen dan eenige andere titel, die hem geschonken werd.

Het was bijna stereotyp hem den welsprekenden, den gevierden van Oosterzee te noemen; en onze schets zou wel zeer onvolledig zijn, indien zij hem als prediker niet in zijn eigenaardigheid en groote verdiensten trachtte voor te stellen.

Door zijn veelvuldig optreden en door het aanzienlijk aantal van zijn in 't licht verschenen leerredenen, zijn wij overvloedig in staat gesteld geworden ons een denkbeeld te vormen van zijn predikgaven, terwijl hij meer dan eens zijn gedachten kenbaar maakte over de eischen, welke hij aan den prediker stelde. In 12 deelen zagen de "Al leerredenen van van Oosterzee" het licht, — ten getale van 198, bij Roelants te Schiedam; maar daaraan moeten nog enkele latere afzonderlijk verschenen toespraken, en de Bundel "Genade en Waarheid, Laatste geloofsgetuigenissen" ¹ worden toegevoegd. Van zijn eerste optreden tot zijn laatste verschijning op den kansel heeft hij een ongemeen talrijk gehoor

¹ Utrecht, Kemink en Zoon 1881.

mogen trekken en weten te boeien. Wat was van dien opgang de reden, wat van zijn welsprekendheid het geheim?

Toen van Oosterzee zijn bediening aanvaardde, preekte van der Palm niet meer. Hij had in 1836 het laatst den predikstoel beklommen. Ieder weet, welk een naam hij had, en welk een bewondering hem ten deel viel. Talloos vele discipelen heeft hij gevormd, en in zijn trant, al was het niet met zijn gaven, is door een groote menigte jaren achtereen gepredikt. Het theologisch standpunt van van der Palm was gematigd orthodox; hij was van alle uitersten afkeerig, en tot scherpe dogmatische formuleering steeds ongenegen. Zijn kracht school allereerst in zijn voortreffelijk hollandsch; in dat reine, geacheveerde proza, dat, vooral als het over zijn lippen kwam, en gepaard ging met zijn onberispelijke gebaren, klonk als muziek, en onweerstaanbaar boeide. Voorts kon niemand *schilderen* zoo als van der Palm; hij, die oostersche toestanden en ouden zoo goed kende, was een meester in het teekenen bijv. van joodsche landschappen, zeden en feesten, als geen ander; maar hij wist ook door een welgekozen tekst, een gelukkige dispositie, en een ernstigen toon het verstand en gemoed zijner hoorders te bevredigen. Over 't geheel van die leerredenen lag iets kalms, dat waas van optimisme, dat behoorde bij den tijd, die van der Palm bewonderde, en omgekeerd in alle oprechtheid door hem gehuldigd werd. — Niemand nu zal beweren, dat van Oosterzee in deze school is gevormd.

Naast en nog een tijd na van der Palm schitterde de hoogleeraar van der Hoeven. Ieder, die hem heeft gehoord, gewaagt van den diepen indruk, dien zijn voordracht maakte. Wij gebruiken hier het woord voordracht in den goed-hollandschen zin, die aan dit woord toekomt; en denken dus niet aan het stuk zelf, maar aan het uitspreken, het ten gehooore brengen er van. Stem, houding, gebaren: alles werkte bij van der Hoeven mee,

om de kracht, den indruk van zijn rede te verveelvuldigen. Ons, die hem nimmer hoorden, ¹ ontsteken zijn leerredenen niet in geestdrift; wij vinden noch in het weinig bepaalde der geloofsbegrippen, noch in het gebrekkige der exegese en der psychologie een aanbeveling van een prediking, welker opgang afhankelijk was van bijkomstige omstandigheden, van hulpmiddelen, welke wij niet gering, maar niet het hoogste achten. Niet volkomen kunnen wij ons dus vereenigen met den hooggestemden lof, dien, vol piëteit, Cohen Stuart aan van der Hoeven heeft gebracht, als hij hem toekent "een zekeren graad van volmaakt-heid, ook bij rijker en schitterender gaven, zelden of nooit ge-evenaard."

Evenmin van hem als van van der Palm is van Oosterzee een leerling geweest. Doch zien wij nog een oogenblik langer rond onder de vóór 40 jaar als kanselredenaars beroemde mannen.

Fransen van Eck, door alle homileten geprezen, heeft evenmin aan van Oosterzee tot model gediend als Ewaldus Kist, hoe voortreffelijk beiden ook zijn als zedepredikers. Tot J. I. Dermout heeft ook hij met eerbied opgezien, en hij heeft er niets tegen gehad, hem den Napoleon onder de kanselredenaars te noemen. ²

Maar reeds de inzage van de *themata* door Dermout behandeld, doet uitkomen, dat wij hier den vertegenwoordiger voor ons hebben van een tijd, waartoe van Oosterzee niet meer behoorde. "De voortreffelijkheid van Jezus, als Godsgezant en boeteprediker"; "de gronden der gerustheid, welke de godsdienst ons omtrent de beschikking van ons lot inboezemt;" "de bijbel als een bron van menschenkennis:" ziedaar onderwerpen, welker aard

¹ Hij preekte het laatst in 1855.

² Men leze het voortreffelijk opstel van van Oosterzee over Dermout in "Verspreide Geschriften", dl. III, p. 359 vv.

en formuleering ons aanstonds een periode voor den geest roepen, die voorbij, of der verdwijning nabij was, toen van Oosterzee optrad.

Als voortreffelijke predikers werden vóór 40 jaren genoemd Molster te Utrecht, Kaakebeen te Amsterdam, G. H. van Senden te Zwolle, de hoogleeraar Heringa, en zijn leerlingen J. Wijs IC. zoon, H. E. Vinke, en Donker Curtius te Arnhem; maar geen van allen heeft van Oosterzee, voor zoo ver wij er over oordeelen kunnen, gevormd tot hetgeen hij als prediker geweest is. Het allerminst geleeke zijn predikwijze wel op die van J. Steenmeijer, ofschoon deze Arnheemsche leeraar algemeen als een meester op homiletisch terrein gehuldigd werd.

Wat kenmerkt dan de predikwijze van van Oosterzee? Wij moeten hier een algemeenen trek voorop zetten. Hij heeft op onze kansels gebracht de theologie der "geloovige" deutsche school, welke wij hier boven voor u geschetst hebben. Het "supranaturalisme," dat in verschillende nuances werd verdedigd door de mannen, welke wij zoo even noemden, is door van Oosterzee niet omhelsd. Hij sprak wel van "een veredeld supranaturalisme," maar de openbaring, de wonderen, de Schrift, de menschheid van Jezus Christus en andere leerstukken stelde hij in een geheel ander licht dan men het in ons land gewoon was te doen. Bij hem was de persoon van Christus veel meer het middenpunt der geheele openbaring en der geheele prediking, dan bij de "hollandsche" school. Ik bedoel volstrekt niet, dat hij, vooral in 't begin meer dogmatisch preekte dan zijn oudere tijdgenooten; want de leerredenen van Molenaar, Bähler, ter Borg e. a. uit dien tijd vertoonden een gansch anderen stempel. Er was niets in van Oosterzee toen hij te Alkmaar stond en kwam te Rotterdam, dat sterk herinnerde aan de kalvinistische leertype. Maar er was toch van meet af een *toon* in zijn leerredenen, die dieper doordrong dan de toenmaals heerschende. Met toenemenden nadruk deed hij de noodzake-

lijkheid van bekeering en wedergeboorte uitkomen, en wees hij op 't verschil tusschen geloovigen en ongeloovigen, tusschen verlorene en verlostene. Al was hij geen kind van het *Réveil*, hij stond er niet tegenover, hij bleef er niet vreemd aan. De theologie, welke aan die beweging het aanzijn gaf, kon hij niet deelen: haar streven heeft hij hoe langs hoe meer gebillijkt.

Van Oosterzee heeft jaren lang het vertrouwen gehad van het rechtzinnig denkend deel der gemeente. Zijn eerbied voor het "Daar staat geschreven;" de nadruk, waarmeê hij gewichtige kerkelijke leerstukken verdedigde, en zijn krachtig aandringen op geloof en bekeering hebben hem dat vertrouwen doen verwerven, en bij duizenden nooit doen verbeuren. Zijn theologische denkbeelden werden op den kansel vooral ontwikkeld van hun apologetische zijde. Volgens velen lag daarin zijn groote verdienste als prediker. Ook de heer Sepp erkent dat, al zouden wij 't hem niet toegeven kunnen, dat "vernunft" zoo onontbeerlijk is, om apologetische leerredenen te houden. Daartoe behooren meerdere en andere gaven. Een prediker, die tevens apologet wil wezen, moet zijn tegenstanders ter dege kennen, en hun recht doen weervaren. Hij mag hen niet anders afschilderen dan ze zijn; hen niet belachelijk of verachtelijk maken. Men moet hen herkennen, door hen ten voeten uit te zien te geven. Zoo wel hun zwakheid als hun kracht; zoo wel hun ongelijk als hun betrekkelijk goed recht moet worden in 't licht gesteld — en daar tegenover moet de waarheid worden geplaatst, welke men zoo gaarne zag omhelsd door degenen, die meenen haar te moeten verwerpen. De be wijzen, waarop vrienden en vijanden zich beroepen, beider arsenalen moeten den apologet deugdelijk bekend zijn — en hij moet hen voor 't oog der gemeente laten kampen, zóó dat ieder den strijd volgen en van den uitslag getuige wezen kan. Twijfelmoedigen moeten opgebeurd, overtuigden versterkt, tegenstanders aan 't wan kelen gebracht worden. Allen moeten den indruk krijgen, dat die

strijd der geesten geen woordenstrijd, geen beuzeling, maar het ernstigste pleit is, van welks uitslag *alles* afhangt. Ieder hoorder moet er in betrokken worden, en als de spreker zijn doel bereikt, dan verlaat niemand het kerkgebouw zonder den indruk, dat de zaak, welke daar verdedigd werd, schitterend zich kan handhaven tegenover al haar tegenstanders.

Met dat doel is van Oosterzee tallooze malen opgetreden. "Voornaam ongelooft;" "Geen fabel;" "Het bovennatuurlijke," "Geen dageraad;" "Het eeuwig evangelie" — en zoo menige andere leerrede is met dat apologetisch doel opgesteld en uitgesproken, en kennelijk zocht en stelde hij daarin zijne kracht.

Hij gebruikte zelf ook niet zelden het woord "tijdpreken." Bedriegen wij ons niet, dan heeft hij dit woord in zwang gebracht. Een woord des tijds of naar de gelegenheid des tijds — hoe dikwijls kondigde hij het niet zelf aan.

Met welke levendige kleuren, met welk een breedheid van opvatting schilderde hij deze bewegelijke, aan allerlei tegenstellingen rijke dagen. Wat hem hoop gaf, of met kommer vervulde, — hij verbloemde het niet, maar stelde het zijn toehoorders telkens en telkens weder voor oogen. Hoe dikwerf legde hij "het oor te luisteren aan het bonzend hart dezer eeuw," en hoorde hij de "altijd schriller toonen van opstand." Hoe menigmaal zette hij in den geest zich neer "bij de hoog opgezweepte wateren van den troebelen en onrustigen tijdstroom," en aanschouwde hij in den geest die "treurende over alles, behalve hunne zonden, zat van het leven, nauwelijks nog bang voor den dood;" en "eerder grijpend naar het wapentuig van den zelfmoord dan naar het kruis der verzoening." Wat hem ontroerde was het materialisme ter eener, de kerkelijke partijstrijd ter anderer zijde, en tegen beiden waarschuwde en getuigde hij met toenemenden ernst. "Tijdpreken" in dien zin, werden in de eerste 40 jaren dezer eeuw weinig gehouden; en van daar, dat van Oosterzee zijn gehoor er door

verraste en boeide. En niet alleen op de hoofdgebeurtenissen, op den strijd, dien de geheele wereld der geesten in spanning houdt, wees hij, maar bijna in iedere leerrede kwam iets voor, dat zinspeelde op een omstandigheid, welke het meerendeel zijner hoorders bekend was en meer of minder belang inboezemde. De plaats waar, de tijd wanneer, een sterfgeval of de geboorte van vorstelijke personen, een bezoek in den vreemde, een belangrijke jaardag, ja, hoeveel meer; dat onder 't oog der aanwezigen als voorviel, diende van Oosterzee, werd door hem gebruikt, om aan zijn leerredenen de grootst mogelijke actualiteit te geven, zonder dat hij ooit banaal werd, of, zooals sommigen doen, een uitreksel gaf uit de gemengde berichten onzer nieuwsbladen.

Zijn meelevens met onzen tijd kon hij op den kansel niet verloochenen, en zoo wel Strauss als Renan, zoo wel de kloppers als de bedevaarten naar Lourdes, werden door hem genoemd en geoordeeld. Misschien is hij hierin verder gegaan, dan bestaanbaar is met den eisch, dat een evangelieprediker *algemeen* verstaanbaar wezen moet. Vele zinspelingen zijn zeker door velen niet begrepen, en voor hen verloren gegaan. Doch dooreen genomen beschrijven van Oosterzee's leerredenen de "teekenen des tijds" op een wijze, die ook voor niet ontwikkelden zeer wel verstaanbaar was.

Wij meenen genoeg te hebben gezegd, om het nieuwe, het kenmerkende in van Oosterzee's predikwijze te doen uitkomen. Zijn "geloovige" theologie, zijn apologetisch streven, zijn spreken als uit het midden van den tijd, waarin hij leefde — niemand, die het in die mate vóór hem, en mét hem deed.

Doch de wijze, waarop hij zijn woord "naar de behoeften des tijds" sprak, droeg niet minder bij, om de aandacht te trekken en bezig te houden. Hij brak met de gewoonte, toen zoo algemeen gevolgd, om na de inleiding tot de leerrede, *eerst* een tekstverklaring te geven, *daarna* een ontwikkeling van de waar-

heid in den tekst vervat, om "met een woord van meer rechtstreeksche toepassing de rede te besluiten." Hij heeft aanstonds en tot het einde ons verbaasd door het zeldzaam gelukkige van hetgeen men in de taal der geleerden noemt de *inventio*. Iedere prediking moet, volgens hem, "een rijkgeschakeerde maar toch altijd weder eene *christocentrische* prediking zijn."

Welnu, dat "rijk geschakeerde" wordt bij hem niet vruchteloos gezocht. Hoe vernuftig is menige tekst, — wat zullen wij zeggen? — gekozen of gevonden. Hoe geleidelijk is de ontwikkeling der gedachten, die uit het tekstwoord worden afgeleid! Bij hem niet het eindeloze "driemaal drie", — maar een schets die aan rijkdom, juistheid en bovenal aan symmetrie zelden te wenschen overlaat.

Reeds daardoor bracht hij over zijn gehoor een zekere bekooring. Men glimlachte bij het vernemen van hetgeen schijnbaar zoo voor de hand lag, en — toch nog door niemand gevonden was. Wel hadden de mannen van 't vak, nu en dan, tegen de "schets" hun bedenkingen, en vond men soms dat zij van minder zuiver vernuft, van gezochtheid of gewrongenheid niet was vrij te pleiten. Ook keerde "een ontsloten leerschool" of "een ernstige roepstem" aan 't einde der leerredenen te dikwerf terug, — maar toch, in 't maken van schetsen heeft van Oosterzee zijn wederga niet. Hij kon dan ook nergens optreden, of zijn rede verviel in eenige deelen, die hij nu eens aan 't einde, dan aan 't begin opnoemde, en meestal zóó formuleerde, dat zij gemakkelijk in 't geheugen bewaard bleven. Van weinig predikers kon men, thuis komende na hen gehoord te hebben, zoo veel weergeven als van hem. Stuk voor stuk had men het geheel der rede zien worden en in elkander zetten, zoodat men 't gemakkelijk nog eens uit elkander nemen, en weër opbouwen kon. Ik denk bijv. aan een nieuwjaarspreek over de woorden: "Zeg den kinderen Israëls, dat zij voorttrekken", met deze schets: De beste voort-

zetting der levensreis is *“voortrekken van het punt, waar God ons gebracht heeft; langs den weg, dien God ons gebiedt; bij het licht, dat God ons ontsteekt; met den staf, dien God ons verleent; naar het land, dat God ons bereidt”*. Schetsen van dien aard zouden wij er vele kunnen noemen, en ze verklaren almede de gretigheid, waarmeê menschen van verschillende ontwikkeling van Oosterzee gaarne hoorden.

Doch tot kenschetsing van zijn prediking moeten wij vooral wijzen op zijn taal en stijl.

Het eigenaardige van beiden is zeker wel 't meest gelegen in den rijkdom van beelden en van tegenstellingen. “Genoeg, onder de statige tempelgewelven ontwaken dezelfde bezoedelde gewetens, als in uw landelijk bedehuis; in onze weelderigste handelspaleizen lijden de bewoners in stilte aan gelijke kwalen der ziel als die gij in een rieten stulp hebt ontdekt, en wat schatten van warme liefde of levensgenot gij ook daar ginds hebt achtergelaten, aan liefde zal het u ook hier niet ontbreken, en het genot der edelste zelfvoldoening zal u dikwijls het harte verwarmen.” Zie daar uitdrukkingen en wendingen, zooals zij honderde keeren bij van Oosterzee voorkomen.

Wilt gij een ander voorbeeld, waarin helder uitkomt, hoe hij van alle bijzonderheden wist partij te trekken, en ze in tegenstelling op tegenstelling voor te stellen, zie hier het slot van de voortreffelijke “Stemmen van Patmos.”

“Wij staan aan het einde onzer geregelde beschouwing van het zevental Brieven des Heeren. Tegenover verschillende gemeenten, die ons in zoo menig opzicht het beeld van de tegenwoordige toonden, zagen wij hem in telkens verschillende gestalte verschijnen, en toch nog altijd dezelfde. Waar ¹ wij Hem

¹ Dat *waar* aan 't begin van een volzin is bij van Oosterzee zeer karakteristiek.

zegen over het verrichte en vergeving voor het gebrekkige vragen, leggen wij u het woord op het harte: Gedenkt dan, hoe gij het ontvangen en gehoord hebt, en bewaart het en bekeert u! En waar wij voor de kerk en de wereld zoo gewichtige dagen beleven, daar voegen wij er de herinnering bij: Plaats u gedurig, als onder het oog van den Heer, voor den spiegel, dien wij u tot zevenmaal voorhielden, en laten deze Brieven voor u staan, als een flonkerend zevengesternte aan den donkeren hemel der tijden ¹. Waar ons treurige verachtering dreigt, treedt gij daar voor ons op, Ephesen! om ons tegen het verlaten der eerste liefde te hoeden. Waar het lijdend geloof een zwaren strijd heeft te strijden, roep gij het ons daar toe, vriendelijk Smyrna! "Wees getrouw tot den dood!" Waar de christen in de wereld zich in zware verzoeking bevindt, breng het haar voor den geest, Pergamus! gij troon van den Satan, dat Jezus weet waar gij woont. Waar wij ons in eene veelzins uitstekende, maar treurig bezoedelde gemeente bevinden, herinner ons, zwaar bevestigd Thyatira! aan de vlamme oogen des rechters. Zijn wij nog slechts christen in naam, slapend Sardes! laat uw aanblik menig slapende ten nieuwen leven doen rijzen. Of is ons uwe trouwe liefde niet vreemd, Philadelphia! wees ons een lichtende baak in iederen nacht der beproeving. En sluipt uwe koelheid maar al te licht in ons hart, strafwaardig Laodicea! ontsluit ons een leerschool des ijvers. Ziet, zoo zal Hij, die nog altijd ook hier tusschen de kandelaars wandelt, in ons de zijnen erkennen. En voorts, wat ook voor u of voor mij veranderde, sinds wij deze beschouwing begonnen, Hij is dezelfde gebleven. Wij scheiden van zijne eerste gemeenten, maar — God geve het — om altijd te blijven bij

¹ Twee beelden in één zin! Een *purist* zou kunnen vragen: Kan iets een spiegel en een star zijn te gelijk, en welke overeenkomst is er tusschen deze Brieven en het Zevengesternte?

Hem. Wij keeren van Patmos terug, om dra naar Bethlehem henen te gaan. En blijft de aarde ons Patmos, wij weten, wie er een deur in den hemel kan openen, en daarboven zijne Johan-nessen wacht, uit meer dan zeventigmaal zeven gemeenten op aarde vergaderd. Hem dan, die ons heeft liefgehad, en ons van onze zonde gewasschen heeft in zijn bloed, en ons gemaakt heeft tot Koningen en Priesters, Gode en Zijnen Vader; Hem, zegge ik, zij de heerlijkheid en de kracht in alle eeuwigheid!"

Wij denken hier aan 't woord van Ds. Tinholt ¹: "Er is iets onbeschrijfelijk weldadigs in den stijl van van Oosterzee. Door een *numerus oratorius*, die zich bijna nooit verloochent, evenmin bij de stoutste en krachtigste, als bij de teederste en liefelijkste wendingen, bewerkt hij dat de geest, die zich onwederstaanbaar voelt weggesleept door den stroom zijner rede, nooit iets gevoelt dat gelijk op het schokken of stampen der kiel; verheffen zich de golven in den stroom zijner rede — zij rondten zich altoos: het is de zachtvlietende beek, het is het stille en effen meer, het is de breede rivier, het is de snel voortschietende stroom, het is de statig golvende zee, het is de rollende oceaan — het is nooit de stootende, kortafgebroken branding."

Wij kunnen hier niet meer proeven afschrijven van van Oosterzee's predikwijze. Gaarne deden wij dat met een paar bladzijde uit de oudejaarsavondleerrede van 1848, in "Al de Leerreden" Dl. X opgenomen, welke schitterende gedeelten bevat.

Maar 't genoeg van een kleine vergelijking tusschen van der Palm, Steenmeijer en van Oosterzee kunnen wij ons hier niet ontzeggen. Van elk dezer drie voortreffelijke redenaars hebben wij een leerrede over Aäron's dood. Aldus beschrijft van der Palm dat plechtig oogenblik ²: "Maar het plechtig oogenblik was ge-

¹ Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1864, p. 655.

² Tiental Leerredenen, 1823.

komen; en misschien gevoelde Aaron alreeds den zacht aannaderenden dood, en kon zich nauwelijks verbeelden, dat dit sterven wezen zou. Nu legt hij het borstsieraad af, en ontdoet zich van den Efof, en verwisselt den vorstelijken tulband en de gouden kroon met het priesterlijk hoofdhulsel van zijnen zoon, en na den mantel te hebben uitgetogen; staat hij daar in de kleeding der priesteren. Mozes neemt den hooge priesterlijken dosch, en trekt dien den bleek bestorvenen Eleazar aan, die welhaast met het gansche heilig praal-gewaad aangedaan is. Aarons blikken toeven voor het laatst op den Zoon, in wien hij zich nu ook als hooge priester herboren ziet; en terwijl hij hem met wellust aanstaart, worden eensklaps zijn oogen van den nevel des doods overtogen, hij zijgt neder, Mozes en Eleazar vangen hem in hunne armen, en — hij is niet meer: *Aäron stierf aldaar!* Zoo werd het woord van God vervuld, en het onherroepelijk vonnis der oproeping van Aäron ten uitvoer gebracht. Maar wie zich daarover ook beklagen mocht, Aäron zal het niet gedaan hebben, toen hij, overgebracht in de gewesten des lights, God verheerlijkte, wiens wegen niet waren gelijk zijne wegen."

Hooren wij thans Steenmeijer!

"Voorts, ten bestemden bergtop aangekomen, als voor Aäron de lamp des levens zal worden uitgebluscht, ziet, men ontdoet hem van de kleeding zijner hooge orde; de eere teekenen met roem gedragen, moeten nabij het graf worden afgelegd; de dienstknecht des Heeren ontvangt zijn ontslag van werk en roeping. Maar Eleazar, de zoon, prijkt met de sieraden der heiligste waardigheid. Aäron ziet het, nog eer zijn oog is gesloten; dat moet hebben goed gedaan aan het haast brekend vaderhart! Toen was het niet lang meer, dat op eenmaal al de kracht den honderd drie en twintigjarigen grijsaard ontzinkt; de koude des doods vaart rillend door zijne leden; — de voet weigert hem te dragen; — het oog wordt duister; — de adem is verkort; —

en de vriendelijke armen, die hem opvangen, hebben weldra niets dan — zijn lijk! Broeder en zoon bestellen het stoffelijk overschot ter geschikter plaatse, in eene der bergkloven; hun werk is afgedaan; zij dalen neer tot het wachtend legerkamp; en dat moet toch een treurig wederkomen geweest zijn! Israël behoeft niet te vragen aan deze twee, wat van den derde geworden zij; Eleazar zal voortaan hun wettige hooge priester wezen; de oude man is *verzameld tot zijne vaderen*. Een rouwfeest van dertig dagen, zwiigende gevierd, vereert den ontslapene; de stilte der volksvergadering wedijverde met de stilte der woestijn; en ook daarna, als het huis Israëls zijn tenten opbreekt, en later door de volgende tijden en tot op dezen dag, rust er een zegen op de nagedachtenis van den man, die zóó zijn eeuwige rust is ingegaan.”

En hoor nu van Oosterzee!

“Gij hebt slechts uwe verbeelding op het tooneel van den tekst te verplaatsen, om schier in elken trek de proeven van Aärons kalmte en bereidvaardigheid tot sterven te vinden. Het goddelijk bevel is gegeven, en weldra is het gerucht door het gansche leger verspreid. Aäron zal op den berg Hor tot zijn volken vergaderd worden. Nog eenmaal ziet Israël den hooge priester in zijn plechtgewaad uitgedoscht, vóór hij de aarde verlaat. De hemelsblauwe mantel drukt zacht op de krachtige schouders, en golft in breede plooiën nederwaarts. De Efod sluit vast om de eerbiedwaardige gestalte; kostbare zalfolie, edel gelijk de dauw, die Hermons kruin heeft bedekt, is op zijnen sneeuwvitten schedel uitgestort. Zijn hoofd is niet slechts met de sierlijke kroon der grijsheid, maar ook met den gouden diadeem: de heiligheid des Heeren, versierd, en op zijne borst draagt hij in twaalf kostbare steenen de namen van Israëls stammen. Men kan het hem aanzien, 't is geen veroordeelde, die naar de strafplaats wordt henen geleid, maar een genoodigde tot den hemelschen maaltijd, die alreede het feest-

gewaad aantog. Zoo gaat hij uit het leger, van Mozes en Eleazar verzeld. Daar vóór hem ligt de berg zijns doods, van lagere heuvelen en diepe dalen omgeven. Honderdduizenden hebben zich op vlakten en toppen geschaard, tot op ver verwijderden afstand, en zien het eerbiedwaardig drietal uit de tent der Getuigenis komen. Terwijl eene heilige stilte die onafzienbare rijen doorzweeft, treedt Aäron rustig en moedig zijnen doodsheuvel op. Wat oog ook in tranen versmelte, het zijne blik helder ten hemel. Al scheidt hem ook elke voetstap, dien hij voorwaarts zet, verder af van de wereld en het leven, hij vertraagt zijnen gang geen enkele ure. Hij wenscht niet terug te treden op de bane, die achter hem ligt. Gerustgesteld over het voorledene, heeft hij goede hoop voor de toekomst. Jehova, die tot sterven roept, heeft ook tot sterven bereidvaardig gemaakt. Eere zij der liefde van God, die zijnen vriend van de vreeze des doods kan verlossen.

Wat zeg ik M. G. ik durf hier nauwelijks het woord doodstrijd gebruiken. De kerker des lichaams wordt door geen felle schokken verbrijzeld: een zachte hand schuift er de grendelen af, een lichte trilling verbreekt de boeien des stofs, en de kus van een engel des vredes doet den gevangene in het land der vrijheid ontwaken. Nog één woord van afscheid, één handdruk van dank, ééne bede om heil op de bezwijkende lippen, en daar overdekt de doodskleur het ingezonken gelaat, en het hart van Aäron staat stil, waarin Gods vrede gedaald is. De armen zijner laatste vrienden op aarde vaugen den bezwijkenden op — nog één oogenblik, en hij rust aan het eeuwig vaderhart Gods. Toehoorders, wijst mij de moeder, die zoo zachtkens haren moegeweenden zuigeling te sluimeren legt, als de hemelsche Vader dit berouwhebbend kind den doodslaap tegen doet gaan!"

Aan wie van deze drie reikt gij de palm?

Doch genoeg over inhoud en vorm van van Oosterzee's preeken!

Maar hoeveel zwakker indruk zou zijn prediking hebben gemaakt, indien hij zijn zoo zorgvuldig bewerkte stukken niet voortreffelijk had voorgedragen. Nog zie ik hem den kansel beklimmen. Zonder opzien niet, — maar met een feestelijk gevoel in 't hart, verschijnt hij. Met welgevallen rust zijn oog op de talrijke schare, en lang duurt het niet, of gij ziet, dat hij met de gemeente den psalm zingt of het lied, waaronder hij optrad, en dat met nauwgezetheid gekozen is. Als hij aanvangt, verbaast hij door de kracht van zijn inzet. Ieder denkt: die stem zal dalen en niet klimmen. Toch bedroog men zich. Een *fraai* geluid had van Oosterzee's stem niet, maar als hij eenmaal aan 't spreken was, en de eene volzin na den anderen, het eene beeld na het andere over zijn lippen stroomde, terwijl een zeer levendige gestikulatie, een waardige stand en een tintelend oog de kracht dier woorden verhoogde; als hij hoe langer hoe dieper u in zijn onderwerp inleidde, en u hoe langer hoe meer den rijkdom van gedachten wees, in zijn tekst verscholen, terwijl zijn stem, zijn geestdrift, zijn gloed van taal nog altijd klom, en nooit het geheugen faalde, waaraan die overvloed van volzinnen was toevertrouwd — dan was 't een lust eens even rond te zien. Ieder luisterde: men was in den letterlijken zin des woords *geboeid*. Nu eens zag men hier en daar een oogenblik om veler mond een glimlach, dan niet zelden in veler oog een traan, — en als dan de rede haar toppunt had bereikt, het laatste woord van bemoediging en vertroosting zich oplossend in een Doxologie gesproken was — dan was de spreker weér een overwinnaar, en menig hart dankte, en ieder toehoorder bewonderde hem.

En wat alles afdoet: van Oosterzee sprak, *omdat hij geloofde*. Hij was geen rhetor, maar een *orator*, een wien 't hart bovenal welsprekend maakte. Daarom had zijn woord ook zoo iets warmes en weldadigs, en stichtte hij menschen, wier godgeleerd en kerkelijk standpunt hij niet innam. *Het deed goed* hem, met die

warmte, dien geestdrift, die wegsleepende bezieling zijn prachtige volzinnen te hooren uitspreken, waarin hij de glorie verkondigde van den Christus, en zoowel rijk ontwikkelde geesten als eenvoudige, vrome zielen gingen heen met een woord, dat zij nimmer weêr vergeten zouden.

Of van Oosterzee's predikwijze dan onberispelijk was, en als voorbeeld moet worden aangeprezen? Hij zelf heeft meer dan eens betoogd, dat de prediking ten nauwste moet samenhangen met de individualiteit van den prediker, en zou een slaafsch na volgen van zijn preektrant beslist hebben afgekeurd. Doch het is niet onbescheiden te zeggen, dat onze dagen aan een prediker andere eischen beginnen te stellen, dan die, waaraan van Oosterzee voldeed. Ik bedoel niet, dat men iets verlangt, dat vrucht is van minder inspanning, iets meer oppervlakkigs en onbeduidends — neen, de eischen mogen vooral niet lager worden gesteld. Maar men verlangt, dat de spreker, ook op den kansel, op eenvoudiger trant zijn ernstige taak volbrengen zal. Een geestig man zeide eens: "van Oosterzee trekt altijd uit met volle muziek!" Iets soberders, iets, dat minder vermoeit, en misschien ook meer anthropologie: ziedaar, in hoofdtrekken, wat men gaat eischen van den evangeliedienaar, dien men niet gaarne meer een "kanselredenaar" noemt. Maar allen, die tot prediken geroepen worden, mogen het van van Oosterzee leeren zich ernstig voor te bereiden, den vorm niet te veronachtzamen, en elken zondag te geven *het beste wat men heeft*, en het te geven *zoo goed als men het kan*.

Vermelden wij thans in enkele trekken, wie van Oosterzee is geweest als hoogleeraar. Wij behooren niet tot het getal zijner leerlingen, en kunnen dus uit eigen ervaring over den indruk, dien hij als leermeester maakte, niet spreken. Zijn in druk ver-

schenen leerboeken geven ons een helder overzicht van den inhoud van zijn onderwijs. Wij behoeven daarbij niet lang stil te staan, maar kunnen verwijzen naar hetgeen wij zeiden over zijn godgeleerd standpunt en streven. Ofschoon niet confessioneel, was van Oosterzee toch tamelijk konservatief. De resultaten zijner historische kritiek kwamen vrij wel overeen met die van Guericke, en zijn dogmatiek handhaafde *en gros* de belijdenis der algemeene christelijke kerk, hier en daar kalvinistisch getint. Het apostolisch christendom stond bij hem boven het kerkelijk christendom; en vooral aan de verdediging van hetgeen hij 't bolwerk van 't geloof, den bodem van allen godsdienst noemde, wijdde hij de meeste aandacht en krachten.

Geheel zijn historisch en dogmatisch onderwijs bezat een apologetisch karakter. Dat was de kracht en de zwakheid er van. Men hoorde iemand, die de hoogste belangen verdedigde — maar het wel eens deed, zonder de bezwaren tegen zijn stellingen grondig genoeg bestudeerd en weerlegd te hebben.

De redenaar speelde den denker en den dogmaticus wel eens parten. Als men meende, dat de beslissende slag nog moest toegebracht worden, sprak hij een *non liquet* uit, of hief hij het zwaard op — en hield een lijkrede op iemand, die ganschelijk niet verslagen was.

Ook valt het volstrekt niet te ontkennen, dat van Oosterzee niet scherp genoeg zijn standpunt heeft afgebakend tegenover onderscheiden tegenstanders. Ambtgenooten niet alleen te Leiden, maar ook te Utrecht en te Groningen, vonden hem op het stuk van theologische leidende beginselen òf inkonzekwent, òf uiterst zwak. Zijn opvatting van 't gezag der Schrift bijv. was niet bestand tegen meer dan één aanval, die wel beantwoord, maar niet geheel afgeslagen werd.

Van Oosterzee heeft, in de laatste jaren, zeer wel gevoeld, dat zoowel de historische kritiek (die toch niet "ongeloovig" wil

zijn,) als het ontwakend kalvinistisch element in den lande het hem bij wijlen bang konden maken.

Ook heeft hij de wijsbegeerte van den godsdienst nooit als leer-
vak liefgehad. En wat men niet hartelijk liefheeft, wordt niet
ons eigendom.

Daarom trok hij zich liefst terug in de burcht van 't Christen-
geloof, en verdedigde hij datgene, waarmeê alle godsdienst staat
en valt. Hierdoor geraakte hij min of meer buiten den ontwikke-
lingsgang, dien in de laatste jaren de theologie in ons vaderland
ging volgen. Hij was niet thuis in, en hij had geen hart voor het
arsenaal, waaruit velen de wapenen haalden, die men tegen hem
keerde. En daarom kon er bij hem hoe langer hoe minder sprake
zijn van 't vormen van een school. Hij maakte zich uit zijn toe-
hoorders vereerders en vrienden — maar geen discipelen.

Hiermeê is volstrekt niet gezegd, dat er van zijn onderwijs
geen kracht uitging. 't Was niet mogelijk eenige jaren aan zijn
voeten te zitten, en niet een diepen indruk te ontvangen van zijn
woord en persoon. Vooral zij, die nog zijn "praktische godgeleerdheid"
gehoord hebben, gewagen daarvan met geestdrift en dankbaarheid.
Hoe wist hij te bezielen met liefde voor het "treffelijk ambt".
In menig oog welde een traan, als hij de diepere snaren van het
gemoed wist te treffen; als hij de behoefte schetste van het arme
mensenhart; als hij opriep tot den heiligen krijg tegen plat-
heid en gemeenheid, tegen partijstrijd en verdachtmaking. Mis-
schien kleurde hij zijn tegenstanders wel eens te sterk, en ver-
leidde hem zijn vernuft soms tot een beeld, dat niet volkomen juist
was — maar indien van iemand, dan kon men van hem leeren
wat waardeeren was. Misschien was hij ook dikwerf te *goed*, en
had hij volharden moeten in het afslaan van alle gemeenschap
met de lieden, die leven of trachten te leven door hem 't vertrou-
wen te ontnemen, dat hij had en verdiende.

Oogenblikken van ademlooze stilte, van heilig ontroeren zijn

dikwerf in de kollegekamer op de Drift doorleefd, en al werd daar geen school gevormd, in den streng-wetenschappelijken zin van het woord: menig hart heeft daar geloften afgelegd in de stilte, waarvan de vervulling niet dan zegen brengen kon. Bette zijn gezondheidstoestand van Oosterzee, om zooveel met zijn discipelen om te gaan, als zijn gezellige aard het zeker zelf begeerde — hij heeft toch velen onder hen in onvergetelijke uren getroost en bemoedigd, en iets van zijn optimisme, dat hij niet loslaten kon, aan wankelmoedigen meegedeeld.

Daarom zal hij ook nimmer worden vergeten door hen, die hem hun leermeester noemen. Zijn rijke geest, zijn meesterlijk spreken, zijn warm gemoed, zijn tintelend vernuft, zijn eerlijk geloof, zijn groote belesenheid, zijn na elke stoornis weêr bovenkomende goedhartigheid: dat alles vormde een geheel, dat een onvergankelijken indruk maken moest, en de droefheid bij zijn dood, welke zijn discipelen, die hem grafwaarts droegen, betoonden, is zeker *on-geveinsd* geweest, 'gelijk zij door al hun medeleerlingen is gedeeld geworden.

En vragen wij nu ten slotte, wie van Oosterzee is geweest *als mensch*, dan kunnen wij niet anders, dan als zijn meest kenmerkende eigenschap noemen zijn behoefte om sympathie te toonen en te ontvangen. Prof. Doedes, meer dan 40 jaar zijn vriend, getuigde aan zijn graf, dat hij was een irenische natuur, "en dat *Apologie* en *Alliantie* de twee zaken wàren waarvoor het hart van den theoloog en Evangelieprediker van Oosterzee warm heeft geklopt".

Die behoefte aan alliantie heeft hij als mensch niet verloochend. Niets viel hem gemakkelijker dan zijn hart te openen voor hetgeen een ander treuren of juichen deed. Hetzij hij kwam

condoleeren of *feliciteeren*, hij deed het altijd met een warmte, met een deelneming, met een overvloedigheid die nooit zich verlooehenden. Wij hebben hier aan geen gemaaktheid of onoprechtheid te denken. Zijn uitstekend geheugen bracht hem aanstonds tal van familie-bijzonderheden in gedachte, die de vreugd of de smart vergrootten. Aan den feestdich of bij een rouwbezoek — hij herinnerde zich, en hij sprak uit wat hij wist of gevoelde. Voor een oogenblik zette hij al het andere ter zijde. Hij was *totus in illo*. Of hij *lang* met iemand meegevoelde, — daar vroeg men niet naar; want als hij tot u kwam, was het zijn geheele hart, dat hij spreken liet en uitstortte. Niets was zoo wegsleepend als zijn gulle vroolijkheid. In grooter of kleiner vriendenkring gezeten, en vooral bij een feestelijke gelegenheid, liet hij zijn luim den vrijen tengel. Als een kind kon hij schertsen en blij zijn met de blijden. Wie ooit een huiselijk feest met hem vierde, zal zich herinneren zijn tal van toasten, tintelend van geest, rijk aan toespelingen op allerlei, door de meesten vergeten of niet opgemerkte omstandigheden. En in uw droefheid kwam hij, niet vragende of gij iets hadt tegen hem, of hij tegen u. Hij had behoefte om te zeggen, dat hij deelde in uw smart, en zijn hand, die hij zoo gul, zoo uitlokkend toereikte, gaf in de warmte van haar druk, aan het hart een weldadig gevoel, dat men nog lang zich herinneren zou. Anderen voelen misschien even diep of dieper dan hij — en zeggen weinig of niets, terwijl alleen een traan of een handdruk verraadt wat er omgaat in hun ziel. Van Oosterzee moest spreken. Ja, hij zou van geen maaltijd oprijzen, waaraan hij met weinige vrienden had aangezeten, zonder in een langer of korter toespraak zijn erkentelijkheid te hebben uitgedrukt.

Voor allerlei indrukken vatbaar, kon hij zich moeielijk maskeeren. Zelfs in het bedehuis gezeten, waar hij moest zwijgen, gaf hij door gelaat en gebaren te kennen, of hij genoot — of

niet genoot, en eer hij de kerk verliet, wist ieder in zijn omgeving, in welke stemming hij heenging.

Bijna even groot als zijn behoefte aan sympathie was zijn lust tot arbeiden. "Aan rust nemen in den zin van niet meer arbeiden werd nimmer door hem gedacht", getuigde prof. Doedes; en zoo was het. Vandaar die menigte vruchten van zijn geest, gedrukt en niet gedrukt, vandaar dat geacheveerde ook in kleinere bijdragen en toespraken; vandaar die onberispelijke orde in zijne korrespondentie, welke door hem voorbeeldig werd bijgehouden. Hij had tijd om aan veel te denken, en om veel af te doen; en de dood heeft hem gevonden wel moê, maar niet werkeloos. Vaak ontstelde hij zijn geneesheer, als deze hem vond, zéér krank — doch gezeten aan zijn lessenaar, op die kamer, van welke hij niet scheiden kon.

Zijn kruis — en licht was het niet — heeft hij met het oog op God gedragen. Zijn afmattend leven maakte hem niet gemelijk en deed hem niet murmureeren. Zijn vertrouwen op God is ongeveinsd en onwankelbaar geweest. Wel hadden zijn vrienden gewenscht, dat zijn laatste dagen blijder voor hem hadden kunnen zijn, maar de Hoogste wijsheid en liefde beschikten ook zijn lief en leed. Nu rust hij "in vrede" zooals stond te lezen op zijn lijkst.

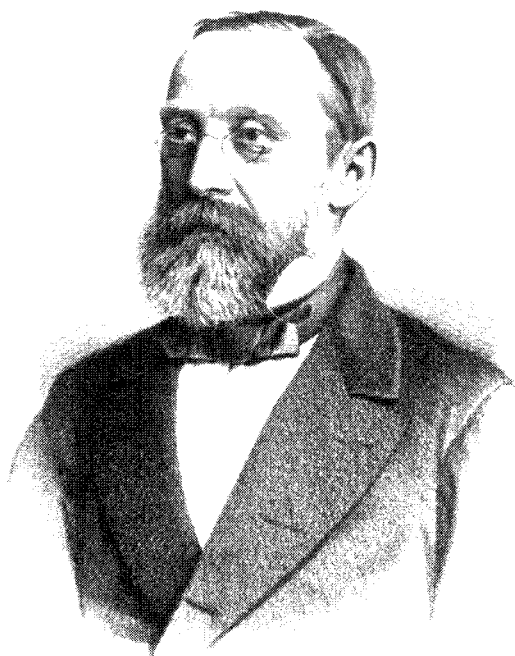
— In den vroegen morgen van 29 Juli 1882 is hij, te Wiesbaden, zachtken ingeslapen. Den vorigen avond had hij nog een wandeling gemaakt, leunende op den arm van een landgenoot, en met hem gesproken over hetgeen zijn hart altijd vervulde. Weinige uren later, onverwacht en zonder doodstrijd, werd hij weggenomen.

Onbeschrijflijk is, zooals we in den aanvang zeiden, de indruk geweest, dien de tijding van zijn dood heeft gemaakt in de stad zijner woning, en in heel het vaderland. De droefheid over zijn gemis is nog schooner kroon, dan de vele onderscheidingen hem geschon-

ken. Hij heeft geleefd, en veel lief gehad. En de wensch is vervuld, lang geleden door hem zelf uitgesproken: "Vurig bidden wij, dat onze overblijvende vrienden, als zij over den uitgang spreken, dien wij hebben volbracht, ons met zooveel dankbaarheid, kalmte en hoop mogen nastaren, als waarmede wij tot dezen ontslapene¹ zeggen: rust zacht, tot de Engel der Opstanding komt!"

¹ Bedoeld is A. de Vries, aan wiens lijkrede dit woord is ontleend.

Utrecht, 2 September 1882.

PROF. VIRCHOW

RUDOLF VIRCHOW.

Den 19den November 1881 werd te Berlijn een feest gevierd dat ook buiten Duitschland bij velen levendige belangstelling opwekte. Men had dien dag bestemd om een bewijs van hulde te brengen aan Virchow, den beroemden medicus en staatsman, naar aanleiding van zijn 25jarig hoogleeraarschap te Berlijn, en van zijn 60sten verjaardag, dien hij eenige dagen te voren had mogen beleven. Uit allerlei oorden van Europa waren afgezanten te Berlijn bijeen gekomen om den grooten man te eeren. Ook Nederland was daar vertegenwoordigd, en leverde een bijdrage tot het geschenk dat den jubilaris werd aangeboden, de *Rudolf-Virchow-stichting*, een kapitaal waarvan de renten bestemd zijn "tot bevordering van wetenschappelijke, in het bijzonder aan de kennis van den mensch gewijde onderzoekingen," en waarvan het beheer aan Virchow werd opgedragen. — Van den staatsman Virchow werd dien dag niet gesproken. De stad Berlijn had de zalen van het raadhuis voor de feestviering afgestaan, maar verder strekte zich de officieele erkenning van het feest niet uit tegenover Bismarck's standvastigen en krachtigen bestrijder. En er

was ook geen reden om tot verdeeldheid aanleiding te geven door het opwekken der politieke hartstochten, waar men zoo ruime gelegenheid vond om over den roem van den geleerde uit te weiden. Weinigen toch worden er gevonden, die op het gebied der genees- en natuurkundige wetenschappen in de laatste 40 jaren een zoo overwegenden invloed hebben uitgeoefend als deze onvermoeide strijder voor de rechten van den vrijen geest.

Rudolf Ludwig Karl Virchow werd den 13den October 1821 te Schivelbein in Pommeren geboren. Na het gymnasium te Köslin bezocht te hebben, werd hij in October 1839 als leerling aan de zoogenaamde pépinière voor militaire artsen, het med. chir. Friedrich-Wilhelms-Instituut ingeschreven. Reeds toen werden goede verwachtingen van hem gekoesterd. De officier van gezondheid, wien het onderzoek van den aspirant-leerling was opgedragen, verklaarde dat hij voor alles aanleg scheen te hebben, behalve alleen voor ziekte, maar daarvoor dan ook volstrekt niet. Den 21sten October 1843 verkreeg hij den doctorstitel, en een jaar daarna werd hij assistent van Robert Froriep, den prosector aan het groote ziekenhuis te Berlijn, de Charité. In 1846 werd hij tot Froriep's opvolger als prosector benoemd. Nu kwamen zijn buitengewone geestesgaven, zijn scherp doorzicht, zijn ongelooflijke arbeidskracht duidelijk aan het licht. Op raad van Froriep begon hij een onderzoek over de zoogenaamde aderontsteking, een onderwerp dat in dien tijd een bron was van voortdurende verwarring, en waarvan de groote Cruveilhier verklaarde dat het de geheele pathologie beheerschte. Wel een bewijs dus dat Froriep vertrouwen stelde in zijn assistent, als hij hem aanspoorde zijn krachten aan een zoo moeilijk vraagstuk te beproeven. En dat vertrouwen werd niet beschaamd. In 1845 en 46 publiceerde Virchow zijn onderzoekingen, en wierp daardoor een nieuw licht op het geheele vraagstuk. Langs kritischen weg tot de overtuiging gekomen dat de vraag tot nog toe altijd verkeerd was gesteld, en

dat het eenvoudig anatomisch onderzoek alleen de oplossing nooit zou kunnen leveren, had hij het experiment te hulp geroepen, en, met ruimen blik het geheele terrein der kwestie overziende, toegerust met een nauwkeurige kennis van al hetgeen door anderen met betrekking tot het onderwerp was waargenomen en gedacht, had hij het kluwen in hoofdzaak ontward, en kon hij nu een geheel nieuwen grondslag voor verder onderzoek aanbieden — een grondslag die ook nu nog zijn volle waarde heeft behouden.

Hoe veelomvattend dit onderzoek was, toch vond hij daarnaast nog tijd en arbeidskracht voor andere nasporingen op het gebied der pathologie. Zijn betrekking aan de Charité stelde hem in de gelegenheid een groot aantal lijkopeningen te doen. Virchow was er te zeer van doordrongen dat alleen door vermeerdering van feitenkennis de vooruitgang op het gebied der geneeskunde mogelijk was, dan dat hij die schoone gelegenheid ongebruikt zou laten. En met al zijn hoge aspiratiën, met al zijn zelfvertrouwen, met al zijn bewustheid van eigen kracht, dacht hij er zeker niet aan zich te hoog te achten voor het tijdroovende en dikwijls vervelende werk dat er gevorderd wordt voor het verzamelen van al die feiten, die men voor een groot deel voor het oogenblik niet eens kan gebruiken, maar daarom toch niet zonder groote schade kan laten verloren gaan. Hij stelde de gewoonte in, dat bij iedere lijkopening een nauwkeurig verslag van de bevindingen werd opgesteld, en hij verbeterde de methode van onderzoek. Hoe groot zijn meesterschap ook hierin was, kan daaruit blijken dat tegenwoordig bijna overal de door Virchow ingevoerde methode van lijkonderzoek wordt gevolgd. Dat hij de feiten niet slechts juist waarnam en verzamelde, maar ook wist te gebruiken, daarvan geven reeds in de eerste twee jaren van zijn werkzaamheid aan de Charité door hem gepubliceerde, hoogst belangrijke mededeelingen een duidelijk bewijs. Zoo voortgaande was Virchow spoedig een man van gezag geworden in de geneeskundige wereld,

en het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat aan hem, ondanks zijn jeugdigen leeftijd, in het begin van 1848 door de Pruisische regeering de gewichtige taak werd opgedragen, om een wetenschappelijk onderzoek in te stellen naar den aard van de typhus-epidemie, die in den laatsten tijd in Opper-Silezië zoo groote verwoestingen aanrichtte.

Het was toen een woelige tijd, in geheel Europa, maar bepaaldelijk ook te Berlijn. Tegenover het steeds krachtiger zich uitsprekend verlangen naar vrijheid en aandeel in de regeering had koning Friedrich Wilhelm IV aan den vereenigden landdag, (een vertegenwoordiging waarmede het volk geenszins tevreden was) in April 1847 verklaard, "dat het geen macht ter aarde ooit gelukken zou hem er toe te bewegen de natuurlijke verhouding tusschen vorst en volk in een conventioneele, constitutioneele te veranderen; dat hij nooit of nimmer zou toestaan dat zich tusschen den God des hemels en dit land een beschreven blad papier, als ware het een tweede voorzienigheid, zou indringen, om de oude, heilige trouw te vervangen." Wel was het nog niet tot openlijk verzet gekomen, maar dat men zich op den duur niet rustig zou neerleggen bij den onwil om aan het land de verlangde constitutie te schenken, dat was reeds duidelijk genoeg geworden. Virchow had zich nog niet openlijk over de politieke vraagstukken uitgesproken, maar dat iemand als hij, die op geneeskundig gebied zich reeds als een warm kampioen voor de vrijheid van onderzoek en een krachtig bestrijder van alles wat naar mysticisme zweemde, had doen kennen, dat hij zich niet onder de vanen van de reactie zou scharen, dat was te verwachten. De hem nu opgedragen taak gaf hem gelegenheid zich daarentrent te verklaren. Den 20sten Februari vertrok hij naar Silezië, en den 10den Maart keerde hij te Berlijn terug, juist toen de revolutionaire vonken, uit Parijs overgewaaid, in de pruisische hoofdstad krachtig voedsel gevonden hadden in de daar opgehoopte brandstof.

Het verslag van zijn bevindingen in Opper-Silezië is een merkwaardig stuk. Virchow's verbazende, zoo dikwijls bewonderde veelzijdigheid komt daarin ten volle uit. Hij begint met een beschrijving te geven van het land en zijn bewoners, een model van geneeskundige plaatsbeschrijving. De ellendige toestand waarin de oorspronkelijk Poolsche bevolking verkeerde, wordt in een helder licht gesteld, en gedeeltelijk uit den aard en de historische antecedenten van het volk zelf, gedeeltelijk uit de jammerlijke omstandigheden, waarin het, zoowel op sociaal als op politiek gebied, verkeerde, verklaard. De liefde voor ethnologische studien, waarmede Virchow zich in latere jaren zooveel heeft bezig gehouden, komt in dit gedeelte van het verslag reeds duidelijk aan het licht. Hierbij sluit zich een beschrijving aan van de in deze streek meest voorkomende, de zoogenaamde endemische ziekten, en van het ontstaan der toen heerschende epidemie. De houding der regeering wordt niet gespaard. In het vorige jaar 1847 was in het verwaarloosde land een vreeselijke hongersnood uitgebroken. In den vereenigden landdag was voorgesteld de hogere standen meer belasting te laten betalen om de lagere standen van de drukkende lasten te ontheffen. De regeering had daarop, naar Virchow vernam, gelast dat deze wensch vervuld zou worden, met deze beperking evenwel, dat de belasting der lagere standen onveranderd zou blijven. Toen eindelijk, bij het steeds klimmen der ellende besloten werd dat zij die niets te eten hadden dagelijks 1 pond meel zouden ontvangen, werd de klacht gehoord dat men het volk zou verwennen. "Kan men zich", zoo roept Virchow uit, "iets verschrikkelijkers denken dan dat iemand door meel, door enkel, zuiver meel verwend zou worden, en dat iemand daarvoor kan vreezen?" Niet aan de lokale besturen geeft hij de hoofdschuld; zij klaagden wel, maar altijd waren de antwoorden die van de hogere ambtenaren, uit Oppeln, uit Breslau, uit Berlijn terugkwamen, afwijzend. "En welk pruisisch ambtenaar zou zich daardoor ten slotte niet tot rust laten

brengen?" zegt Virchow, niet zonder bitterheid. De minister von Bodelschwing had zelf aan degenen die hem persoonlijk meedeelden hoe vreeselijk de toestand was, gezegd, dat het zoo erg niet was; hij wist wel beter, de regeering was goed ingelicht. "En toen hij eindelijk begon in te zien dat het heel erg was, toen werd de hulp door de stremming van het vervoer te water, in den winter, en door de tijdroovende correspondentie van de bureaukraten zoo lang vertraagd, dat velen (hoe velen weet niemand) direct verhongerden. Het Breslauer Comité, dat eerst uit geheel Duitschland geld bijeen moest bedelen, was vroeger klaar dan de regeering." Met deze woorden besluit Virchow zijn beschrijving van de wijze waarop de epidemie ontstond.

Daarop volgt een verhaal van de ziekte zelve. De verschijnselen, het ziektebeloop, de afwijkingen na den dood gevonden, worden uitvoerig en nauwkeurig beschreven. Den korten tijd in Silezië doorgebracht, had Virchow wel gebruikt om uit eigen oogen te zien. Hetgeen hij van anderen vernam werd volledige kennis door de hulp van zijn eigen even scherp als rusteloos waarnemingsvermogen. Toegerust met een groote belesenheid in de geneeskundige litteratuur, en een zeldzaam kritisch talent, gebruikte hij de dus verkregen ervaring tot het opstellen van een verhandeling over den aard en de oorzaken der ziekte, waarmede zijn lastgevers zeker tevreden konden zijn. Maar even zeker moesten zijn voorstellen met betrekking tot de geneeswijze minder in den smaak vallen van de regeering. Eerst wordt de behandeling der enkele ziektegevallen besproken, uit een zuiver geneeskundig oogpunt, en daarna de behandeling der epidemie, waarbij op algemeene maatregelen van hygienischen aard en op ruime verschaffing van geneeskundige hulp wordt aangedrongen, en scherp in het licht wordt gesteld, hoeveel goeds de bijzondere liefdadigheid reeds had verricht tegenover de onbeholpenheid en den onwil van de pruisische bureaucratie. Maar al de nadruk wordt gelegd op het derde punt: de zorg voor de toe-

komst. Hier toont Virchow zich volbloed revolutionair. Geen ander middel acht hij denkbaar om verbetering te brengen in den rampzaligen toestand, dien hij nu met eigen oogen had waargenomen, dan "volkomen en onbeperkte democratie". Alleen door ontwikkeling kan het volk tot vrijheid en tot welstand geraken, en ontwikkeling zal het eerst dan verkrijgen wanneer allen deel hebben aan de regeering. De ervaring heeft het geleerd hoe onverantwoordelijk het volk verwaarloosd werd, zolang het alleen van hoogerhand werd bestuurd. "Daar was de wet, daar waren de ambtenaren, — en het volk stierf bij duizenden aan honger en pest!" En verder: "Het constitutionalisme zal aan deze toestanden nooit een einde maken, want daar het zelf een leugen is, hetzij een concessie aan het vooroordeel, hetzij een transactie met het (historische) onrecht, kan het ook nooit in waarheid de gevolgtrekkingen maken die uit het beginsel van algemeene gelijkheid van recht voortvloeien. Daarom blijf ik bij de stelling waarmee ik begonnen ben: volkomen en onbeperkte democratie." "Dan zullen rechtvaardige en directe belastingen worden ingevoerd, de staat zal zorg dragen voor den openbaren gezondheids-toestand, hij zal de zich ontwikkelende bevolking door populair onderwijs, door invoer van betere voedingsplanten en huisdieren, door premiën tot opwekking van de vlijt te hulp komen; dan zal in de associatie van den arbeid met het kapitaal van den staat, of van de geldaristokratie, of van de vele kleine kapitalisten het middel gevonden worden om den maatschappelijken toestand te verbeteren." En meent men dat er te veel tijd voor noodig is om zulke wenschen te verwezenlijken, dan wordt daar tegenover de opmerking gesteld dat er, vooral op het platte land, gewoonlijk een vrij lange tusschenruimte wordt waargenomen tusschen twee epidemieën. "Moge men dus," zoo eindigt de moedige strijder vol vertrouwen zijn verhandeling, "den tusschentijd dien wij nu te wachten hebben gebruiken, om een schoon en rijk land

dat tot dusver, tot schande van de regeering, door armzalige en verwaarloosde menschen bewoond werd, door vrijzinnige en voor het volk passende inrichtingen voor den terugkeer van zulke tooneelen van verschrikking te behoeden."

Zoo keerde Virchow den 10den Maart te Berlijn terug, met een vaste overtuiging, vol moed en vol vertrouwen op de zaak van het volk, om, zooals hij zelf zegt, met het oog op de nieuwe fransche republiek, mee te helpen aan de omverwerping van het oude staatsgebouw. Den 15den hield hij in de "Medicinische Gesellschaft" een voordracht over hetgeen hij in Silezië had gezien, en over hetgeen hem noodig scheen tot verbetering der ellende — een voordracht die, zooals men denken kan, niet weinig bijdroeg om het vuur der opgewondenheid aan te wakkeren. Gelijk bekend is, werd de koning aanvankelijk gedwongen aan de wenschen van het volk toe te geven, na de straatgevechten van den 28sten de militaire macht uit de stad te verwijderen, en, in overleg met den vereenigden landdag, een verkiezing uit te schrijven voor een constitueerende vergadering. Virchow bleef zich onder de democraten bewegen, hield voordrachten in kiezersvergaderingen, en werd zelfs als afgevaardigde verkozen, ofschoon zijn jeugdige leeftijd hem nog niet toeliet zulk een mandaat aan te nemen. Toch achtte hij zich niet ontheven van de taak om op den gang van zaken invloed uit te oefenen, en hij deed dat, zooals hij begonnen was, op het terrein waar hij thuis was, dat der geneeskunde. Nadat in de laatste dagen van Mei de constitueerende vergadering bijeengekomen was, richtte hij een weekblad op, dat met den naam van *Medicinische Reform* gedoopt werd, en waarvan den 20sten Juli het eerste nummer verscheen. "Van alle kanten", zoo spreekt Virchow in het eerste hoofdartikel, "worden plannen en steenen voor het nieuwe staatsgebouw bijgebracht. Ook dit orgaan moet het zijne doen om te helpen bij het wegruimen van het oude puin en bij den opbouw der nieuwe inrichtingen. Reeds lang was een

hervorming van de geneeskunde, voor zoover zij met den staat in betrekking staat, als dringend noodig erkend. Maar welk nut kon het hebben in den christelijk-germaanschen staat, welks bureaucratie het volle bewustzijn van haar almacht en haar op geboorterecht berustende wijsheid tegenover het bekrompen en onmondige onderdanen-verstand met den besten wil toch nooit geheel verloochenen kon, beginselen van openbare zorg voor de volksgezondheid te ontwikkelen, die in tegenspraak waren met het beginsel van Gods genade, of inrichtingen te verlangen voor de ontwikkeling van onze wetenschap en onze kunst, waardoor de geneeskundige hiërarchie gestoord had kunnen worden in de behagelijkheid en de zelfgenoegzaamheid van haar bestaan! Maar thans, nu de macht van den volkswil het democratische beginsel tot erkenning gebracht heeft, nu is het tijd, om overal en zonder schromen de uitvloeisels van dat beginsel door het vrije woord, gesproken en geschreven, ingang te verschaffen." Het hoofddoel van de hervorming wordt op deze wijze gekarakteriseerd: "De geneeskundige hervorming moet niet zoozeer ter wille van de artsen, als van de zieken plaats vinden; de geneeskundigen hebben daarbij persoonlijk wel levendig belang, maar hun standpunt tegenover het vraagstuk van de openbare zorg voor de volksgezondheid is een ander, dan dat van den onderwijzer tegenover het vraagstuk van het openbare onderwijs, in zoover namelijk dat de geneeskundigen onafhankelijker zijn, en daarom meer aanspraak hebben om gehoord te worden. De artsen zijn de natuurlijke pleitbezorgers van de armen, en het sociale vraagstuk valt voor een groot deel binnen hun rechtsgebied. De periodieke geneeskundige pers in Frankrijk heeft deze taak onmiddellijk na de Februari-dagen begrepen, en de sociale (niet de socialistische) geneeskunde aan het hoofd van haar artikelen geplaatst; in Duitschland is men in het oude zogvoortgevaaren, alsof wij geen maand Maart hier gehad hadden dit jaar."

Ook nu toonde Virchow den regel dat zachte heelmeeesters stinkende wonden maken, goed ter harte genomen te hebben. Hij begon met een kritiek van de geneeskundige wetgeving. Tot dusver was het ministerie van geneeskunde verbonden met dat van eeredienst en openbaar onderwijs, een "triple alliance" die wel geen goede vruchten kon dragen, al was het alleen wegens den invloed van het "uiterlijk sentimenteële, maar innerlijk inhumane christelijk-germaansche standpunt." Hoeveel fraais men ook van die verbinding gezegd moge hebben, toch heeft, zegt Virchow, het licht van het christendom niet kunnen verhinderen, dat het "doode materialisme" zich een weg gebaad heeft in de geneeskunde, en de warmte van het Christendom, ja zelfs de warmte van het katholieke Christendom ¹ is niet voldoende geweest om te verhinderen, dat in het jaar 1847 na Christus' geboorte in den Kreis Pless 907 menschen, d. i. 1.3 pct. van de bevolking, eenvoudig doodgevroren en verhongerd zijn. Eindelijk kwamen de dagen van Maart. Maar er kwam niet veel verbetering. "De minister Schwerin had wel iets anders te doen als zich te bekommeren om het welzijn van het volk, nu het welzijn van de kroon op het spel kwam te staan." Na het aftreden van graaf Schwerin was het niet veel beter geworden. Maar, altijd vol goeden moed, verwacht Virchow dat spoedig een krachtig minister aan het roer zal komen, die een congres van deskundigen zal bijeenroepen om te beraadslagen over de hervorming van de openbare zorg voor de volksgezondheid. Dit congres zal over het nieuwe wetsontwerp

¹ In zijn verhandeling over den typhus in Opper-Silezië spreekt V. uitvoerig over den grooten invloed door de katholieke geestelijkheid daar uitgeoefend. Hij roemt den ijver der priesters in het aanbrenge van hulp, maar betreurt het dat zij de bevolking in haar lagen staat van ontwikkeling hielden, en dat zij, bij de typhus-epidemie, als onkundig op het gebied der hygiëne en der geneeskunde, geen voldoende bijstand konden leveren nu het aantal artsen veel te gering was voor de behoefte.

zijn oordeel uitspreken, voordat het bij de wetgevende vergadering wordt ingediend. Voorts moet er komen een enkele geneeskundige wetgeving voor geheel Duitschland. Dat het papiersysteem, het heirleger van "geheimen und nicht geheimen Unter-, Ober- und Mittelrâthen, von Kreisphysikern und Kreiswundârzten" enz. niet als tot dusver kon blijven bestaan, spreekt van zelf. "Ook zijn er geen ambtenaren voor gerechtelijke geneeskunde meer noodig. Als de rechtspleging democratisch georganiseerd is, als het volk in crimineele zaken zelf recht spreekt door gezworenen, dan mogen gerecht en partijen als bijzondere getuigen oproepen wie zij willen, de staat heeft daarvoor geen bijzondere ambtenaren te bezoldigen." Hoe in de behoefte aan administratieve geneeskundige ambtenaren zal moeten worden voorzien, wordt nog niet in bijzonderheden aangegeven. "Maar duidelijk is het nu reeds dat, als de autonomie van de gemeenten wordt ingevoerd, dezen dan ook zelve zullen te zorgen hebben voor gezondheidspolitie, geneeskundige armverzorging, enz.; en dat de ambtenaren daarvoor dan ook door de vrije keuze van de ingezetenen benoemd moeten worden. Alleen zijn geneeskundige raadgevers mag de minister, als verantwoordelijk persoon, zelf kiezen, uit zijn politieke aanhangers, of uit zijn familie, of hoe hij anders wil! Op hem zal de openbare meening, in 't bijzonder de pers wel het oog houden." Als hogere autoriteiten worden dan nog verlangd, voor zuiver wetenschappelijke zaken een geneeskundige akademie, waarvan het ledental door coöptatie constant gehouden wordt, en voor technische en administratieve zaken een periodiek aftredende geneeskundige raad, die door de wetgevende vergadering, het geneeskundig congres en de geneeskundige faculteiten gezamenlijk gekozen zou moeten worden. En eindelijk moeten de betrekkingen die gelegenheid geven om wetenschap en kunst door nieuwe ervaringen vooruit te brengen, voor ieder open staan. "Alleen directeursplaatsen aan openbare ziekenhuizen mag de minister naar eigen keuze vervullen,

uit een door den geneeskundigen raad samengestelde candidatenlijst. Alle andere geneeskundige betrekkingen aan ziekenhuizen moeten door een concours voor een jury, uit leden der faculteiten en uit praktizeerende geneesheeren samengesteld, verkregen worden."

"Dat zijn onze meeningen omtrent zelfregeering en zelf bestuur," zoo besluit de hervormer zijn artikel.

Het zou te ver voeren, wanneer we al de hervormingsplannen van Virchow op het gebied der staatsgeneeskunde, zooals hij ze in de *Medicinische Reform* uiteenzette, wilden nagaan. Het medegedeelde moge volstaan om een denkbeeld te geven van de consequentie waarmede hij het democratische beginsel in de geheele maatschappij doorgezet wenschte te zien, en van den moed en het zelfvertrouwen waarmede de jeugdige dokter voor zijn overtuiging dorst uit te komen. En niet spoedig gaf hij den strijd op. De reactie, steunende op de gebeurtenissen in Weenen, waar het gelukte de revolutie ten onder te brengen, begon te Berlijn meer en meer het hoofd op te steken. Ook de "welgezinde" liberalen begonnen te klagen over de woelgeesten die om veranderingen riepen, die "in beginsel wel goed, maar onder de tegenwoordige omstandigheden nog niet door te zetten waren." "Die kleinmoedigen," roept Virchow hun toe, "die kortzichtigen! Als tien of honderd proletariërs in den strijd voor deze gedachten van het menschelijk geslacht vallen, dan roepen zij moord en brand over de woelgeesten die hen daartoe aangezet hebben. Maar als de proletariërs bij duizenden door typhus of cholera weggesleurd worden, dan zien zij de woelgeesten niet die, in hun egoïstisch belang, de vrienden van de rust, van het bezit, van de wettigheid, aanzetten om den ouden toestand te behouden die het proletariaat gemaakt heeft, en voort te bouwen op die oude instellingen, waartoe immers ook het proletariaat behoort." Hij haalt dan een statistiek aan van het sterftcijfer bij de deutsche vorstelijke en grafelijke familiën aan den eenen, en bij de berlijnsche ontvangers van aalmoezen aan den anderen kant.

Het resultaat is "dat de gemiddelde levensduur der graven en vorsten vijftig, die der ontvangers van aalmoezen twee en dertig jaar bedroeg, en dat het toeval dat een kind op de kussens van een gegoede geboren liet worden, daaraan een geschenk meegaf van achttien jaren levens meer dan aan het andere kind, dat op het strooleger van de bedelares ter wereld kwam, ten deel viel." "Niet waar," laat hij daarop volgen, "als iemand in een duitsche volksvergadering opstond, en deze plaats voorlas, dan was hij een roode republikein van het zuiverste water? En als iemand zich verstoutte tot het volk te zeggen: In Berlijn veroorzaakt de tering meer dan een negende gedeelte van alle sterfgevallen, en van de aan tering gestorvenen behooren bijna 80 pct. tot de arbeidende klasse — niet waar, dat zou een afschuwelijke woelgeesterij zijn? Dat moet alles zorgvuldig verzwegen worden, opdat het volk niet te lastig worde, en niet ook iets verlange van het welzijn en van het lange leven der gegoeden. Zij moeten dagelijks bidden: En geef ons ons dagelijksch brood en — een lang leven op aarde, maar zij moeten niet weten dat het lange leven een monopolie is van de vorsten en graven, en van de dwepers met de rust."

Zelfs nadat de constitueerende vergadering naar Brandenburg verplaatst was — met andere woorden vleugellam gemaakt — nadat Berlijn in staat van beleg verklaard was, gaf Virchow zijn streven nog niet op. Een enkele maal slechts, als de regeering naar zijn meening geheel onvoldoende maatregelen neemt tot verbetering van den toestand in Opper-Silezië, roept hij, eer bitter dan wanhopig uit: "tijd en moeite heb ik verloren." De strijd wordt nu meer op zuiver geneeskundig terrein voortgezet, de heftige aanvallen tegen de regeering, de democratische uitboezemingen worden, wel niet geheel, maar toch nagenoeg onderdrukt, maar de geest die uit alle artikelen ademt, blijft dezelfde.

Eindelijk wordt de overmacht te sterk. De *Medicijnische Reform* moest ophouden te bestaan. Den 29sten Juni 1849 verscheen het

laatste nummer. "De contrarevolutie heeft feitelijk gezegevierd," schrijft Virchow. "Maar dat wij het geloof aan de eindelijke zegepraal van de volkszaak niet verloren hebben, daarvoor staat onze opvatting van de wereldgeschiedenis ons borg. Wie het grootsche tafereel, dat Thomas Babington Macaulay laat voorafgaan aan zijn Geschiedenis van Engeland sinds de troonsbestijging van Jacob II, leest, die zal er zich van overtuigen welken weg de vrijheid van Engeland heeft genomen voordat de constitutioneele machten hun tegenwoordige, verzekerde positie hebben ingenomen. Wij moeten wachten, als Mozes die zijn volk 40 jaren lang in de woestijn liet rondtrekken, om het te gewennen aan ontbering en strijd. Onze taak is de paedagogische: wij moeten weerbare mannen opvoeden, die strijden zullen in de veldslagen van het humanisme. Van de regeeringen hebben wij nu langs den weg van de periodieke pers niets meer te verwachten. Wij hebben de beginselen van de hervorming ontwikkeld; zij zullen zich zonder het voortbestaan van dit orgaan een baan breken. Maar ieder oogenblik zal ons bezig vinden om er voor te werken, vaardig om er voor te strijden. Wij veranderen niet van doelwit, maar van plaats. Het zou niet alleen nutteloos, maar het zou dwaas zijn jorg zaad op een rotsgrond uit te strooien, of het in den winter aan de aarde toe te vertrouwen." En hij besluit met het woord van den Prediker waarmede hij dit artikel was begonnen: Alles heeft een bestemden tijd, en alle voornemen onder den hemel heeft zijn tijd.

Dat Virchow woord gehouden heeft is aan ieder bekend. Maar voorloopig leidde zijn weg niet meer naar de politiek. De regeering beschouwde hem, en van haar standpunt waarlijk niet ten onrechte, als een gevaarlijk man en ontzette hem van het prosectoraat aan de Charité. Door den invloed der geneeskundigen werd hij wel weer aangesteld, maar slechts op half tractement, en tot wederopzeggens toe. Zijn toestand in Berlijn werd onhoudbaar. Intusschen was zijn naam op het gebied der geneeskunde

reeds te groot, dan dat niet anderen gretig gebruik gemaakt zouden hebben van de gelegenheid om een zoo groote kracht, nu beschikbaar geworden, machtig te worden. In den herfst van hetzelfde jaar 1849 vertrok hij naar Würzburg als gewoon hoogleeraar in de pathologische anatomie.

Daar wijdde hij zich met onverminderde kracht aan de studie der geneeskunde in haar ruimsten omvang. Een groote schaar van leerlingen verbreidde zijn roem over geheel Duitschland, en door zijn talrijke geschriften was hij weldra door alle streken van de beschaafde wereld bekend als een baanbreker op de nieuwe wegen die de verjongde geneeskunde had ingeslagen. De pruisische hoofdstad moest hem, dien zij verstooten had, weer tot zich trekken. De medische faculteit drong op zijn benoeming aan, (aan de duitse hogescholen hebben de faculteiten een overwegenden invloed op de benoeming van hoogleeraren) en onder denzelfden minister Manteuffel, die voor acht jaren de constitueerende vergadering naar Brandenburg had verlegd, werd Virchow in 1856 tot hoogleeraar in de pathologische anatomie te Berlijn benoemd.

Hier duurde het niet lang of zijn oude medeburgers droegen hem op, hun belangen als vertegenwoordiger bij de regeering van stad en land te behartigen. In 1859 werd hij tot lid van den Berlijnschen gemeenteraad gekozen, en korten tijd daarna ook tot lid van het pruisische huis der afgevaardigden, zooals dit bij de grondwet van 1850 was ingesteld. In den gemeenteraad vond Virchow een ruim en vruchtbaar arbeidsveld. Daar vond hij steun voor zijn plannen tot verbetering van den toestand van de bevolking, en kon hij met zijn helderen blik en zijn uitgebreide kennis de uitnemendste diensten bewijzen bij de verbetering van het onderwijs, het bouwen van scholen, het verbeteren van den algemeenen gezondheidstoestand door de zorg voor goed drinkwater, goede ventilatie, rioleering, en zoovele andere zaken.

Zijn houding als afgevaardigde is van algemeene bekendheid.

Men weet hoe hij altijd in de voorste gelederen stond van de partij van den vooruitgang. — De constitutioneele zin was bij de pruisische regeering, ondanks de nieuwe constitutie, niet bijster ontwikkeld. Een van de duidelijke teekenen daarvan was dat, van het eerste jaar, 1851, af, de staatsbegrooting altijd te laat, dikwijls pas in het loopende jaar, bij het huis der afgevaardigden werd ingediend. In 1862 scheen er verbetering te zullen komen. Het ministerie von Hohenlohe diende in de zomerezitting, naast de begrooting voor het loopende jaar, ook die over 1863 in. Maar de vreugde was van korten duur. Den 23sten September werd Hohenlohe door Bismarck vervangen, en den 27sten van dezelfde maand werd de begrooting voor het volgende jaar ingetrokken. De begrooting over het loopende jaar werd door het huis der afgevaardigden slechts aangenomen, nadat, bij amendement, de uitgetrokken sommen, bepaaldelijk voor oorlogszaken, belangrijk waren verminderd. Het heerenhuis daarentegen verwierp de geamendeerde begrooting, en nam haar aan zooals zij oorspronkelijk door de regeering was voorgesteld. Nu was het conflict uitgebroken. En nu stelde zich Virchow vooral in de bres. De grondwet was geschonden, en door het Heerenhuis, en door de Regeering. Op Bismarck's merkwaardige verdediging: dat er in de grondwet niet voorzien was in het geval dat het Huis der afgevaardigden een wet niet wilde aannemen die door het Heerenhuis werd goedgekeurd, en dat natuurlijk dan de beslissing bij de Kroon moest blijven, antwoordde hij, "dat zelfs de weg van besluiten van Hooger hand, die uit den aard der zaak identiek is met absolutisme, slechts tot dieper verval leidt; dat er geen surrogaat te vinden is voor een bij de wet vastgestelde staatsbegrooting; dat de schending van Art. 99 ¹ door geen besluit van

¹ "Alle inkomsten en uitgaven van den Staat moeten voor ieder jaar van te voren geschat en op de staatsbegrooting gebracht worden. Deze wordt jaarlijks door een wet vastgesteld."

Hoogerhand te genezen is." Vooral door zijn toedoen was het dat in Januari 1864 in het Huis der afgevaardigden een motie werd aangenomen, waarbij het besluit van het Heerenhuis om een begroting goed te keuren die door het Lagerhuis verworpen was, als ongrondwettig, van nul en geener waarde werd verklaard, en waarbij de koninklijke regeering van openlijke breuk met de grondwet werd beschuldigd. — Evenmin als hij zich in die dagen door de persoonlijke vijandschap van Bismarck uit het veld liet slaan — evenmin heeft hij zich later door het buitengewone succes van de pruisische regeering ooit laten bewegen, afstand te doen van zijn recht om zich te verzetten tegen alle eigenmachtige krenking van de beginselen, waarop de moderne staat berust. Ook weigerde hij langen tijd, ofschoon hij meer dan eens als afgevaardigde gekozen werd, deel uit te maken van het parlement, eerst van den Noordduitschen bond zooals die na '66 was opgericht en daarna van den Rijksdag. Eerst in 1880 liet hij zich daartoe overhalen, toen men zijn populariteit alleen in staat achtte het gevaar te keeren, dat zelfs te Berlijn een protestantsch-clericale afgevaardigde zou worden gekozen. Nog levendig ligt het in het geheugen hoe hij in den nazomer van 1881 van een reis naar Tiflis, waar hem herhaalde ovatiën van medici en anthropologen waren ten deel gevallen, in alle haast terugkeerende, eerst te Breslau en daarna te Berlijn de kiezers voor de liberale beginselen opwekte, en hoe hij met groote meerderheid herkozen werd als lid van den Rijksdag tegenover den agiteerenden hofprediker en jodenvervolger Stöcker. Hoe hij in den Rijksdag zoowel als in het pruisische Huis der afgevaardigden altijd onder de eersten van zijn partij behoort om voor den vooruitgang te ijveren — met hoeveel kracht en hoe groote toewijding bepaaldelijk het beginsel der scheiding van Kerk en Staat telkens door hem verdedigd is, behoeft wel niet nader te worden uiteengezet.

Zonder twijfel moet Virchow op het gebied der politiek tot de

“mannen van beteekenis” gerekend worden. Maar zijn eigenlijke grootheid ligt elders. Als staatsburger toonde hij een open oog te hebben voor de nieuwe behoeften van de maatschappij, en streed hij dapper mede met hen die hervorming wilden, door de rechten van het volk te stellen tegenover de aanmatiging der gezaghebbers. Maar als geneeskundige, als patholoog, trad hij zelf als hervormer op, sprak hij nieuwe gedachten uit, toonde hij nieuwe wegen aan het onderzoek, en ontwikkelde hij reuzenkrachten om zijn meeningen ingang te doen vinden bij de geneeskundige wereld.

Toen Virchow zijn geneeskundige loopbaan begon, was er een groote verwarring op het gebied der natuurkundige wetenschappen in het algemeen, maar onder de medici in het bijzonder. Eeuwen lang had de meerderheid haar heil gezocht in bespiegelingen, waarbij de waarneming slechts in de tweede plaats in aanmerking kwam. Men maakte zich voorstellingen van hetgeen er in een ziek lichaam wel kon gebeuren, knoopte aan die voorstellingen op min of meer logische wijze gevolgtrekkingen vast, en kwam zoo tot een systeem waarin de feiten, zeer dikwijls niet zonder belangrijk verwrongen te worden, werden gepast en vastgelegd. Slechts nu en dan waren er groote geesten opgestaan die den tegenovergestelden weg volgden, en slechts datgene als waar aannamen dat hun door feiten was geleerd, en met nieuw waargenomen feiten in overeenstemming bleek te zijn. Nog altijd telde de speculatieve richting, vooral in Duitschland, talrijke aanhangers. Maar toch was de reactie reeds krachtig. In den strijd tegen de bespiegelende natuurphilosophen, tegen de minachting van het nauwkeurig, zelfs wantrouwend, en meestal langdradig onderzoek, stond Virchow geenszins alleen, behoefde hij zelfs niet voor te gaan. Maar juist de nieuwe richting, die de waarneming op den voorgrond stelde, vond, zooals zij werd toegepast, bij hem bezwaar. Met het ontleedmes en het mikroskoop, met de hulpmiddelen der natuur- en der scheikunde was men begonnen het menschelijk lichaam in alle richtingen te onderzoeken. Het werk

was nieuw en zwaar, en toch wilde men resultaten. Om de naakte feiten was het toch niet te doen. Sommigen gaven wanhopig den arbeid op, en wierpen zich in de armen van het mysticisme, anderen trokken hun besluiten zonder voldoende gegevens te hebben verzameld. De eerste aanval werd door Virchow gericht tegen Rokitansky, het hoofd der Weener school, den grondlegger der pathologische anatomie in Duitschland. Deze, toegerust met een nauwkeurige kennis van hetgeen in het buitenland, bepaaldelijk te Parijs was verricht op het gebied van de ontleedkunde van den zieken mensch, had te Weenen van het ruime materiaal dat zich hem daar aanbood, gebruik gemaakt om de veranderingen die, na den dood, in de verschillende deelen van het menschelijk lichaam zich kunnen voordoen, nauwkeurig te onderzoeken. Een schat van nieuwe, zorgvuldig waargenomen feiten werd door hem verzameld, en, duidelijk beschreven, in zijn handboek der pathologische anatomie neergelegd. Men behoeft zich waarlijk niet over den grooten invloed dien Rokitansky uitoefende, te verbazen. Van hem kon men leeren wat er dan eigenlijk veranderd was in de zieken die men niet had kunnen genezen. En van te meer belang was die kennis, nu Skoda, eveneens hoogleeraar te Weenen, en eveneens op het voetspoor der school van Parijs, de middelen ontwikkelde om verschillende anatomische veranderingen van inwendig gelegen deelen reeds bij het leven te herkennen. Moest men vroeger langs allerlei omwegen tot de onderstelling komen, dat eenig orgaan ziekelijk aangedaan zijn zou, nu kon men bij den levenden zieke met een groote mate van zekerheid vaststellen, of de lever bijvoorbeeld te groot of te klein, of de long al dan niet behoorlijk met lucht gevuld was.

Maar de patholoog verlangt meer dan de middelen om te voorspellen wat na den dood van den patient abnormaal gevonden zal kunnen worden. Zoo hij er al aan wanhoopt iets tot genezing van den zieke te kunnen bijdragen — en die wanhoop was toen ter

tijd vrij algemeen in Weenen — dan wil hij toch trachten na te gaan waardoor de waargenomen veranderingen zijn veroorzaakt, op welke wijze de eene afwijking uit de andere voortvloeit, hoe het komt dat daarmede bepaalde veranderingen van de levensverschijnselen gepaard gaan. Om tot de beantwoording van dergelijke vragen te geraken, bepaalde Rokitansky zich tot het onderzoek van het doode lichaam. De structuur, de scheikundige en de physische eigenschappen der verschillende deelen werd nauwkeurig nagegaan. Meermalen werden uiterst geringe anatomische afwijkingen gevonden, soms zelfs kon van geen enkel orgaan eenig duidelijk teeken van ziekte worden waargenomen. In die gevallen nu vond men dikwijls veranderingen van scheikundigen aard in het bloed. Zoo kwam Rokitansky er toe het bloed als den zetel van de ziekte te beschouwen, en de toestand werd dan met den naam van "*dyscrasie*", een slechte bloedmenging, bestempeld. Bij deze opvatting werd meer en meer aan de ziekte een zeker zelfstandig bestaan toegekend. Vond men hier of daar enkele anatomische veranderingen, die op zich zelve niet in staat waren de ziekteverschijnselen te verklaren, dan heette het dat de ziekte van het bloed, de oorsprong van alle kwaad, zich daar had gelocaliseerd. En allengs verder gaande, zocht de Weener school ten slotte de bron van elke ziekte in het bloed. Ontwikkelde zich ergens een gezwel, of vond men in een of ander deel een daar niet behoorende stof, die men als het effect van een ontsteking beschouwen kon, dan werd steeds het gevondene aangemerkt als het gevolg van een verkeerde bloedmenging, een primaire dyscrasie.

Deze opvattingen, door Rokitansky in het 1ste deel van zijn handboek der pathologische anatomie in 1846 voor het eerst duidelijk in ruimeren kring ontwikkeld, vonden terstond in Virchow een krachtigen bestrijder. Er behoorde wel moed en zelfvertrouwen toe voor den 25-jarigen man, wien nog alle autoriteit ontbrak, den grooten Rokitansky aan te vallen. Maar beide die eigenschappen bezat Virchow in vol-

doende mate. Onomwonden sprak hij het uit, dat het onjuist was te beweren, zooals Rokitsansky deed, dat men een ziekte in elk tijdperk met vrucht aan een ontleedkundig onderzoek zou kunnen onderwerpen, en dat het hoogst gevaarlijk is te zeggen dat men veranderingen in de vochten van het lichaam, bepaaldelijk van het bloed, mag aannemen, zoodra zij in de vaste deelen niet gevonden worden. Ook met het leven moest worden gerekend, meende Virchow; niet enkel hetgeen na den dood aan het lichaam kon worden waargenomen, zou ooit een voldoende verklaring geven van het geheel der ziekteverschijnselen. En de ziekte moest niet beschouwd worden als iets op zich zelf staande — de fout ook in vorige tijden zoo telkens en telkens weer gemaakt — maar als een gewijzigd leven. Dat leven moest men leeren kennen. Zooals men het leven van den gezonden mensch bestudeerde, zoo moest men ook het zieke individu in al zijn uitingen nagaan. Naast de normale moest de pathologische physiologie een vak van wetenschap worden. Maar dat moest dan ook inderdaad de physiologie zijn van het zieke lichaam, zooals zij door het onderzoek van den zieken mensch, of beter door het experiment bij het zieke, des noods ziek maakte, dier verkregen zou kunnen worden. Hier kwam Virchow weer met een andere richting in strijd, die, evenals hij, zich verzette tegen de meening, dat men de ziekten ooit zou leeren begrijpen door het onderzoek van het doode lichaam alleen, maar die nu de physiologie van den gezonden mensch onmiddellijk op den zieke toegepast wilde zien — die, evenals Virchow, strede tegen het ongeloof aan de waarde der geneesmiddelen, maar nu meenden een rationeele therapie te kunnen grondvesten door de werking der medicamenten op het gezonde organisme te bestudeeren, in plaats van nauwkeurig den invloed na te gaan dien de verschillende geneeskrachtige stoffen op de door ziekte gewijzigde levensprocessen konden uitoefenen. En Virchow schuwde den strijd niet. Was hij minder strijdvaardig geweest, dan zouden zijn opvat-

tingen zich zeker niet zoo spoedig een zoo grooten aanhang hebben verworven. Ieder oogenblik stond hij gereed om zijn stem te verheffen, wanneer op geneeskundig gebied een meening werd geuit die met hetgeen door hem voor waar geacht werd, strijdig was. Vast geloovende aan het goed recht van zijn overtuiging, ontzag hij geen inspanning om ook anderen van zijn opvattingen te doordringen. Van welke zijde het verschil van meening ook vernomen werd, van de anatomische school te Weenen of van een verdediger der "rationeele therapie" als Henle, van een wijsgeer als Lotze, of van een mystieken reactionair in de geneeskunde als Nepomuk von Ringseis — altijd had Virchow de wapenen bij de hand om zich te verweren. En zijn wapenen waren scherp.

Met zijn diep inzicht, zijn kritischen blik, zijn heldere uiteenzetting van feiten en meeningen, zijn uitgebreide kennis ook op historisch gebied, zijn bedaarden, dikwijls sarcastischen betoogtrant, sloeg hij zijn tegenstanders menige, voor ieder zichtbare wonde. Reeds in 1847 richtte hij een eigen tijdschrift op, dat als het orgaan van zijn richting zou kunnen dienen, het "Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin", dat eerst door Virchow en Reinhardt, later, nadat Reinhardt in 1852 was overleden, door Virchow alleen werd uitgegeven, en nu nog ongetwijfeld als het belangrijkste tijdschrift op dit gebied mag worden aangemerkt. "De praktische geneeskunde", zoo luidt de prospectus, "als de toegepaste theoretische, de theoretische als pathologische physiologie, dat is het ideaal waarnaar wij, zoover onze krachten het toelaten, zullen streven. De pathologische anatomie en de kliniek hebben voor ons, ofschoon wij haar goed recht en haar zelfstandigheid volkomen erkennen, toch hoofdzakelijk waarde als de bronnen voor nieuwe vragen, welke beantwoording de taak is van de pathologische physiologie. Daar echter deze vragen grootendeels eerst door een moeilijk en veelomvattend detailonderzoek van de verschijnselen bij den levenden

mensch, en van de toestanden bij het lijk, duidelijk geformuleerd moeten worden, achten wij een nauwkeurige en weldoordachte ontwikkeling van de anatomische en klinische waarnemingen den eersten en belangrijkste eisch van den tijd. Uit zulk een empirie volge dan langzamerhand, de ware theorie der geneeskunde, de pathologische physiologie!"

Men ziet het, Virchow vatte de zaak breed op, en daarin ligt de verdienste van zijn richting, in het weren van eenzijdigheid. Zich er volkomen van bewust dat er voorloopig aan eenige volledigheid in de beantwoording van de vragen nog niet te denken zou zijn, verzette hij zich met kracht tegen ieder die, uit ongeduldig verlangen naar een antwoord, de nauwgezetheid bij het stellen van de vragen uit het oog verloor. Hij schrikte niet terug voor de moeilijkheid van de taak, nu zijn geloof eenmaal was gevestigd omtrent den weg die gevolgd moest worden, om tot de kennis van den mensch, ook in den zieken toestand, te geraken. "Het wetenschappelijk tot eenheid gekomen bewustzijn," zoo schreef hij in 1849, op het punt Berlijn te verlaten, "vindt in het humanisme zijn doel. Het humanisme, naar waarheid opgevat is geen menschenvergoding, want dit is juist anthropomorphisme, maar de wetenschappelijke zelfkennis, ontstaan uit de menigvuldigheid van de betrekkingen van de afzonderlijke denkende menschen tot de steeds wisselende buitenwereld. Zijn basis is de *natuurwetenschap*, zijn eigenlijke uitdrukking de *anthropologie*, de kennis van den mensch in den ruimsten zin."

Intusschen kwam het er op aan nu den aangeduiden weg ook te betreden. Wij zagen reeds hoe Virchow zijn wetenschappelijke loopbaan opende met een onderzoek, 't welk getuigde hoe hij zijn eischen van veelzijdigheid in praktijk wist te brengen. En daarbij bleef het niet. Reeds voor dat hij Berlijn verliet, kon hij een aantal zelfstandige onderzoekingen aan het geneeskundig publiek aanbieden, en in Würzburg werden daaraan onophoudelijk nieuwe

bijdragen toegevoegd. Het mikroskoop werd in zijn handen een machtig hulpmiddel. Het mikroskopisch onderzoek der ziekelijk veranderde weefsels maakte het hem mogelijk de pathologische anatomie met de pathologische physiologie te verbinden. Bij de studie van den normalen mensch hadden anderen dit middel reeds gebruikt. Het ligt voor de hand dat de kennis van den vorm der lichaamsdeelen, voor zoover die met het bloote oog kan worden waargenomen, slechts weinig kan bijdragen tot het begrip van de verrichtingen. Men kan aan den eenen kant den vorm, de grootte, het gewicht, de physische eigenschappen in 't algemeen, des needs ook de scheikundige bestanddeelen van de lever, van de nieren nagaan, men kan aan den anderen kant waarnemen dat in het levende lichaam door die organen eigenaardige stoffen worden afgescheiden, maar het verband tusschen het eene en het andere blijft duister, en men weet niet waarheen zich te wenden om het te zoeken. Maar wanneer men nu, met behulp van het mikroskopisch onderzoek, te weten komt dat zulk een orgaan uit tallooze, eigenaardig gerangschikte levende lichaampjes bestaat, die allen door een fijn net van bloedvaten van voedingsvocht worden voorzien en die allen met uitloozingsbuizen in verband staan waarlangs de afgescheiden stoffen worden weggevoerd, dan is de functie nog wel evenmin verklaard, maar dan is men toch een belangrijke schrede verder gekomen. Dan weet men dat het geheim der functie in die kleine lichaampjes gezocht moet worden, en dat die, niet het geheele orgaan als zoodanig, het voorwerp moeten zijn van het verder onderzoek. Reeds in het jaar 1800 leerde de groote Parijzenaar Bichat, dat de in het oog vallende verscheidenheid der lichaamsdeelen hoofdzakelijk berust op de verschillende wijzen waarop slechts enkele weefsels zich met elkaar verbinden, en dat het dus noodig is de beteekenis der weefsels te kennen om die der organen te begrijpen. In het jaar toen Virchow student werd, was men op dien weg met een reu-

zenschrede vooruitgegaan, toen de onderzoekingen van den onlangs overleden Theodor Schwann bekend werden, waaruit bleek dat alle weefsels van het dierlijk lichaam zich uit zulke kleine levende lichaampjes als wij daareven als de hoofdbestanddeelen van lever en nieren bespraken, uit *cellen* ontwikkelen, — toen Schwann de stelling kon uitspreken: de grond van de voeding en den groei ligt niet in het organisme als geheel, maar in de enkele elementaire deelen daarvan, de *cellen*.

Zooals Bichat inzag dat voor de kennis van de veranderde functie der deelen onder pathologische omstandigheden, de studie van de ziekelijke veranderingen der samenstellende weefsels vereischt werd, zoo zag nu Virchow, op het voetspoor van zijn grooten leermeester Johannes Müller, helder in dat men de cellen van de weefsels in gezonden en zieken toestand moest leeren kennen, zou men ooit tot een pathologische physiologie geraken. Daarvoor was dus het mikroskopisch onderzoek, de pathologische weefselleer noodig.

Over het algemeen was in dien tijd het mikroskoop niet zeer in tel bij de pathologen. Velen spraken met minachting over de diensten die het aan de geneeskunde zou kunnen bewijzen, anderen dreven openlijk den spot met hen die den kostelijken tijd besteedden om naar "cellen met en zonder staart" te zoeken. Maar Virchow liet de spotters en de onverschilligen niet ongestoord. Hij betoogde hoe men geheel verkeerde verwachtingen van het mikroskopisch onderzoek koesterende, noodzakelijk teleurgesteld was geworden. Men had gemeend allerlei ziekten onmiddellijk te zullen leeren herkennen door de producten van het zieke organisme mikroskopisch te onderzoeken. Woekerde ergens in het lichaam een gezwel dan wilde men daarin cellen en vezels vinden die voor dat gezwel karakteristiek waren; vormde zich hier of daar een product van ontstekingsachtigen oorsprong, dan eischte men dat de aard van het ontstekingsproces zich openbaarde

aan dengene die dat product met een vergrooting van twee à driehonderd malen bezag. Dat men met zulke verwachtingen jammerlijk bedrogen uitgekomen was, daarover behoefde men zich, zooals Virchow uiteenzette, niet te verwonderen. De waarde van het mikroskoop voor het herkennen van ziekten had zeker betekenis, en zij zou zonder twijfel allengs grooter worden, maar wat zocht men naar karakteristieke vormen van cellen in het levende lichaam, alsof zulk een gezwel, zulk een ontstekingsproduct iets zelfstandigs was, iets van eigen aard en vorm dat, als een parasiet, zich in het lichaam had genesteld! De pathologische producten ontstaan uit het lichaam zelf onder den invloed van ziekte, wat niet anders is als gewijzigd leven; zij kunnen dus van aard niet vreemd zijn aan het lichaam waaruit zij ontstaan, en zij kunnen geen karakteristieke vorm bezitten omdat, zoolang er ziekte is, de voortbrengselen daarvan voortdurend veranderen, zich ontwikkelen, groeien, en weer te gronde gaan. Juist die veranderingen moeten worden nagegaan, redeneert hij verder, om in den vorm een middel te kunnen vinden om het proces te leeren begrijpen.

Het onderzoek in deze richting onvermoeid voortgezet, leverde rijke vruchten. Het gelukte Virchow aan te toonen, dat ook in sommige weefsels van het dierlijk lichaam, waarvan men tot dusver meende dat zij in ontwikkelden toestand geen cellen meer bevatten, de cellen wel degelijk een permanent en zeer gewichtig bestanddeel uitmaken. Ofschoon ook door andere natuuronderzoekers, in bijzonder door onzen landgenoot Donders, omtrent dit punt in denzelfden tijd hoogst belangrijke zaken aan het licht werden gebracht en ofschoon de voorstelling die Virchow van den bouw dezer weefsels gaf, allengs bleek gedeeltelijk onjuist te zijn, toch zal men zijn groote verdiensten hieromtrent niet gering schatten, als men bedenkt dat zijn onderzoekingen althans voor een groot deel den vasten bodem gaven aan de meening dat, ook in

het volwassen lichaam, levende cellen het gewichtigste bestanddeel zijn van alle weefsels. Toen men nu, tengevolge van deze en andere onderzoekingen, langzamerhand tot het inzicht gekomen was, dat het leven altijd en overal waar het zich vertoont, aan cellen gebonden is, toen kon Virchow het gewichtige beginsel uitspreken dat alle ziekte met veranderingen in cellen moet gepaard gaan — een logisch gevolg uit de stelling die hij zoo lang reeds verdedigd had: “de ziekten zijn niets zelfstandigs, maar slechts schijnbaar geïsoleerde stukken van het leven waarmede zij zetel en uiting gemeen hebben”. Aan dit beginsel werd door Virchow den naam gegeven van *cellulairpathologie*, in tegenoverstelling van de twee richtingen die sinds eeuwen om den voorrang gestreden hadden, de humoraalpathologie die den zetel van alle ziekten in de lichaamsvochten zocht, en zich in Virchow's tijd als de Weener leer van de slechte bloedmenging een baan gebroken had, en de solidairpathologie, wier aanhangers meenden dat de vaste deelen van het lichaam — in dien tijd dacht men bepaaldelijk aan het zenuwstelsel — de hoofdrol speelden.

In onze dagen is men zoozeer doordrongen van de meening dat het leven, en dus ook de ziekte, in de cellen van het lichaam gezocht moet worden, dat het inderdaad eenige moeite kost de verdienste te waardeeren van hem die dit beginsel het eerst duidelijk formuleerde. Toch heeft Virchow jaren lang, al voortwerkende, gewacht voordat hij het geheel ontwikkelde. Na het nu en dan in zijn archief herhaaldelijk min of meer aangeduid te hebben, opende hij in het jaar 1855 het 8ste deel van zijn tijdschrift met een verhandeling, die den naam *Cellulair-pathologie* tot opschrift droeg, en waarin hij zijn denkbeelden nader uiteenzette. Uitvoerig heeft hij er over gehandeld in een reeks van voordrachten voor praktiseerende geneesheeren in den eersten tijd na zijn terugkeer in Berlijn, die in 1858 door den druk openbaar gemaakt, en later herhaaldelijk op nieuw en vermeerderd zijn uitgegeven.

Virchow's beschouwingen omtrent het leven en de eigenschappen der cellen kwamen in hoofdzaak hierop neer. Vooreerst stelde hij den regel: *omnis cellula e cellula*, iedere cel komt uit een cel voort, als een tegenhanger van Harvey's beroemde uitspraak: *omne vivum ex ovo*, alles wat leeft komt uit een ei voort. Bij allerlei ziekte-toestanden kan men hier of daar een, soms zelfs zeer belangrijke vermeerdering van het aantal cellen waarnemen. Vroeger meende Virchow, evenals alle andere onderzoekers van dien tijd, dat die nieuwe cellen zich vrij van andere cellen, uit een eiwitrijke vloeistof zouden vormen. Maar zijn talrijke onderzoekingen brachten hem van die meening af, en leidden hem tot het besluit, dat nergens leven ontstaat zonder directen samenhang met reeds levende cellen. Voor het dierlijk lichaam althans wordt deze regel nog altijd zonder uitzondering aangenomen; alle volgende onderzoekingen hebben er slechts bevestigingen voor aangebracht, ja zelfs heeft men in de laatste jaren de kennis van de wijze waarop de cellen zich vermeerderen zeer belangrijk kunnen uitbreiden. Wel wordt door velen de mogelijkheid gesteld, dat in doode stof het leven ontstaan kan zonder de tusschenkomst van reeds levende elementen, maar men moet niet vergeten dat die mogelijkheid niet is aangetoond, en in elk geval voor de pathologie der hoogere dieren voorloopig nog buiten rekening kan blijven.

Verder kende Virchow aan elke cel de eigenschap toe van prikkelbaar te zijn, d. w. z. hij nam aan dat de activiteit der levensverschijnselen moest toenemen, wanneer op de cel zekere invloeden van buiten af inwerkten. Die vermeerderde activiteit kon zich dan op drieërlei wijze openbaren, door versterking van de normale functie, door vermeerderden groei, of door de vorming van nieuwe cellen uit de oude. Ook tegen deze beschouwing is op dit oogenblik niets in te brengen. Men neemt op grond van talrijke goed geconstateerde feiten aan, dat het leven bestaat in een hoogst samengestelde beweging van de kleinste deeltjes die een

levend element samenstellen, waarbij telkens, ten gevolge van de hevigheid der beweging, deeltjes uit de verbinding worden uitgeworpen (stofwisselingsproducten), terwijl andere uit de omgeving (voedingsstoffen) daarin worden opgenomen. Zoodra schadelijke omstandigheden van buiten (daartoe behoort ook voortdurende aanraking met een overmaat van stofwisselingsproducten) de levende verbinding vernielen, of het telkens geleden verlies niet door voldoende toevoer van voedsel wordt aangevuld, houdt de eigenaardige beweging, m. a. w. het leven op. Nu is het duidelijk dat op zulk een verbinding inwerkende invloeden mogelijk zijn, die een versterking der beweging, dus een verhoogde activiteit der levensverschijnselen ten gevolge hebben; zelfs heeft men kunnen aantoonen dat verhooging van temperatuur, binnen zekere grenzen, zulk een uitwerking heeft, terwijl afkoeling daarentegen vertraging der levensverschijnselen veroorzaakt. Wanneer men nu bedenkt dat de altyddurende onrust van het leven zich aan ons slechts door de verschijnselen van de normale functie, door den groei en door de vermeerdering in aantal openbaart, dan blijft er toch wel niets anders over als aan te nemen, dat van buiten afwerkende invloeden versterking van deze openbaringsvormen van het leven ten gevolge kunnen hebben. Zulke invloeden noemde Virchow prikkels, een woord reeds lang in gebruik, vooral ter aanduiding van de aanleiding tot beweging van levende deelen, b. v. spieren.

Dit zijn de hoofdbeginselen der cellulairpathologie. Wil men de stoornissen leeren begrijpen die bij eenig ziek individu worden waargenomen, dan heeft men zich te richten tot het onderzoek van de cellen der organen waarin de stoornis zich openbaart. Vindt men daar veranderingen, dan heeft men zich af te vragen of zij op belediging, die vermindering van de energie der levensverschijnselen ten gevolge heeft, berusten, dan wel op prikkeling, en dan heeft men het verband te zoeken tusschen de ziekte-oorzaak die heeft ingewerkt en de resultaten daardoor teweeggebracht. Dit

onderzoek moet — het ligt in den aard der zaak — zoowel den veranderden vorm als de wijzigingen in functie en samenstelling betreffen. Die weg is moeilijk en niemand kan zeggen hoe lang het duren zal voordat het schoone doel, volkomen inzicht in het lijden der menschen, en daardoor de mogelijkheid om afdoende hulp te verleenen waar men nu nog zoo dikwijls in het duister rondtast, bereikt zal zijn. Toch zal ieder moeten toegeven dat op dien weg reeds menige heilzame vrucht geplukt is. Wie den man die deze beginselen het eerst duidelijk heeft uitgesproken en ontwikkeld, niet met dankbaarheid vereert, kan, naar mijn inzien althans, niet van onbillijkheid vrijgepleit worden.

Nu en dan hoort men in de laatste jaren de meening uitspreken, dat de cellulairpathologie terrein begint te verliezen. Daarbij is echter misverstand in het spel. Virchow knoopte aan zijn beschouwingen over de beteekenis der cellen andere vast met betrekking tot de ziekteprocessen, die onder den naam van ontstekingsachtige worden samengevat, processen die van oudsher de levendige belangstelling der pathologen hebben opgewekt, en waarover de strijd tot zooveel verwarring geleid heeft, dat men meermalen heeft voorgesteld het geheele woord ontsteking uit de geneeskundige woordenlijst te schrappen. In vele gevallen wordt daarbij vermeerdering van het aantal cellen waargenomen, en nu meende Virchow overgangen te zien tusschen de nieuwe cellen en die welke in het weefsel waarin zij zich bevinden, thuis behooren. Daaruit besloot hij dat de eersten zich uit de laatsten, de praeëxisterende cellen hadden ontwikkeld, m. a. w. dat de ontstekingsoorzaak een prikkel op de weefselcellen had uitgeoefend, ten gevolge waarvan deze, door zich te verdeelen, in aantal waren vermeerderd. Andere cellen weer vond hij vergroot en van uiterlijk veranderd, korrelig geworden, en dan nam hij aan dat deze cellen door den prikkel tot sterkeren groei waren aangezet. Evenals alles wat hij eens als waar aannam, heeft Virchow ook deze opvattingen met zorg

uiteengezet en langen tijd met kracht verdedigd tegenover ieder die een bezwaar te berde bracht. Met groote scherpzinnigheid werden andere bij het ontstekingsproces waargenomen verschijnselen met de vermelde in verband gebracht, om tot een zooveel mogelijk volledige verklaring te geraken. Toch is het niet te ontkennen dat de bewijsvoering in strijd was met Virchow's eigen regelen. Hij nam aan dat de jonge cellen uit de oude ontstaan waren, alleen omdat zij naast elkaar gelegen waren, en omdat er overgangen scheenen te zijn, zonder dat ooit de deeling der cellen direct werd waargenomen. Wel was er zoo gemakkelijk geen andere herkomst van de nieuwe cellen aan te wijzen, maar zoo redeneerende kon men, door uitsluiting, toch niet meer verkrijgen dan een zekere waarschijnlijkheid. Van de cellen die in grootte toegenomen waren, werd geenszins aangetoond dat zij ook krachtiger leefden dan te voren, en dat zou men toch moeten verwachten als de vergrooting op waren groei, versterking der levensverschijnselen, berustte. Wel werd nu door Virchow aangegeven dat de voedingsstof, hoe sneller en stormachtiger zij opgenomen wordt, des te slechter geassimileerd, medewerkend bestanddeel van de levende verbinding wordt, en dat door een zoodanige vermeerdering van massa de cel schade lijdt en licht te gronde gaat — maar strikt genomen, was dat toch niet meer dan een bewering bestemd om het zoo dikwijls waargenomen feit te verklaren, dat de functie door de cel, ondanks die zoogenaamd sterkere voeding, minder goed verricht wordt dan te voren. Uit de anatomische verhoudingen werd tot physiologische processen besloten, zonder dat de ervaring een voldoende aantal gegevens voor het trekken van die besluiten had geleverd. Latere onderzoekingen hebben dan ook inderdaad de onjuistheid van Virchow's redeneeringen omtrent het ontstekingsproces proefondervindelijk aangetoond. Men vond een andere bron voor die nieuwe cellen, geheel buiten de oude weefselcellen om, in de bloedvaten, wier wanden bij de ontsteking

een menigte levende lichaampjes doorlaten, welke dan, door eigen beweging, zelfstandig door het weefsel verder kruipen. Toen hier dus bleek dat de jonge cellen, zeker althans voor verreweg het grootste gedeelte, haar aanwezigheid niet aan de werking van een prikkel in den zin van Virchow te danken hadden, toen kwamen er ook gemakkelijker toe dat andere verschijnsel, de zwelling der cellen, voor een teeken van belediging te houden, veeleer dan er een bewijs van, door een prikkel veroorzaakte, sterkere voeding in te vinden.

Maar begint nu, omdat Virchow's ontstekingstheorie onvolgende gebleken is ter verklaring van de feiten, de cellulairpathologie terrein te verliezen? Zou het beginsel aan het wankelen gebracht zijn, nu leerlingen van Virchow zelve, juist volgens dat beginsel voortwerkende, hebben aangetoond dat sommige meeningen van den meester onjuist geacht moeten worden? En al kan men nu de tastbare bewijzen voor de prikkelbaarheid der cellen niet meer zoo fraai als Virchow dat voorstelde, vinden in de ontstekingsverschijnselen, daardoor is de prikkelbaarheid zelve niet onwaarschijnlijk, en de drang om naar de bewijzen daarvoor en de uitingen daarvan te zoeken niet geringer geworden. Bij iedere schrede op het gebied der pathologie stuit men op de vraag, welk aandeel in de ziekteverschijnselen moet worden toegeschreven aan een, onder den invloed van ziekteoorzaak, versterkte activiteit van de cellen, en het is juist de cellulairpathologie die dagelijks tot hernieuwde onderzoekingen aanzet.

Het medegedeelde moge volstaan om, zij het dan ook slechts in ruwe trekken, eenigszins aan te duiden welken overwegenden invloed Virchow op de ontwikkeling der pathologie heeft geoeffend. Het ligt zoo min in het bestek als in de bedoeling van dit bij-schrift, een volledig beeld te ontwerpen van de werkzaamheid die Virchow's leven gedurende de laatste 40 jaren heeft gekenmerkt.

In den lateren tijd heeft hij zijn krachten, ofschoon hij ook op

het gebied der geneeskunde steeds als leider bleef optreden, nog op een ander arbeidsveld gebruikt, op dat der anthropologie. Tijdens zijn verblijf te Würzburg stelde hij een zeer uitvoerig en diep doordringend onderzoek in naar de natuurlijke geschiedenis van die ongelukkige wezens, die met den naam van Cretins bestempeld worden. Hierdoor werd hij gebracht tot een speciaal onderzoek van de schedelvormen, de ziekelijke afwijkingen, en daarnaast de op verschil in ras berustende variëteiten betreffende. Ook hier, zooals op elk ander gebied waar hij zich bewoog, bleken zijn merkwaardige talenten. Niet slechts verzamelde hij een schat van nieuw materiaal, maar hij bracht ook orde in den chaos van feiten, zoodat hij weldra als schedelkenner tot een der eerste autoriteiten behoorde. Nu is de kennis van den schedel van het grootste belang voor hen die de anthropologie in engeren zin, dat is de leer van den mensch zooals hij in vóórhistorische tijden op aarde geleefd heeft, beoefenen, aangezien van alle beenderen die als overblijfselen van den vroegeren mensch gevonden worden, die van den schedel de meest kenmerkende zijn. Eenmaal met deze studie in aanraking gekomen, drong hij, wiens levensdoel het van den beginne af geweest was den mensch in al zijn levensuitingen en onder alle omstandigheden te leeren kennen, met zijn gewone veelzijdigheid er in door. Door het oprichten van de duitsche vereeniging van anthropologen, door het mederedacteurschap van het Archiv für Anthropologie, door het Zeitschrift für Ethnologie, dat door hem in vereeniging met Bastian wordt uitgegeven, oefent hij nu reeds sinds langen tijd een hoogst belangrijken invloed uit op de geheele wereld der anthropologen.

Het is algemeen bekend welk krachtig aandeel Virchow genomen heeft aan Schliemann's onderzoekingen naar de plaats van het oude Troje, en hoeveel zijn steun er toe heeft bijgedragen om de meening van Schliemann ingang te doen vinden, dat inder-

daad in den uitgegraven Burgberg van Hissarlik het Ilion gevonden is van de Homerische zangen. Hoezeer ook de anthropologen den grooten man vereeren, bleek duidelijk bij het in November gevierde feest, waarbij ook het geschenk aan Virchow aangeboden in de eerste plaats bestemd is voor de bevordering van anthropologische onderzoekingen.

Men heeft Virchow de beschuldiging voor de voeten geworpen dat hij op lateren leeftijd zijn vroeger standpunt in de wetenschap verlaten zou hebben. De bemoeiingen in het politieke leven zouden hem zoozeer veranderd en van de wetenschap vervreemd hebben, dat de tegenwoordige Virchow ter nauwernood meer in staat zou zijn den jeugdigen Virchow van 1848 te begrijpen. De man die jaren lang aan het hoofd stond van de partij van den vooruitgang, ook in de wetenschap, zou nu een van de gevaarlijkste werktuigen van de reactie geworden zijn. Het was Haeckel, de beroemde "apostel van het Darwinisme", de vroegere leerling en vereerder van Virchow, die deze beschuldigingen uitsprak naar aanleiding van een redevoering, gehouden in de vergadering van de duitsche natuuronderzoekers te München in 1877, waarin Virchow den eisch bestreed, een paar dagen te voren door Haeckel in diezelfde vergadering uitgesproken, dat de zoogenaamde ontwikkelingsleer aan het geheele volk, in de school, moest worden onderwezen. Op zijn gewone krachtige, hier en daar sarcastische wijze, betoogde Virchow dat de verdedigers der ontwikkelingsleer, die de geleidelijke ontwikkeling van alle plant- en diersoorten uit een eenvoudigen grondvorm, en het ontstaan van dien levenden grondvorm uit doode stof aannemen, in gebreke blijven hun stellingen door feiten afdoende te staven, en dat het gevaarlijk is onbewezen beschouwingen, hoe schoon en verleidelijk zij zijn mogen, aan het geheele volk als een vaststaande leer te verkondigen. Zulke beschouwingen mogen de aanleiding zijn tot verder onderzoek. Het onderzoek moet vrij zijn, zoo sprak hij, en wij behoeven het

niet geheim te houden welke problemen wij zoeken op te lossen. Maar wij mogen het probleem niet zoo maar tot een deel van onze leer verheffen.

Onwaar was de bewering van Haeckel, dat Virchow door zijn woorden de vrijheid, ook van het hooger, wetenschappelijk onderwijs aan banden wilde leggen, even onwaar als zijn uitspraak dat Virchow veranderd was van standpunt.

Van zijn eersten tijd af heeft Virchow gestreden tegen de natuurphilosophen die, ook buiten de waarneming om, hun beschouwingen tot onomstootelijke waarheid zochten te verheffen, wanneer slechts in de redeneering geen logische fouten waren te ontdekken. Hij was er voldoende van overtuigd dat er fouten genoeg kunnen zijn, die bij onvolledigheid van de waarneming, licht over het hoofd worden gezien. Dat hij zelf niet onfeilbaar is gebleken, doet hierbij toch niet ter zake. In beginsel heeft hij zich dikwijls genoeg, vóór Darwin en later, zeer onlangs nog op de vergadering der Anthropologenvereeninging te Frankfort, duidelijk als een voorstander van de ontwikkelingstheorie uitgesproken. "Het naturalisme, en het schoonste wat zich daaruit ontwikkeld heeft, het humanisme zooveel mogelijk empirisch en consequent volgehouden, noodzaken ons slechts *de eeuwigheid van de wetten, niet van de vormen* aan te nemen." En verder: "Zelfs wanneer wij het mislukken van alle proeven om enkele cellen voort te brengen, in onzen tijd toegeven, dan kunnen wij daarin nog geen grond vinden voor haar eeuwigheid. De wet waarnaar zij gevormd werden moet noodzakelijk een eeuwige zijn, zoodat telkens als in den loop der natuurlijke gebeurtenissen de voorwaarden voor de openbaring dier wet gunstig worden, de organische vorming verwezenlijkt zal worden." Zoo sprak Virchow in 1855, en nu, in 1882 hooren wij van hem: "Theoretisch laat zich tegen het ontstaan van levende stof uit levenlooze niets inbrengen, en evenzoo is de voorstelling dat de mensch zich uit eenig ander dier ontwikkeld heeft, een

logisch postulaat, wanneer men niet aanneemt dat de mensch direkt uit een klomp aarde gemaakt werd." Maar wat hebben wij aan het enkele postulaat, voegt hij er nu bij, en zoo sprak hij ook vroeger. De ervaring leert voorloopig: *omnis cellula e cellula*, en de overgangsvormen tusschen dieren en menschen zijn nog altijd niet gevonden, ja zelfs kan het nog niet aangetoond worden dat de verschillende menschenrassen zich uit een of meer stamvormen ontwikkeld hebben. Wij kunnen aan de ontwikkelingsleer gelooven, en haar als een leidraad voor verder onderzoek gebruiken, maar mogen haar niet als een onomstootelijk resultaat der wetenschap aan de wereld voorhouden.

Ook in zijn opvatting van het leven heeft Virchow zijn standpunt kunnen bewaren. "Het leven is, tegenover de algemeene bewegingsprocessen in de natuur, iets bijzonders, maar het vormt daarmede geen diametrale, dualistische tegenstelling; het is een bijzondere soort van beweging, die, van de groote constante der algemeene beweging losgemaakt, daarnaast en in voortdurende wisselwerking daarmede, plaats vindt." Zoo sprak hij in 1849. Herhaaldelijk heeft hij later deze opvatting nader ontwikkeld. Hij sprak van levenskracht, hij noemde zich vitalist, maar niet in den zin waarin die woorden dikwijls werden verstaan. Over den in de fransche Académie gevoerden strijd tusschen Piorry en Bousquet sprekende, waarbij de eerste het "organicisme", de tweede het "vitalisme" verdedigde, zegt Virchow: "Daarin ligt juist de groote moeilijkheid van dezen strijd, dat men den vitalisten van de oude school hun levenskracht als kracht toegeeft. Een kracht met zulk een menigvuldigheid van neigingen, aandriften en doeleinden, die niet slechts de wegen maar ook de middelen tot bereiking van haar doel opzoekt, die niet enkel naar een van te voren vastgesteld plan, maar al naar de omstandigheden, naar vrije maar steeds doelmatige keuze de stof vormt, dat is geen kracht meer, maar het is een wezen, een levend organisme, van on-

stoffelijken aard, kortweg een geest. Niet de *vis vitalis*, maar de *spiritus vitalis* is het waartegen alle aanvallen, alle declamaties van de nieuweren gericht zijn." Van zulk een leyenskracht heeft Virchow nooit willen hooren. "De natuuronderzoeker kent slechts lichamen en eigenschappen van lichamen; wat daarboven is noemt hij transcendent, en de transcendentie beschouwt hij als een afdwaling van den menschelijken geest." Maar hij wilde de tegenstelling tusschen het levende en het doode altijd goed in het oog gehouden zien. Hij deed altijd weer opmerken dat men de eigenschappen der levende stof niet kan leeren kennen wanneer men de cel slechts langs natuur- en scheikundigen weg onderzoekt, zonder daarbij in aanmerking te nemen dat er in de levende cel nog een andere kracht werkzaam is, buiten de moleculaire krachten die men er na den dood in kan aantoonen. Hij ontkende volstrekt niet dat die andere kracht ten slotte ook wel uit de moleculaire krachten zal kunnen worden verklaard, maar voor het oogenblik, nu men zoo ver nog niet heen was, wilde hij toch niet toelaten dat men die bijzondere beweging, die bijzondere kracht in de levende stof ter wille van de eenvoudigheid maar over het hoofd zag. "Zoo min als de kracht waarmede de voortgeschoten kanonskogel zich beweegt inhaerent is aan de stof waaruit de kogel bestaat, even zoo min," zegt Virchow, "zijn ook de levensverschijnselen geheel en al te verklaren uit de eigenschappen van de stof die de enkele deelen samenstelt." De kanonskogel ontleent zijn kracht aan het ontplofte kruit, de cel heeft haar eigenaardige levensbeweging geërfd van de moedercel waaruit zij ontstond — of in laatste instantie (wat proefondervindelijk nog niet bewezen is) te danken aan een samentreffen van hoogst bijzondere omstandigheden, omtrent welker aard men zelfs nog geen vermoedens kan opperen.

Het maakt een zonderlingen indruk wanneer men een man, die zich zoo duidelijk en zoo herhaaldelijk, vroeger en later, in dien

geest heeft uitgelaten, door zijn eigen leerlingen hoort beschuldigen van dualisme, in den zin van Haeckel, d. w. z. van neiging om in de natuurwetenschap bovennatuurlijke begrippen in te voeren.

Hij die onbevooroordeeld Virchow's leven en werken nagaat, bewondert in hem veeleer, naar het mij althans voorkomt, den strengen denker die steeds de eenmaal als juist door hem erkende richting getrouw blijft, een man met zeldzame talenten begaafd, vol vuur voor de waarheid, arbeidende met een vast geloof in de mogelijkheid van vooruitgang, en steeds bereid om onomwonden zijn overtuiging uit te spreken waar hij meent nut te kunnen stichten.

ANTON RUBINSTEIN.

Men vraagt mij een bijschrift voor het portret van een kunstenaar uit den tegenwoordigen tijd. Het is niet gemakkelijk over een tijdgenoot een en ander mede te deelen, tenzij men zich uitsluitend wil bepalen tot het mededeelen van feiten. Daarmede is echter de lezer niet veel gebaat. Hoe belangrijk het ook zij, te vernemen in welke omstandigheden een man van beteekenis heeft geleefd, toch krijgen die omstandigheden eigenlijk eerst eene beteekenis wanneer de man (resp. de vrouw) als een levende persoonlijkheid voor den geest der lezers staat. Waardoor wordt echter de persoon levend? Daardoor, dat men den lezer een blik doet slaan in het innerlijk leven van den mensch, wiens beeld de schrijver wil teekenen. Geldt het nu te schrijven over menschen wier loopbaan gesindigd is, en van wie men door hunne vrienden en kennissen veel te weten is gekomen, hetzij door mededeeling hunner intieme correspondentien, hetzij door mededeelingen van bedoelde vrienden en kennissen, dan kan men met eenige inspanning een juist beeld van hen ontwerpen; men kan, door aanhaling hunner intieme uitingen, een overzicht geven van de indrukken die zij op hunne omgeving in engen kring nalieten. De kiescheid verbiedt echter tijdens het leven der menschen deze intieme mededeelingen aan het publiek in handen te geven, en zoo bevindt men zich in dezelfde moeilijkheid als

iemand, die eene beschrijving zou moeten geven van het binnenste van een huis, waarvan hij alleen de entrée en receptie-zalen kent.

Wel is waar kan men uit de wijze, waarop de vrouw des huiszes hare receptie-zalen inricht, eene gevolgtrekking afleiden voor het overige van het huis, maar voor de juistheid van zulke gissingen kan natuurlijk niemand instaan.

Zal nu het beeld, dat ik van een der grootste kunstenaars uit den tegenwoordigen tijd wil trachten te geven, juist zijn? Ik weet het niet; wel weet ik, dat er weinig kunstenaars op dit oogenblik leven, voor wie ik zoo veel sympathie koester als voor den persoon waarover ik wil spreken, namelijk: Anton Rubinstein.

De indruk dien deze figuur (want hij is inderdaad eene groote figuur) in de kunstwereld van den tegenwoordigen tijd maakt, is uiterst merkwaardig. Weinig menschen zijn zoo rijk begaafd als Rubinstein; aan weinig menschen is het succes zoo dienstbaar geweest als aan dezen man, en als natuurlijk gevolg dezer omstandigheden zou men meenen, dat zelden een kunstenaar Rubinstein in volmaaktheid heeft geëvenaard. Dit nu is volstrekt niet het geval. Niettegenstaande zijne groote natuurlijke gaven en zijne ernstige en veelvuldige studiën, zijn Rubinstein's kunstvoortbrengselen in zeker opzicht onvolledig. In de meeste zijner werken, stuit men op zeer zwakke gedeelten en zelfs op slordigheden, terwijl men daarnaast oogenblikken aantreft, waarin de scheppingen van zijn genie met de schoonste voortbrengselen van muzikale kunst op eene lijn geplaatst kunnen worden. Ook in zijne werkzaamheid als virtuoso is dezelfde ongelijkmatigheid op te merken. Nu eens zal Rubinstein zóó spelen dat de strengste schoolvos er geene aanmerking op zou kunnen maken; dan weer zal hij daarentegen met de meeste nonchalance het passagewerk behandelen. Zelfs heb ik persoonlijk van hem gehoord, dat hij in eene Nocturne van Chopin alle nuances uitvoerde juist in tegenover-

ANTON RUBINSTEIN

gestelden zin als door den componist zijn aangegeven; m. a. w. hij speelde forte wat piano, en piano wat forte voorgeschreven was. Wellicht zal men het hier gezegde als een verwijt mijnerzijds aanmerken. Inderdaad zou men aan een élève bij eene zoodanige uitvoering de verwijten niet sparen. Bij een kunstenaar zal dit m. i. niet het geval zijn. Om op zulk eene wijze zijne eigene inzichten in de plaats van die des componisten te kunnen en te durven stellen, zonder kortweg onzin voort te brengen, moet men een buitengewoon geniaal man zijn. Ofschoon ik daarom zulke vrijheden zelfs bij Rubinstein niet meen te mogen goedkeuren, en een ieder op het gevaar wijs dat er in ligt, om bij wijze van genialiteit zulke vrijheden in praktijk te brengen, zoo neemt dit toch niet weg, dat deze dwalingen, evenzeer als zijne groote hoedanigheden, het bewijs leveren voor Rubinstein's buitengewone gaven. Alleen een groot, een geniaal kunstenaar kan zich zulke fouten veroorloven, zonder door de kunstkenneren als een weeteniet te worden beschouwd. Om fouten te maken, zoo als Rubinstein ze maakt, moet men een Rubinstein zijn en al zijne groote hoedanigheden als tegenwicht daartegenover kunnen stellen.

Bij de algemeene beschouwing van Rubinstein's persoonlijkheid mag niet over 't hoofd worden gezien, dat zijne nationaliteit zonder twijfel op zijn karakter en eveneens op zijne ontwikkeling van grooten invloed is geweest. De maatschappelijke toestanden van de russische natie waren, in den tijd toen Rubenstein als kind beslissende indrukken voor de vorming van zijn karakter ontving, van geheel anderen aard dan die der westersche natiën. De afscheiding tusschen vrije en niet-vrije menschen, tusschen lijf-eigene en grondbezitter, was nog in vollen bloei; de hardheid waarmee de eersten de laatsten onderdrukten, gaf somtijds tot de ijzingwekkendste tooneelen aanleiding. Behoefst het eenig nader betoog dat deze scherpe tegenstellingen op elk jong gemoed diepen indruk moesten maken? Hoeveel te meer moet dit het geval

geweest zijn bij het prikkelbare, voor levendige aandoeningen zoo ontvankelijke zieleleven van een kunstenaar "von Gottes Gnaden". Veel wordt door deze overweging verklaard in Rubinstein's persoonlijkheid als kunstenaar. In zijne compositiën vooral — doch ook in zijne voordracht — staat men menigmaal verbaasd over het brutale en ruwe dat men er in ontmoet. En te meer verwondert men er zich over, wijl op andere plaatsen deze zelfde kunstenaar de duidelijkste bewijzen geeft, dat hij een zeer geopend hart bezit voor fijne schakeeringen in de harmonische en orchestrale bewerking. In de oogenblikken van ruwheid en onbeschaafdheid zie ik een terugkeeren tot den toestand waarin Rubinstein als kind zich bevond, toen hij zich niet behoefde te bezinnen wanneer hem iets niet dadelijk naar den zin was, maar er eenvoudig op los sloeg en zoo lang raasde tot zijne slaven hem gehoorzaamden. In de schoone oogenblikken treedt ons daarentegen de beschaafde kunstenaar te gemoet, die zonder zijne oorspronkelijkheid prijs te geven, aan de hoogere ontwikkeling de eer geeft die haar toekomt.

Nog in een ander opzicht meen ik in Rubinstein's werken een spoor te ontdekken van zijne nationaliteit. Het is de nonchalance, bijna zou ik willen zeggen de lichtzinnigheid, waarmeê deze kunstenaar in den regel zijne werken bearbeit. Slaat men eene partituur van Rubinstein op, dan kan men zeker zijn er allerlei zaken in te vinden, die alleen als ontwerp of schets kunnen aangemerkt worden. De componist heeft zich echter niet de moeite gegeven, deze schetsen tot kunstgewrochten uit te werken. Ook in het russisch karakter vindt men iets van die gemakkelijke levensopvatting; veel zorgen kennen de meeste Russen niet, en mits hun gemakkelijk, rustig dagelijksch leven niet worde gestoord, zijn zij met den gang van zaken tevreden, om 't even of die gang meer rechts dan wel meer links zij.

Vraagt men nu, welke rol Rubinstein's kunst in de muzikale

wereld speelt, dan komt men bij de beantwoording eenigszins in verlegenheid. Zonder twijfel zijn vele tijdgenooten als kunstbewerkers boven Rubinstein te stellen, en toch zullen denkelijk hunne werken op verre na niet den invloed uitoefenen, dien Rubinstein's werken wellicht zullen hebben, wijl Rubinstein in alles eene geheel eigenaardige persoonlijkheid is; men zou zijn talent als een stuk urnatuurkracht kunnen beschouwen, waarvan eerst het nut volkomen duidelijk zal blijken en waarvan eerst de invloed nauwkeurig zal kunnen bepaald worden, wanneer het eenmaal den invloed van vreemde, beschavende elementen heeft ondergaan. Wellicht echter overschat men op deze wijze den invloed van Rubinstein's werkzaamheid. Hij toch heeft als klavier-virtuoos eene carrière achter zich, waarvan de invloed reeds op het tegenwoordig geslacht bijzonder groot is. Het kan dus wel zijn, dat Liszt op de meest treffende wijze Rubinstein heeft gekarakteriseerd, toen hij hem eenmaal noemde "*un virtuose qui a voulu être musicien*". In werkelijkheid toch zijn de meeste zwakheden van Rubinstein's talent inherente bestanddeelen van den virtuoos. Om slechts één karaktertrek als bewijs aan te halen, wijs ik op den invloed dien de stemming van het oogenblik op de werkzaamheid van den virtuoos moet uitoefenen. Zonder deze spontaneïteit is geen werkelijk virtuoos denkbaar. Voor den componist is daarentegen deze hoedanigheid uiterst gevaarlijk. Doch genoeg, ik sluit hier mijne meer algemeene beschouwingen, om aan het leven van den grooten kunstenaar de aandacht te wijden.

Anton Gregorius Rubinstein is geboren in 1830, op den 30sten November te Wechwotynetz, een dorp in Besarabië (behoorende tot Rusland) niet ver van Jassy. Zijne ouders, die belangrijke goederen in Wallachye bezaten, verloren hun fortuin in processen tegen de administratie der domeinen. De moeder, eene zeer begaafde en ontwikkelde vrouw, nam nu zelve de opvoeding harer beide zonen Anton en

Nicolaas, ook in muzikaal opzicht, voor hare rekening. Vooral wat de muziek betrof, gelukte haar dit zoo uitnemend, dat de familie reeds spoedig hierin aanleiding vond om naar Moskou te verhuizen, ten einde de leiding der studiën van de beide knapen aan een voortreffelijken onderwijzer ¹ te kunnen toevertrouwen. Reeds op achtjarigen leeftijd, nadat hij eerst gedurende twee jaren pianoonderricht had genoten, trad Anton te Moskou in een door hem zelf gegeven concert op, en verbaasde zijne toehoorders door zijne buitengewone gaven als pianist: vol geestdrift werd het jeugdige genie begroet.

Spoedig werd deze eerste stap door een tweeden gevolgd, die niet minder gelukkig slaagde. In 1839 begaf Anton zich met zijn leermeester naar Parijs; hij leerde daar Liszt kennen en vond in hem den persoon, die zijn groot talent naar waarde wist te schatten. Door de waardeering van dezen vorst der klavierspelers werd de tegenstand van Rubinstein's vader overwonnen, en werd den knaap veroorloofd zijne roeping als kunstenaar te volgen. Liszt's ingenomenheid met den jeugdigen kunstenaar was zoo groot, dat hij hem, in het tweede concert dat Rubenstein te Parijs gaf, voor het aangezicht van het geheele publiek opnam, hem kuste en uitriep: "Deze wordt de erfgenaam van mijn spel!" Behoeft het te worden gezegd, dat deze ontboezeming van den grooten meester te Parijs als een gevleugeld woord van mond tot mond ging?

Ongeveer anderhalf jaar bracht Rubinstein in Liszt's nabijheid te Parijs door en genoot diens onderricht. Daarop ondernam hij eene reis naar Engeland (waar Mendelssohn hem bij zijn eerste optreden naar de piano geleidde), naar Holland, Zweden en Duitschland, om in 1844 naar Rusland terug te keeren, ten einde zijne wetenschappelijke opvoeding te voltooiën. Doch het leven in Rusland voldeed niet meer aan de behoeften van den jongen man; hij verliet nog in hetzelfde jaar zijn vaderland met zijne moeder

¹ Alexander Villoing.

en zijnen broeder, en vestigde zich te Berlijn. Aan de universiteit aldaar zette hij zijne algemeene studiën voort, terwijl hij bij Dehn de theorie- en compositie-leer beoefende. Met Mendelssohn hernieuwde de jonge kunstenaar de in Londen gemaakte kennis, en, naar 't schijnt, leefde hij in eene zekere intieme verhouding met dezen grooten componist. Dat deze periode in zijn leven van grooten invloed op zijne ontwikkeling is geweest, valt niet te betwijfelen; in de meeste werken van Rubinstein vindt men, ook thans nog, de sporen van dien invloed, niettegenstaande het ongebondene dat Rubinstein's talent eigen is en dat hij niet schijnt te kunnen of te willen overwinnen.

Door den dood van zijn vader moest Berlijn plotseling worden verlaten, en kwam er eene algeheele verandering in het leven van onzen kunstenaar. Zijne moeder moest van nu af aan als onderwijzeres in het onderhoud van hare overige kinderen voorzien, en Anton moest voor zich zelve zorgen. Op raad van Dehn begaf hij zich naar Weenen (1846) en vestigde zich daar als onderwijzer. Met uitzondering van eene concert-reis naar Hongarije, in 1847, met den beroemden fluitist Heindl en een verblijf te Pressburg, leefde hij geheel teruggetrokken, op hoop van eene gelukkiger toekomst. Zijn verblijf in Weenen was echter niet van langen duur; reeds in 1848 moest hij dit toevluchtsoord verlaten, wijl de politieke stormen van dien tijd voor zijne kunst weinig plaats lieten; hij keerde naar Rusland terug en wilde zich in Petersburg vestigen.

Niet zonder moeite gelukte hem dit. Aan de russische grenzen meende het scherpziend oog der ambtenaren met de censuur belast, in Rubinstein's muzikale manuscripten een geheim schrift te hebben ontdekt, en naar men zegt werd zijne kist met manuscripten door de douanen achterwege gehouden. De reispas van onzen kunstenaar bevond zich in diezelfde kist, en zoo was dus Rubinstein niet in staat zich te legitimeeren. In allen ernst beschouwde men hem toen als een gevaarlijk samenzweerder, en gedurende eenigen tijd hing zelfs het

zwaard van Damocles : eene verbanning naar Siberië, hem boven het hoofd. Na vele vergeefsche pogingen gelukte het eindelijk den bekenden muzikliefhebber graaf Michael Willhorsky de aandacht van de grootvorstin Helena op den ongelukkig vervolgd kunstenaar te vestigen. Zij liet hem voor zich spelen, en weldra bewerkte zij zijne invrijheidstelling.

Van dat oogenblik af aan volgde het geluk den jongen kunstenaar op al zijne schreden. De grootvorstin Helena benoemde hem tot haren kamervirtuoos; deze benoeming werd gevolgd door eene tweede tot hofpianist van de keizerin, en weldra verkreeg hij den titel van keizerlijk kapelmeester. Doch zijne hooge beschermster deed veel meer nog voor den genialen kunstenaar. Toen namelijk zijn talent tot volle rijpheid was gekomen, verschaftte zij met verschillende andere invloedrijke personen aan Rubinstein de middelen om eene kunstreis naar Duitschland, Frankrijk en Engeland te ondernemen.

Deze kunstreis, die een ware triomftocht mag worden genoemd, duurde van 1854 tot 1858. Overal waar hij kwam, te Weenen, Parijs, Londen, Leipzig enz., was Rubinstein de held van den dag. Ofschoon het enthousiasme hoofdzakelijk den virtuoos gold, toch vond ook de componist warme waardeering. Vooral de Ocean-Symphonie trok de aandacht, en zonder onderscheid erkenden allen dat in de werken van dezen componist een vonk van genie te vinden was.

Van dezen triomftocht door Europa keerde Rubinstein in 1858 naar Rusland terug, en stelde zich ten doel om aan de verheffing der kunst in 't eigen vaderland zijne krachten te wijden. Hij riep met hulp zijner hooge beschermster en andere kunstvrienden het "russisch muziekgezelschap" en het "conservatorium" te St. Petersburg in 't leven, en bracht deze beide inrichtingen onder eigene leiding tot een hoogen trap van ontwikkeling. Tot 1868 bleef hij voortdurend te St. Petersburg werkzaam; in genoemd

jaar legde hij zijne betrekkingen nêer. Op nieuw begaf hij zich achtereenvolgens naar Duitschland, Frankrijk en Engeland, terwijl hij des zomers meestal bij de zijnen te Peterhof bij Petersburg rust en vrijen tijd zocht voor het ontwerpen en ten einde brengen van nieuwe muziekwerken.

Sedert genoemd jaar reisde Rubinstein meestentijds met het doel niet slechts om als virtuosoos op te treden, maar ook als componist zijne werken bij het publiek bekend te maken; gedurende den winter 1871—72 stond hij als directeur aan het hoofd der concerten van het "Gezelschap der muziekvrienden" te Weenen.

In het laatst van het jaar 1872 begaf hij zich naar Amerika, waar hij even als in Europa als een held werd gevierd. Dat Amerika zijne schatten voor den gevierden kunstenaar ontsloot, mogen enkele cijfers bewijzen; men verzekert namelijk, dat Rubinstein in 2,15 concerten een bruto ontvangst maakte van 351000 dollars.

Teruggekeerd uit Amerika, werd hij door Europa op nieuw met open armen ontvangen. Waarheen hij zich begaf, overal werd hij met eer overladen en vol enthousiasme toegejuicht. In Frankrijk werd hij tot ridder van het legioen van eer benoemd, in Rusland werd hij opgenomen in den erfelijken rijksadel, enz.

Zoo als ik reeds hierboven zeide, is van het intieme leven van dezen genialen kunstenaar weinig bekend; ik kan dan ook alleen aanteekenen, dat hij in in 1865 huwde met Vera Tschikanoff uit Petersburg.

Hiermede eindigen de aanteekeningen omtrent het leven van Rubinstein. Nog steeds zet hij zijn loopbaan voort en vindt, waar hij zijn schreden richt, roem en eer, gepaard aan warme sympathie voor zijn persoon. Alleen zij hier nog vermeld, dat een treurig lijden een donkere schaduw werpt op het leven vol glans en geluk van dezen kunstenaar. In de laatste jaren verloor hij het licht van een zijner oogen, en reeds herhaaldelijk werd de vrees

uitgesproken, dat hij ook het andere oog zou verliezen. Welk een lijden dit verlies voor een man als Rubinstein moet zijn, kan men zich gemakkelijk voorstellen. Veel meer dan eenig ander componist is deze kunstenaar vervuld van scheppingsdrang, en hoe bezwaarlijk zou het zijn (zoo het niet geheel onmogelijk zou blijken) een weefsel van tonen, zoo gecompliceerd als men het in zijne werken vindt, door bemiddeling van anderen te doen opschrijven. Moge hem dit lijden gespaard blijven!

En zal ik nu genoodzaakt zijn eene appreciatie van Rubinstein als virtuoos en componist hieraan toe te voegen?

Neen, dit verlange men niet.

Rubinstein is eene op zich zelf staande verschijning, hij bewandelt zijn eigen wegen, en over zulke personen kan men niet in enkele regelen eene volledige waardeering hunner werkzaamheid nederschrijven. Om eene juiste voorstelling van zulk een leven en werken te geven, moet men elk werk op zich zelf beschouwen in verband met het tijdstip van zijn ontstaan; daarna moet men de werken onderling met elkander vergelijken, om ten slotte eene gevolgtrekking als eindresultaat op te maken, tegen welk eindresultaat toch nog protest zou kunnen aangeteekend worden. Het zij mij dus vergund hier alleen te verklaren, dat Rubinstein als klaviervirtuoos door allen onder de allereersten van den tegenwoordigen tijd wordt gerangschikt, en dat hij als componist alle genres heeft verrijkt met werken, die naast de werken der hedendaagsche meesters een waardige plaats innemen.

Met dankbaarheid voor hetgeen reeds door hem als kunstenaar is gewrocht, en met de overtuiging dat ook in de toekomst nog veel grootsch en belangrijks van hem te verwachten is, sluit ik deze korte schets. ¹

¹ De aantekeningen over het leven van Rubinstein zijn ontleend aan La Mara's "Musikalische Studienköpfe".

SPENCER

HERBERT SPENCER.

“Zijne werken zullen ongetwijfeld een nieuwe periode openen
“in de geschiedenis der psychologie”.

“Deze wet (der Evolutie) wordt door Spencer met een over-
“vloed van bewijzen gestaafd en met eene helderheid toegelicht,
“die hunne wedergade wellicht alleen kunnen vinden in het be-
“roemde boek van Darwin”.

“Spencer beweert, en, naar ik meen, volkomen te recht, dat
“wij niet in staat zijn ons op een gegeven oogenblik eene voor-
“stelling te vormen van de geheele ruimte . . . Ik geloof inder-
“daad dat deze opmerking alleen voldoende is, om de leer van
“Kant omver te werpen”.

“Dat onze voorstellingen niet alleen berusten op onze eigen
“ervaring, maar ook op die aangeboren vermogens die door de
“ervaring van ons voorgeslacht langzamerhand zijn georganiseerd,
“is zeker een van die geniale denkbeelden, die alleen voldoende
“zijn om Spencer's naam beroemd te maken”.

Mochten bovenstaande uitspraken van onzen vaderlandschen den-
ker Dr. Spruijt, al aanstonds afdoende om ons van hem wien
ze gelden den indruk te geven als van een man van gewicht,
soms nog eenige toelichting vereischen, om, ten minste in een paar

ruwe omtrekken, zich eene voorstelling te vormen van het karakteristieke van dezen wijsgeer, dan wete men nog dat Herbert Spencer de middelaar is van velerlei wijsgeerige vijandschap, de wetenschappelijke grondlegger der ontwikkelingsleer en door deze beide de vertegenwoordiger van een nieuwe wijsbegeerte, die licht belooft over de raadselen van het leven . . . voor zoover zij voor ontraadseling vatbaar zijn!

Is het wonder dat de denkers onzer eeuw met ingespannen aandacht, met gretige begeerte naar hem geluisterd hebben? . . . Laat mij intusschen van het algemeen bekende uitgaan.

“Opvoeding en onderwijs moeten ten doel hebben om den mensch niet op te schikken maar geschikt te maken voor het handelend leven, en hem uit dien hoofde de kennis bij te brengen welke hem 't meest onmisbaar is, eerst tot rechtstreeksch of middellijk zelfbehoud, dan tot verzorging van zijn nakomelingen, daarna tot instandhouding van maatschappij en staat, eindelijk tot bevrediging van smaak en gevoel. Plaats derhalve lichaams- en gezondheidsleer bovenaan op uw onderwijsprogram, daarna redeneer- en wiskunde, natuur- en schei-, aard- en sterre-, staathuishoud- en zielkunde en laat nimmer toe, dat de beoefening van letteren en kunst deze ware wetenschap verdringe, die waarde heeft in zich zelve en tegelijk het krachtigst hulpmiddel is zoowel voor geestesoefening als voor zedelijke en godsdienstige vorming. Laat, bij *de opvoeding van het verstand*, alle gelegenheid voor zelfwerkzaamheid en zelfonderricht door aanschouwing, rekening houdend met de wetten van die natuurlijke ontwikkeling, die van zelf van het enkelvoudige tot het samengestelde, van het onbepaalde tot het bepaalde, van het konkreete tot het abstrakte voert en waarbij, tot wezenlijk geluk en genot van het kind, de eene ontdekking ongezocht zich aan de andere ketent en, in het klein, de geschiedenis der beschaving zich herhaalt. Een regel, ook bij de *zedelijke opvoeding* in het oog te houden, die, wil ze het ge-

voel voor rechtvaardigheid en de rechte verstandhouding tusschen ouders en kinderen bevorderen, in het toepassen van de natuurlijke gevolgen, als straf voor onvoorzichtigheid of overtreding, haar kracht te zoeken; wil ze zedelijke vroegrijpheid voorkomen, overdreven eischen en sterke prikkels te mijden, en, wil ze in het geheel aan haar doel beantwoorden, bij alles de kunst te kweken heeft niet om anderen maar om zich zelf te regeeren. — Niet minder dient de *lichamelijke opvoeding* rekening te houden met de eischen en vingerwijzingen der natuur, door te zorgen voor een voedsel, dat, overvloedig en afwisselend, het krachtigst de energie bevordert; voor een kleeding, die, in plaats van met de mode of den “Moloch der moederlijke ijdelheid”, rekening houdt met de belangen van het kind; voor een lichaamsbeweging waarbij gezondheid en genot het meest zijn gebaat (het vrije spel biedt van beide meer dan de gymnastiek), alzoo tegelijk dien overmatigen geestesarbeid voorkomend, die de overvloedige bronwel is van allerlei lichaams- en geesteskwalen en de verwoesting na zich sleept van een levensgeluk, dat het einddoel van alle opvoeding behoort te wezen”.

Zoo ongeveer was de hoofdlijn der denkbeelden, die voldoende zijn geweest om den naam van Herbert Spencer ook bij niet filosofen van professie populair te maken. Ieder kent immers zijn “*Opvoeding*”, oorspronkelijk een viertal afzonderlijke opstellen, tusschen 1854 en '59 geschreven, later gezamenlijk onder genoemden titel uitgegeven en in het Nederlandsch vertaald. Ongetwijfeld — het hier voorgedragene was zelfs vóór 25 jaren niet alles nieuw, voor Nederland althans. Maar Spencer schreef voor Engeland, en dáár heeft het de baan helpen breken voor een meer rationele opvoedingsmethode dan de daar algemeen heerschende “bij hooge drukking”. Toch — ook in Nederland is het druk gelezen, en met warmte ontvangen (men herinnere zich o. a. een Gidsartikel van den heer C. Boissevain: “Iets over kinderen”),

een warmte, die ge op rekening zetten moogt van een eigenaardigheid in ons volkskarakter, dat verzot is op de herhaling van bekende, schoon soliede, waarheden, of van dat besef eener ook op dit gebied nog immer ontoereikende kennis en kracht, dat met groote gretigheid grijpen doet naar alles wat licht en verbetering belooft; maar die ge toch ook op rekening zetten moet van het boek zelf, dat voortreffijks genoeg bevatte om zelfs een niet zeer zachtzinnig beoordeelaar te treffen (Gids. April 1876) en daarbij geschreven is in dien gemakkelijken en helderen, vloeienden en boeienden stijl, in elk van Spencer's werken, zelfs bij de behandeling van de diepzinnigste onderwerpen, te bewonderen, hier en daar zelfs met een dichterlijken gloed overgoten en waaruit de ernst en overtuiging ons tegenklinkt van een van het heilig belang zijner zaak geheel doorgloeid gemoed. Bovendien — het is een wetenschappelijk boek; het geeft een wetenschappelijke methode, en al helpt ook niet het voortreffijks stelsel aan die ware manier, waarvan ten slotte slechts de liefde het kostelijk geheim bezit, — ook de warmste liefde behoeft een gids in het verstand, en hier wordt zij voorgelicht door het verstand van geen minderen denker dan Herbert Spencer. En heeft men zelfs in dit opzicht aan de waarde van zijn boek getwijfeld, ontsticht als men zich voelde zoowel over het doodvonnis, hier over de vormende kracht met name van de studie van talen en geschiedenis geveld, als over de hier voorkomende verheerlijking van de “exacte kennis” als *de wetenschap*, — “dat ridderlijke toewijding aan studiën, welke op de markt des levens geen prijs bedingen, daarom als don Quichotte-rie behoort te worden veroordeeld en voortaan zeer groote gedeelten van het onmetelijk veld der kennis zouden moeten blijven braak liggen, dat kon Herbert Spencer er wel allerminst mee bedoelen, die een veel te beschaafd en ontwikkeld man is om de geurigste bloemen der menschelijke ontwikkeling te vertrappen”. (Zie vertaling van den heer Joh. A. Leopold, 2de druk, bl. 249).

Ik heb u slechts een oogenblik op een nadere kennismaking voor te bereiden — en gij zult het gelooven.

Hoewel het de moeite loonen kon ook te gewagen van Herbert Spencer *den leurigen stylist*, stel ik met het oog op de, aan 's mans grootheid niet geheel evenredige, ruimte mij toegestaan, u maar aanstonds Herbert Spencer voor als den *voorbeeldigen dienaar der wetenschap*. De beoefening der wetenschap is zijn hartstochtelijke neiging. Sedert zijn vijf-en-twintigste jaar — hij is in 1820 geboren, door zijn vader, gewezen onderwijzer te Derby (in Engeland) en door zijn oom, Thomas Spencer, een geestelijke van de engelsche staatskerk en van wien hij, zijn herhaalde reizen daarheen in aanmerking genomen, zijn belangstelling in de Nieuwe Wereld schijnt geërfd te hebben; opgevoed, en was reeds op zijn zeventiende jaar civiel ingenieur! — sedert zijn 25ste jaar wijdt hij zich onafgebroken aan den arbeid van denken en schrijven, aanvankelijk voor verschillende engelsche tijdschriften, en dat over een zóó aanzienlijk aantal onderwerpen, dat wij al aanstonds een diepen indruk ontvangen van zijn zeldzamen geest, en ons slechts verbazen kunnen hoe hij voor dit alles tijd heeft weten te vinden bij die reusachtige onderneming waarin hij zijn eigenlijk levensdoel heeft gesteld, en dat hij met ijzeren wilskracht heeft weten te bereiken. Tusschen '48 en '52 verbonden aan de "Economist", gaf hij in dien tijd een belangrijk werk uit over de grondwetten der maatschappelijke inrichting, maar kondigde weldra een *wijsgeerig stelsel* aan, waarvan de ontvouwing niet minder dan een tiental boekdeelen, elk 600 tot 800 bladzijden dik, bleek te vereischen, en die, op een enkele uitzondering na, sinds 1855 achtereenvolgens verschenen. Deze vormen met zijn andere werken een gansche bibliotheek en zijn de getuigen van een werkkraft waarvan ik alleen nog het volgende mededeel, als een staaltje tevens van echt engelschen ondernemingsgeest en echt engelsche volharding. Ter voorbereiding van zijn wijsgeerige Socio-

logie (één uit de genoemde reeks) behoefde Spencer een verzameling en rangschikking van gegevens aan de maatschappelijke toestanden van allerlei beschaafde en onbeschaafde volken ontleend. De stelselmatige rangschikking en klassificeering behield hij als arbeid voor zich, voor de verzameling der bouwstoffen mocht het hem gelukken zich de hulp van een drietal geleerden te verzekeren. Uit de verst gelegen oorden moesten de hiervoor benoodigde boekwerken samengebracht, van wege zeldzaamheid of taal vaak niet dan met de uiterste inspanning meester te worden. Ten getale van honderden werden zij geëxtraheerd, waarmee een tijdruimte verliep van niet minder dan 14 jaren, toen het werk gestaakt moest worden ter wille van de verliezen aan financiën en gezondheid geleden. Wat verzameld en gerangschikt was zag intusschen van '73—'81 het licht in drie afdeelingen, onder den titel "Beschrijvende Sociologie," door Spencer aan zijne vrienden in Amerika opgedragen, en dit onvoltooide, ter voorbereiding van een ander werk ondernomene beslaat toch niet minder dan den eerbiedwekkenden omvang van acht boekdeelen, in roijaal folio-formaat, met een inhoud van niet minder dan 88 tabellen en 645 bladzijden schrift buitendien, ieder van 3 kolommen en uiterst compres gedrukt!

Men vermoedt reeds achter een en ander Herbert Spencer *den veelzijdig ontwikkelde geleerde*. Een stroom van opstellen is aan zijn pen ontvloed, en over allerlei. Ik noem behalve de reeds besprokene over *Opvoeding* die over den *oorsprong der wetenschap*, *de filosofie van den stijl*, *transcendentale Physiologie*, *Wetgeving*, *de Theorie der bevolking*, *de Nieuwste sterrekunde*, *de Neveltheorie*, *de wetten van den organischen vorm*, *den Vooruitgang*, *'t Maatschappelijk organisme*, enz. behalve niet weinige tot gedeeltelijke bestrijding nu eens van Auguste Comte, dan van John Stuart Mill en ter nadere toelichting van zijn wijsgeerig standpunt. Bovenal het reuzenwerk waaraan hij zijn groote beroemdheid dankt, en dat zijn wijsgeerig stelsel bevat: "*First Princi-*

ples, Principles of Biology, of Psychology, of Sociology, Data of Ethics". (Grondbeginselen, Beginselen der Levens-, Ziele, Maatschaps- en Zedeleer). — Wie al deze wetenschappen wijsgeerig behandelen wil moet van al deze wetenschappen een meer dan oppervlakkige studie hebben gemaakt. Spencer heeft er zulk een omvangrijke studie van gemaakt, dat hij uit de geschiedenis van het maatschappelijk leven niet slechts, maar ook uit die van den godsdienst niet weinig karakteristieks weet bij te brengen, gelijk hij de eigenaardigheden der verschillende kunsten in verschillende perioden harer ontwikkeling weet te schetsen. Hij beschrijft de inrichting van het dierlijk lichaam als ware hij anatoom; die van het plantenrijk als ware hij botanist van professie; en leest ge zijn ziel- of zedeleer, gij zoudt zeggen dat hij aan niets anders en aan dit ééne al zijn krachten had gewijd. Hij schijnt sterrekundige, natuurkundige, scheikundige, alles te gelijk, en is terzelfdertijd en bovenal doorkneed in de stelsels der bespiegelende wijsbegeerte van tijdgenoot en vooroeslacht, die hij met groote scherpzinnigheid aan een ontleding en beoordeeling onderwerpt, waaraan zelfs niet de "Konigsberger reus" onverlet ontsnapt. Zijn werken zijn een goudmijn van kennis, tot uit de diepste schuilplaatsen der schepping opgedolven en samengedragen en zóó meesterlijk tot één verwerkt, dat gij telkens met klimmende bewondering naar hem opziet en, eindelijk alleen gelaten, in den aanvang onder geen minderen indruk verkeert, dan dat het lang gezochte licht over het wereldraadsel hier eindelijk voor u daagt!

Dank dit, bedriegelijk wellicht, maar voorshands weldadig en wegslepend gevoel aan Herbert Spencer, *den machtigen denker*, wiens geest — mag men 't ook al te overdreven vinden hem als den "Modernen Aristoteles" te eeren (vgl. Bowne, *the Philosophy of H. S. New-York, Nelson & Philips 1876*, bl. 168) — het gansch heelal als met een geweldigen greep bemachtigd, en niet slechts in zich opgenomen maar ook geordend heeft op een wijze, dat hij

heel den gang van het wereldproces voor zich heeft, een proces 't welk hij op de geniale gedachte kon komen onder één enkel gezichtspunt te brengen, tot één enkele wet te herleiden, uit één eenig beginsel te verklaren. Zijn kennis, hoe verbazingwekkend, wel verre van los en werktuigelijk in zijn hoofd te zijn opgestapeld "als in een encyclopaedie," vormt integendeel een zoo bewonderenswaardig geheel, dat men zich geneigd voelt om in zijn persoon het vleeschgeworden ideaal dier ware wetenschap te eeren, die naar aller toestemming eerst recht den naam van wetenschap verdient, en waarop hij in 't bijzonder een klemmenden nadruk legt. (Vergl. *First Principles* 3de Ed., bl. 127—134). Wetenschap is hem niet maar eenvoudigweg kennis, maar geordende, samenhangende, gesystematiseerde kennis, teruggebracht tot de grondwaarheid die op eenig gebied van wetenschap de heerschende blijkt. De hoogste wetenschap kan derhalve geen andere zijn dan die, welke al de hier en ginds heerschende grondwaarheden op hare beurt tot waarheden van nog hooger algemeenheid, tot een laatste axioma, moleculair beginsel of maatschappelijke wet herleidt en door deze eenheid tot een volkomen samenhangende conceptie der dingen weet op te klimmen. Spencer is monist en niet in hope alleen. Hij gelooft in het heeal als in een kosmos, zoodat geen enkel hoekje van bewerktuigde noch onbewerktuigde, van stoffelijke noch geestelijke wereld, onttrokken is aan het souverain régime van een laatste wet, die in de meest eenvoudige toestanden zoowel als in de meest saamgeweven verwickelingen, in de meest primitieve zoowel als in de edelste uitingen van het groote leven, een som en samenstel van gevolgen uit één laatste en zelfde oorzaak te ontdekken geeft, en die het mogelijk en noodzakelijk maakt om tot een wereldbeschouwing te geraken, bij welker licht iedere tegenstelling en iedere tegenstrijdigheid en iedere tweespalt in een hoogste eenheid verdwijnt.

En ziehier nu tevens het geheim van Herbert Spencer *den merk-*

waardigen wijsgeer — om wien het te doen is — die in zijn “Systeem van synthetische Philosophie” alle wetenschappen onder één gezichtspunt vereenigt en samenbindt. Daartoe begint hij met de in ’t oogvallende tegenstellingen van het denken te verzoenen door ze in een wijsbegeerte te vereenigen, die met volle recht een *nieuwe filosofie* verdient te heeten. Wat is de taak der wijsbegeerte? De betrekking te vinden tusschen het-ik en het niet-ik, tusschen het menschelijk bewustzijn en de den mensch omringende wereld, hebben de wijsgeeren met groote éénstemmigheid geantwoord tot op Auguste Comte, den vader der positivistische wijsbegeerte. “Volstrekt niet”, heeft deze gezegd, “die vraagstukken zijn te duister en geheel onoplosbaar; zelfs oorzaken kennen wij niet, slechts een bepaalde opeenvolging van verschijnselen nemen wij waar; voortaan zullen wij slechts dát onderzoeken wat onder het bereik der waarneming valt.” Noch het een noch het ander, antwoordt nu Spencer, of liever, tot op zekere hoogte althans, beide te gelijk. De vraag naar de betrekking tusschen het ik en het niet-ik is wel tot hier toe verkeerd opgelost, maar onoplosbaar is ze niet. Wel is er eenerzijds een onbekend gebied aan het bereik van onze waarneming niet slechts, maar ook van onze kennis onttrokken, doch anderzijds kan dit eerst blijken uit een nauwkeurig onderzoek van het menschelijk kenvermogen, en dat niet, zooals Comte heeft gemeend, langs den weg van de studie der frenologie, maar langs den weg van psychologische ontleding in ’t werk te stellen: slechts in de wetenschap van het ik ligt de vaste grondslag voor al onze objectieve kennis.”

Dit onderzoek toch leidt ten slotte tot een laatst gegeven in het menschelijk bewustzijn, waarvan het zich in geenerlei omstandigheid kan ontdoen, en dat gevonden zal worden ten gevolge van een onophoudelijk vergelijken en toetsen van de meeningen, die onder de wijsgeeren zoowel als onder de gewone menschen gangbaar zijn. Die wijsgeeren, vergetend dat ook de rede haar geloofs-

brieven toonen moet, hebben — zegt hij — tot hiertoe veelal gedaan als “schoolknappen die dom brutaal of gek genoeg zijn om vol te houden dat hun som goed is, hoewel de proef niet geleverd werd of mogelijk wel het tegendeel bewijst.” (Vgl. *Princ. of Psychology*, 3de Ed. II bl. 312 vlg.) De meesten hebben toch de ervaring op onbehoorlijke wijze verwaarloosd, 't geen hen tot een groote en volstrekt onrechtvaardige minachting van de heerschende begrippen heeft geleid. Het is evenwel onmogelijk — en Spencer toont zich hier een zoon van het Engelsche volk, dat in zijn midden de Wijsbegeerte der Ervaring in al haar schakeeringen heeft zien bloeien, met name ook de wijsbegeerte van het “gezond verstand” — dat zij ondanks al haar dwalingen zelfs geen kiem van waarheid zouden bevatten, dat het natuurlijk verstand altijd en in ieder opzicht ongelijk zou hebben. Scheid de dwalingen af, en ge vindt ten slotte een element waarin ze elkander ontmoeten. Pas deze methode nu toe op het groote vraagstuk dat de wijsbegeerte te beantwoorden heeft.

Onderstel: ik heb een cylinder die mijn bewustzijn en een kubus daarbuiten die de buitenwereld beteekent. Vrage: welke kennis kan ik van die kubus erlangen? Daartoe projecteer ik door lijnen uit de hoeken van de kubus getrokken deze op de gebogen oppervlakte en noem de figuren, door projectie verkregen, mijn voorstelling. — Ziet gij wel hoezeer ze van de oorspronkelijke kubus verschilt? Nu komen de Realisten, de gewone, en, redeneerend als een kind of een boer, meenen zij waarlijk dat de lijnen en hoeken en vlakken van de kubus op de gebogen oppervlakte aan die van de oorspronkelijke gelijk zijn, m. a. w. dat alles wat wij zien in de werkelijkheid is zooals wij het meenen te zien. De Idealisten wanen, dat, aangezien er duidelijk veranderingen zijn waar te nemen, er nu in 't geheel niet zoo'n ding als de kubus, d. i. geen werkelijkheid onafhankelijk van ons bewustzijn bestaat. De Sceptici, dat wij aan het werkelijk bestaan van

beide, buitenwereld en bewustzijn mogen twijfelen, terwijl weer anderen meenen dat het bestaan van de kubus, d. i. van de buitenwereld, moet worden aangenomen, doch alleen als een noodzakelijke onderstelling, niet als een feit. Zien wij goed, dan bespeuren wij dat allen evenzeer dwalen, daar de kubus en de oppervlakte wel degelijk bestaan, alleen het geprojecteerde beeld gedurig verandert met iedere verandering die de betrekking tusschen de beide eerste ondergaat. Maar neemt ge uit alle genoemde hypothesen, die op elkander een zeer heilzame doch eenzijdige kritiek hebben geoeffend, het daarin verborgen element van waarheid, dan verkrijgt ge een beschouwing, volgens welke de buitenwereld ontwijfelbaar bestaat, afgescheiden en onafhankelijk van het subject (hef ook maar dit onderscheid op en alle kennis wordt onmogelijk!) en nochtans in geen enkel opzicht volkomen is wat zij schijnt. En zoo hebben we hier de geniale poging voor ons, om vooreerst tweeërlei wijsgeerige methode en ten andere, langs denzelfden weg, tweeërlei wijsgeerig resultaat te vereenigen en te verzoenen op een wijze, dat de beoefenaar der wijsbegeerte naast het Idealisme van Imanuel Kant, het Scepticisme van David Hume, het Positivismisme van Auguste Comte, van nu aan bovendien rekening zal hebben te houden met een "Vervormd Realisme" van Herbert Spencer.

Zonderling, meent Spencer, dat dit standpunt, in plaats van sympathie te wekken, met onverholven wantrouwen wordt aangezien door de wijsgeeren, in den wonderlijken waan als ze gewoonlijk verkeerden dat eenige meening of geheel waar of anders geheel valsch moet zijn. Wie nog onbedorven genoeg is van oogen om de twee fotografische afbeeldingen, die in een stereoskoop vaak eerst verward een dubbel beeld aanschouwen doen, in één enkele duidelijke voorstelling te zien samenvloeien, die ziet, wel verre dat de dingen te zekerder gekend zouden worden naar mate zij minder duidelijk worden waar genomen, te zekerder zouden

zijn, naarmate zij heftiger tegen de heerschende meeningen strijden, veeleer in dat slechts op denzelfden weg dien het menschelijk bewustzijn in het algemeen doorloopt, ook die laatste uitspraak van het bewustzijn gevonden moet worden, waarvan geen appèl in hooger orde geschieden kan, waarvan ik mij niet kan ontdoen zonder tegelijk mijn bewustzijn zelf te vernietigen, en die daarom als zielkundige noodzakelijkheid het wijsgeerig eindkriterium is, waaraan de zekerheid van alle kennis moet worden getoetst.

Omtrent dit laatste axioma van den geest 't welk luidt: "Dát is zeker, waarvan de ontkenning zich bij geen mogelijkheid denken laat", hebben de menschen zich ongetwijfeld dikwijls bedrogen, maar ondenkbare dingen zijn er toch. *Ondenikbaar* is b. v. dat ééne zijde van een driehoek gelijk zou zijn aan de som van de beide andere zijden, daar hiermee de voorstelling van den driehoek zelf ware opgeheven; iets anders evenwel dan *ongelooflijk*, wat velen er mee verwarren en waartoe b. v. de onderstelling behoort dat een kanonskogel in Engeland gelost Amerika bereiken zou", wat volstrekt niet ondenikbaar, al hoewel zeer ongelooflijk ware (*Princ. of Psych.* II. bl. 406 vlg. Dr. Spruyt heeft in de Gids van 1871, "het Algemeen Postulaat van H. S." beweerd dat S. zelf deze beide dooréénmengt en verwacht, wat ik niet kan inzien!), eene subjectieve ontkenning die, hoewel op den weg der ervaring gevonden, anderzijds veel strenger rechtvaardiging bevat dan iedere optelling van ervaringen, aangezien daarin 't bewijs gegeven is dat een bepaalde, stellige toestand van ons bewustzijn niet kan bestaan, zonder den daaraan beantwoordenden ontkennenden noodzakelijk uit te sluiten.

Na zóó het terrein geëffend en de zekerheid gewonnen te hebben waarmee pas ieder wijsgeerig onderzoek beginnen kan, tracht hij thans een verzoening te bewerken tusschen *godsdiens*t en *wetenschap*.

Als in Idealisme en Realisme, zoo moet ook in deze beide een

grondelement van waarheid liggen besloten. — In het *godsdiens-
geloof*; want de godsdiens-
tigelige denkbeelden zijn zeer algemeen en
enkele elementen daarin zóó onuitroeibaar, dat ze onder allerlei
vormen onophoudelijk wederkeeren. Ja, reeds het bestaan van 't ge-
loof op gezag bewijst de aanwezigheid van een zekere overeen-
stemming tusschen dat geloof met eigen waarneming en ervaring;
de dogma's zijn ieder op zich zelf alle even verwerpelijk, doch
niet alzóó de grondwaarheid waaruit ten slotte alle dogma's
voortvloeien. — In de *wetenschap*, want zij heeft haar grond
evenzeer in de werkelijkheid, daar ze niet anders is dan de voortdurende
openbaring, de ontdekking zelve van de gevestigde orde van het
heelal. Vreest gij ze om haar verwoestende kritiek? Gij dwaas!
Zij is immers slechts hooger ontwikkeling van die algemeene ken-
nis die gij ter vervulling van uw dagelijksche plichten behoeft.
De zon staat 's zomers langer aan den hemel dan 's winters. Wat
eenvoudige opmerking! Toch bevat zij de kiem der sterrekunde!
En wilt ge nu niet aannemen dat de eene goddelijk, de an-
dere duivelsch is, gij moet dan wel aannemen dat er tusschen
beide een diepste harmonie bestaat, die beiden aanspraak geeft op
elkanders erkenning en eerbiediging. Beide toch vinden haar grond
in éézelfde poging, om namelijk een verklaring te zoeken van den
oorsprong en den aard van het heelal, waarvoor men een slechte
verklaring boven geheel geene verkiest, en haar eindelijke over-
eenstemming in de onderstelling van een probleem dat om op-
lossing dringt, van de alomtegenwoordigheid van een alle verstand
overklimmend mysterie, beide alzóó uitsprekend de diep gewor-
telde overtuiging, dat de macht die het heelal openbaart vol-
strekt ondoorgrondeijk is.

Dat ze werkelijk beide voor zoodanig mysterie blijven staan,
kan een onderzoek van de heerschende godsdiens-
stelsels en van de wetenschappelijke grondbegrippen leeren. Het *Atheïsme* onder-
stelt een ongeschapen heelal, d. i. een bestaan zonder begin; het

Pantheïsme een schepping van het heelal door zich zelf, d. i. een verandering zonder oorzaak; het *Theïsme* een heelal geschapen door een oorzaak daar buiten, wat alleen kan worden aangenomen indien deze oorzaak absoluut en oneindig wordt gedacht, hetgeen evenwel met het oog op de daardoor geeischte voorstelling van vrijheid, bewustzijn en tegenstelling tusschen een subject en een object onmogelijk is; terwijl dat Theïsme daarenboven zich in een net van tegenstrijdigheden verwart door het stellen van een oneindige macht die alles, en toch een oneindige goedheid die geen kwaad kan doen; van een oneindige rechtvaardigheid die de zonde straft, en toch een oneindige barmhartigheid die haar vergeeft, van een oneindige wijsheid die weet alwat komen moet en tegelijk een oneindige vrijheid die het naar welgevallen doen of verhinderen kan. En gelijk iedere voorstelling van het absolute zich derhalve in tegenstellingen beweegt die elkander noodzakelijk opheffen, zoo wikkelen ook de wetenschappelijke grondbegrippen, hoe onontbeerlijk op zich zelf, het denken in een reeks van tegenstrijdigheden, waaruit het zich op geene wijze redden kan. Ruimte en tijd kunnen noch gedacht worden als eigenschappen der dingen noch als dingen op zich zelf. Begrippen als verdeelbaarheid der stof, atomen, beweging, kracht en stof, bewustzijn, persoonlijkheid zijn, van nabij beschouwd, volkomen illusoir. Zie daar een man zich bewegend over een schip aan den Aequator in tegenovergestelde richting van dat schip. Gij spreekt van beweging? Maar ten opzichte van zijn omgeving blijft hij op 't zelfde punt. Staat hij dan stil? Ook dat niet, hij legt veeleer 1000 mijlen per uur af naar 't Oosten, de snelheid van de beweging der aarde om haar as. Toch niet; het zijn 67.000 mijlen per uur naar 't Westen, want de aarde rukt met een snelheid van 68000 mijlen per uur op haar loopbaan voort; waarbij nog niet eenmaal in aanmerking is genomen de helling der aarde op haar vlak, de beweging van ons zonnestelsel in de richting

naar het sterrebeeld Hercules en vele andere dingen meer; doch reeds genoeg om te leeren dat deze begrippen onmogelijk een juiste uitdrukking, maar enkel symbolen zijn van de werkelijkheid, die, ter laatster instantie, volstrekt ondoorgrondelijk blijft. De adelaar kan zich niet verheffen boven de atmosfeer die hem draagt: *de hoogste filosofie is, het absolute te erkennen als boven het bereik van iedere filosofie verheven.*

Filosofie is de wetenschap van het geconditioneerde: een wetenschap van de hoogste algemeenheid zeker, maar toch van datgene alleen wat onder het bereik van ons denken valt. Het absolute doet dit niet. Spencer tracht dit ten overvloede aan te toonen door een onderzoek van het menselijk kenvermogen, een onderzoek waarmee hij en door de metaphysica de oude metaphysici bestrijdt, en tegelijk een opvatting van de wijsbegeerte huldigt, die de gewoonte heeft doen ontstaan om hem onder de Positivisten te rangschikken, het eerste in aanmerking genomen evenwel ten onrechte, gelijk hij dan ook zelf uitdrukkelijk tegen het hem opgedrongen aanhangerschap van Comte heeft geprotesteerd. Het absolute valt, zeg ik, of liever Spencer, niet onder het bereik van ons denken; het is van het wijsgeerig onderzoek buitengesloten, het wezen der dingen is volstrekt ondoorgrondelijk; wij kunnen slechts zekere betrekkingen in ons bewustzijn kennen tot zekere betrekkingen buiten ons; waarbij het ter wille van de zekerheid enkel de vraag is of die betrekkingen immer zóódanig gelijk blijven, dat dezelfde x of y in dat bewustzijn immer dezelfde a en b zullen veroorzaken.

Zoo hebben wij dan alleen in het *betrekkelijke* te gelooven, en in het absolute niet? Kunnen wij althans van het bestaan van dat absolute op geen enkele wijze zekerheid verkrijgen? — Men gevoelt: de vragen liggen voor de hand, en worden ze toestemmend beantwoord, dan is in het eerste geval het Positivisme, in het andere het Scepticisme de noodzakelijke en eenige uitkomst. Maar Spencer helpt er ons en zich zelve uit — en ik ben van oordeel dat hier de Achilleshiel van

zijn redeneering schuilt! — door het aannemen van een *onbepaald bewustzijn van het Absolute*, dat zich niet formuleeren laat door de wetten der logica en nochtans een werkelijke aandoening is in onzen geest. Bovendien, zeg ik: het Absolute is onkenbaar, dan zeg ik immers reeds: het Absolute bestaat! Ware het er niet, ook het Betrekkelijke zou niet bestaan! Zij zijn elkanders noodzakelijke onderstellingen! — En daar dus dit onbepaalde bewustzijn van het Absolute ook een stellig en onuitroeibaar element is van ons denken, de basis van ons zelfbewustzijn, is dezelfde conclusie die de resultaten der bespiegelingen van de duitsche wijsbegeerte met die van het gezond verstand in Engeland, tevens die, welke Godsdiens en Wetenschap verzoent.

Godsdienst en Wetenschap elkanders noodzakelijke aanvulling, de beide polen van ons denken! Merkwaardige slotsom, voldoende aan de strengste eischen der logica zoowel als aan die van het godsdienstig gevoel. De eeuwendurende strijd eindelijk opgelost in een harmonie, waardoor de toegang openstaat tot die ware religie, welke eenerzijds in de nederige erkenning van de grenzen aan ons denkvermogen gesteld, anderzijds in blijmoedige gehoorzaamheid aan onze zedelijke verplichtingen bestaat.

Godsdienst is eerbied voor het Mysterie, en de Wetenschap kweekt Godsdienst, omdat zij dien eerbied kweekt. Vrijheid van godsdienst is daarmee van zelf gegeven. Laat ieder de geheimzinnige oorzaak der wereld zich denken zooals hij kan, aanbidden met het geloof dat zij zelf in hem werkt; mits hij onveranderlijk en diep doordrongen blijft van de overtuiging dat iedere voorstelling daarvan, godsdienstige of wetenschappelijke, een zinnebeeldige is, en dat hij zijn plaats in deze wereld het waardigst vervult, die de hoogste waarheid, door hem aanschouwd, zonder voorwaarde omhelst en zonder vreezen belijdt.

Ik twijfel of ieder vrede zal hebben met, ik zeg niet Spencer's godsdienst, maar Spencer's godsdienstbeschuwing. Den een is zij allicht

te verstandelijk, de ander mist er in wat — zegt hij allicht — immer het eigenaardig kenmerk van de godsdienst heeft uitgemaakt: de erkenning van een wil buiten den mensch. Heft toch niet Spencer het begrip van Gods persoonlijkheid op? een begrip dat de godsdienst aannemen, terwijl de wetenschap het verwerpen moet (vgl. De Humanist, 2de Stuk 1882, bl. 162 vgg.)? — Ik breng hier nog niet tegen in, dat, volgens Spencer's eigen verklaring, "Gods persoonlijkheid zich noch bevestigen noch ontkennen laat" (F. P. p. 109), maar vraag alleen: Moet de godsdienst dit begrip dan noodzakelijk aannemen? En: Is derhalve dit antagonisme tusschen godsdienst en wetenschap in zich zelf noodzakelijk? En: Is Spencer's poging om het op te heffen ten eenemale mislukt? En: leidt niet juist hem de wetenschap tot een bescheidenheid, die hem verbiedt op hoogen toon uit te maken wat de wetenschap nu eenmaal onmogelijk uitmaken kán? — Ik acht het een van Spencer's uitnemendste verdiensten en grootste aantrekkelikheden, dat hij, gelijk der godsdienst, zoo ook der wetenschap door de wetenschap haar grenzen tracht aan te wijzen, en dat hem, wetenschappelijk man bij uitnemendheid, een ontzag voor het onbegrijpelijke vervult als wij in alle priesters der wetenschap zouden wenschen, en waarin zeker niet eenige oude theologie maar wél het modern godsdienstig bewustzijn ten slotte zich zelf moet wedervinden. Immers is voor Spencer het mysterie niet een zoodanig dat den kring van onze dagelijksche ervaringen en wetenschappelijke onderzoekingen ergens als op een afstand omgeeft, maar veeleer een zoodanig, dat al het waarneembare op ieder punt doordringt en draagt, het eeuwig wezen zelf der dingen, en deze slechts zijn verschijningsvormen, een mysterie, waarvan het bewustzijn ons zóó onuitroeibaar is ingeplant, dat wij op ieder stipje des tijds als in zijn heilige tegenwoordigheid ademen.

Na hiermee het terrein te hebben afgebakend, binnen welks grenzen zich alle wijsgeerig onderzoek, naar hij meent, noodzakelijk te beper-

ken heeft, gaat hij thans, ten opzichte van het bekende, in zijn Philosophisch systeem, de grootsche en geniale poging in 'twerk stellen, waaraan hij ongetwijfeld een goed deel van zijn wijsgeerige beteekenis zoowel als van zijn invloed op het denken van onzen tijd verschuldigd is en waaraan hij ook den eeretitel dankt, in zoodanigen mond van meer dan gewone beteekenis: "*Onze groote Filosoof.*" De uitdrukking is van Charles Darwin; want Spencer is het wetenschappelijk grondbeginsel van het Darwinisme niet slechts toegegaan, maar heeft het ook in een wijsgeerige formule gebracht, met groote scherpzinnigheid gerechtvaardigd en er een blijvende plaats voor veroverd in het bewustzijn van de kinderen onzes tijds. Inderdaad, gelijk zijn denken in een ander opzicht onmiskenbaar den stempel draagt van het karakter zijns volks, zoo draagt het in dit opzicht even onmiskenbaar den stempel van het karakter eener eeuw, die steeds meer in ontwikkeling is gaange-looven als de op allerlei gebied zich openbarende levenswet, en daarin is gaan gelooven van zoo vrijer en heeler harte, dat het ons thans haast onbegrijpelijk voorkomen moet, dat in den aanvang een algemeene en bittere tegenstand zich daartegen verhief. Toen vooral, toen Herbert Spencer den moed had er vollen ernst mee te maken, door, niet zooals Darwin de heerschende geloofsbegrippen onaangetast, immers onbesproken, daarnevens te laten voortbestaan, maar ze openlijk met de nieuwe leer te bestrijden niet slechts, maar ook, den ganschen omvang van haar strekking doorziend en aanvaardend, aan deze leer de meest uitgebreide toepassing te geven, die haar vurigste voorstander zich wenschen en denken kon. — Spencer heeft dit gedaan; Darwin niet. — Zal ze, hoewel als wijsgeerige gedachte weder zooveel ouder dan Darwin zelf, aan diens naam met recht en onverbreekelijk verbonden blijven, Spencer is de man die ze voor 't eerst heeft voorgesteld als *de hoogste verklaring van alle denkbare veranderingen* in hemel, aarde, organisme, geest en samenleving,

terwijl hij, nog eer het boek van Darwin "over den oorsprong der soorten" het licht had aanschouwd, over de ontwikkeling der Flora en Fauna op onze planeet eene theorie had voorgedragen, waarin reeds de Evolutie niet alleen overal en geheel lag opgesloten, maar die ook — meende hij — van een veel grooter aantal feiten rekenschap gaf dan de "wet der natuurkeus", waardoor Darwin enkel het ontstaan der bewerktuigde wereld had zoeken te verklaren (vgl. F. P. p. 337 noot). Hem kwam het niet voldoende voor hier en daar het bestaan van Evolutie voorloopig, tot een zelfs hoogen graad van waarschijnlijkheid te verheffen, tot tijd en wijle nieuwe ontdekkingen ze zouden komen bevestigen — hem kwam het mogelijk en noodzakelijk voor, uit de aan 't licht gekomen feiten reeds nú tot een wet te besluiten, die ook de onbekende verschijnselen zonder voorwaarde of uitzondering beheerscht. Hij laat u dan ook niet slechts hier en daar Evolutie zien, hij zal bewijzen dat zij overal is, en dat niet wijl zij reeds overal is gezien, maar omdat zij overal wezen moet. Alles verzamelend wat hij grijpen kan, ten einde te overtuigen dat alle bekende feiten van 't meest uiteenlopend karakter, op het krachtigst voor deze hypothese samenstemmen, zal hij tevens en reeds bij voorbaat iederen weg tot ontkenning en twijfel afsnijden door aan te toonen dat het wereldproces niet *anders denkbaar* is. Hij zal u tot geloof in de Evolutie als wereldwet van de hoogst mogelijke algemeenheid en zekerheid dwingen, door aan te toonen dat zij als zoodanig volstrekt noodzakelijk is, en het tegenovergestelde de ongerijmdheid zelve ware. Dus bewandelt hij tweërlei weg; of liever, van twee kanten tegelijk streeft hij naar zijn doel. Waar de oude wijsbegeerte slechts heil had verwacht van de zoogenaamd deductieve methode; de latere wijsbegeerte even eenzijdig de tegenovergestelde daarvoor in de plaats had gesteld, daar tracht Spencer — van iedere eenzijdigheid afkeerig als we hem reeds kennen — door deze beide methoden te ver-

eenigen dien allerhoogsten graad van zekerheid te bereiken, die van de objectieve waarheid al te weinig verschilt, dan dat het niet de hoogste eer en wellust wezen zou, er als kinderen in te berusten. Terwijl hij derhalve met toepassing van de methode der inductie ons overal Evolutie aanschouwen en tasten laat in een overvloed van illustraties, op zich zelf reeds verrassend en rijk genoeg om ons geneigd te maken met vreugde hem te volgen, leidt hij tegelijkertijd, met toepassing van de andere methode, de Evolutie als een noodzakelijke onderstelling op de volgende wijze uit het menschelijk bewustzijn af. Alle kennis, zegt hij, bestaat in vergelijking, berust op den indruk dien wij ontvangen van een zekere overeenkomst of een zeker verschil tusschen de verschijnselen. Hoewel alle de openbaringen van de ééne onkenbare macht, doen ze zich al aanstonds aan ons voor als sterk of zwak, als indrukken of ideën, een verschil waarop onze onderscheiding berust van de buitenwereld en onze persoonlijkheid, van object en subject. Wij nemen dienovereenkomstig de verschijnselen al weer nooit anders waar dan in zekere betrekkingen tot elkander, en wel in de betrekking van hun onderlinge gelijktijdigheid en opeenvolging. Alle gelijktijdige betrekkingen nu, samengevat tot een afgetrokken begrip, geven het begrip *ruimte*; alle opeenvolgende, op gelijke wijs, het begrip *tijd*. Maar ruimte en tijd, zoowel als de begrippen: beweging en stof, laten zich, wel verre van zelve grondbegrippen te zijn, herleiden tot een meer oorspronkelijk begrip en wel tot het begrip *kracht*. Verder evenwel niet. De ervaring van kracht is het laatste gegeven van ons bewustzijn, en dat deze ervaring geen inbeelding maar werkelijkheid is, kan daaruit blijken, dat zij onder alle veranderingen die ons bewustzijn gedurig ondergaat, onveranderlijk blijft. Maar blijft het bewustzijn van kracht onophoudelijk in onzen geest, dan is ook de kracht zelve eeuwig; (dit is geheel hetzelfde, aangezien wij op geen andere wijze van iets ervaring hebben, en hebben kunnen, dan in ons be-

wustzijn). Die eeuwigheid vloeit immers ook reeds voort uit het begrip van de *onvernietigbaarheid der stof*, een begrip dat wij, in weerwil van de heerschende meening omtrent een schepping uit het niet — daarmee onder andere samenhangend dat de menschen onmerkbaar worden gewoonlijk met verdwijnen verwarren — wel moeten aannemen, niet slechts als resultaat van het wetenschappelijk onderzoek, maar ook als grondwaarheid van ons bewustzijn, daar we in het tegenovergestelde geval ons een overgang in het niet, en derhalve een niet — bestaan zelf moesten kunnen voorstellen. wat volstrekt onmogelijk is; en is de onvernietigbaarheid der stof dan ^s daarmee van zelf die der kracht gegeven, zoodra men slechts het begrip stof tot dat van kracht herleidt. Ze vloeit evenzeer voort uit het *voortduren der beweging*, die, ook als ze niet langer merkbaar is uit plaatsverandering in de ruimte, zich wel onmerkbaar in trillingen moet voortzetten, daar we anders het ondenkbare geval moesten denken, dat zij ergens een plaats in de ruimte bleef innemen. Met deze blijvende kracht bedoelt Spencer de absolute kracht, niet al die verschillende krachten welke wij waarnemen. Deze zijn slechts de onderscheidene openbaringen van de ééne kracht, wat dan evenwel ook noodzakelijk maakt, dat de betrekkingen tusschen haar openbaringen immer dezelfde blijven, d. w. z. dat onder gelijke voorwaarden immer een gelijke krachtopenbaring volgen moet of vooraf moet zijn gegaan. Maar dan kan er ook tusschen de onderscheidene krachten die wij waarnemen zoo weinig een soortelijk verschil bestaan, dat ze veeleer in elkander moeten zijn om te zetten, wat ook werkelijk overeenkomt met de ervaring dat b. v. hitte overgaat in elektriciteit, gelijk elektriciteit op hare beurt beweging veroorzaakt in lichamen die met haar in aanraking komen, nu eens licht en dan weer warmte voortbrengend. En ziehier ons nu door redeneering avast tot de onderstelling geraakt van een *éénheid van wet*, die metterdaad door den heelen kosmos blijkt te heerschen. Nemen we

waar, dat die planeten welke den kortsten afstand naar het algemeene middenpunt der zwaartekracht hebben af te leggen, de geringste beweging, en de kleinste hemellichamen zoo goed als verloren al hun warmte hebben dan blijkt dat de beweging in den kosmos, die hier de stof tot vaste lichamen gevormd, dáár zich in licht en warmte heeft omgezet, welke onmiddellijk of middellijk oorzaak geworden zijn van al de geologische veranderingen, waarvan weer middellijk of onmiddellijk het leven der planten afhankelijk is, daar zij — iets dat bij groote koude en duisternis ophoudt — kool- en waterstof opnemen maar de zuurstof afgeven, waarvan op zijne beurt zich het dierlijk leven onderhoudt. Er is een zóó aanhoudende en innige betrekking tusschen innerlijke levenskracht en natuurkracht, dat niet alleen geen kuiken ooit anders dan onder den invloed der warmte uit het ei te voorschijn komt, maar dat ook met de natuurkrachten buiten ons de zinnelijke gewaarwordingen van den mensch in onverbreeklijke betrekking staan. De indruk van zwaarte en geluid hangt af van de mate van gewicht en aangewende kracht; het hart slaat sneller naar gelang van de levendigheid der gewaarwordingen, de ademhaling versnelt bij blijde of droevige indrukken, en de aandoeningen er door gewekt, brengen niet zelden al de spieren van gelaat en lichaam in beweging. Een betrekking die zich dan ook langs dezen weg tot het geestesleven uitstrekt. De werking van het zenuwstelsel hangt af van een bepaalde samenstelling der hersenen, welke op hunne beurt door sneller of zwakker bloedsomloop tot stilstand of ook wel tot bovenmatige circulatie gedwongen, tot een toestand van bewusteloosheid of waanzin voeren kunnen. Zoo heeft ook in het maatschappelijk leven niet het geringste plaats wat niet aan eenige organische of anorganische oorzaak, of aan beide tegelijk, ware toe te schrijven; het leven in al zijn uitingen hangt ten laatste van zonnelicht en zonnwarmte af. Dit proces van onophoudelijke omvorming van krachten wordt door de sterkste krachten beheerscht; of, wil

men, gaat in de richting van den geringsten tegenstand, wat weder door tal van voorbeelden is op te helderen, van het eenvoudigst verschijnsel af tot op den man van zaken toe, "wien 't op 't laatst van zijn leven gelukt in het parlement te komen." Voorts ver- toont het zich tengevolge van de aanhoudende botsingen der krachten als een eeuwig rythme van trillingen en golvingen, hier in den stand der sterren en de veranderingen der aarde, dáár in het samentrekken der spieren, b. v. bij het opnemen van voedsel; ginds in het afwisselend verschijnen en verdwijnen van planten en dieren- geslachten, in de golvingen van dans en muziek, in volksver- huizingen, op- en afgaande sterfte en geboorte, oorlog en pro- ductie en zooveel meer. Alles kent zijn tijdperk van bloei en verval; zelfs de godsdienstige verflauwingen en opwekkingen keeren met dezelfde herhaling en regelmatigheid terug als de voorschriften van het veranderlijkste van al wat op aarde veranderlijk is: de mode!

Zoo moet het geheele wereldproces gelijk wij het waarnemen met volstrekke noodzakelijkheid voortvloeien uit de begrippen: *stof* en *beweging* en in al zijn vormen en veranderingen terug te bren- gen zijn tot een *onophoudelijke verdeling en wederverdeling* van die beide, waaruit derhalve de formule moet gevonden worden, waarin de geschiedenis van dat proces kan worden samengevat. Deze geschiedenis moet neerkomen op de beschrijving van al de opeenvolgende veranderingen die ooit plaats gehad hebben of nog plaats zullen hebben; veranderingen die zich weer laten begrijpen als twee derlei overgang: nl. *van het onwaarneembare in het waarneembare en omgekeerd*. Deze overgang heeft plaats tengevolge van samentrek- king van stof met verstrooiing van beweging, van verstrooiing van stof met terughouding van beweging, dat is ter eener zijde door *Evolutie* (in den zin van Involutie, niet in die van ontvouwing of uitspreiding, *inwikkeling*), ter anderer zijde door *Dissolutie*, (*oplossing*, ontbinding); waarbij nog te onderscheiden valt tusschen enkelvoudige en samengestelde evolutie, al naarmate de verande-

ring enkel de massa's of ook de kleine deelen der massa's, de moleculen omvat; en komt in zijn geheel ten slotte neer op het overgaan der stof van *een onbepaalden, onzamenhangenden, gelijkvormigen, tot een bepaalden samenhangenden ongelijksoortigen toestand, waarbij tegelijk de teruggehouden beweging gelijke veranderingen ondergaat.*

Thans wordt de ervaring opgeroepen en laat Spencer ons allereerst de verandering zien van de stof als *overgang van een onzamenhangenden in een meer samenhangenden* toestand. — 't Is nog maar een hypothese — zeker, maar alles pleit voor de onderstelling dat ons zonnestelsel van het nevelachtige tot het vaste is overgegaan, gelijk op aarde de dampen in water, waar zich — zooveel staat vast — allens vasteland, eilanden en bergketens hebben gevormd. De dichtheid van het beenderenstelsel klimt met de orde der dieren, gelijk het aantal segmenten van de lagere tot de hoogere diersoorten van honderde tot beneden de dertien daalt. Planten en dieren zoeken elkaars gezelschap te meer, tot hoe meer ontwikkeld soort zij behooren, gelijke alle dieren onmiddellijk of middellijk van planten, en alle planten van het door de dieren afgescheiden koolzuur leven, ja de plant- en diersoorten vertoonen zich al meer en ten laatste zóó verbonden, dat ze bij verplaatsing onder andere soorten plegen uit te sterven. Zoo heeft de menschelijke samenleving zich uit oorspronkelijk verspreide stammen gevormd; zijn allens kinderen den ouders, vasallen den edelen, dezen den graven, dezen weer den koningen onderworpen geworden; zijn provinciën tot koninkrijken, deze tot één enkel koninkrijk vereenigd, terwijl de europeesche natiën al sterker neiging tot alliantie toonen, en door tal van internationale congressen, en zooveel meer, bezig schijnen den weg te banen tot één algemeen europeesch verbond! In maatschappijen van lager orde zijn kerk en staat, zijn standen en standen gescheiden door een kastenwezen, dat straks wordt opgelost in tal van industriëele

en andere organisaties en combinaties van den meest samengestelden aard. Van onontwikkelde talen is het een kenmerkende eigenschap dat de woorden door gemakkelijk te scheiden deelen aan elkander zijn gelijkend, terwijl bij hooger ontwikkelde daarentegen de veellettergrepige woorden en zelfs de uitdrukkingen zóózeer in omvang afnemen, dat b. v. het "God be with you", allengs tot "Good bye", versmolten werd. Verschijnselen, weleer als onafhankelijk van elkander beschouwd, worden thans door de wetenschap tot ééne oorzaak terug gebracht; en wilt ge een voorbeeld van de allergrootste samentrekking der stof, aanschouw de tegenwoordige wetenschap, met name, voeg ik er bij, de filosofie van Herbert Spencer, die ze wil hebben opgevat als de hoogst mogelijke generalisatie van alle wetenschappelijke waarheden en wetten. De werktuigen nemen in volmaaktheid, d. i. in samengesteldheid toe; de schilderkunst in éénheid van rangschikking, samenstelling en conceptie; licht en kleur worden gelijkelyk dienstbaar gemaakt aan die éénheid van effect, die tegenwoordig in de kunst als de hoogste verdienste geldt. De muziek, bij de wilden even eentonig als afgebroken, doet bij beschaafde volken gansche muzikale zinnen aanschouwen, zóózeer onderling verbonden, dat 't willekeurig afbreken van de melodie aanstonds 't gevoel van de grootste onvolkomenheid wekt, terwijl er allengs plaats komt voor harmonieën, stempartijen, accompagnementen en al deze solo's ten laatste in één reusachtig muzikaal drama samensmelten. Eindelijk, zoo weinig samenhang in de primitieve vertellingen van den vóórtijd te ontdekken viel, zóó zeer worden in den modernen roman de gebeurtenissen de produkten zelve van de karakters, die onder bepaalde voorwaarden handelen, en deze op hunne beurt voorgesteld als door velerlei saamgestelde en op elkaar werkende zedelyke betrekkingen voortgebracht. (F. P. p. 306 — 329).

Ten einde thans in de tweede plaats ons in het proces der evolutie den overgang van *het gelijksoortige tot het ongelijksoortige*

te doen onderkennen, voert Spencer ons op nieuw door alle deelen der schepping en wijst in een schat van illustraties op de langzame verdeeling van het zonnestelsel in sterren en sterregroepen uiterst verschillend van grootte en vorm; op de toenemende verenigvuldiging van de ongelijksoortigheid der aardlagen, der klimaten, der ledematen bij de dieren, van wervelkolom en zenuwstelsel bij den mensch; in de maatschappij o. a.: op de allengs opkomende scheiding van kerk en staat; in de taal: op de afleiding van velerlei woorden uit éénen stam; in de kunst: op de splitsing b. v. van schilder- en bouwkunst, de steeds scherper wordende afronding van, zoowel als onderscheiding tusschen figuren, aanvankelijk van éénerlei grootte en snit; op poëzie, muziek en dans, in den beginne door geluid en beweging van een vaststaand karakter beheerscht, terwijl ze bij Israël, Grieken, Romeinen en Christenen bovendien geheel in dienst stonden van de vereering van heiligen en goden, om allengs ook in een wereldlijk karakter daarnevens op te treden, en voorts in zoo velerlei richtingen zich te scheiden, dat de minstreele der middeneeuwen, die den dichter, componist en violist in zich vereenigde, in onzen tijd een schier ondenkbare figuur geworden is, terwijl wij, tot het bevredigen ieder van zijn bijzonderen muzikalen smaak een keuze hebben zóó ruim als zich denken laat tusschen het oude, een-tonige danslied en een groote opera! Geheel zooals b. v. nog de Hebreëen in hun geschriften, theologie en kosmogonie, historie en biografie, burgerlijke wetgeving en zeden, poëzie en alles dooreen haspelden, maar heden ten dage geen tak van literatuur bestaat die niet haar eigen beoefenaars heeft! (F. P. p. 329—380).

Het derde moment vormt de overgang van het *onbepaalde tot het bepaalde, van verwarring tot orde*. Zie, om bij een enkel voorbeeld te blijven, de toenemende precisie der grenzen van een vast boven een vloeibaar, van een vloeibaar boven een gasachtig sferoid; de vorming van land en zee, van eilanden en rivieren, den

lichaamsbouw bij planten en dieren, waarvan de lagere soorten gewoonlijk uiterst zwevend en vaak niet eenmaal te onderscheiden zijn; of vergelijk de taal van den geneesheer, die u al de samenstellende bestanddeelen van de medicijn zoowel als het gansche beloop van de kwaal, waarvoor ze dienen moeten, weet te omschrijven, met de taal van den boer, die er niet anders van weet te zeggen dan dat in die flesch dokterstuig is voor zijn zieke vrouw! — Zie allengs de beteekenis der woorden bepaalder; talen gescheiden, de betrekkingen tusschen de verschijnselen vastgesteld; de kunstvoortbrengselen nauwkeuriger worden in een mate, dat sommige mikroskopen in staat zijn een vijftigduizendvoudige verdeeling te doen opmerken; zie in de verhalen waarheid van voorstelling, in roman en drama 't individueele der karakters veld winnen gelijk mythen plaats maken voor of overgaan in historie, en ge hebt nog slechts in het oog te houden dat ook de teruggehouden beweging op hare beurt al de genoemde veranderingen doorloopt in elk deel en individu, om het proces in al zijn bijzonderheden voor u te zien en met een gevoel van onomstootelijke verzekerdheid te zeggen: Zóó is 't. (F. P. p. 380 vlg).

Of hebt ge nog meer noodig om te gelooven? Welnu er is meer. Spencer heeft wel aangetoond dat de voortdurende verdeling van stof en beweging en omgekeerd oorzaak *moet* zijn van een evolutieproces, zooals we het werkelijk waarnemen. Maar hij heeft nog niet aangetoond, wat toch ook aangetoond moet worden, zal de waarheid der evolutie boven alle bedenking verheven staan — dat deze verspreiding en samentrekking zelve onmogelijk op een andere wijze geschieden kan. Ook dit zal hij doen, door te laten zien — ge moogt dit tevens als de *oorzaken* der evolutie aanmerken — vooreerst: dat *het geijkssoortige immer onstandvastig is*.

Een niterst nauwkeurig vervaardigde weegschaal brengt ge niet gemakkelijk tot rust; steeds blijft ze balanceeren. Metaal, aan lucht of water blootgesteld, roest; d. i. de buitenste deelen worden allengs

ongelijk aan de binnenste. Oorspronkelijk synonieme woorden verkrijgen zachtkenaan verschillende beteekenissen: *ondergaan* is thans heel wat anders dan *ondergaan*. Zoo gaat het overal. Maar zoo *moet* het ook overal gaan; want de kracht, weten we, is eeuwig en kracht in rust niet denkbaar. Wanneer echter eenige kracht haar invloed op eenig geheel gevoelen doet, worden de deelen, omdat ze zich op verschillenden afstand van en in verschillende betrekking tot die kracht bevinden, ieder op andere wijze en in andere mate aangedaan, en kan dus het evenwicht tusschen die deelen onmogelijk bewaard blijven, maar moeten die deelen zich in allerlei richtingen verspreiden en ten opzichte van elkander ieder een eigen plaats innemen en een eigen vorm aannemen. Daaruit ontstaat *een eindelooze vermenigvuldiging van werkingen*. Zie: Eén enkele storing in den Kosmos brengt een aantal nieuwe storingen te weeg, die door het gansche zonnestelsel invloed oefenen op de beweging der planeten. De afkoeling der aarde had samentrekking, deze inkrimping, deze wederom breking van de aardkorst ten gevolge. Eén geluid kan vertrekking van alle gelaatsspieren, ja een stilstand van het hart gelijk één grein vergift de vreeselijkste verwoesting in het menschelijk organisme na zich sleepen. Het ei, aanvankelijk onzijdig, ontwikkelt zich tot een mannelijk of wel een vrouwelijk wezen, al naar de krachten die er op werken; ja, verander slechts op een bepaalden tijd het daartoe benoodigde voedsel, en uit de larve der gewone komt een koninginbij te voorschijn! Eén hongersnood, één oorlog is voldoende om de bevolking in allerlei richtingen te verstrooien en een nieuwe reeks van veranderingen te bewerken, die allengs tal van wijzigingen in het type veroorzaken. In het menschelijk bewustzijn is het niet anders. Wat b. v. al niet één enkele vreemde vogel doet die voor de eerste maal neerstrijkt op eenige kust! Het in de nabijheid grazend vee ziet hem gedachteloos aan, zonder er iets anders in op te merken dan een vliegend schepsel. Maar daar komt de herder en vangt en bekijkt hem nauwkeurig;

daar komt de opzetter van vogels en hij ziet er al meer merkwaardigheden in; daar komt de naturalist van de oude school en hij deelt hem reeds in bij een nieuwe familie en stelt zich in betrekking tot den uitgever van een of ander nieuwsblad, om met hem te overleggen hoe het best, met bijvoeging van ii, het nieuwe dier naar den naam van zijn beschrijver te noemen, totdat eindelijk de anatomist, op zijn inwendige bijzonderheden lettend, een onberekenbaar aantal nieuwe opvattingen over de ontwikkeling van zekere organen in het leven roept. En al wederom: Zoo zien we 't niet slechts geschieden; zoo moet het geschieden. We moeten toch een verschil tusschen de onderscheidene krachten aannemen, daar één kracht die op eenig voorwerp invloed oefent, steeds verschillend gewijzigd wordt; en dit verschil kunnen we ons dáárom onmogelijk werkeloos denken, omdat dit de ontkenning ware van de voortdoring der kracht, die wij als onveranderlijk gegeven van ons bewustzijn leerden kennen. Zoo heeft er ten derde een *afscheiding* plaats, als we opmerken kunnen wanneer de herfststorm de doode bladeren uit hun levende omgeving wegraapt om ze op andere en allerlei plaatsen saam te hoopen, of gelijk op de stille punten in de rivieren het slijk zich verzamelt, terwijl, waar sterke strooming heerscht, alles behalve de keien wordt meegesleept, totdat ten laatste de aanvankelijk gemengde stoffen elk een eigen plaats hebben ingenomen. Zóó scheidt ook elektrische aantrekking kleine lichamen van groote en lichte van zware af, plegen landverhuizers gaarne tot hun eigen volk terug te keeren, of anders een kleine maatschappij in die grootere te vormen, waar de omstandigheden hen noodzaken te blijven; zoeken menschen van onderling geëvenredigde krachten soortgelijken lichaams- en geestesarbeid, of vereenigen zich tot bonden waarvan de samenstelling afhangt van en berust op de geschiktheid der leden om in hun behoeften op éénerlei wijs te voorzien, op gelijkheid van gestel, van smaak, van beschaving, van staatkundige of godsdienstige

gevoelens; openbaart zich, kortom, overal in de schepping het streven tot afscheiding van de ongelijksoortige bestanddeelen aan den éenen, tot vereeniging van de gelijksoortige aan den anderen kant. Nog ééns; zoo gaat het niet slechts, zoo *moet* het gaan; 't ontstaan eener chaotische ongelijksoortigheid is ten eenemale onmogelijk, want ongelijkheid in één der beide factoren kracht en stof moet altijd ongelijkheid; gelijkheid in die factoren altijd gelijkheid in effect veroorzaken, daar anders het overschietend verschil der kracht weer voorondersteld moest worden in het geheel geen effect te veroorzaken, wat wederom het voortduren der kracht ondenkbaar maken zou. En als het zoo gaan *moet*, dan is 't ook immer in 't verleden zóó gegaan en zal het zóó voortgaan en voortgaan totdat , totdat het wereldproces een einde nemen zal in een allen en alles vernietigenden dood! Ja, eenmaal heeft de evolutie haar grenzen bereikt: zal een toestand intreden voor geen wijziging meer vatbaar; omdat al wat zich beweegt niet anders gedacht kan worden dan vroeg of laat tot een toestand van rust te komen; dán immers wanneer de krachten al meer en meer verdeeld, de tegenstand tot niets teruggebracht en daarmee het wereldevewicht gevestigd zal zijn van dien algemeenen stilstand, die ook het gansche leven op aarde onverbiddeijk ten ondergang moet sleepen. Niettemin — daartoe zal eerst de grootst mogelijke harmonie tusschen 's menschen geestelijke natuur en de voorwaarden voor zijn bestaan, en daarmee de grootst denkbare mate van geluk en volmaaktheid zich moeten hebben gevestigd, en mocht de lange, lange tijd, tot het bereiken van zoodanigen toestand vereischt, iemand nog te kort zijn tot bezwering van alle onrust en angst — welaan! hij hope op den immer en immer tegenwerkenden invloed van dat ander proces in alles aan het eerste tegenovergesteld, maar met het eerste onophoudelijk zich parend; het proces van steeds voortgaande oplossing, ontbinding en dood. Maar als het dan toch eindelijk komt? Mijn waarde, een abso-

uit evenwicht is nauwelijks denkbaar: stel u niet eene tot in alle eeuwigheid ijle ruimte voor, waarin slechts hier en daar een uitgedoofde zon zal hangen; stel u veeleer den aanvang eener vernieuwde wereldontwikkeling; stel u het ééne proces van Evolutie en Dissolutie na het andere voor, era's van wereldontwikkeling en wereldontbinding, onveranderlijk anders in resultaat, maar in beginsel even onveranderlijk gelijk aan dat, 't welk op dezen oogenblik zonder twijfel of genade ons van alle zijden omringt.

Wil iemand deze uitdrukkelijk als verklaring bedoelde voorstelling zoowel als de formule zelve meer omschrijvend dan verklarend noemen (vgl. de Humanist, 2e stuk 1882), hij zal er bezwaarlijk een wapen uit kunnen smeden tegen Herbert Spencer, voor wien een wereldverklaring, waarbij ook geen enkel geheim zou overblijven, de opheffing zelve ware van zijn filosofie; een filosofie, die — men mag het prijzen of laken — zich nu eenmaal voldoende beloond acht, mag het haar slechts gelukken die hoogste generalisatie te vinden, welke zij zoekt om er de grondwet voor alle groepen van verschijnselen in samen te vatten (F. P. p. 135—138). Nog minder zal hij kunnen ontkennen, dat Spencer zijn best doet om ons de evolutie helder en aannemelijk te maken. Mocht ze door bovenstaande uiteenzetting ook den lezer een weinig helder zijn geworden, ik zou hem dan geen versooning hebben te vragen voor de betrekkelijke uitvoerigheid waarmee ik ze behandelde, aangezien hij er dan een denkbeeld van Spencer's wijsgeerig standpunt, stelsel en methode uit verkregen zou hebben, duidelijk en juist genoeg om zich dat even onvruchtbaar als onsmakelijk uittreksel van den verderen inhoud zijner werken te mogen besparen, dat in een schets als deze even overbodig als verboden te achten is. Genoeg dat hij nu verder, ten einde "zijn algemeene wijsbegeerte" door de "bijzondere" aan te vullen, toe te lichten en nader te rechtvaardigen, achtereenvolgens organisch, geestes-, samen- en zedelijk leven beurt voor beurt onder het gezichtspunt

van stof en beweging, te weten van *al* de bij de evolutie opgemerkte veranderingen en overgangen brengt, welke evolutie dan nu verder, gelijk te verwachten was, door zijn "Biologie, Psychologie, Sociologie en Ethiek" als een reuzenketen zich heenslingert, even in 't oog vallend en bewonderenswaard als de meesterlijke kennis en nauwkeurigheid, waarmee we hem de meest samengestelde verschijnselen en verhoudingen er in ontleden zien.

Intusschen verdient opzettelijk vermelding, dat Spencer in de "Biologie" niet slechts het proces van het organisch leven overeenkomstig de evolutieleer in alle bijzonderheden ontwikkelt, maar er zich ook toe zet om ze tegenover de leer eener eigenlijk gezegde schepping te handhaven en als zooveel aannemelijker aan te bevelen. Het ontstaan der soorten acht hij alleen te verklaren uit ontwikkeling, uit oorzaken, als in Darwin's natuurkeus, of liever nog, in zijn eigen theorie der vermenigvuldiging van werkingen liggen opgesloten. De leer eener afzonderlijke schepping van soorten en rassen acht hij even ongerijmd als die van eene afzonderlijke schepping van elk organisme wezen zou; een bedriegelijk denkbeeld, "pseud-idee", in een tijd van groote onwetendheid ontstaan, door geen enkel wèl gestaafd feit gesteund, niets verklarend en derhalve niet de geringste voldoening gevend aan éénige behoefte van den menschelijken geest. Al is ook nog niet overal in de organische wereld evolutie geconstateerd, — afgezien van den overvloed van feiten die er voor getuigen, heeft ze alvast van te voren de aanbeveling van ontstaan te zijn in een tijd van hoog ontwikkelde kennis; van te steunen op het geloof in vaste, onveranderlijke wetten, van te behooren tot een familie van hypothesen, die alle langzamerhand gemeengoed van het menschelijk bewustzijn zijn geworden, eene omstandigheid waarop zich de profetie laat gronden, dat ook zij met den dag zich uitbreiden en den sterksten tegenstand overwinnen zal; een profetie, mag ik er bijvoegen, die sedert Spencer schreef reeds voor een goed deel in vervulling is

gegaan. Behalve dat de evolutieleer immers ook niet anders is dan de toepassing in het groot van wat in de afzonderlijke organismen valt op te merken, biedt zij zelfs vervulling voor een zedelijke behoefte, aangezien zij de pijnlijke gedachte opheft van dat eindeloos en duldeloos lijden, waaraan de organismen ten prooi zouden zijn bijaldien er een aanhoudende onevenredigheid bestond tusschen hen zelve en de voorwaarden van hun bestaan, een onevenredigheid die we bij 't aannemen der evolutie van lieverlede zich zien effenen, immers wijl volgens deze langzamerhand de gewenschte overeenstemming tusschen die beide en daarmee een al grooter som van geluk tot stand komt, terwijl alleen de geschiktste vormen de andere overleven en zich beide dientengevolge allengs van hun lijden zien ontheffen. Op de vraag, vanwaar die soorten? zijn ook de gewone antwoorden niet geldig! Zij kunnen 't gevolg niet zijn van een toevallige, maar ook niet van een noodzakelijke samenvoeging van eigenschappen, want er is in de natuur der dingen geen enkele noodzakelijke reden te vinden, waarom b. v. de gevederde schepselen altijd een snavel hebben, terwijl kaken met tanden gewapend hun in vele gevallen oneindig beter zouden dienen. Ook niet als 't gevolg van een plan; want had de Schepper voor iedere afzonderlijke groep een afzonderlijk plan gemaakt, dan ware die Schepper gedoemd om niet zelden tot de erkenning te komen hoe zeer een ander plan het bestaande overtroffen zou hebben. De natuurkenners hebben zich dan ook gedrongen gezien de organismen in al grooter en grooter groepen te rangschikken en wel op dezelfde wijze als waarop wij ze feitelijk door afstamming zien ontstaan. Overal, waar evolutie is geconstateerd, zien we een gering verschil tusschen de kleine, een zeer gepro- nonceerd verschil tusschen de grootere groepen en toch weder bij de grootste veelvormigheid eene éénheid zóó treffend, dat we onzes ondanks ons gedrongen voelen er den sleutel ook voor het nog niet ontraadselde in te zoeken. Om nog te zwijgen van talloze treffende

feiten in de embryologie, maar zien we b. v. dat onder het met haren bedekte lichaam van de kapel en onder de harde vleugelbedekking van den meikever hetzelfde aantal geledingen zich bevinden als in het kalkachtige deksel van de zeekreeft en juist twintig segmenten bij elk van de honderdduizende soorten, dan is dit niet te verklaren, tenzij men in overeenstemming met de evolutieeler aanname, dat uit oorspronkelijk gelijke deelen organismen zijn voortgekomen, uit al ongelijker deelen bestaande, en die toch de sporen van hun oorspronkelijke gelijkheid bewaard hebben. De gevoeligste slag voor de teleologie evenwel is de leerzame omstandigheid, dat niet weinig organen zich slechts tot op zekere hoogte ontwikkelen, om dan of geheel te verdwijnen of te blijven zonder tot iets te dienen of zelfs te kunnen dienen; dat men voorts nooit eenig organisme aantreft op een plaats waar het onmogelijk leven kan, maar wel nog menig mist waar de voorwaarden voor hun bestaan in overvloed voorhanden zijn. Geheel in overeenstemming met de Evolutieeler, die het leven beschrijft en verklaart als een voortdurend streven naar overeenstemming en evenwicht tusschen uit- en inwendige betrekkingen.

Maar hoe bij deze leer het ontstaan van een *eerst* organisme te verklaren? Zal er een andere toevlucht overblijven dan de generatio spontanea, wanneer men het denkbeeld van een afzonderlijke schepping voor het denkbeeld der Evolutie verwerpt? Inderdaad heeft men Spencer van het aannemen dezer leer beschuldigd, ik mag wel zeggen ze hem opgedrongen. Maar hij verzet zich tegen deze beschuldiging met nadruk en tracht veeleer aan te toonen, hoe moeielijk het is een tweetal voorstellingen te vinden, die in zóó onverzoenlijken strijd met elkander verkeeren als de voorstelling van een zelfstandig ontstaan met die der evolutie. Evolutie immers onderstelt juist een reeks van voorafgaande oorzaken; maakt de voorstelling van 't ontstaan van organismen bij afwezigheid van kiemen uit vroegere organismen van dezelfde soort afkomstig,

volstrekt onmogelijk. Neëm aan, dat op eenmaal een protoplasma georganiseerd kan worden, en gij hebt juist de mogelijkheid aangenomen van dat even plotseling ontstaan van grooter en saamgestelder organismen, dat juist de evolutietheorie onvoorwaardelijk verbiedt, die aanneemt dat nergens ook maar de geringste verandering plaats heeft welke niet het resultaat van aanwijsbare oorzaken wezen zou! Neen, wel verre van te bedoelen dat de evolutie van het bewerktuigd leven op soortgelijke wijze zou zijn ontstaan als de spontane generatie — die immers waar ze schijnbaar plaats heeft, juist immer plaats heeft door oplossingsmiddelen welke reeds organische stof bevatten en wel stof van organismen van hooger soort, 't geen reeds het vroeger bestaan van zoodanige organismen onderstelt — is hij van meening "nog goed genoeg te kunnen zien om te begrijpen dat een houdbare hypothese omtrent den oorsprong van het organisch leven door een andere redeneering bereikt moet worden dan die wij verkrijgen door proeven op 't afkooksel van hooi en vleeschextrakt". Hij ontkent elk absoluut begin van het bewerktuigd leven op den aardbol; de evolutietheorie laat het nergens toe. Een eerst organisme neemt hij niet aan; de laagst levende voorwerpen zijn al te onbestemd om er een levensvorm aan toe te kennen; de vorming van organische stof tot de laagste "typen" moet begonnen zijn met deelen protoplasma, nog kleiner, onbepaalder, onstandvastiger dan de laagste rhizopoden. Er is nergens een absoluut begin, van het sociale leven zoomin als van planten- of dierenleven; ja de ervaringen der scheikundigen waarborgen het geloof dat de organische stof niet op eenmaal voortgebracht maar langzamerhand geworden is, en komen daarin de evolutie-theorie niet weinig te hulp. — Wil men dit nu een mechanische wereldbeschouwing noemen, dan heeft Spencer het antwoord gereed. De mechanische theorie heeft toch in de moderne wetenschap allengs een zóó kolossalen omvang verkregen, dat schier al de natuurkundige verschijnselen er door worden opgelost.

Intusschen, het hangt er maar van af wat men mechanisch noemen wil. Een dood mechanisme acht hij althans het zijne niet, daar hij geen enkele kracht erkent die van buiten af de organismen zou hebben gevormd, en onderscheiden zou zijn van de ondoorgrondelijke oorzaak aller dingen zelf. Hij is geen dualist. Hij erkent slechts die ééne algemeene, allen en alles onveranderlijk inwonende kracht, die zich alleen maar op eindeloos verschillende wijzen openbaart.

En zie hier nu weer een ander opvallend kenmerk van zijn stelsel; hij neemt een standpunt in, dat sommigen zonderling en onmogelijk voorgekomen mag zijn, omdat het nieuw is; maar waarop hij zich nu eenmaal plaatst en waarop hij terecht eischt dat men hem zal laten staan, als hij er staan wil. Hij houdt namelijk *het midden tusschen Materialisme en Spiritualisme*, of liever het ééne verwerpt hij, zonder het andere aan te nemen. Van te voren immers ook niet anders te verwachten van een man, die, in niets zoo hartgrondig geloovend als in de onmogelijkheid om het geheim van het wezen der dingen te doorgronden, zich dan ook van iedere beslissing omtrent den aard der Eeuwige Macht, door het heelal geopenbaard, zal dienen te onthouden, en dan ook even duidelijk als dikwijls heeft herhaald: Iedere beschrijving van die Macht kan slechts een zinnebeeldige zijn. — Zal ik Materialist wezen, waar het bewustzijn mij tot iets hoogers voert dan tot stof? — Zal ik Spiritualist wezen, waar het wezen van dit hogere aan mijn bewustzijn ontsnapt? — Zal ik, overtuigd dat iedere verklaring der verschijnselen ten slotte slechts neerkomt op de herleiding van meer samengestelde tot eenvoudiger zinnebeelden, en dat zelfs tot hun laatste grens teruggebracht, de symbolen symbolen blijven — zal ik daar steunsels aandragen voor eenige hypothese, die van zich zelve geloofd dat ze een juiste omschrijving der werkelijkheid bevat? Wordt ook niet elk bewijs, dat schijnbaar voor een van beide hypothesen kan worden aangevoerd, van

kracht beroofd door een even geldig bewijs voor de tegenovergestelde bij te brengen? "De Materialist, ziende dat uit de wet der wederkeerige betrekkingen der krachten noodzakelijk moet worden afgeleid dat wat in ons bewustzijn in den vorm van gevoel bestaat, omgezet kan worden in iedere andere kracht, zal het vermoedelijk om deze reden voor bewezen houden, dat de verschijnselen van het bewustzijn niet anders dan stoffelijke verschijnselen zijn. Maar de Spiritualist, van dezelfde gegevens uitgaande, kan met gelijken schijn van recht beweren, dat, indien de krachten die zich in de stof vertoonen, alleen herkenbaar zijn onder een zekeren vorm van bewustzijn, men daaruit besluiten moet dat deze krachten, waar zij buiten ons bewustzijn bestaan, in haar diepste wezen van dezelfde natuur zijn als wanneer zij in ons bewustzijn bestaan en dat zoo de spiritualistische opvatting gerechtvaardigd is van de uitwendige wereld, als bestaande uit iets dat in wezen identisch is met wat wij geest noemen.... Inderdaad zijn èn stof èn geest slechts woorden, waardoor wij het teeken aanduiden van die onbekende Realiteit die aan beide ten grondslag ligt." (Vgl. F. P. bl. 557, 558.)

Zoo duidelijk als hieruit blijkt, dat Spencer beide termen verworpt als even onjuiste omschrijvingen van de werkelijkheid, waarvan nu eenmaal niet meer te constateeren valt dan enkel en alleen dat zij bestaat, zoo duidelijk blijkt er tevens uit dat het hem om meer te doen is dan om een strijd van woorden en begrippen. Begrijp ik Spencer goed, dan zou hij geen bezwaar maken zich den naam Spiritualist te laten welgevalen, indien het woord enkel de beteekenis had van een protest tegen het Materialisme; want wel ver van er mee te heulen, heeft hij veeleer aan dat Materialisme een slag toegebracht, waarvan het zich, meen ik, moeilijk herstellen kan. Hij gelooft, ja, in de omzetting van natuurkundige in geestelijke krachten, maar hij verklaart de wijze dezer omzetting voor een geheim, hoewel al weer niet grooter dan dat der omzetting der natuurkundige krachten in elkander; hij

gelooft ja, in eene door deze krachten veroorzaakte en bepaalde ontwikkeling van de levenskiem, maar hij spreekt er tevens het vermoeden bij uit, dat bovendien oorzaken medewerken, te mysterieus om te leeren kennen of te ontwaren. Daar echter het woord Spiritualisme nu eenmaal niet enkel een negatieve, maar wel degelijk een positieve en vaststaande beteekenis heeft en de spiritualist in den waan verkeert als zou hij met het woord Geest een verklaring geven en niet veeleer het eene mysterie door het andere bedekken, daarom verwerpt hij het. — Even weinig zou hij vermoedelijk bezwaar maken tegen den naam van Materialist, bevatte dit woord maar ruimte genoeg om er *allen* onder te begrijpen, die zich gedrongen voelen aan te nemen, dat er geen enkele kracht is in het heelal, soortelijk van eenige andere onderscheiden, maar het ten laatste ééne éénige kracht moet wezen door welke alle dingen zijn. Doch zoo is het nu eenmaal niet: “de menigte althans verbindt in gedachten aan dat woord de verachtelijkste bijvoegelijke naamwoorden, zonder in te zien dat de man der wetenschap, voor wien de bestaansvormen te verwonderlijker worden hoe meer zij worden nagespoord, zoodra hij tracht aan te toonen dat ze toe te schrijven zijn aan oorzaken gelijk aan die van de eenvoudigste verschijnselen, wel verre van het zoogenaamd hoogere te vernederen, veeleer bezig is om het zoogenaamd lagere te verheffen.”

Het is dan ook zeker aan zoodanig misverstand — of moet ik zeggen misduiding? — toe te schrijven dat Spencer's stelsel is uitgekreten voor materialistisch, atheïstisch en fatalistisch. Zoowel in als buiten Engeland hebben tal van pennen zich in beweging gezet om deze beschuldiging voor 't eerst uit te spreken of te herhalen. “De heer Spencer”, roept een zijner bestrijders uit (Bowne bl. 23), dweept met vooruitgang, maar het is een vooruitgang die in vernietiging eindigt! “Er is geen God, geen onsterfelijke ziel, er is niets dan noodzakelijkheid!” Er is, zou men zoo zeggen, dan toch een mysterie, en, geen kleinigheid! een

onoplosbaar mysterie! Maar ziet gij, als men nu niet zoo aanstonds het karakter van het mysterie durft definiëeren — toch niet zoo erg onnatuurlijk zou ik meenen! — dan heeft men geen andere keuze dan zich het vonnis van ongeloovige en stofvereerder te laten welgevallen! Alles is duidelijk. De heerschende opvatting van schepping heeft hij met allen nadruk aangevallen; de “timmermanstheorie” heeft hij uitgekleet, en daarover maakt men zich boos. Hij heeft voorts een formule opgesteld, die slechts spreekt van stof en beweging, en dat acht men bedenkelijk. Hij heeft — last not least! — in deze formule ook het geestesleven opgenomen, en alzoo de natuurkundige verklaringen ten aanzien van het ontstaan der organismen voor het eerst toegepast op een gebied, dat tot hiertoe met iedere zoodanige poging onbarmhartig had gespot. Dat houdt men voor een bekentenis! Of waarin bestaat dan nu het verschil tusschen hooger en lager organismen? In de *Psychologie* vernemen we het antwoord: “In het vermogen om zich in meerdere of mindere mate te bewegen”, een beweging, die weer geheel samenhangt met de ontwikkeling van het zenuwstelsel, waarvan ze uitgaat. Ook zegt hij dáár, dat aangezien voor wie in evolutie gelooft, er nergens een kloof of breuk kan zijn, daarom ook geen enkel vak van wetenschap van eenig ander door scherpe grenzen gescheiden kan zijn; daarom ook Physiologie en Psychologie in elkander overvloeien en elkanders noodzakelijke aanvulling vormen; daarom ook even als het biologisch zóó heel het psychologisch proces in termen van stof en beweging kán en moet worden beschreven. — Toch had men in gelijke mate aandacht mogen schenken aan zijn even uitdrukkelijke verklaring, dat men zich niet zorgvuldig genoeg kan wachten voor verwarring tusschen de verschijnselen die aan *de psychologie ten grondslag* liggen, en *de psychologie zelve*; dat de psychologie, wel degelijk als een wetenschap op zich zelve, even weinig als een hoofdstuk uit de physiologie te beschouwen is als de na-

tuurkunde in de scheikunde zou behooren te worden opgenomen, omdat een scheikundige proef zekere scheikundige betrekkingen onderstelt, welke tevens zekere natuurkundige betrekkingen in zich sluiten; dat eindelijk de substantie en het diepste wezen des geestes aan niemand gegeven is te doorgronden. Al groeit die geest naar geheel dezelfde methode als de laagste vorm — dat de diepste intuïties van den ontdekker en de verhevenste inspiraties van den dichter, de meest afgetrokken concepties van den wiskundige zoowel als de edelste gewaarwordingen der zelfopofferende liefde, uit de evolutie van het zenuwstelsel zijn af te leiden, wat toch niet veel erger is dan het aannemen van een langzamen voortgang van het kinderbewustzijn tot dat van het hoogst ontwikkeld menschenverstand; moet dat dan de vereenzelviging van geest en stof beteekenen? Dat geheimzinnige 't welk een ander geest noemt, Spencer neemt het ook aan; het onderscheid is alleen dit: dat een ander er allerlei tegen-wetenschappelijke, *lij* van dat geheimzinnige ten minste nog zooveel wetenschappelijks zegt als er van te zeggen valt. Dat geheimzinnige openbaart zich in *beweging*. Zegt men nu: "maar er is geen beweging waar geen stof is; wij kunnen slechts spreken van stof in beweging", gij zijt en blijft derhalve met al uw fraaie redeneeringen over het mysterieuze materialist!" (vgl. Humanist 1882 2de St.) dan laat Spencer u zien, dat integendeel *beweging* op geen enkele wijze materieel gedacht kan worden. "Zie dit gewicht! Thans is het in rust. Nu valt het ter aarde. Wat is er plotseling ingekomen? Wat is de oorzaak van die plotselinge werkzaamheid? Hoe woont zij in het gewicht? Men kan zeker niet zeggen dat zij geen afzonderlijk bestaan heeft, en toch kunnen we ons niet haar overgang van het eene voorwerp op het andere denken. Verklaar me eens: Waar was ze? Waar is ze thans? Van waar kwam ze? Waar gaat ze heen? Waarheen? Ze heeft zich over de deelen van het brekend voorwerp verspreid, in de omringende lucht, ja op dezen zelfden oogenblik op millioenen mijlen afstands in den

vorm van ethertrillingen. Ziet gij wel, dat haar natuur volstrekt ondoorgrondelijk is? en dat wie ze met geest vereenzelvigt, ze met iets vereenzelvigd dat niet minder geheimzinnig is" en nochtans — voeg ik er bij — het denken wel een weinig meer bevredigt!

Met den ruwen materialist heeft Spencer niets gemeen. Hij neemt wel degelijk een essentieel verschil aan tusschen geest en de stofelijke eigenschappen van de hersenen. Ziehier een piano. Gij geeft toe, niet waar? dat de muziek door de piano wordt voortgebracht. Ziet gij daarom geen verschil tusschen de muziek en de stoffelijke eigenschappen van de piano waardoor ze wordt opgeroepen? — Welnu, als ik zeg: de geest is afhankelijk van het zenuwstelsel, is dat reeds te zeggen: de stof van een zenuwcel en de werkingen die er uit voortkomen, zijn in wezen hetzelfde? Wilt ge antwoorden, dat de piano stil blijft tot ze wordt aangeraakt, maar dat de hersenen werken zonder eenige hulp van buiten? Maar in beide gevallen komt de kracht van buiten, en gelijk de beweging die aan een automatisch muziekinstrument gegeven wordt, door heel zijn samenstel heengaat en er weer uittreedt in den vorm van gelijktijdige en opeenvolgende luchtstootingen, zóó wordt de beweging die in zijn voedsel verscholen ligt, gevoegd bij die welke de mensch onmiddellijk door zijn zintuigen opneemt, door zijn zenuwstelsel verspreid, in die saamgestelde zenuwwerkingen omgevormd die, subjectief beschouwd, gewaarwordingen en gedachten zijn."

Toch is deze voorstelling nog te ruw, want de geest heeft slechts verwantschap met de *onmerkbaar* beweging, die ondenkbaar fijner en sneller is dan de merkbare; met de gecombineerde golvingen van die aldoorringende, onbeweegbare substantie, waarvan wij alleen iets weten door hetgeen we haar zien uitwerken. Ja, deze beweging staat nog boven wat wij geest plegen te noemen: "de geest is in staat om den elektrischen telegraaf uit te vinden, maar blijft volstrekt ongevoelig voor die moleculaire bewegingen aan de andere zijde der aarde, die zich omzetten in merkbare beweging aan dezen kant. De gedachte is

snel, maar millioenen malen sneller is het licht. De opvatting van den spiritualist is veel te grof. Afgezien van de ruwe voorstellingen van weleer, is geest, ook de meest ontlichaamde geest, niet te denken zonder een plaats, die hij in de ruimte beslaat. Spencer wil hem niet betrekkelijk, maar volstrekt onstoffelijk gedacht hebben, "zelfs de tot ondenkbaren graad gezuiverde stoffelijkheid van den ether in onstoffelijkheid overtreffend; als datgene wat onder een overal en onophoudelijk in en uitvloeien, eeuwig door het bestaan van al 't organische zoowel als van 't anorganische ontbindt en wederom vormt, gelijkelijk de ruimte doordringend die gevuld is, als die welke ons ledig schijnt; aan de onweegbare zoowel als aan de weegbare substantie zóó geheel het vermogen verleenend om werking en wederwerking van het eene lichaam aan het andere mee te deelen, dat hij, als daar eenige wereldkatastrofe, hij op hetzelfde oogenblik oorzaak is zoowel van de omwenteling die er plaats grijpt als van de daaruit voortgekomen trilling, die met bijna oneindigen spoed door gansch het heelal verspreid, alom op de oppervlakte van zijn tallooze werelden wordt gevoeld. Of neen — het hart van de zaak ligt zóó diep, dat, hoever ook uitgebreid, de onderzoekingen van den psycholoog even weinig het diepste wezen van den geest ontdekken als de onderzoekingen van den chemist het diepste wezen der stof of die van den physicus het diepste wezen der beweging; en dat, is er al reden om een oorspronkelijke eenheid van bewustzijn aan te nemen, deze eenheid zelve volstrekt ondoorgrondelijk blijft. Wij kunnen slechts stof denken in termen van den geest; geest in termen van stof; het is de waarde van x uitgedrukt in termen van y ; het is de waarde van y uitgedrukt in termen van x . De tegenstelling tusschen subject en object is niet op te heffen, tenzij ons bewustzijn zelf verdwijne, en daarom alle kennis onmogelijk van die laatste en hoogste realiteit, waarin subject en object vereenigd zijn."

Wie in onzen tijd de vraag stelt — en ze is telkens aan de orde gekomen! — in hoever godsdienst en zedelijkheid geacht kunnen worden zich met de evolutieleer te verdragen? heeft daar vermoedelijk de uitgesproken of verzwegen bedoeling mee van licht te zien verspreiden over het al of niet atheïstisch en materialistisch karakter van deze leer. Ik kan hier niet verder gaan dan het bestaan van die vraag te herinneren. Maar indien ooit iemand met een beroep op die leer vrijheid vinden mocht om zich van iederen zedelijken band ontslagen en boven alle godsdienstige wijding verheven te achten, of anders, uit kracht van diezelfde leer, welke hij zich gedrongen mocht voelen met heel zijn hart te omhelzen, zich ook gedrongen mocht voelen met godsdienst in iederen vorm zoowel als met het geloof in eenige bindende zedewet te breken, hij zou zóó weinig de voldoening smaken het gezag van den *grondlegger* der evolutieleer aan zijne zijde te zien, dat ik de onderstelling waag, dat wie ook maar ééne zinsnede in dien geest uit zijn werken meent te kunnen bijbrengen, hem òf niet begrepen of niet met de vereischte aandacht gelezen, òf het er op gezet heeft zijn bedoelingen te misduiden. Niet, als zou hij nergens iets hebben beweerd, 't welk geen aanleiding zou kunnen geven om bij nadere toetsing tot zoodanige consequenties te voeren. Ik beoordeel hier niet of hij het bewijs voor de waarheid der evolutie in ieder opzicht op afdoende wijze geleverd heeft, al wil ik niet verheelen dat hij voor mijn gevoel den schier onafwijsbaren indruk daarvan geeft. Evenmin, of zijn redeneeringen over het absolute en betrekkelijke, als voorwerp en inhoud onzer kennis, inderdaad slechts “op een woordenspel zijn gebouwd.” (vgl. *Humanist*, 1882 2de St.) Ik bedoel slechts, dat het een zware taak zal blijken om hem op te dringen wat hij zelf met den meesten ernst van de hand wijst; hem wég te dringen van de plaats die hij geheel eigenaardig en éénig inneemt en waar hij uit volkomen vrije beweging en in het helder bewustzijn van zijn beteekenis en kracht heeft post gevat. Want één ding staat onher-

roepelijk vast: voor Materialisme en Jan Rappisme heeft hij zoo weinig sympathie, dat hij geen gelegenheid laat voorbijgaan om in allerlei termen maar met telkens verhoogden klem te verklaren: "ik weiger volstrekt iedere vereenzelviging met dezen te aanvaarden." Wel treedt hij de overgeleverde begrippen, godsdienstige en zedelijke beide, in steeds machtiger wapenrusting en verjongde kracht te gemoet; al durf ik wederom niet beweren dat hij, hoewel de gevoelige punten doorgaans met meesterhand treffend, daarom geen vraagteeken overliet om een bestrijding mogelijk te maken gelijk zijn voorstelling van het ontstaan der denkbeelden omtrent een toekomstend leven en de vereering van Goden (o. a. bij dr. A. Réville *Biblioth. v. Mod. Theol.* 3de Deel, 1ste Stuk, 1882) gevonden heeft. Wel acht hij het meer dan tijd voor een Ethiek (in 1879 kwam Deel I uit), die aan de zedelijkheid, van het goddelijk gezag ontdaan, een ietwat minder onpraktisch ideaal zal stellen dan dat eener zelfverloochening zóó overdreven als het ascetisme beide van ouden en nieuweren christentijd heeft verheerlijkt. Wel is er bij hem geen sprake van een oorspronkelijk onderscheid tusschen gevoel voor het schoone en voor het goede, daar het eerste in het genot bestaat dat eenige zaak op zichzelf, het andere in het genot dat het nog niet tegenwoordige, maar beoogde geluk pleegt te verschaffen. (*Princ. of Psych.* II, p. 635, vgl. ook *Revue des deux Mondes*, Aug. 1881. "Le plaisir du beau".) Wel erkent hij ook de Nuttigheids- als in volkomen overeenstemming met de Evolutietheorie, onder dien verstande altijd dat de zedelijke gevoelens reeds aanwezig zijn eer de minste verstandelijke berekening van het te verwachten nut heeft kunnen plaats grijpen. Desniettemin achtte hij de behoefte aan een Moraal als bovengenoemd zóó dringend dat hij, éér nog de bestemde tijd gekomen was, het noodig heeft geacht de hand te leggen aan een werk, 't welk hem onveranderlijk als het groote einddoel van zijn arbeid voor oogen had gestaan, in welks bereiking hem soms de dood verhinderen mocht; maar

dringend geenszins ter wille van het afbrekend karakter 't welk ze eensdeels onvermijdelijk dragen zou, maar ter wille van haar opbouwende kracht. Zoo min toch als ons, is het Spencer ontgaan dat, waar oude stelsels vallen eer een nieuw in hunne plaats is opgetrokken, niet weinigen van wie het heerschend geloof verwerpen, in de wetten der zedelijkheid instellingen plegen te gaan zien zonder het allergeeringste gezag, gelijk zoovele anderen meenen dat, waar het oude gezag valt, er in het geheel geen leidend beginsel mogelijk is. Hij slaat de hand aan het werk in de vaste overtuiging, dat gehoorzaam naleven van de zedewet, mits in overstemming met de eigenschappen en eischen der menschelijke natuur, wel verre van een bittere last te zijn, veeleer een heugelijk voorrecht is, bron van het edelst genot, weg tot het hoogste geluk, alleen in staat om de kracht van het ruwe egoïsme te betoomen en de kiemen van het hoogste leven in het menschelijk gemoed tot ontwikkeling te brengen. Jegens de edelste gevoelens onzer natuur toont hij, op denzelfden oogenblik dat hij ze met meesterhand ontleedt, nu eens een sympathie, een teederheid schier die warm en weldadig aandoet, dan weer een eerbied diep genoeg om ze hem te doen aanmerken als de krachten die de zelfzuchtige neigingen knotten, ja niet zelden het initiatief nemen tot een even manmoedige als onbaatzuchtige verwerping van het oude geloof. (Psychol. II. p. 607 vlg.) Voor hem dan ook geen rijker bron van vreugd dan in de ontdekking van der zedelijke beginselen onveranderlijke geldigheid; immers zoo dikwijls blijken mag, dat die welke door anderen en vóór eeuwen, overeenstemmen met die welke thans op den weg der wetenschap gevonden werden. Geeft dat niet een waarborg zóó zeker als men begeeren kan? Is het niet onverklaarbaar, dat velen door een zoo verblijdend feit zich ten diepste gekrenkt kunnen gevoelen? "Wonderlijke ommekeer, wanneer we den tijd der vervolging, toen een uitwendige toestemming van den door pijniging tot herroepen gedwongen ketter, in weerwil dat er wezenlijk het diepstgaand ver-

schil tusschen zijn bekentenis en zijn overtuiging bleef bestaan, voldoende werd geacht om hem de vrijheid te hergeven, vergelijken met een heden, waarin men met inspanning van alle krachten hem tracht voor te stellen als zoo heftig mogelijk tegen ieder heerschend leerstelsel gekant. Wijkt hij van het theologisch dogma af, dan moet hij Atheïst zijn, *hoe onaannemelijk hem die uitdrukking schijne*. Acht hij de spiritualistische verklaring der verschijnselen zonder waarde, dan moet hij gerangschikt worden onder de materialisten, *hoewel hij dien naam met verontwaardiging van zich werpt*, en waar hij aan de natuurlijke zedelijkheid boven een bovennatuurlijke de voorkeur geeft, daar doet men al zijn best om het verschil tusschen die beide te overdrijven, als bestond tusschen beide een onverzoenlijke vijandschap!" (vgl. Data of Ethics. I Voorrede.)

Waarom toch, kan men vragen, zal Spencer zich zóó gedurig gedrongen hebben gevoeld, om op hetzelfde oogenblik dat hij de heerschende geloofs- en zedelijkheidsbegrippen niet krachtig genoeg weet te bestrijden, zijn eerbied en sympathie voor godsdienst en zedelijkheid op het openlijkst en nadrukkelijkst uit te spreken? — Indien al de opmerking waarheid bevatten mocht, die ik eens ergens (ik meen bij Mallock "Is Life worth living?") las, dat de geestdrift waarmee de mannen der moderne school niet zelden van het hoog gewicht der zedelijkheid gewagen, beschouwd moet worden als de erfenis uit een jeugd, gelukkig nog in de heilige atmosfeer van een godsdienstige omgeving doorgebracht, nochtans als een schromelijke inconsequentie, die door hun standpunt en stelsel volstrekt wordt uitgesloten — welnu, wilde ik vragen, wat schade, indien die leer nu en dan wat slechter bleek dan de mensch, zoolang maar de mensch beter blijkt dan zijn leer! Of aan zoodanige nawerking ook iets van Spencer's eerbied, boven bedoeld, is toe te schrijven, kan ik niet verzekeren, waag ik enkel te betwijfelen. Hij komt mij namelijk voor met zijn

standpunt op het nauwste samen te hangen, onvermijdelijk daaruit voort te vloeien; en is deze opvatting de ware, dan is het niet meer dan natuurlijk dat hij zich gedrongen heeft gevoeld voor zijn eigen zaak persoonlijk en herhaaldelijk in de bres te springen. Het gold zijn plaats, zijn karakter, zijn eer in de wijsgeerige wereld. Herbert Spencer is niet iedereen, dat men straffeloos van hem maken kan wat men verkiest dat hij wezen zal. Hij is zich zelf, en als wij hem hebben geheel zooals hij is, dan is het daardoor almede, dat bestrijding en tegenstand hem onophoudelijk geprikkeld en gedwongen hebben om zich in de hoofdtrekken niet slechts, maar in al de nuanceeringen van zijn wijsgeerig gelaat al duidelijker aan zijn tijd te vertoonen. Zonder vreezen heeft hij het gedaan, onbekommerd of hij sympathie dan tegenzin zou wekken door een stelsel, waarvan het thans nog slechts betrekkelijk weinigen hindert dat het kerkelijk noch bovennatuurlijk karakter draagt. Dat het echter, zelfs na verwijdering van het bovennatuurlijke in dat Kristendom, bovendien niet eenmaal een specifiek kristelijk maar een algemeen menschelijk karakter vertoont, is allerminst een bezwaar 't welk den *denker* treft. De wijsgeer vraagt niet en heeft niet te vragen naar kristelijk, onkristelijk of anti-kristelijk — alleen naar waarheid. Smaadredenen werpen hem niet van zijn plaats noch ontwortelen Evolutie-, Nuttigheids-, of welke andere leer, bijaldien ze blijken mocht in de werkelijkheid te zijn gefundeerd. Dat ze daarin wortelen, niet minder dan godsdienst en zedelijkheid zelve, dat is Herbert Spencer's onwankelbaar geloof, en daarvoor tracht hij een plaats in de overtuiging zijner tijdgenooten te veroveren in naam eener wetenschap, waaraan hij zich vastklemt als aan den éénig veiligen gids ter waarheid en door wie hij zich een weg gewezen zag, waarop hij zich veilig gevoelt. Niet dan na het ernstigst beraad zet hij er den voet. Maar is eenmaal de keus gedaan, dan staat hij er vast en voor goed. Hij heeft zich een eigen overtuiging door ingespannen denken verworven, en haar ver-

kregen hebbende houdt hij ze onder en tegen iederen aanval heilig. Ziedaar op zich zelf reeds een punt van gewicht. En wie soms vragen mocht, waar, na de schets van Spencer als wijsgeer, de schets van Spencer als persoonlijkheid blijft? hem antwoord ik met de wedervraag: Hoe is het mogelijk dat ge in het beeld van dezen eerlijken en ernstigen denker niet reeds lang het beeld hebt ontdekt *van den man van beginsel, van een ernstig en eerbiedwaardig, in waarheid zedelijk mensch?*

Dat voorts een man, die, schoon zelf niet immer bij allen de waardeering gevonden hebbende, welke hij verdiende; schoon zelf over een omvang van kennis en een kracht van denken beschikend als weinigen, nochtans ter ééner zijde in zóó hooge mate de gave der waardeering toont te bezitten dat hij niet eenmaal gelooven kan in het bestaan van eenige meening die niet een kiem van waarheid bevat, en in deze gedachte zelfs het *uitgangspunt*; ter anderer zijde een zóó helder bewustzijn van de beperktheid van het menschelijk verstand toont te bezitten dat hij er *inhoud* en *resultaat* van heel zijn wijsbegeerte door vindt; — dat in zulk een man de kinderen dezer eeuw zich ook nog in ander dan verstandelijk opzicht een niet te verachten licht zien ontstoken, dat is klaar op het eerste gezicht. Of waaraan hebben zij groter behoefte dan aan dat tweetal deugden, die onveranderlijk de kenmerken van den waren mensch zoowel als van den waren wijze blijven zullen: een diepte, groot genoeg om in een andere denk wijze dan de eigene door te dringen, een deemoed groot genoeg om zich onkundig en klein te gevoelen tegenover de raadselen van het leven!

HANS MAKAKI

HANS MAKART.

Wie in 1873, tijdens de wereldtentoonstelling, te Weenen vertoefde en hart voor het schoone bezat, liet op een of anderen dag het Prater met zijne overweldigende uitstallingen eens rusten en richtte zijne schreden naar het "*Künstlerhaus*."

In dit welingericht gebouw, het Oostenrijksche "*Arti et Amicitiae*," trad men eene zaal binnen, waar het bovenlicht, ongeveer op dezelfde wijze verdeeld als in de panorama's, met al zijne volheid één reusachtig doek bestraalde, terwijl de overige ruimte in donkere schaduw gehuld bleef. Inderdaad geen te versmaden voorrecht voor het daar geplaatste doek, dat hierdoor niet alleen al de aandacht uitsluitend op zich vestigde, maar ook zijne schoonheden op het voordeeligt kon doen uitkomen. Hetzelfde licht waaronder de kunstenaar zijne schilderij gewrocht had, viel haar ook hier ten deel, zoodat al het verrassende van het relief tot zijn volle recht kwam, en het kunstwerk, zonder burens die het eenigszins benadeelden, zich ontegenzeggelijk van de gunstigste zijde vertoonde.

Het was de "*Catharina Cornaro*, door Venetië gehuldigd,"

van Hans Makart, die destijds te Weenen zoo velen tot zich lokte. Op de met roode tapijten overdekte voortrap van een Venetiaansch paleis troont Catharina Cornaro als uitverkoren echtgenoot des konings van Cyprus Jakob van Lusignan, in rijk brocaat getooid en met het diadeem der Dogaresa, omgeven door hare kamervrouwen. Achter Catharina staat als vertegenwoordiger van Venetië haar vader in senatorsgewaad en laat zijn blik op twee voornamen vrouwen rusten, die, op de treden knielend, hare tot de koninklijke waardigheid verheven landgenooten geschenken aanbieden. Vóór beiden, op den rug gezien, ligt eene blonde vrouw in een olijfgroen kled op de knieën, met een groote mand vol bloemen voor zich. Achter deze groep ziet men in de schaduw een Moor met een groot wit zonnescerm en een jongen ridder, voor andere bezoekers plaats makende, die met hunne geschenken uit de rijke Loggia op den achtergrond komen. Onmiddellijk aan dezen sluit zich op den tweeden grond een mannenpaar aan — een oude met witten baard in Oostersche kleederdracht en een Venetiaansch edelman in de kracht zijner jaren — dat zich naar Catharina's zetel begeeft, gevolgd door eene lichtblonde vrouw, die met haren dienaar van de straat komt, aan wier toegang twee hellebardiers post hebben gevat. Den linker voorgrond neemt de marmeren trap in, die naar 't kanaal leidt. Van die zijde is eene kloeke Oostersche vrouw met eene vaas op den schouder voortgeschreden, gevolgd door een Moor met kostbaarheden in de hand, terwijl een visschersjongen, op een paal der trap geleund, nieuwsgierig dit tooneel aanschouwt.

Zulk een luisterrijk tafereel, waar de kostbare kleederdracht der Venetianen uit de 15de eeuw in al hare verscheidenheid kon schitteren; een rijk, bont gewoel van menschen; verlokkende vrouwengestalten, door het contrast met Mooren en ruwe visschersgezellen nog aantrekkelijker; Venetië met hare versierde gondels en

marmeren paleizen tot achtergrond; — ziedaar het artistiek domein van Hans Makart. Wat aan zulk eene voorstelling, die geheel tot het uitwendige leven behoort, fraais en aanlokkelijks is, vooral het betooverend kleurenspeel en het lichteffect van het geheel, vindt in Makart een uitnemend vertolker. De glans en schittering der oppervlakte, de drukte en beweging eener menschenmassa, het betooverende van bevallige vrouwenfiguren, wier toilet soms zoo weinig mogelijk van dat onzer moeder Eva verschilt — dit alles wordt door het decoratief penseel van Hans Makart con amore weergegeven.

Er leven weinig kunstenaars, wier opvatting zoo verschillend gewaardeerd wordt en wier kunstwerken zooveel strijd ontlokken als die van Hans Makart. Men spreekt en twist echter gewoonlijk slechts over de sterken en gelukkigen, over menschen van beteekenis, en laat de anderen aan hun treurig lot over. Makart heeft van zijne eerste opzienbarende schilderij, "de zeven hoofdzonden", af, strijd uitgelokt, zoowel door gewaagde voorstellingen, waarbij zijne naakte figuren, vol zinnelijkheid in stand en uitdrukking, hoofdzaak zijn, als door den decoratieven schildertrant, die aan juisten vorm en lijnen niet altijd recht laat wedervaren.

Naast zijne ontzagwekkende gaven staan ontegenzeggelijk groote gebreken, en het rumoer, de stuitende réclame der onmiddellijke belanghebbenden, die met Makart's schilderijen de wereld rond gereisd hebben, doet ongelukkigerwijze de laatsten ten koste van de eersten dikwerf door een vergrootglas zien. Een eerlijk, onpartijdig beschouwer zal echter in dit zeldzaam talent, na aftrek van al het oogverblindende, dat vooral den eenvoudige hindert, genoeg te waardeeren en bewonderen vinden.

Op welke wijze Hans Makart schilder werd, is zeer eenvoudig en komt bijna met de geschiedenis van iederen kunstenaar overeen. Den 29sten Mei 1840 zag hij te Salzburg, de geboorteplaats

van Wolfgang Mozart, het levenslicht. Als kind toonde hij belijsten aanleg voor teekenen. Uren lang kon hij in zijn kamertje zitten teekenen en bracht niet alleen alles wat hij zag en voor zich plaatste, op het papier, maar ontwierp ook eigen compositiën, die door de wijze van groepeeren de aandacht op den jongen vestigden. De toenmalige aartsbisschop van Salzburg trok zich dit ontluikend talent aan en door diens bemiddeling ging Hans, nadat hij den cursus van het gymnasium doorloopen had, naar de Academie van beeldende kunsten te Weenen. Hier beviel het hem echter zóó weinig, dat hij heimelijk wegliep uit dezelfde stad, die hem later met zoo vele eerbewijzen zou overladen. Derhalve kwam Hans in 1858 weder te Salzburg terug en schilderde voor zijn oom Rissemayer wapens en andere ornamenten.

Lang duurde dit echter niet. Zijn aanleg was te groot om in dergelijk werk voldoening voor zijne rijke fantasie te vinden. Hij toog dus naar München, oorspronkelijk met het plan om graveur te worden, waartoe hij dan ook de Academie van Beijeren's hoofdstad bezocht. Doch weldra trok hem de kunst van Piloty, den befaamden historieschilder, zoodanig aan, dat hij zich onder diens leiding tot kunstenaar vormde. Piloty's schitterend koloriet bekoorde den jongen Makart in hooge mate, en hier ontwikkelde zich zijn groote aanleg eerst terdege.

Tien jaar vertoefde Makart te München, doch reeds in 1866 deed hij zich als colorist kennen door zijne "Romeinsche ruinen." Spoedig daarop volgden "de moderne Amoretten", eene wilde compositie, waarin zijn grillige smaak maar tevens ook zijne voortreffelijke gaven als colorist uitkwamen.

Doch eerst met zijne "zeven doodzonden" (1869) ook wel "de Pest van Florence" getiteld, werd Hans Makart, die slechts eenigen naam doch nog weinig roem verworven had, de held van den dag. Er vormden zich partijen ter wille van zijne schep-

ping. De meest uiteenlopende oordeelvellingen vernam men over dit kunstwerk. Een der Duitsche kunstorganen drukte zich aldus over dit doek uit: "In de vinding en compositie ademt het eene vurige zinnelijkheid, wier uitdrukking door geenerlei schroom wordt getemperd. In de naakte schildering der ergerlijkste zonden is het uiterste gewaagd en tot uitvoering gebracht wat de beeldende kunst, behalve enkele antieke muurschilderingen en beeldhouwwerken te Pompeji en eenige tafereelen van Giulio Romano, ooit heeft durven afbeelden. Maar de wonderbare, geheimzinnige, poëtische betoovering van de kleurenpracht dezer schilderij, teweeggebracht door de juiste samenvoeging der diepe, als goud schitterende tinten naast de koele, groenachtig blauwe schakeeringen, de macht der vinding, de vreemdsoortige bekoorlijkheid en de smaak van al het decoratief, benevens de op goudgrond geschilderde omlijsting der drie tafereelen — dit alles deed over het aanstootelijke van vele deelen der voorstelling en over menige onnauwkeurigheid der teekening heenzien. Een bijval, zooals schier geen enkel Duitsch kunstenaar van onzen tijd heeft behaald, viel aan dit meesterstuk ten deel."

Van dit oogenblik af was Makart de gevierde meester en werd hem zelfs door Keizer Frans een professoraat aan de Kunst-Academie van Oostenrijks schitterende hoofdstad aangeboden. Makart wees het professoraat van de hand, doch nam met gretigheid het vorstelijk voorstel aan, om een atelier voor hem in Weenen te doen bouwen. In de nabijheid der ijzergieterij, achter het Polytechnische Instituut, is voor Makart dat atelier verrezen, hetwelk den bezoeker in eene tooverwereld van pracht en poëzie brengt.

Er zijn kunstenaars, wier innerlijk wezen zich misschien nog sterker en beslister uitspreekt in de wijze, waarop zij hunne omgeving, de plaats waar zij scheppen en arbeiden, hebben ingericht, dan in hunne werken. Ongetwijfeld behoort Makart daar-

toe. Makart's werkplaats is eene schepping van zijn eigenaardig genie, die ons grootendeels den sleutel geeft tot het juiste begrip van zijne eigenaardige kunstopvatting.

Aan de hand van Ludwig Pietsch overschrijden wij den drempel van dit heiligdom.

"In de voorstad Wieden van het groote Weenen, dicht achter het Polytechnische Instituut, bevindt zich deze merkwaardige schilderswerkplaats. Op de deur staat "Hans Makart" te lezen. Keizer Frans Jozef heeft den gevierden meester dit stuk grond geschonken, en werkplaats en huis naar des kunstenaars eigen wenschen, behoeften en aanwijzingen laten inrichten.

"Wij treden binnen. Niets verhindert den vrijen toegang. Niemand controleert de bezoekers. Langs de goed onderhouden kiezelpaden van den tuin komen wij aan de werkplaats ter rechterzijde, die geheel afgescheiden ligt van de woning, wier vensters ginds ter linkerzij tusschen het weelderig groen van den vriendelijken tuin te voorschijn komen. In zijne lengte is dit ateliergebouw in twee ruime lange zalen verdeeld, die zonder verdere zoldering onverbloemd het dak vertoonen. Opmerkelijk is daarbij, dat men hier niet zooals in de meeste schilderswerkplaatsen bovenlicht vindt. De eerste dezer beide zalen, rijk met dien schilderachtigen *bric-à-brac* van ouderwetsch huisraad, oude meubelen en stoffen getooid, die een modern atelier niet gaarne ontbeert, is door den begaafden leerling en vriend van Makart, Charlemant, in gebruik genomen.

"Op den drempel van den hoogen ingang, in het midden van den tusschenmuur, ligt een reusachtige, bijzonder mooie, zwart en wit gevlekte hond, van dat ras zooals men er soms op de schilderijen der groote Venetianen tusschen de groepen der feestvierenden afgebeeld ziet. Hij is een zeer zachtmoedige wachter, vol vertrouwen in de menschen, hetgeen misschien ook wel aan zijn slecht gezicht te wijten is. Hij knort en broemt niet, als wij

hem handtastelijk manen, zijn post te verlaten en ons vrijen doortocht te geven. Wij lichten het zware gordijn op, dat alleen tot sluiting dient — een bijzonder prachtig gordijn van zwaar fluweelen, oud Venetiaansche stof, groenachtig en goudgeel van kleur, met daarop geborduurde rijke ornamenten. Met breede plooiën valt dit van de hooge zoldering naar beneden. Hier bevinden wij ons in eene zaal, wier fantastische pracht en zeldzame schoonheid ons betoovert.

“Haar eenig licht ontvangt zij uit een breed venster dat zich aan de smalle noordelijke zijde, omtrent 8 voet boven den grond bevindt. In dit afgesloten rustige licht komen alle voorwerpen en kleuren op het gelukkigst en voordeeligst uit. Dicht bij dit venster bevindt zich eene estrade met kunstig gesneden oude leuningën, die met de zaal door een trap verbonden is. Oud-Oostersche en Venetiaansche tapijten hangen in bevallige achtereelootheid over de leuning. Andere dergelijke weefsels, afgewisseld door Perzische en Japansche kleeden vol fijnheid, gloed en harmonischen toon, zijn overal verspreid: gedeeltelijk bedekken zij den grond, liggen op stoelen en tafels, hangen over kussens van Oostersche divans of zijn tegen den muur uitgespreid. Grootte donker houten kasten met weelderig oud-Florentijnsch beeldhouwwerk, of wel ebbenhouten kasten met rijk ivoren ornamenten ingelegd, staan in het rond. Uit de halzen van hooge Chineesche vazen op die kasten, komen prachtige, gedroogde palmtakken en kolossale varens te voorschijn, even schilderachtig door de stoute vormen van hun bladwerk, als om den finen, geelachtig-grauwen, echt Makartschen toon van hun verwelkten staat. Tegen een achtergrond van groen gouden pauwenveeren, die tot een kunstig rad aan den muur gerangschikt zijn, vonkelt met gedempten glans het staal van een oud harnas. Antieke Romeinsche bronzen borstbeelden, wier fijn groene toon heerlijk afkomt tegen het warmgetinte marmer van hun achtergrond, sieren consoles en kasten.

“De groote oostelijke lange zijde der zaal was, kort voor ons bezoek, ingenomen door een reusachtig doek, waarop Makart's tooverpenseel in den ongeloofelijk korten tijd van zes tot acht maanden het schitterend kleurengedicht neërschreef: “Venetië huldigt Catharina Cornaro”, onvergetelijk voor een ieder, die tijdens de Weener wereldtentoonstelling het “Künstlerhaus” bezocht. Bij ons bezoek was diezelfde plaats reeds weder door een doek van bijna even grooten omvang bezet, waarop een tafereel uit de dagen der Italiaansche Renaissance verschijnen zou. Maar gelijktijdig met dit groote werk ontstaan hier voortdurend, met zekere hand en uit een onuitputtelijke bron, schilderijen van allerlei aard, doch voornamelijk decoratief wat hare opvatting en bestemming betref.

“Op hooge, naar evenredigheid smalle doeken, blijkbaar voor de paneelen eener zaal bestemd, zag ik op groote schaal vrouwenfiguren vol bekoorlijke gratie in houding en lijnen en met eene zekerheid en soliditeit in de vormen, waartoe Makart's tegenstanders en beoordeelaars hem zelfs de bekwaamheid ontzeggen. Deels waren deze figuren nog slechts aangelegd, deels reeds voltooid.

“Tegenover het venster ziet men eene opening met twee oud-Venetiaansche, rijk met snijwerk prijkende zuilen versierd. Daarachter bevindt zich een bijzonder bekoorlijk klein heiligdom van dit zooveel omvattend gebouw. Uit het atelier voert eene prachtige oude trap, allerkunstigst gebeeldhouwd, naar een door eene dergelijke balustrade omgeven uitstek voor dit hoog gelegen vertrek. Volledige wapenrustingen aan weerszijden van dezen opgang, oud-Turksche tapijten en glansrijke zijden brocaat versieren dit dommelend traphoekje. En toch is het den meester van dit atelier gelukt, in dit zijvertrek, dat wij langs deze trap bereiken, al dat zeldzame bekoorlijke en die artistieke weelde, waarmede hij de groote ruimte beneden tooide, nog te overtreffen.

“Dit vertrek dient tot rook- of zitkamer, als er na of tusschen den arbeid uitgerust wordt. Klein van omvang, even kostbaar en schilderachtig ingericht, zou men het een ideaal van behagelijke gezelligheid kunnen noemen. Het daglicht dringt er getemperd door de oude geschilderde ruiten van het venster binnen. De zoldering is in den stijl der oud-Venetiaansche plafonds door rijk geprofileerde, donkerbruine houten en gedeeltelijk vergulde balken in een groot aantal kleinere velden afgedeeld, die Makart de schoonste gelegenheid geschonken hebben om zijn weergaloos talent voor decoratieve kunst in het beschilderen met figuren, koppen en ornamenten in goud te ontplooiën. Een echt, geperst, oud-Venetiaansch goud-lederen behang bedekt de wanden, terwijl de kostbaarste oostersche tapijten op den vloer uitgespreid liggen.

“Talrijke Chineesche en Japansche porseleinen schotels komen heerlijk tegen dezen gouden grond van het behang uit. Zetels, tafels, kasten — alles is van ebbenhout met ivoor, in den fraaisten oud-Florentijnschen stijl. Op die kasten prijken talrijke prachtstukken van de goud- en zilversmeedkunst der Duitsche en Italiaansche Renaissance en uit het Oosten. Elke handbreed ruimte draagt hier den stempel van echte en fijne kunst. Evenals “Hatem”-Goethe het schoonste uit alle wereldstreken, het kostbaarste van alle zijden bijeen wilde brengen, om Suleika waardiglijk te tooien, zoo heeft Makart hier al het bekoorlijke, wat de kunstnijverheid van ouden en nieuwen tijd, van het Oosten en Westen slechts aanbod, bjeengebracht. Voor zijn kunstenaarszin en smaak moesten ook de schijnbaar tegenstrijdigste elementen dienen, waaruit hij dit geheel in zijne eenheid en harmonie samenstelde, dat ondanks het veelzijdige der details niettemin den indruk maakt van uit één stuk te zijn ontstaan.”

Zoo atelier, zoo kunstenaar; zoo interieur, zoo mensch. Die werkplaats geeft een juist beeld van Makart's schitterende, pracht-

lievende kunst, die slechts tot de zinnen, nimmer tot de ziel spreekt. Moeilijk zal men een levend kunstenaar kunnen aanwijken, wiens weelderige fantasie, wiens rijke gave van ordonnantie en schitterend koloriet in staat zijn, eene groote wandvlakte in zaal of vertrek zoo betooverend te versieren als Hans Makart dit vermag. Over zijne decoratieve verdiensten zullen alle bevoegde kunstbeoordeelaars het wel eens zijn. Doch het ideaal van den decorateur is geenszins de trouwe en positieve vertolking der werkelijkheid; vóór alles tracht hij het oog te bekoren, en geeft dus slechts de oppervlakte, den schijn der dingen. Zijn streven is, een breed geschilderd tafereel samen te stellen, bestemd om op grooten afstand gezien te worden en een groot harmonisch effect voort te brengen. De studie naar het leven is daarbij echter noch degelijk noch uitvoerig geweest; gewoonlijk worden de figuren zelfs uit het hoofd geschilderd, zoodat daaraan het relief, het aantrekkelijke en natuurlijke ontbreekt, dat ons in de kleine juweelen onzer beste tegenwoordige Nederlandsche meesters zoo aantrekt.

Dat Makart u den Zomer, de Moederliefde of een der Vijf Zinnen door eene vrouw voorstelle: nimmer zal uit die verheerlijking der vrouw, des kunstenaars vereering voor de reine maagd, voor de alles opofferende moeder of de trouw minnende echtgenoot spreken, maar alleen de glorificatie der zinnelijke Eva. De verheerlijking van het meesterstuk der schepping, de vrouw in den bloei harer schoonheid, is Makart's voortdurend doelwit. Daartoe zijn hem alle middelen goed, alle onderwerpen welkom, en gedooft het tafereel schijnbaar die vrijheid niet, zoo als bij den intocht van Keizer Karel V binnen Antwerpen, dan weet de schilder een brief van Albrecht Dürer op te rakelen, waaruit blijkt, dat ook in dien blijden stoet de vrouw in de kleedij harer eerste moeder tegenwoordig was.

Neem de "Vijf Zinnen", om eene van Makart's scheppingen te

kiezen, die in het voorjaar van 1882 eene poos lang in de zalen van Arti et Amicitiae te Amsterdam tentoongesteld waren, zoodat vele landgenooten die aldaar hebben kunnen beschouwen — neem de “Vijf Zinnen” en tracht de karakteristiek daarvan in die weelderige vrouwengestalten te ontdekken. Te vergeefs zal men hierin slagen. De symbolen daarvan treden er zoo weinig bij op den voorgrond, dat men, zonder aanwijzing, bezwaarlijk *het gevoel van den smaak* onderscheiden zou. Makart gaf alleen de plastische zijde van zijn onderwerp; vorm en kleur waren hem voldoende om, zocals Rembrandt het noemde, zijne intentie te bereiken.

Het zwaartepunt zijner kunstrijke individualiteit ligt dus in Makart's buitengewoon ontwikkelden zin voor kleur en toon, en in zijne gave van ordonnantie en groepeerings. Het schilderachtige aspect geldt bij hem voor het hoogste en geeft den toon aan voor zijne scheppingen. Vlijt en aan het wonderbaarlijke grenzende vruchtbaarheid gaan met die groote gaven gepaard.

Makart's tegenstanders verwijten hem dat hij niet teekenen kan. Wanneer iemand echter in staat is om, gelijk hij, figuren in allerlei stand en houding op het doek te brengen, die zich zóó goed bewegen als de meeste zijner personages, en wier vorm en lijnen voor het meerendeel den wetenschappelijk ontwikkelden kunstenaar doen kennen, mag men hem dan in billijkheid verwijten dat hij niet teekenen kan? Zal men dezen vluggen, uiterst handigen schilder, die in ongelooflijk korten tijd doeken met levensgrooten figuren voltooit, om deze of gene tekortkoming in de teekening aldus vonnissen, terwijl men een kunstenaar, dien het na veel inspanning gelukt één enkel klein figuurtje onberispelijk op het paneel te brengen, looft en prijst?

Waarheid en getrouwe navolging der natuur zoeken men in Makart's werk niet, gelijk daareven reeds met een enkel woord gezegd werd. In zijn decoratieven schildertrant streeft hij niet

door die middelen naar het ideaal der kunst. Zijn doel is: de relatieve, poëtische waarheid, de onderlinge verhouding der kleuren, en hierin ligt de verdienste zijner kolossale schilderijen. Uit dit oogpunt moet zijn schildertrant beschouwd worden: dat hij met zijne groote compositiën gemeenlijk een uitsluitend decoratief doel heeft. Het meerendeel zijner werken is bestemd voor het versieren van wanden der eet- en ontvangzalen van rijke kunstvoorstanders te Weenen en elders.

Al het intieme en gemoedelijke, dat ons in de werken der oud-Hollandsche meesters en ook in de producten van enkele onzer voortreffelijke, levende Nederlandsche kunstenaars zoo aantrekt, zoekt men dus bij Makart te vergeefs. Bij zijne schepingen zult gij nimmer al wat u omringt vergeten, om met het geluk of het lijden van de eenvoudige figuur op dat paneeltje van eenige duimen breed, mede te leven. Geen oogenblik laat gij u door bedriegelijke nabootsing der werkelijkheid misleiden. Hans Makart's nimfen en godinnen, edelvrouwen, ridders en machtigen der aarde verblinden u door hun praal en glans, hun fluweel, satijn, diamanten en schitterende kleuren. Al dat goud, brocaat en purper, die elegant geposeerde vrouwen met nu en dan gemaakte lonkjes, zij herinneren u aan het betooverend tooneel uit eene of andere féerie van het prachtig Opernhaus te Weenen. Doch al geven die schitterende groepen u ook weinig te denken, al wekken zij geene edele aandoeningen bij u op, uw oog gaat te gast bij dit heerlijk schouwspel van kleur en toon, bij de kunstige en smaakvolle groepeeringsdezer bevallige personages, die, zonder hartstocht, in olympische rust schijnen voort te leven.

Men heeft Makart den modernen Rubens genoemd, vermoedelijk alléén om zijne verbazende vlugheid en vruchtbaarheid, want van de frissche, heldere kleuren, dat incarnaat van melk en bloed, welke men op de schilderijen van den Prins der Vlaamsche school waardeert, vindt men bij Makart geen spoor. Veeleer

heeft de Venetiaansche school der 16de eeuw hem tot voorbeeld gestrekt, en herinneren zijne groote compositiën aan Paolo Veronese en andere meesters dier richting. Zijne gebroken tonen, de amberkleur van het incarnaat op zijne schilderijen en de heerlijke tegenstelling van kleuren, die gezamenlijk tot zulk een harmonieus geheel medewerken — dit alles geeft hem dien familietrek met de oude Venetiaansche coloristen.

Met dat zeldzaam vlug penseel heeft Makart, klein van gestalte als Napoleon, David, Alexander de Grootte en zoo vele andere groote mannen, aan eene reeks doeken van groote afmetingen het aanzijn geschonken.

Op de "Pest van Florence" volgden: "Abundantia", in prachtige kamer-decoratiën voor den heer Dumba te Weenen, kunsten, wetenschappen, handwerk en akkerbouw voorstellende, met het daarbij behoorende groote plafond; voorts Ophelia, Julia, Venus en Amor, Venus en Tannhäuser, waartusschen een groot aantal portretten door hem geconterfeit werden. Vooral de vrouwen belegden zijn schitterend atelier, om door zijn vleierend penseel in al hare gratie op het doek te worden gebracht. Gemeenlijk schildert Makart zijne damesportretten in middeleeuwsch costuum, hetgeen die bevallige vrouwengestalten nog meer op figuren van Veronese, soms ook van den Vlaming van Dijck doet gelijken. Die vrouwen met hare aristocratische houding brengen ons door de fraaie schikking der kleedij en de schoone samenvoeging van tonen als 't ware in de zeventiende eeuw terug. Op dit terrein is Makart, welk verleidelijk portretschilder hij wezen moge, derhalve niet zeer oorspronkelijk.

Daarna voltooidde Makart zijne eerste historie-schilderij, de reeds genoemde "Catharina Cornaro", die het groote aantrekkingspunt tijdens de wereldtentoonstelling te Weenen mocht heeten en in 1877 voor de Koninklijke Nationale galerij te Berlijn werd aangekocht, waar het doek nu, geheel geïsoleerd geplaatst en een

uitmuntend bovenlicht ontvangende, een krachtig pleidooi voor Makart's kunst voert.

Hierna volgden: het gordijn voor het Stadttheater te Weenen, vele kamer-versieringen en: "Cleopatra, Antonius op den Nijl te gemoet varende." Dit laatste bevond zich in 1876 op de tentoonstelling te Stuttgart en wekte aldaar de meest tegenstrijdige meeningen. Het bekende *Zeitschrift für Bildende Kunst*, door von Lützow bestuurd, getuigde daarvan: "Kalmer beoordeelaars beweren dat de schilderij aan twee hoofdgebreken lijdt: de compositie is niet gelukkig en het historisch karakter onjuist. Zij wijzen op het gemis van een bepaald karakter van het geheel, waardoor dit zonder toelichting niet te begrijpen is en de voorstelling eer tot het *genre* dan tot de *historie* behoort. Hierin kwamen echter allen overeen, dat Makart in kunstrijke en fijne behandeling der kleur door geen meester uit den tegenwoordigen tijd overtroffen wordt."

Toen zag "Messalina" het levenslicht, waarvoor de beroemde tooneelspeelster Charlotte Wolter poseerde, die in de rol van genoemde Romeinsche vrouw, in het treurspel van Willbrandt, geheel Weenen medesleepte. Tengevolge daarvan bood Makart der schitterende kunstenaressen een avondfeest in zijn atelier aan, at aan het nagerecht eene philippine met haar, verloor die, gelijk het een galant heer betaamt, en schilderde daarvoor hare levensgrooten beeltenis in de rol van Messalina.

De "Siësta aan het hof der Medicis," eene geniale schets, deed Makart in 1876 op de groote tentoonstelling van het Weener Künstlerhaus de gouden medaille verwerven, omdat, gelijk de jury zich uitdrukte, "daarin de gaaf om het rijke leven van kleur en toon op fijn gevoelde wijze te doen aanschouwen, voortreffelijk uitkwam."

Aan eene reis naar het land der Pharao's in 1876, was de oostersche idylle der "Nubische vrouwen" te danken, benevens

“De Parel”, illustratie eener novelle van de schrijfster C. del Negro, met wie onze kunstenaar in Egypte bekend werd.

Daarna voegden zich bij dien cyclus: Ariadne, Diana, de Zomer, De vijf zinnen, De vier jaargetijden, De gezusters, en Twee monniken in eene cel.

Later vond Makart in een brief van Albrecht Dürer aan Melanchton de stof om eene schitterende historische bladzijde in beeld te brengen. De “Intocht van Karel V te Antwerpen” was bestemd om op de wereldtentoonstelling te Parijs de eer der Oostenrijksche kunst te handhaven. Met den beroemden Hongaarschen schilder Munkacsy deelde Makart het zeldzaam voorrecht van met de hoogste onderscheiding door de jury begiftigd te worden.

Te Parijs vond dit reusachtig doek van Makart grooten bijval. Op dezelfde wijze verlicht als met zijne “Catharina Cornaro” in het Künstlerhaus geschied was, herschiep het de meeste bezoekers in bewonderaars, en bewees de heftige strijd, dien ook dit gewrocht uitlokte, dat het in elk geval een kunstwerk van beteekenis was.

Alvorens Makart, die anders zoo vlug schildert, dit omvangrijk tafereel geheel voltooid had, waren er jaren heengegaan. Toen hij het reeds begonnen was, heeft hij verschillende reizen naar Spanje en Italië ondernomen, om ginds de oude meesters zorgvuldig te bestudeeren ten bate zijner schilderij. Zoodra het doek gereed was, stelde Makart het ten behoeve van het kunstenaarsgenootschap te Weenen ten toon. Binnen weinige dagen bezichtigden het 34100 personen, die voor toegang en catalogi zooveel betaalden, dat er netto 13,429 florijnen overbleef.

De Fransche kritiek sprak over dit werk onbewimpeld hare meening uit. Zij spaarde den gevierden Oostenrijkschen meester niet, maar gaf een, naar mijne bescheiden meening, billijk oordeel over deze schepping en eene scherpzinnige karakteristiek van

Makart's kunst. Paul Lefort schreef daarover in de *Gazette des Beaux Arts* van 1878 het volgende:

“Veel meer dan eenige andere vreemde schilderij zal aan Makart's doek het voorrecht ten deel vallen van als eene “gebeurtenis” te worden opgenomen, en de publieke meening ernstig bezig te houden. De “Intocht van Karel V binnen Antwerpen” heeft “*sensation*” gemaakt, zooals onze burens aan gene zij van 't kanaal zeggen. Nu echter reeds de hoogste belooning, het eere-metaal, den kunstenaar geworden is, kunnen wij zijn werk beoordeelen, zonder te vreezen dat men ons zal beschuldigen, ons tot ondoordachte echo te willen maken, hetzij van onbewuste vooringenomenheid, hetzij van ijverzuchtige partijdigheid.

“De intocht van Karel V is overigens, als versiering (*décoration*) beschouwd, eene bladzijde waarmede te rekenen valt. Zoo de misgrepen er tegen de goede hoedanigheden opwegen, behoorren beiden toch geenszins tot de alledaagsche soort. Het onderwerp der compositie spreekt van zelf en is door Makart ontleend aan een brief van Albrecht Dürer, waarin deze het feest aan zijn vriend Melanchton beschrijft, echter niet *de visu*, want de schilder bekent naef, dat hij door de jaloezie zijner vrouw belet werd die plechtigheid bij te wonen — maar volgens ooggetuigen, die vermoedelijk minder bevreesd of angstvallig waren.

“Makart heeft Karel V afgebeeld in een zilveren harnas, omringd door buksschieters, soldeniers en een ridder met den keizerlijken Standaard, zijn plechtigen intocht houdende binnen Antwerpen, dat met vlaggen en bloemen is getooid. Naakte of bijna naakte vrouwen omringen den vorst en bieden hem ruikers en kransen aan. Niets leent zich meer tot het schilderachtige effect dan deze aantrekkelijke gebeurtenis, welke zoo juist geschikt is om alle kleurenpracht te doen uitkomen. Tot achtergrond een luisterrijk décor: eene stad in feestdos met getimmerten en balcon vol kijkers in hun beste plunje; overal rijk getooide vrouwen, en

de schoonste daaronder ongesluierd of met sluiers die onbescheiden doorschijnend waren. In het midden van dit alles schrijdt Karel V fier en ontzagwekkend voorwaarts, toegejuicht door eene bevolking, die zich om den jongen Keizer-Koning verdringt. Zie daar het tooneel en de ordonnantie van Makart's schilderij. Er is echter iets verwards in die voorstelling; de figuren zijn er te veel opeengehoopt en gedrongen, zoodat men er bijna stikt. Met de onderlinge evenredigheid der figuren is het gansch niet pluis. Bezie daartoe eens die personages op den voorgrond, die bukschutters aan het hoofd van den optocht en de vrouw die bijna uit de lijst der schilderij komt; dat zijn reuzen! En zonder dat de grootere afstand voldoende door de teekening en den stilleren toon gerechtvaardigd is, sluiten zich daar allerlei figuren van natuurlijke grootte aan. Het ontbreekt bij dat onstuimig défilé aan lucht en atmosfeer; deze zouden er de logica der afstanden herstellen en de elkaar opvolgende schikking der groepen doen uitkomen.

“Is het noodig te zeggen dat Makart, die iets van Horace Vernet's vlugheid schijnt te hebben, handig teekent en schildert en als een waar toovenaar misschien in minder dan twee maanden dit ontzaglijk doek voltooid heeft? Nu loopt men bij zulke groote decoratiën vooral gevaar dat de noodzakelijkheid om het effect en de eenheid van het geheel te bewaren, den kunstenaar er als het ware toe dwingt om daaraan de nauwkeurigheid der onderdeelen ondergeschikt te maken, ja zelfs op te offeren.

“Alleen Paolo Veronese, Velasquez, Rubens en Delacroix hebben dat geheim gekend, dat ook nog bewaard wordt in die schitterende scheppingen, waar de figuren zich inderdaad baden, bewegen en handelen in de lucht, die door de waarheid der opvatting als 't ware tastbaar geworden is. Het gemis van dat bezielend licht en van die overal aanwezige lucht kan hier niet vergoed worden door routine en handigheid. In zijn streven om

de oude meesters na te bootsen, is Makart te veel bij de oppervlakte gebleven; zijne waarneming is niet verder dan de opperhuid gegaan.

“Zonder overigens de inderdaad uitstekende hoedanigheden van Makart's kunst, zijn sierlijkheid, brio en gloed, te willen miskennen, mag men toch, zonder onbillijk te zijn, wijzen op het gemis aan karakter van zijn stijl en op de geringe verscheidenheid die hij in zijne typen brengt. Ontegenzeggelijk is zijn toon harmonieus en moet het erkend worden, dat hij dien in zijne uitgebreide compositie flink heeft weten te handhaven; doch ten koste van welke concessiën en eentonigheid heeft hij dit verkregen? Gele tinten, rosse tonen in het naakt en de lichtpartijen, en purpere in de draperieën en het bijwerk, door gedempte bruine tonen vereenigd en aaneengeleid, brengen altijd gemakkelijke akkoorden voort, maar de uitkomst is niets minder dan frisch en tintelend.

“Dit alles neemt echter niet weg, dat Makart een echt schilder is, een kunstenaar vol ras en bezieling en met eene even zeldzame verbeelding als verwonderlijke kunstvaardigheid bedeed. Het moet erkend worden, dat Makart de evenknie is van de beroemde kunstenaars, wie de glans en de schoone ordonnantiën der groote decoratie aanlokken. In elk geval kennen wij hem weinig mededingers op deze tentoonstelling toe.”

Omtrent de naakte vrouwen op deze schilderij, die op hare wereldreis zich ook hier te lande heeft opgehouden, schreef Victor Cherbuliez, de welbekende novellist der *Revue des deux Mondes*, tevens door zijn “*A. propos d'un cheval*”, evenknie van Töpfer's “*Menus-propos*”, als kunstkenner gewaardeerd, een geestig woord.

Over al die naaktheid op straat liet Cherbuliez zich aldus uit: “Makart heeft Karel V voorgesteld, zijn intocht te Antwerpen houdende met een stoet schoone, naakte of bijna naakte vrouwen. De kunstenaar zal er gewis lang over gepeinsd hebben alvorens te beslissen hoe hij die vrouwen zou voorstellen. Hij kon ons

geene fatsoenlijke vrouwen laten zien, die hoogst verbaasd en nog meer verlegen waren over hare naaktheid, dat zou niet voegzaam geweest zijn; anderen af te beelden komt bij den ernst van een historisch tafereel in het geheel niet te pas. De kunstenaar heeft zich uit de moelijkheid gered door die nimfen noch als verlegen en beschaamd noch als verregaand onbeschaamd af te beelden. Zij hebben in 't geheel geene uitdrukking en schijnen het de natuurlijkste zaak der wereld te vinden wat zij haar leven lang gedaan hebben. Wel beschouwd, zijn het allegorische figuren, uit een of ander groot doek van Rubens genomen, die Makart behoorlijk wat magerder heeft afgebeeld, uit vrees dat men ze zou herkennen, en die hij een amberkleurige tint gegeven heeft, omdat hij voor dien toon eene bijzondere liefde schijnt te koesteren. Toch heeft hij het onwaarschijnlijke van zijne compositie niet gered. Immers wij zijn gewoon allegorieën op de wolken te zien zweven, doch het kost ons grooter moeite, er vrede mee te hebben dat zij in eene straat vol menschen loopen, te midden van eene onbescheiden menigte, die zich om haar verdringt, ze bijna omverloopt en duwt."

Geestig doet Cherbuliez met een enkel woord opmerken hoe het ook hier aan gelaatsuitdrukking en karakter der figuren weder faalt. "Edellieden," zegt hij, "burgers en adellijke vrouwen, grijsaards en kinderen, iedereen houdt zich met Karel V en zijn stoet bezig; maar de gezichten drukken niet de minste verbazing of nieuwsgierigheid uit, en daar deze figuranten niets weten te doen of te zeggen, gesticuleeren zij maar om den tijd te dooden. Zij zijn goed gegroepeerd; men beseft dadelijk dat zij zelf hunne plaats niet gekozen hebben, maar dat een handig tooneelmeester zich met die taak belast heeft. Dit ontzaglijk doek is minder eene historie-schilderij dan wel een fraai opera-décor, het slottafereel eener 4e acte, waarbij ongelukkigerwijze de mailots vergeten zijn."

Naast grooten lof ernstige blaam, die in de meeste opzichten met het oordeel der Duitsche kritiek overeenstemt. Intusschen gaat Makart ijverig voort, zonder zich naar het schijnt veel om die opgevijselde loftuizingen of overdreven laaghartige afkeuringen te bekommeren. Die miskennis van zijne onloochenbaar groote gaven gaat zóó ver, dat men hem zelfs een knap behanger heeft durven noemen, omdat hij zijne werkplaats met zulk een buitengewonen smaak heeft weten te versieren. Een zijner vereerders, verontwaardigd over zulk een smaad, antwoordde daarop snedig, dat het niet onteerend voor Makart is, als er gezegd wordt dat hij een groot behanger zou geworden zijn, indien het toeval niet gewild had dat hij een groot schilder wierd, daar ook Frederik de Grootte zich er immers mede vleide, dat hij een groot fluitist had kunnen worden, indien het lot geene andere plannen met hem gehad had.

In den laatsten tijd houdt Makart zich druk bezig met de groote allegorische loge-schilderingen en het plafond voor het nieuwe kunsthistorische museum te Weenen. Behalve al dat schilderwerk, dat elkaar op ongeloofelijk snelle wijze opvolgt, heeft onze vruchtbare kunstenaar ook illustratiën geteekend voor Uhland's gedichten (Stuttgart 1865—1866), en bij de Shakespeare-galerij (Leipzig 1870—1875.)

Ware er in zijn vaderland iets noodig geweest om Makart's naam nog geliefder te maken en hem vooral te Weenen op de handen te doen dragen, dan zou de schitterende optocht, dien hij bij gelegenheid van de zilveren bruiloft van het Keizerlijk echtpaar in 1875 ontwierp, hem dat alles verschaft hebben. De meeste burgers en al de kunstenaars te Weenen namen deel aan dit grootsche feest, waarvan Makart de ziel was. Al de geïllustreerde bladen hebben destijds met pen en teekenstift dat feest aanschouwelijk gemaakt. De *Illustrirte Zeitung* gaf daarvan afbeeldingen en eene uitvoerige beschrijving en vertelt o. a. hoe Makart

als de geniale ontwerper van al die teekenachtige groepen gehuldigd werd. "Last not least," zegt zij, "kwam de groep der kunstenaars. Jubelend werd Makart, de schepper van al deze heerlijkheid, begroet, die in een zwart fluweel pak à la Rubens, op een schimmel, te midden zijner kunstbroeders en medewerkers eene prachtige figuur maakte. De groep op den wagen der kunstenaars gaf den invloed der vrouwen op de kunst te aanschouwen. De geheele versiering daarvan werd door Makart aangegeven. Op dien wagen volgde eene schaar van kunstenaars, allen in de prachtige kleedij van den Rubenstijd... Dit alles was de wonderbaarlijke schepping van den genialen meester Hans Makart, die met tooverachtige snelheid de schetsen voor de groepen ontworpen en met vaste hand de moeilijke taak van den eersten aanvang af tot hare schitterende voleindiging geleid heeft."

De maker van dit alles is een klein persoon, ver beneden de middelmatige lengte, met een scherp geteekend gelaat, donkere sprekende oogen, krullend zwart haar en vollen baard van dezelfde kleur. Zoo in het atelier als in de wereld is Makart op bijzondere wijze gekleed, meestal in het zwart of bruin fluweel, met hooge, verlakte rijlaarzen. Zijne eerste vrouw, die hij zoo gaarne met de kleedij en in de kleurschakeeringen, waarmede hij de lievelingsgestalten zijner tafereelen tooit, om zich zag, ontviel hem in 1873. Zij liet hem twee kinderen achter. In dit voorjaar trouwde Makart voor de tweede maal met eene danseres van de opera te Weenen, die om hare weergalooze entrenchats gevierd en vergood, Terpsichore nochtans ontrouw werd ter wille van Thalia, maar als tooneelspeelster niet zoo begaafd bleek te zijn als hare welsprekende voetjes.

De wijze, waarop deze huwelijksplechtigheid plaats vond, doet een eigenaardigen karaktertrek van Makart uitkomen. Den vooravond van zijn huwelijk had onze schilder nog in het bierhuis, waar hij gewoonlijk eenigen tijd doorbrengt, met zijne vrienden

aangezeten en van hen afscheid genomen zonder met een enkel woord van de aanstaande gewichtige verandering in zijn leven te gewagen. Des morgens vroeg hield er den volgenden dag vóór het kerkje van een dorp nabij Weenen een huurrijtuig stil, waaruit Makart met zijne uitverkorene en de getuigen stapte; de huwelijksplechtigheid werd voltrokken, en het echtpaar ging onmiddellijk op reis. Eerst toen werd Makart's huwelijk wereldkundig. Uit dit voorval blijkt des kunstenaars zeldzame stilzwijgendheid. Makart den zwijger zou men hem kunnen noemen. Meermalen schijnt het te gebeuren, dat Makart als gast een maaltijd of avondfeest bijwoont, zonder iets meer dan het hoogst onontbeerlijke te spreken. Zelfs naast de geestigste en spraakzaamste menschen gezeten, schijnt deze anders aanstekelijke levendigheid de boeien zijner tong niet los te maken. Natuurlijk heeft dit tot menig grappig voorval aanleiding gegeven en is Makart om dat stilzwijgen even dikwerf bespot als hard gevallen. Doch wisselt hij eens een enkele maal het gulden metaal der stilzwijgendheid voor het zilveren spreken, dan betreft het gemeenlijk de kunst, en toont de anders in zich zelf gekeerde kunstenaar een redenaar vol vuur en overtuiging te zijn.

Hans Makart, die nu eerst 42 jaar en dus in de volle kracht zijns levens is, heeft natuurlijk zijn laatste woord nog niet gesproken. Dat zijne opvatting grooten invloed op de ontwikkeling der Duitsche schilderkunst heeft uitgeoefend, zal iedereen beseffen. Dat het *Tusculum* te Weenen, waar de geliefde meester te midden zijner schatten troont, een lievelingsoord voor landgenoot en vreemdeling is, waar men den kunstenaar in zijne fantastische schepping looft, zal met mij een ieder erkennen voor wien die tooverwereld ontsloten is geworden.

W. H. Stanley

THOMAS HENRY HUXLEY.

Men heeft wel eens verwondering getoond over den opgang, dien het evolutionisme, eene leer die zoo diep ingrijpt in het geheele menschelijk denken en gevoelen, binnen het betrekkelijk kort tijdsbestek van drie en twintig jaren in Engeland heeft gemaakt: in het kerkelijke en aristokratische Engeland, zoo conservatief in zijne gewoonten, zoo gehecht aan oude traditiën. In Frankrijk, waar de meeningen veel bewegelijker zijn dan in Engeland, wint wel is waar het Darwinisme allengs en gestadig veld, maar het is er nog verre af dat in dit land de ontwikkelingsleer zulk een heerschappij over de geesten heeft verkregen als in Engeland, waar het meest intelligente deel der bevolking daarin een richtsnoer voor zijn denken heeft gevonden en alle rechtstreeksche oppositie daartegen nagenoeg heeft opgehouden.

De redenen van dit verschil tusschen volken, die ongeveer gelijken trap van beschaving hebben bereikt, zijn natuurlijk velerlei. Zij hangen samen met de eigenaardigheden van het nationaal karakter, met de voorliefde voor eigene groote mannen, wier nagedachtenis en voorbeeld in eere wordt gehouden, ja zelfs met politieke en sociale toestanden. Het is echter ons voornemen niet dat in bijzonderheden aan te toonen. Alleen willen wij wijzen

op twee hoofdredenen waarom het evolutionisme juist in Engeland zoo snel eene macht is geworden. De eerste is: dat in Engeland de bodem reeds lang voorbereid was door de snel elkander sedert 1838 opgevolgde uitgaven van de *Vestiges of creation*¹, een boek dat grootendeels door eene dame, Mistress Chambers, geschreven, in weerwil der blijken van onwetenschappelijk dilettantisme, die het op meer dan eene plaats droeg, toch wel geschikt was om op velen indruk te maken en de geesten op te wekken tot de ontvangst eener leer als die welke Darwin in 1859 in zijn voor altijd klassiek hoofdwerk, de *Origin of Species*, ontwikkeld heeft.

De tweede hoofdreden van het snelle doordringen dier leer is: dat gelijktijdig met Darwin in Engeland twee jongere mannen leefden, die, door de bijzondere gaven van hun geest en gemoed, als het ware aanvulden wat hun meester geheel of ten deele ontbrak. Die twee mannen zijn de gelukkig nu nog levende Herbert Spencer en Thomas Henry Huxley.

De eerste, even als Darwin zelf eene beschouwende en in zich zelve gekeerde natuur, zich meer in zijn studeerkamer dan in het gewoel der menigte te huis gevoelende, werd de filosoof van het Darwinisme, terwijl de tweede, eene meer expansieve natuur, die zich gaarne en gemakkelijk te midden der maatschappij en in vergaderingen beweegt, daar als verdediger der nieuwe leer optrad, er propaganda voor maakte, ook onder hen die weinig tijd tot lezen en nadenken hebben, terwijl hij bovendien daaraan als morpholoog de grootste diensten bewees, door aanvoering van bewijzen en gronden voor de door Darwin aangenomen veranderlijkheid der vormen van organische wezens en de toepassing daarvan op de geschiedenis van het organische leven, zooals het

¹ In onze taal door Dr. v. d. Broek overgebracht, onder den titel van *Sporen der Schepping*.

zich in elkander opvolgende tijdperken op aarde vertoond heeft.

Zoo ontstond een triumviraat, dat voortaan ook in de geschiedenis der wetenschap, ja der beschaving, vereenigd moet genoemd worden.

In de volgende bladzijden vindt de lezer slechts een korte schets van het leven en werken van den laatsten van dit drietal, van Thomas Henry Huxley, evenwel voldoende, naar wij vertrouwen, om zijne beteekenis als bevorderaar en verspreider van de eerst door Lamarck, vervolgens door Darwin gegrondveste leer iets nader te doen kennen.

Huxley werd geboren te Ealing den 4den Mei 1825. Hij heeft derhalve op dit oogenblik den leeftijd van zeven en vijftig jaren bereikt. Zijn vader was een der onderwijzers aan de daar bestaande school, die hij zelf echter als knaap slechts gedurende twee en een half jaar bezocht. Verder ontving hij onderwijs te huis, maar vulde het gebrekkige grootendeels door eigen studie aan.

Toen hij zeventien jaren oud was, in 1842, werd hij student aan de geneeskundige school behoorende bij het hospitaal van Charing Cross te Londen. Hier was vooral de kundige Wharton Jones zijn leermeester in anatomie en physiologie. Vier jaren later werd hij, na afgelegd examen, aangesteld als arts bij de koninklijke marine, en spoedig daarop viel op hem de keus om den post te vervullen van assistent-chirurgijn aan boord van het oorlogschip *Rattlesnake*, dat uitgerust werd voor een reis om de wereld, inzonderheid naar de Stille Zuidzee, en in den winter van 1846, onder bevel van kapitein Owen Stanley, Engeland verliet.

Het is op deze zeereis, die vier jaren duurde, dat de jeugdige Huxley, even als Darwin een veertiental jaren vroeger op een dergelijke reis deed, den grondslag legde van zijne latere reputatie van een uitstekend onderzoeker op anatomisch en natuurhistorisch

gebied te zijn. Vooral waren het lagere zeedieren, medusen, salpen, pyrosomen, siphonophoren, thalassicolen, die hem bezig hielden, en waarover hij verhandelingen, vergezeld van fraaie teekeningen schreef, die hij toezond aan de Royal Society. Deze schonk aan eenige dezer verhandelingen eene plaats in hare *Transactions* en benoemde den schrijver zelven tot haar medelid.

Na de terugkomst in zijn vaderland, in 1850, bleef hij nog eenigen tijd als arts in dienst der koninklijke marine, maar in 1851 legde hij die betrekking neder, toen hij benoemd werd tot professor in de natuurlijke historie aan de *Government School of Mines*. Van 1863 tot 1869 bekleedde hij bovendien den post van Hunterian professor aan het *Royal College of Surgeons*. Tweemaal werd hij ook gekozen tot Fullerian professor in physiologie aan de *Royal Institution of Great Britain*. Intusschen hadden zijne voortgezette zoologische en anatomische onderzoekingen, die zich uitstrekten over alle klassen des dierenrijks, van de laagste tot de hoogste, hem ook gebracht tot de beoefening der palaeontologie, en deze op haar beurt tot die der geologie. Dit gaf aanleiding, dat hij ook eenige jaren lang den post, eerst van secretaris, later dien van president der *Geological Society* vervulde. Ook het secretariaat van de *Ethnological Society* werd door hem waargenomen. In 1870 was hij president van de *British Association*. Twee jaren later werd hij tot secretaris der *Royal Society* benoemd, en in hetzelfde jaar werd hem ook de eervolle betrekking van Lord Rector der Universiteit te Aberdeen opgedragen. Nog in verscheidene andere meer of minder tijdelijke betrekkingen werd de raad en voorlichting van den altijd werkzamen en dienstvaardigen man door zijne medeburgers ingeroepen en op hoogen prijs gesteld. Zoo heeft hij o. a. als president van het door de regeering benoemde *Education Committee*, een grooten en nuttigen invloed uitgeoefend op de hervorming van het onderwijs, zoowel van het lagere als van het hoogere, die in den loop der

laatste twintig jaren in zijn vaderland heeft plaats gehad. Hij, met Tyndall, Carpenter, Lubbock en eenige andere voortreffelijke beoefenaars der natuurkundige wetenschappen in Engeland, wisten allengs de natie te overtuigen, dat het stelsel van onderwijs, zooals het sedert eeuwen aldaar bestond, verouderd was, dat daarin aan de klassieke talen en aan de wiskunde te uitsluitend de voorrang was toegewezen en dat de kennis van andere levende talen en vooral van de natuur te veel veronachtzaamd werd. Zeer belangrijke verbeteringen van het akademisch onderwijs zijn de vrucht van die bemoeiingen geweest. Doch het zoude ons te verleiden, indien wij de verdiensten van Huxley ook daaromtrent in een helderder licht wilden stellen. Wij zullen ons hier alleen bepalen tot de vermelding van eenige zijner hoofdverdiensten als morpholoog, waardoor hij zulk een krachtige steun is geworden voor de ontwikkelingsleer.

Hier stuiten wij echter op een bezwaar. Elk beschaafd lezer weet, althans ongeveer, wat astronomie, physica, chemie, zoologie, botanie zijn: met welke voorwerpen en verschijnselen deze wetenschappen zich bezig houden; maar het woord morphologie zal voor velen hunner geene of slechts eene nevelachtige betekenis hebben. Men kan dezen tak der algemeene biologie of leer van het leven bepalen als "de leer van den vorm en het maaksel der organische wezens, planten en dieren", doch ook dan zal de nevel nog niet geheel verdwenen zijn. Velen zullen meenen dat dit de taak is der anatomie, der ontleedkunde. De waarheid is echter dat de anatomie slechts het middel, de weg is, die tot de morphologie voert. Een morpholoog staat tot een anatoom ongeveer in gelijke verhouding als een architect tot een eenvoudig timmerman, metselaar of smid. Deze bereiden de bouwstoffen, de architect verwerkt deze tot een geheel, dat aan zekere door abstractie afgeleide, ideale voorstellingen beantwoordt. De anatomie, in verband met de embryologie, die niet anders is dan de

anatomie van het zich ontwikkelend individu, hetzij plant of dier, levert rechtstreeks een aantal feiten, die eerst dan tot opbouw eener wetenschap verwerkt worden, wanneer zij òf dienen ter verklaring van de werkzaamheid, d. i. der verrichting van de onderscheidene organen die tot onderhoud van het leven dienen, — en dan wordt de anatomie een der grondslagen der physiologie — òf wanneer, door onderlinge vergelijking derzelfde organen bij verschillende planten en dieren, daaruit de wetten worden afgeleid welke den bouw der zoo menigvuldige en uiteenloopende vormen van levende wezens beheerschen. Zoo ontstaat de wetenschap der morphologie, die men ook wel, om de hoofdmethode die zij volgt, namelijk die der vergelijking, “vergelijkende anatomie” noemt.

Een paar voorbeelden ter toelichting van het gezegde moge hier eene plaats vinden.

Billioenen van organische wezens bewonen onze planeet, maar geen twee zijn volstrekt gelijk, en bij de ontleding blijkt dat de waargenomen verschillen zich zoowel tot de inwendige als tot de uitwendige organen uitstrekken. Doch er bestaan allerlei graden van overeenkomst en verschil. Al spoedig blijkt dan ook dat deze niet alleen geteld maar ook gewogen moeten worden, wil men daaruit den graad van verwantschap, die mogelijk ook die van ware bloed- of stamverwantschap kan zijn, afleiden.

Zoo b.v. bestaan er oogenschijnlijk zeer aanmerkelijke verschillen tusschen zoogdieren, vogels, kruipende dieren en visschen, wat de gedaante, de bekleeding en andere dadelijk in het oog vallende eigenschappen betreft. Toch stemmen allen daarin overeen: dat zij uit twee helften bestaan, ter weerszijde van een overlans van achteren naar voren loopende as geplaatst, welke as al of niet in achter elkander gelegen deelen, wervels genoemd, gescheiden is. Deze as, hetzij ruggestremg of wervelkolom geheeten, is de draagster van het daarboven in een vliezigen, door bogen overwelfden koker gelegen centraalgedeelte van het

zenuwstelsel, het ruggemerg, waarmede de vooraan geplaatste, in eene vliezige, kraakbeenige of beenige schedeldoos bevatte hersenen een geheel uitmaken. In eene holte onder die as zijn alle organen voor voeding besloten: spijsverteringswerktuigen, bloedsomloops- en ademhalingsorganen; ook de voortplantingsorganen nemen daar eene plaats in. Zoo ontstaat de voorstelling van een idealen vorm, dien men ook wel type noemt, waarin alle wezens, die in genoemde bijzonderheden overeenstemmen, vereenigd zijn, terwijl zij daarentegen verschillen van andere ideale vormen of typen, namelijk die der gelede dieren, der weekdieren enz., waarin een ander bouwplan herkenbaar is. Tot op zekere hoogte zijn de verschillende typen van planten en van dieren vergelijkbaar bij de verschillende stijlen in de architectuur: grieksche, romaansche, gothische, byzantijnsche, enzv. De volgens een dezer stijlen opgetrokken gebouwen hebben eenige gemeenschappelijke kenmerken, waaraan elk eenigzins geoefend bouwkundige, in weerwil der menigvuldige verschillen die zij onderling aanbieden, toch de overeenstemming in hoofdpunten erkent. Zoo is het ook bij dieren en planten. Duizende soorten, ofschoon op den eersten blik zeer ver uiteenlopende wezens, blijken bij nader onderzoek slechts variatiën te zijn op een en hetzelfde thema. Zoo b.v. worden bij alle ruggemergdieren dezelfde organen op dezelfde betrekkelijke plaats teruggevonden, maar de deelen der organen vertoonen allerlei wijzigingen, in betrekkelijke grootte en in aantal en gedaante. Vooral die deelen welke rechtstreeks met de bijzondere levenswijze in verband staan, zooals de ledematen en de tanden, bieden de menigvuldigste verschillen aan, terwijl daarentegen de overeenstemming tusschen de overige organen, die voor de instandhouding van het leven dienen, des te grooter is, naarmate zij minder onderworpen zijn aan den rechtstreekschen invloed der uitwendige levensomstandigheden. Terwijl b.v. een zorgvuldig vergelijkend onderzoek noodig is om in de hand van den mensch,

den voet van het paard, den vleugel van een vogel, de borstvin van een visch, eene eenvormige samenstelling uit wezenlijk aan elkander beantwoordende, slechts in betrekkelijke grootte, aantal en uitwendige gedaante verschillende deelen te herkennen, zijn daarentegen de verschillen die optreden in het maaksel van de spijsverteringsorganen reeds veel geringer, terwijl het maaksel van het hart en — bij de luchtademhalende ruggemergedieren — dat der longen, eene veel grootere mate van gelijkheid vertoont. Reeds dit wijst er op, dat, waar wijzigingen in de gedaante en het maaksel der dieren optreden, deze in den grond der zaak afhankelijk moeten zijn van verandering in de uitwendige levensomstandigheden. Zoo begrijpt men ook hoe het voor den geoefenden morpholoog mogelijk is, wederkeerig uit het maaksel der dieren tot de levenswijze en bij gevolg tot de levensomstandigheden te besluiten, ook wanneer het dieren betreft, waarvan de soort sedert lang uitgestorven is en waarvan slechts geringe overblijfselen, b. v. een of meer tanden of stukken der ledematen, uit de aarde, waarin zij vóór duizendtallen van eeuwen begraven werden, worden opgedolven.

Reeds voor meer dan drie eeuwen wees Bélon ¹ aan, hoe men in het skelet van een vogel dat van den mensch kan herkennen, doch latere zoologen en botanisten sloegen, vooral op het voorbeeld van Linnaeus, eenen geheel anderen weg in. Zij zochten minder naar overeenkomsten dan naar verschillen, die hun recht gaven nieuwe soortnamen te geven met daarachter plaatsing van het gebruikelijke *michi*, en ook nu nog zijn er, voor wie dit streven de geheele wetenschap schijnt te zijn. Eerst in de laatste helft der vorige eeuw werd de door Bélon eenmaal aangewezen weg op nieuw ingeslagen door onzen Pieter Camper, vervolgens door Oken, Goethe, Meckel in Duitschland, Geoffroy St. Hilaire, George Cuvier en Lamarck in Frankrijk, John Hunter in Engeland. Zij waren de

¹ In zijne *Nature des oiseaux*; 1555.

grondleggers der morphologie als de leer der vormen waarin zich het dierlijk leven hier op aarde openbaart en in vroeger tijd geopenbaard heeft. Het is onder hunne thans zeer talrijke volgers dat in onzen tijd Huxley een der eerste plaatsen inneemt.

Uit het gezegde blijkt dat de morphologie nog een betrekkelijk jonge tak der biologische wetenschap is. Toch heeft zij reeds eenen zeer grooten omvang verkregen en breidt zij zich nog dagelijks uit. Vooral is dit het geval sedert Darwin aan de reeds door Lamarck als een oogenschijnlijk van zelf uit de toen reeds bekende feiten voortvloeiende hypothese der afstamming van de thans levende van vroeger geleefd hebbende soorten, een vasten grondslag had gegeven, door op den noodzakelijken invloed te wijzen van hetgeen door hem "natuurkeus" is genoemd. Sedert dien tijd trad de afstammingsleer, die tot dusver slechts als een vernuftige, maar niet door feitelijk onderzoek genoegzaam gesteunde gissing kon worden beschouwd, eene geheel nieuwe phase in. Alle takken der natuurwetenschap hebben dergelijke phasen doorlopen, waarin de aanvankelijk meer of minder in het duister rondtastende beoefenaars, gedreven door de behoefte van den denkenden geest aan klaarheid, aan begrijpen, aan een helder inzien van het oorzakelijk verband der verschijnselen, hypothesen opstelden die, een zoo groot mogelijk getal der waargenomen verschijnselen omvattende, aan die behoefte het best schenen te voldoen. Sommige dier hypothesen zijn gevallen, omdat het bij toeneming der kennis bleek dat zij onhoudbaar waren; zij maakten plaats voor andere hypothesen, die beter in overeenstemming waren met den tijdelijken toestand der wetenschap, beter rekenschap gaven van de feiten der waarneming, beter in staat stelden om nieuwe, nog onbekende feiten te voorzien en zich zoo allengs verheieven tot op een al breederen en breederen grondslag opgebouwde theoriën, die echter nooit in haar geheel als onomstootelijk waar zijnde en als de eenige mogelijke kunnen beschouwd worden. Integendeel de geschiedenis der wetenschap leert dat zij gestadig gewijzigd

moesten worden, om zich te plooiën naar de door het voortgezet onderzoek bekend geworden feiten. Alleen deze zijn een blijvende aanwinst; toch maken die feiten de wetenschap niet uit, evenmin als een zeker aantal raderen, assen en wijzers nog een uurwerk zijn. Op de analyse moet altijd de synthese volgen, en deze is het werk van den geest, d. i. van het wijsgeerig denken. In elken tak der natuurwetenschap treft men zulke theoriën aan, die in den grond der zaak niet anders dan tot hoogere ontwikkeling gekomen hypothesen zijn. Wat zoude de scheikunde zijn zonder de atomistiek, de physica zonder de aethertheorie! En zoo is het voor de biologische wetenschappen ook gelegen met de ontwikkelingsleer en van haar onderdeel, dat men gewoonlijk "afstammingsleer" noemt. Zij is voor ons denken een noodwendig postulaat geworden, zonder hetwelk elke eenigszins klare voorstelling van de wording der organische wereld eene onmogelijkheid is, en, dank zij Darwin en zijne talrijke medewerkers op het gebied der morphologie en der physiologie, is die leer als theorie thans even goed gevestigd als de beide bovengenoemde chemische en physische theoriën.

Zij die daaraan nog twijfelen, — en er zijn zoodanige, zelfs nog onder de beoefenaars der overige natuurwetenschappen — kunnen dit alleen doen, hetzij omdat hun geest onvatbaar is voor wijsgeerig denken en daardoor gekluisterd blijft in geheel verouderde voorstellingen, waarmede zij als het ware zijn opgegroeid en waaraan zij zich niet ontworstelen kunnen, of omdat zij, bij hunne studiën zich gewoonlijk op een geheel ander gebied bewegende, de groote vorderingen die de ontwikkelingsleer en aan haar hand de geheele zoologie en botanie in den loop der laatste jaren gemaakt hebben, niet behoorlijk hebben kunnen volgen.

Aan die vorderingen heeft Huxley een ruim aandeel genomen. Hij heeft zijne morphologische onderzoekingen uitgestrekt over alle hoofdafdeelingen van het dierenrijk, van de Protozoën en Coelenteraten af tot de zoogdieren en den mensch toe, en de uitkomsten

daarvan bekend gemaakt, deels in de werken der *Royal Society*, hetzij in hare *Transactions* en *Proceedings*, hetzij in afzonderlijk verschenen boeken, waarvan wij hier alleen zijne uitmuntende *Lectures on the elements of comparative Anatomy* noemen. Eene optelling van al die geschriften is voor het doel, waartoe dit opstel bestemd is, onnoodig en zoude slechts bij een klein deel mijner lezers belangstelling vinden.

Het zij derhalve genoeg hier te zeggen dat op al die geschriften de stempel van oorspronkelijkheid en genialiteit is gedrukt. Huxley is niet alleen een zorgvuldig en nauwkeurig waarnemer, maar al wat hij waarneemt wordt ook een onderwerp zijner overdenkingen. Nooit blijft hij staan bij de eenvoudige feiten, maar door deze te combineeren, onderling te vergelijken, te midden der veelheid en van het verschil ook de eenheid en overeenkomst te herkennen, weet hij uit die feiten gevolgtrekkingen van meer algemeene strekking af te leiden, en zoo een dieperen blik te slaan in het verband waarin oogenschijnlijk zeer verschillende leden der dierenwereld tot elkander staan. Zoo b. v. heeft hij veel toegebracht tot de erkenning dat vogels, hagedissen en slangen een gemeenschappelijke stamboom hebben, terwijl daarentegen die der met de vogels thans op gelijken trap van organisatie staande zoogdieren daarvan zeer afwijkt en op eenen anderen wortel in het verleden wijst. Een der laatste verhandelingen van Huxley heeft juist den stamboom der zoogdieren tot onderwerp, en elk die de leden dezer klasse kent, niet enkel als voorwerpen geschikt voor dierenrentuinen en als huiden die opgezet in een museum bewaard worden, maar ook hun inwendig maaksel en ontwikkelingswijze, moet erkennen dat hij ook hier niet alleen bewijzen gegeven heeft van zijn volkomen meesterschap over de veelzijdige kennis die zulk een onderwerp vereischt, maar ook van de gave om, langs den weg der inductie, van het bekende tot het onbekende opteklimmen. Het spreekt van zelf dat hij het samenstellen van zulke stam-

boomen nog altijd veel ruimte voor twijfelingen overblijft; zij zijn niet anders te beschouwen dan als benaderingen tot de werkelijkheid, als uitgewerkte onderdeelen der ontwikkelingshypothese, die den weg voor nader onderzoek aanwijzen. Toch is het er verre af, dat zij het verwijt verdienen als zoude de verbeelding daaraan noodzakelijk een overmatig aandeel hebben. Integendeel, de werkelijke kennis van het maaksel van vroeger geleefd hebbende maar thans uitgestorven diersoorten en van dat der tegenwoordig levenden is reeds genoeg gevorderd, om de zekerheid te hebben dat zulke door een kundig morpholoog, zooals Huxley, opgestelde stamboomen althans aan de ware zeer nabij komen, al moeten zij dan ook in de bijzonderheden nog vele wijzigingen ondergaan, welke slechts vermeerderde kennis mogelijk zal maken.

Het opstellen van zulke stamboomen kan vergeleken worden bij het werk dat de linguïst verricht, wanneer hij den oorsprong en de ontwikkeling der verschillende talen en van hare dialecten naspoort. De daarbij gevolgde methode is in het wezen der zaak volkomen dezelfde als die de morpholoog toepast bij het zoeken naar de onderlinge verwantschap der dier- en plantsoorten. Wat de vergelijkende anatomie voor dezen is, is de vergelijkende taalkunde voor den linguïst. Dat woorden eene zekere mate van plasticiteit bezitten, leert de dagelijksche ondervinding, en dat hetzelfde van de dier- en plantsoorten geldt, leeren de veranderingen die door opzettelijke kweeking en eene gedurende eeuwen voortgezette teeltkeus bij onze huisdieren en tuinplanten ontstaan zijn. Daaraan valt dus niet meer te twijfelen. De vraag is alleen: hoe ver kunnen de veranderingen in beide gevallen zich uitstrekken? Eerst hier begint de hypothese en moet de redeneering vaak de leemten aanvullen die de rechtstreeksche ervaring open laat. Dat b.v. alle Romaansche talen haren wortel in het latijn hebben, daaraan kan niemand die deze talen kent twijfelen. Maar dat het latijn met het grieksch, de germaansche talen en eenige

indische dialecten haren wortel hebben in het sanskriet, en dat dit op zijne beurt moet worden beschouwd als ontsproten uit een nog ouderen stam, namelijk de taal die voor eenige duizenden jaren door de oude Ariërs gesproken werd, ziedaar wat alleen een linguist duidelijk kan inzien. Waarschijnlijk geleek dit oude Arisch al even weinig op het Nederduitsch van een Transvaalschen boer, als het hypothetische vischachtige dier, dat voorondersteld wordt vóór eenige millioenen jaren de voorvader der reptiliën, vogels en zoogdieren te zijn geweest, op de thans levende vertegenwoordigers dezer klassen geleek. Toch blijkt de morpholoog met even groote waarschijnlijkheid van niet al te zeer te dwalen op dit onbekende wezen terug, als de linguist op de taal van het oude volk, tot welks bestaan hij slechts door redeneering langs inductieven weg besluiten kan, omdat er geene oorkonden van zijn geschiedkundig bestaan zijn overgebleven.

Natuurlijk zijn hier dwalingen mogelijk en blijft er altijd ruimte over voor verschillende opvattingen en meeningen. Toch wane men niet, zoo als onkundigen zoo licht geneigd zijn te doen, dat hier de verbeelding en de willekeur vrij spel hebben. Dit is evenmin het geval als wanneer een scheikundige uit de door de analyse gevonden procentische samenstelling eener stof de in eene formule uitgedrukte atomistische samenstelling afleidt. Evenals het opstellen van zulk een alleen met de oogen der verbeelding zichtbaar atomen-complex aan zekere regels en voorwaarden gebonden is, evenzoo heeft langdurige oefening en onderzoek de morphologen in staat gesteld de stamboomen van het dieren- en plantenrijk volgens vaststaande regels, die als deugdelijk erkend worden omdat zij meer of minder rechtstreeks uit de ervaring voortvloeien, met even groote waarschijnlijkheid te construeeren als de chemicus ten opzichte der atomistische formules doet. Zoowel de eene als de andere blijven benaderingen tot de waarheid, niets meer en niets minder. Maar elk zal erkennen dat zulk

eene benadering, mits zij althans in hoofdpunten juist is en alleen omtrent de détails der aangenomen schikking nog twijfel overlaat, reeds een belangrijke vooruitgang moet geacht worden.

Een der gewichtigste zich bij dit onderzoek naar de genealogische opeenvolging van de organische wezens openbarende regels is: dat alle hogere soorten gedurende de ontwikkeling binnen in het ei of als larven achtereenvolgens toestanden doorloopen, die blijvende zijn voor andere op eenen lageren trap staande soorten. Zoo b.v. doorloopen alle zoogdieren en alle vogels, voordat zij ter wereld komen, trappen van organisatie, die eerst aan die van een visch, later aan die van een reptiel beantwoorden. Slechts zeer allengs komen de bijzonderheden van het maaksel die aan de soort eigen zijn te voorschijn. Dit geldt ook van het hoogste dier, van den mensch. Er is een tijdstip waarop zelfs het scherpste oog de embryo van een mensch niet zou kunnen onderscheiden van de embryo van een aap.

Deze opmerkingen, in verband met het onbetwifelbare resultaat van de geheele palaeontologie, dat namelijk in het algemeen de hoogste vormen eener afdeeling van het dieren- of plantenrijk eerst het laatst verschenen zijn, leiden tot het besluit, dat men recht heeft in de ontogenie, d. i. de ontwikkeling van het individu, tot op zekere hoogte de verkorte herhaling te zien van de phylogenie, d. i. van de gedurende een onmetelijk lang tijdperk voortgezette ontwikkeling der soort. En is dit zoo, dan vindt de morpholoog in de embryologie den besten leidraad voor zijn phylogenetisch streven. Hier ontmoeten wij Huxley, die door een zijner vroegste ontdekkingen in belangrijke mate tot de erkenning van de juistheid dezer voorstelling heeft bijgedragen. Zijn onderzoek van het maaksel der medusen en van andere Coelenteraten had hem geleerd, dat de buitenvlakte van hun lichaam ingenomen wordt door een celvlies, dat zich voortzet over al zijne aanhangsels, en dat de spijsverteringsholte met al hare uitstra-

lingen, — het zoogenaamde gastrovasculairstelsel, — bekleed wordt door een tweede celvlies, terwijl zich tusschen deze beide celvliezen in, de overige lichaamszelfstandigheid bevindt. Het eerste dezer celvliezen ontving van hem den naam van *ectoderm* (buitenhuid), het tweede dien van *entoderm* (binnenheid), terwijl de tusschen beide besloten lichaamszelfstandigheid *mesoderm* werd genoemd. Nu was reeds veel vroeger door de onderzoekingen van Pander en v. Baer, later gevolgd door die van Bisschoff, Remak en anderen, gebleken dat de kiem van alle vogels, zoogdieren, kruipende dieren en visschen bij haar eerste verschijnen samengesteld is uit twee celplaten, waartusschen zich later een derde vormt. Men gevoelt dadelijk de overeenstemming, en voortaan werden dan ook de kiemplaten, die aanvankelijk andere namen hadden ontvangen, met die van *ectoderm*, *entoderm* en *mesoderm* bestempeld, ten einde de tijdelijke overeenkomst van het maaksel der kiemen der hoogste dieren met dat der Coelenteraten, die bijna op den laagsten trap staan, aan te duiden. Bij eenig nadenken ziet men lichtelijk in welk een verre draagkracht deze inderdaad grootsche generalisatie, die zich thans over bijna het geheele dierenrijk — alleen met uitzondering der Protozoën — uitstrekt, voor de ontwikkelingsleer heeft gehad.

Andere gewichtige wenken ontvangt de phylogenie van de zoogenaamde rudimentaire organen. Helderer wij dit wederom op door een voorbeeld, waarop ook Huxley terecht groot gewicht heeft gelegd. Ons tegenwoordig paardengeslacht, *Equus*, omvat eenige soorten van dieren, het gewone paard, de ezel, de hemione, de zebra, de guagga en nog enkele anderen, die onderling in maaksel zoozeer overeenstemmen, dat, indien zij van huid en haar beroofd werden, het zeer moeilijk, ja soms onmogelijk zoude zijn de soorten van elkander te onderkennen. Een hoofdkenmerk dat aan allen eigen is, onderscheidt hen echter van alle overige zoogdieren, namelijk het bezit van slechts één en-

kelen vinger in elken voet; doch die vinger is buitengewoon dik en zwaar, even als ook de schoenvormige nagel of hoof, waarin hij eindigt. Dat dit een voordeel is voor groote en zware dieren, die snel moeten kunnen loopen op vaak weeke en drassige gronden, is duidelijk. Maar wanneer men zulk een voet, ontdaan van huid en vleesch, van naderbij beschouwt, dan ontwaart men aan zijn achterkant ter weerszijde nog de overblijfsels of rudimenten van twee vingers, de zoogenaamde griffelbeenderen, die, zeer dun en onbeweeglijk als zij zijn, voor het dier geen het minste nut kunnen hebben. Hunne beteekenis wordt ons eerst begrijpelijk wanneer wij diezelfde deelen, maar in meer ontwikkelden staat, bij vroeger geleefd hebbende paardachtige dieren terug vinden, en werkelijk kent men reeds een bijna volledige reeks van zulke soorten, *Eohippus*, *Orohippus*, *Anchiterium*, *Hipparion*, *Mesohippus*, *Protohippus*, *Pliohippus*, die achtereenvolgens in de eocene, miocene en pliocene tijdperken de aarde bewoond hebben, soorten waaraan men al de opvolgende trappen van verandering, die de paardenvoet in den loop der tijden ondergaan heeft, herkennen kan, van den vijfvingerigen voet af tot den éénvingerigen toe. Tegelijk is de lichaamsgrootte toegenomen, van die van een vos tot aan de grootte onzer tegenwoordige paarden toe.

Somtijds worden er ook nu nóg paarden geboren, die twee of drie kleine nevenvingertjes hebben. Zulke gevallen, bekend als polydactylie, die trouwens zeer zeldzaam zijn en daarom onder de zoogenaamde monsters worden gerangschikt, zijn als voorbeelden te beschouwen van hetgeen men *atavismus* heeft genoemd, d. i. van het terugkeeren van zekere kenmerken die eenmaal het werkelijk eigendom der soort waren. Het is duidelijk dat ook deze daarom leerzaam voor de phylogenie kunnen worden.

Uit het gezegde blijkt reeds dat het der afstammingsleer in geen deele aan feitelijke grondslagen ontbreekt. Toch moet men

erkennen dat er bij elke poging om een stamboom van zekere groep van dieren te construeeren noodzakelijk veel gebrekkigs en onzekers daarin overblijft, en dat elke zoodanige poging in meerdere of mindere mate het merk van subjectiviteit draagt. Dit kan trouwens niet anders, omdat bij de aaneenschakeling der dier-vormen, als afstammelingen van eenen vroeger bestaan hebbenden vorm, meer dan één weg kan worden ingeslagen en het bij de keuze aankomt op de betrekkelijke waarde die men aan de verschillende kenmerken hecht. Niet licht zullen twee morphologen, al stemmen zij ook in de hoofdpunten overeen, omtrent de bijzonderheden dezer aaneenschakeling volkomen eenstemmig denken. Zoo, om een voorbeeld te noemen, zal wel geen morpholoog er aan twifelen of de oudste zoogdieren misten, even als de nu nog levende vogelbekdieren en buideldieren, eene placenta, d. i. het deel waardoor bij de hogere zoogdieren de vrucht met het moederlijk lichaam in langdurig verband staat en gevoed wordt, iets waarvan het gevolg is dat de vrucht in meer volvormden toestand ter wereld komt. Maar wanneer Huxley voor de phylogenie ook groot gewicht legt op de al of niet tegenwoordigheid van een afvallend vlies (*decidua*) aan de placenta, en aan dit kenmerk boven andere, in mijn oog gewichtiger, bijzonderheden in hun maaksel den voorrang toekent, dan geloof ik dat hij te ver gaat, daar dan vormen phylogenetisch aaneengeschakeld worden die in andere opzichten ver van elkander verwijderd zijn, en daarentegen werkelijk verwante vormen van elkander gescheiden worden. Doch het is hier de plaats niet om dit punt nader kritisch toe te lichten. Mijn doel is alleen te doen zien, uit welk oogpunt de pogingen moeten beschouwd worden, die, sedert Haeckel daarvan het eerste voorbeeld heeft gegeven, van verschillende zijden zijn aangewend om de resultaten van het werkelijk onderzoek te doen beantwoorden aan de voorstelling eener zeer langzame wording der duizende thans levende diersoorten uit vroeger bestaan

hebbende vormen. De uitkomsten van zulke pogingen mogen niet hooger geschat worden dan zij werkelijk verdienen. Toch mogen zij ter andere zijde ook niet te laag worden gesteld. Eenige dier uitkomsten bezitten een graad van waarschijnlijkheid die aan zekerheid grenst en zullen ook in het vervolg van tijd niet meer betwijfeld worden, zelfs wanneer het aan onze nakomelingen niet gelukken mocht de feitelijke bewijzen te vinden voor de juistheid der thans geopperde voorstellingen van het een of ander verband, waarin zekere organische wezens phylogenetisch tot elkander staan. Die bewijzen, geschikt om ook den meest sceptischen geest te bevredigen, zullen ten allen tijde zeldzaam blijven, omdat van de vroeger geleefd hebbende wezens zoo weinige en dan nog steeds gebrekkige overblijfsels tot ons gekomen zijn. De phantasie zal altijd vele leemten moeten aanvullen, die de werkelijke ervaring openlaat. Door haar vooral bestaat het gevaar om op een dwaalweg te geraken. Dat ook Huxley eene zeer levendige phantasie heeft, is niet te ontkennen. Zij is trouwens onmisbaar voor elken beoefenaar der inductieve wetenschap, zoodra hij het gebied der eenvoudige waarneming overschrijdt. Maar juist daarom moet dan ook aan den natuuronderzoeker de eisch gesteld worden dat hij zich bij zijne waarnemingen zoo zorgvuldig mogelijk wacht voor den invloed der phantasie, die zoo licht de waarnemingen duidt in den zin eener geliefkoosde hypothese. Slechts eenmaal, voor zoover ik weet, is Huxley tegen dit gevaar niet genoeg op zijne hoede geweest, namelijk toen hij in 1858 een op den bodem des Atlantischen Oceaans gevonden slijmachtige massa als een levend, enkel uit protoplasma met ingesloten kalklichaampjes samengesteld wezen beschouwde, waaraan hij den naam van *Bathybius* gaf. Velen hebben dadelijk de juistheid der waarnemingen, die daartoe aanleiding hebben gegeven, betwijfeld en gemeend dat die zoogenaamde *Bathybius* het voortbrengsel is van de op den zeebodem bezonken lichamen van doode zeedieren, naakte mollusken, medusen

en dergelijke ¹. Toen de Challenger-reizigers van hun tocht om de wereld terug waren gekomen, verklaarden de zoologen die daaraan hadden deel genomen uit eenen mond, dat zij in alle zeeën te vergeefs naar den *Bathybius* gezocht hadden, en Huxley erkende met lofwaardige rondborstigheit de mogelijkheid eener door hem begane vergissing. Ik vermeld dit hier opzettelijk, omdat in sedert verschenen populaire geschriften nog telkens de *Bathybius* weder opduikt, ofschoon de ontdekker zelf dien lang heeft opgegeven. Ook in de wetenschap kan eene dwaling, waaraan de naam van een man van rechtmatig gezag verbonden is, slechts moeielijk worden uitgeroeid. Ook hier speelt het autoriteitsgeloof een grootere rol dan sommigen geneigd zijn te erkennen.

Dit gezag en dien invloed op de denkwijze van het groote publiek heeft trouwens Huxley zich niet enkel verworven door de talrijkheid en de voortreffelijkheid zijner onderzoekingen op morphologisch gebied, — want er zijn in Engeland mannen, zooals Richard Owen, die in dit opzicht zich voorzeker niet minder verdienstelijk hebben gemaakt en toch dien machtigen en uitgebreiden invloed niet verworven hebben, — maar Huxley's geheele persoonlijkheid heeft hiertoe medegewerkt. Levendig, opgewekt, belangstellend van aard, is hij een steeds welkom bezoeker van elke vergadering of samenkomst, waar wetenschap, onderwijs of volksverlichting worden besproken. Overal waar deze belangen in het spel zijn, kan men op zijne medewerking rekenen, hetzij tot opening eener nieuwe onderwijs-inrichting, met eene kernachtige toespraak, of door optetreden als populair en geliefd spreker in eene werklieden-vereeniging. *Le style c'est l'homme* heeft Buffon gezegd. Indien deze spreuk waarheid bevat, dan kan men reeds uit het lezen van enkele dezer gedrukte toespraken en redevoeringen

¹ Men zie hierover mijne in 1872 verschenen *Recherches de Morphologie synthétique*, p. 65.

Huxley ook als mensch leeren kennen. Huxley is welsprekend, maar op eene wijze waarvan vooral Engelschen het geheim verstaan. Het is eene welsprekendheid die allengs uit de parlementaire kringen en debating-clubs tot hen die zuiver wetenschappelijke onderwerpen behandelen, schijnt te zijn afgedaald. Ik zoude het de zakelijke welsprekendheid, d. i. de welsprekendheid der feiten en van het gezond verstand willen noemen. Zij versmaadt sierlijke vormen, waaraan de Franschen zooveel hechten, en mijdt de diepzinnige redeneeringen, waarin vele duitsche schrijvers zich zoo gaarne vermeien. Huxley's stijl is eenvoudig, klaar, duidelijk, doorzichtig als glas, van zelfovertuiging getuigende en juist daardoor anderen overtuigend. Dat hij in het debat ook wel eens een *argumentum ad hominem* verstaat te gebruiken, moge blijken uit het volgende voorval, dat in 1862 in eene vergadering der *British Association* te Oxford plaats had en toen in de Engelsche dagbladen vermeld werd en veel sensatie verwekte, maar waarvan in het officieel *Report* dier vergadering geen melding is gemaakt. Toch is het geval te kenschetsend voor Huxley's geheele persoonlijkheid, dan dat het hier niet een plaats zoude verdienen.

Drie jaren vroeger had Darwin zijn klassiek werk *On the Origin of species* uitgegeven. Daarin had Darwin gezwegen over de afstamming van den mensch. Anderen echter, en onder hen bepaaldelijk Huxley, waren openhartiger en trokken dadelijk de lijn der ontwikkeling door, zooals de consequente toepassing van Darwin's leer dan ook noodzakelijk vorderde. Toch aarzelden, om wel begrijpelijke redenen, toen nog sommige anatomen om de zeer nauwe verwantschap van den mensch met de anthropomorfe apen te erkennen. Men zocht naar verschillen, waardoor aan den mensch eene afzonderlijke plaats, ook door eigene lichamelijke kenmerken, in de rij der dieren kon worden aangewezen. Het was echter meer en meer gebleken dat die verschillen zich alleen bepaalden tot de betrekkelijke grootte en ontwikkelingsgraad der-

zelfde deelen, die bij apen en menschen gelijkelyk worden aangetroffen. Toen kondigde R. Owen aan, dat hij een bepaald verschil had ontdekt. Eene in de zijdelingsche hersenholtten van den mensch voorkomende verdikking of plooi, die den zonderlingen naam van *pes hippocampi* draagt, zoude volgens hem in de hersenen van den orang-oetang en van den chimpanzee ontbreken. De vreugde over die vermeende ontdekking duurde echter niet lang. Twee onzer Nederlandsche anatomen, Schroeder van der Kolk en Willem Vrolik, ofschoon volstrekt geen aanhangers van Darwin, hebben het krachtigst bijgedragen tot het leveren van het bewijs dat Owen in dit geval gedwaald had.

In bovengenoemde vergadering der *British Association* nu werd door Owen dit door hem ontdekte vermeende verschil ter sprake gebracht, waarop de bisschop van Oxford zijne hooge ingenomenheid met die ontdekking betuigde en uitweidde over den adel der menschelijke natuur, waardoor een scherpe grens werd getrokken tusschen den mensch en de overige dierenwereld, daarbij tevens de onmogelijkheid betoogende dat de mensch kon afstammen van dieren die eenige gelijkheid hadden gehad met de anthropomorpe apen. De woorden des welsprekenden bisschops hadden blijkbaar eenen grooten indruk gemaakt, vooral op de aanwezige dames. Toen nam Huxley het woord op en beantwoordde eerst Owen, wien het hem niet moeilyk viel te wederleggen, en vervolgens den bisschop. Hij deed opmerken dat ook hij ten volle den adel der menschelijke natuur, zelfs bij de op den laagsten trap staande volken erkende, maar dat het eene niet te loochenen waarheid is, dat elk volk en elk mensch langs den weg eener allengsche ontwikkeling geworden is tot wat zij thans zijn, en dat, even als elk groot man, die thans als geestelyk en zedelyk wezen op den hoogsten sport van de ladder staat, zich niet behoeft te schamen omdat hij eenmaal in den schoot zijner moeder een op een visch, later op een reptiel gelijkend embryo was, dat eerst zeer allengs de organisatie van een lager zoogdier en ein-

delijk weinige maanden vóór zijne geboorte, die van een mensch verkregen had, er even zoo min voor den mensch in het algemeen reden bestaat om zich te schamen over zijne dierlijke voorvaderen die vóór eenige millioenen jaren geleefd hebben, en dat het er meer op aan komt wat wij zelve zijn, dan wat eenmaal in een ver verleden onze voorvaderen geweest zijn. Eindelijk voegde hij er bij: "dat, wat hem betrof, hij liever een achtbaren (*respectable*) gorilla zijn voorvader zoude noemen dan een geestelijke (*ecclesiastic*), die zijne groote gaven van dialektische redeneering misbruikte om de waarheid te verdraaien, ten einde hoe dan ook de leerstukken zijner kerk te redden." Natuurlijk verwekte die uitval, voorgedragen met eene *bonhomie* waardoor deze alle scherpte verloor, een uitbundig gelach en vele toejuichingen, en de bisschop was verstandig genoeg om daarmede in te stemmen. In het volgende jaar, 1863, gaf Huxley zijne drie lezingen uit, die hij over de afstamming van den mensch gehouden heeft, derhalve acht jaren vóór het trouwens uitvoeriger werk van Darwin, *The Descent of Man*.

Ik vertrouw dat deze beknopte en uit den aard der zaak zeer onvolledige beschouwing der beteekenis van Huxley voor den voortgang der ontwikkelingsleer en van verlichting en beschaving in het algemeen voor den lezer voldoende zal zijn. Huxley's invloed daarop is niet beperkt tot zijn eigen vaderland, maar daar de meeste zijner geschriften ook in het duitsch en het fransch vertaald zijn, breidt deze zich uit over de geheele beschaafde wereld. Ik weet niet of de heer Huxley nederduitsche boeken kan lezen, maar, zoo ja, dan zoude hij zich kunnen overtuigen, dat in ons vaderland onder de biologen vele gelijk gestemde geesten zijn, die, terwijl zij hem zelve om zijne eigene groote gaven bewonderen, zich niet minder tot hem aangetrokken gevoelen, omdat zij in hem den *fidus Achates* van onzer aller grooten leermeester Charles Darwin zien.

Amersfoort, 27 Februari 1883.

HARTING.

Elisabeth

ELISABETH, KONINGIN VAN RUMENIË.

(CARMEN SYLVA.)

"Eens gingen de wijsgeer en de dichter samen op weg om den schat der kennis te zoeken en aan het licht te brengen. Naar men hun gezegd had, was hij verborgen op de plek, waar de regenboog de aarde raakt, en kon hij gemakkelijk gevonden worden. De wijsgeer nam instrumenten mede en deed groote opmetingen. Zoo menigmaal hij een regenboog zag, mat hij den afstand, bepaalde het punt met mathematische nauwkeurigheid, liep er heen en begon te graven. Onderwijl lag de dichter in het gras te droomen en zich te koesteren in de zonnestralen, die zijn vroolijk aangezicht beschenen, hem gouden sprookjes van het tooverland vertelden, en het leven en werken der gansche natuur te aanschouwen gaven. Alle planten en dieren leerde hij kennen en hun taal verstaan; met hun geheimzinnig fluisteren en verborgen zuchten werd hij ten volle vertrouwd. Ja, alle wezens namen gestalte voor hem aan, zelfs de teerste plantjes en de nietigste diertjes, en zijn oog zag dingen vol luim en vol leed. Als dan de wijsgeer weer voor den dag kwam met ernstig gelaat, gewonde handen en vermoelden rug, beladen met een aantal steenen, verwonderde hij zich, dat 's dichters aangezicht hem tegenblonk, als hadde het wonderen gezien. "Hoe zijt ge toch zoo vroolijk, luiard?" riep hij dan toornig uit. "Wie zegt u, dat ik een luiard ben?" — "Gij blijft altijd op de oppervlakte, terwijl ik nederdaal in de diepte." — "Misschien, dat ook de oppervlakte raadselen oplost, en ik die oplossing verneem." — "Wat kan de oppervlakte bieden? In de diepte moet men doordringen. Want al vond ik nog de plaats niet, waar de beloofde schat is verborgen, ik heb toch

hoogst belangrijke ontdekkingen gedaan." — "Laat ons voortgaan met zoeken!" sprak de dichter. En eensklaps greep hij zijn vriend bij den arm en wees naar iets in sprakeloze verrukking. "Weer een regenboog!" riep de wijsgeer, en begon andermaal te meten. Maar de dichter had achter den door de zon verlichten regenboog een wondervolle gedaante gezien met zwart haar en groote sombere oogen. Zij scheen hem te wachten, keerde zich vervolgens langzaam om en ging heen. Als een waanzinnige stormde de dichter haar achterna, vergat het doel van zijn tocht, vergat zijn vriend, die in de nieuwe schacht afdaalde, en volgde het wondervolle wezen, welks droeve blik tot in zijn hart was doorgedrongen, volgde het over berg en dal, van huis tot huis. Hij zag de wereld en haar ellende, hij zag lijden allerwege, omdat hij zelf het groote leed in het harte droeg: de alles verterende liefdesmart. Vast geloofde hij, dat hij eens de toovergestalte zou inhalen, zoo kalm ging ze voor hem uit door het vallende herfstloover, over de zachte sneeuw, in den kouden winterwind, naar Noord en Zuid, naar Oost en West; toch was ze niet te genaken. Een-, tweemaal keek ze naar hem om, en haar blik vervulde hem met te grooter verlangen.

Eindelijk kwam de lente. Op de plek, van waar de dichter zijn tocht begon, stond de lieflijke verschijning stil. Nu zou hij haar ontmoeten. Maar juist op dat oogenblik brak een orkaan los, die de wereld deed daveren, wouden ontwortelde en alle sluizen des hemels opende. Met levensgevaar worstelde de dichter zich door den woedenden woudstroom heen en bereikte haar, die daar onder al dat rumoer kalm en onbeweegelijk stond en hem aankeek. Toen greep hij haar hand. Maar zij zei op droeven toon: "Gij hebt u in mij bedrogen. Ik wilde u ontvlieden, omdat ik u lief heb, want ik breng u geen geluk. Ik ben het *Lijden*, en moet een bezwaard hart en ernstige gedachten bij u achterlaten. Vaarwel! Gij hebt uw schat gevonden, van nu af hebt ge mij niet meer nodig!"

Met deze woorden was ze verdwenen....

Zoo luidt een van de zeer zinrijke en gevoelvolle sprookjes, die Carmen Sylva ons in haar "*Märchenkreis: Leidens Erdengang*", te lezen geeft. De titel doet ons terstond het behandelde onderwerp kennen. Dat onderwerp is: "het leed der aarde." Op echt dichterlijke wijze wordt het ons geschetst door iemand die

zelf moet hebben ervaren, dat "Poesie ist tiefes Schmerzen," dat de fee: "Märchen" alleen de zwaarbeproefden bezoekt, en hen voorbijgaat, die zich harer onwaardig toonen. Een soort levensbeschouwing wordt ons in deze sprookjes geboden, maar ééne, die getuigt van veel ondervinding, diep gevoel, ernstig nadenken. Of we, lettend op wat we ontvangen, met sommigen moeten aannemen, dat de koningin van Rumenië haar levenswijsheid en levensopvatting uit de bron van het pessimisme geput heeft, en alzoo een volgeling is van haar wijsgeerigen landgenoot Eduard von Hartmann, wiens filosofie zij op hare, d. i. op dichtelijke wijze vertolkt, waag ik niet te beslissen. Dat er aanknopingspunten zijn tusschen beiden, dat het vulgaire optimisme evenmin in den smaak valt van deze, zeer zeker niet alledaagsche vorstin, als in den zijnen, is niet wel te loochenen, maar kan ook, dunkt mij, niemand bevreemden, die de betrekkelijke waarheid der pessimistische levensbeschouwing — dank zij haar talentvollen en diepzinnigen verdediger! — heeft leeren kennen en waardeeren. En voor 't overige? Niet de wijsbegeerte is hier aan het woord, maar de poëzie. Of, zooal de wijsbegeerte, dan die van het hart: "Les femmes ne sont philosophes que par le coeur."

Leven is lijden; het laatste is met het eerste onafscheidelijk verbonden, want ook leven en strijden zijn één. Zoo vernemen wij uit dezen vorstelijken mond. Maar als ge nu meent, dat het lijden als een afzichtelijke demon zal geschilderd worden, bedriegt ge u zeer. Het heeft, zooals het ten tooneele wordt gevoerd, niets dat afstoot of schrik inboezemt, wel daarentegen iets zachts en weemoedigs; laat mij zeggen: iets vrouwelijk teeders, en daardoor niet weinig aantrekkelijks. Zoo hier al pessimisme is, dan is het van zeer vriendelijken aard en groote gematigdheid. Ziet er dat Lijden maar eens op aan! Het treedt voor ons op als een schoon, slank kind met zwarte haren, die zijn bleek gezicht omlijsten.

“De fijne lippen zijn bijna altijd gesloten, de zwarte oogen staan zoo diep bedroefd, dat niemand het kan aanzien zonder te weenen. Het arme wicht heeft geen vaderland en wandelt rusteloos van de eene plek naar de andere. Nu eens bezoekt het de hutten der armen, dan weer de paleizen der rijken. Het is zoo stil en weemoedig, dat allen het opnemen; maar vreemd: wie het aanziet, wordt door een vreeselijk wee bevangen. De een verliest zijn eenig kind, de ander zijn eer, zijn have en goed, de derde wordt door zijn vijanden onschuldig vervolgd. . . . Het gaat soms denzelfden weg terug en verneemt dan welke schrikkelijke gaven het heeft uitgestrooid. Dan vermijdt 't een tijd lang de huizen, die het eenmaal bezocht heeft.”

Zoo gaat het voort. Gevoelvol, doch niet overdreven sentimenteel. Tot hen, die “zich voeden met hun leed, zoolang tot ze er dik en vet tegen in worden”; tot hen, die alleen oog hebben voor eigen kommer en smart, behoort Carmen Sylva niet. En evenmin tot degenen, die hun leed ten toon dragen. “De smart moge 's menschen meest getrouwe vriendin zijn, altijd terugkeeren, meermalen van gewaad en zelfs van gedaante veranderen, gemakkelijk te herkennen zijn aan haar hartelijke en innige omhelzing -- hij die met haar vertooning maakt, staat beneden het lijdend dier, dat de eenzaamheid zoekt.” Zoo lezen we in de “Pensées d'une reine”, waaruit we echter ook kunnen vernemen: “Wie beweren, dat bezongen smart bijna genezen is, zijn of geen dichters, of hebben nooit geleden. 't Is, alsof men zegt, dat hij die onder een marteling of een operatie schreeuwt geen pijn lijdt.”

Voor eenzijdigheid is bij wie zoowel het een als het ander erkent weinig gevaar, voor een vereering der smart, die veel heeft van pronken met de smart, evenmin. Wel verwachten we op den vaak droeven ernst des levens te zullen gewezen worden. En in deze verwachting worden we niet bedrogen.

“Uit het huwelijk van het leven met den strijd, — zoo wordt ons op ongekunstelde, maar tevens aangrijpende wijze verhaald, — werden twee kinderen geboren, een jongen en een meisje. De knaap had iets wilds als

zijn vader, het meisje iets teers als haar moeder. Het meisje heette Lijden en de jongen heette Dood. De eerste erfde van haar moeder het verlangen naar de aarde, en van haar vader de eeuwige onrust. Daarom doolde ze her- en derwaarts rond en kwam niet meer thuis. De knaap volgde nu den vader, dan de moeder, dan de zuster, en maakte alles stil en dood op zijn weg. stil en dood de vogels, leeg de aren, bleek de kinderen, stil en dood de strijders en lijdens... Hij bleef altoos onverbiddelijk; zijn blik was hier verzegend als de Samoem, maar verstijvend als de noorde-wind. Zelfs de zon verloor haar kracht tegenover den verschrikkelijke; want hij deed den nacht dalen op alle oogleden, en de koude in al wat leefde... Nu is dan ook het leven van een schitterende maagd een ernstige vrouw geworden, vol dienende kracht en strenge eischen stellend aan al het geschapene. Het kan de vroegere heerlijkheid niet vergeten, en zou alles wel weer willen zien als het vroeger geweest is, trots strijd en lijden en dood; het zou zoo gaarne sterker willen zijn dan deze drie en moet toch het onder-spit delven, weer van voren aan beginnen om andermaal... het onder-spit te delven."

Ja, leven is lijden! Maar wederom, zoo ge mocht meenen, dat deze erkenning van de werkelijkheid een vloek naar de lippen dringt, ver-gist ge u andermaal. Wel wordt erkend — welk menschenkind kan het loochenen! — dat de smart den vrede verbant, en, hoewel overal zoekend, hem nergens terug vindt; ja, ook de plek voorbij gaat waar hij begraven ligt; wel toegegeven, dat ze met haar broeder, den dood, niet zelden den moed rooft en tot wanhoop, tot vertwijfeling brengt; wel uitgesproken dat ze de afgunst kan doen geboren worden en voor den nijd de deur der harten openen. Maar evenmin wordt ver-geten, dat datzelfde lijden in zijn gevolg "Geduld en Arbeid" ¹ voert, den schuldige tot nadenken en berouw drijft, noodzakelijk

¹ "Es gibt zwei himmlische Mächte: Geduld und Arbeit".... "Und weiter schritt das Leiden in den glitzernden Morgen hinein und durch die weite Welt. Geduld und Arbeit hielten aber Wort und wurden seine treue Gefährten. Oft versammelten sie sich Abends im Hause am See und lasen im Buch des Lebens oder schrieben hinein."

en daarom gevoelloos is in een samenleving, waarin de macht der zonde moet worden gefnuikt; dat het aan zijn meest geliefde kinderen een andere wereld, die der verbeelding, weet te ontsluiten. Verliest niet op deze wijze het leed veel van zijn scherpte, waar het dit alles werkt? Ja, is het in dit opzicht niet verre te verkiezen boven het geluk, dat wel *“sterker zenuwen heeft, doch tevens een minder juist blik?”* Hoe zal het tot levensverzadiging voeren, waar het de overtuiging wekt: *“dat de mensch nooit moe kan zijn van het leven, maar alleen genoeg kan hebben van zich zelven!”* Hoe hopeloos maken, als het blijkt de bron te zijn van medelijden en hulpvaardigheid! *“Beklaag u niet over het leed, dat ge moet dragen; door lijden leert ge steunen.”* Zoo roept deze vorstin ons toe. Acht ge het vreemd, dat de levensbeschouwing op deze lijdensbeschouwing gebouwd, een hoogst ernstige is en aan het leven een doel voorhoudt, dat de inspanning waard is van alle krachten? Geen minder is dat doel dan de waarheid, het hoogste goed, te zoeken en te bemachtigen, onbeschroomd voorwaarts te spoeden, niets onopgemerkt voorbij te gaan, door geen teleurstelling van welken aard ook zich te laten afschrikken, op elk gebied van menscheijk leven te graven naar den zoozeer gewenschten schat, telkens weer door twijfel en onrust heen te beginnen met nieuwen moed en nieuwen lust! Het leven te openen met een: *“Ik wil de waarheid vinden!”* En als dan het lijden u bij de hand neemt en zegt: *“Kom met mij, ik zal u tot de waarheid voeren; maar gij, gij moet niet vreezen op den weg!”* te antwoorden: *“Ik, ik vrees voor niets, ik ben zoo sterk, dat ik een berg kan verzetten.”* En dan niet op te houden, hoe vele droombeelden ook verstoord, hoevele bloemen geknakt, hoeveel miskenningen ook gedragen moeten worden! Altijd getrouw te blijven aan de leuze: *“Er is maar één geluk: de plicht. Er is maar ééne vertroosting: de arbeid. Er is maar één genot: het schoone.”*

Van deze hoogst ernstige levensbeschouwing getuigt, behalve

“Ein Leben”, waarmede Carmen Sylva haar “Märchenkreis” besluit, naast de reeds aangehaalde spreuken, menige gedachte uit de “Pensées”, die door de zorg van Louis Ulbach tot ons zijn gekomen, en waarvan sommige, eenmaal in het geheugen opgenomen, niet licht vergeten zullen worden. Of beweer ik te veel? Welnu, vergeet, als ge kunt, het gevleugelde woord: “*Zoo ge den tijd, in ledigheid doorgebracht, ten aalmoes kondt schenken aan hen, die hem weten te gebruiken, hoeveel bedelaars zouden er rijk zijn!*” Spotte wie wil met dat andere: “*Tracht te zijn een kostbare steen, gezet door de hand van een kunstenaar!*” En moge toch niemand den raad in den wind slaan, die aan Salomonische wijsheid doet denken: “*Zoek uw troost alleen in wat nimmer vergaat: in de natuur en in de gedachte!*” Voor 't overige bevatten die kernspreuken, — zoo dikwijls gij ze leest, zal 't u blijken — naast veel levenswijsheid en levenservaring, niet weinig satyre en humor; naast een groote hoeveelheid gezond verstand, een bijtende veroordeeling soms van bepaalde toestanden, zeden, gewoonten en misbruiken, zoodat de aandacht bijna voortdurend wordt geboeid. “*Mistrouw den man, die meent te moeten twijfelen aan uw huiselijk geluk!*” “*Als een man met overdreven hartstocht zijn kinderen liefheeft, kunt ge zeker zijn, dat hij niet gelukkig is!*” wordt u, en velen met u, ter leering en waarschuwing voorgehouden! Met een glimlach en met de noodige kalmte zegt Carmen Sylva: “*Uit zelfzucht hebben de mannen de wetten voor de vrouw veel strenger gemaakt dan voor zich zelf, zonder te bevroeden, dat ze de vrouw juist daardoor boven zich stellen*”, maar ook met snijdende scherpte, met diepe verontwaardiging, met bijtend sarcasme: “*De vrouw moet den ganschen last der liefde torschen, lijden om moeder te worden, deelgenoot zijn van uw zorgen, uw huis bestieren, uw kinderen opvoeden; bovendien aardig zijn en beminnelijk. En nog durft ge in één adem haar zwak noemen?*” Een weinig later echter heet het weer met diep gevoel en

vrouwelijke teederheid: *“De moederliefde is een instinct, doch er zijn instincten, die alleen in God hun oorsprong kunnen hebben.”*

In de meeste dier gedachten ontdekt ge een benijdenswaardige oorspronkelijkheid; uit het geheel spreken degelijkheid van karakter, afwezigheid van vooroordeel, scherpte van blik, juistheid van inzicht, rijkdom van ervaring, een onafhankelijkheid en vrijmoedigheid, als we in een persoon van vorstelijken huize, zoo ontvankelijk meestal voor door de samenleving geijkte vormen en overgeleverde begrippen, niet genoeg kunnen op prijs stellen. Onafhankelijk toch en vrij van vooroordeel durven we een koningin noemen, die schrijft: *“Een vrouw wordt gesteenigd voor een daad, die een volmaakt fatsoenlijk man straffeloos kan bedrijven”*. *“Tegenspraak brengt leven in het gesprek, juist daarom zijn de hoven zoo vervelend.”* Onafhankelijk de vrouw, die haren onderdanen en wie het maar hooren willen toeroept: *“Gij haalt meermalen de woorden des bijbels aan: “stel op vorsten geen vertrouwen”, maar gij vergeet het slot van den zin: “omdat ze menschen zijn”*. Onafhankelijk haar die zich met verontwaardiging verzet tegen de *“vieilles phrases convenues”*, waartoe niet zelden bepaalde omstandigheden dwingen. Ja! het meeste van wat door de vorstin van Rumenië gezegd wordt over den man, de vrouw, de liefde, de vriendschap, het geluk, het ongeluk, de smart, het leven, de natuur, den geest, de deugd, de kunst, den hoogmoed, de staatkunde, pleit voor een gevoelig hart, een fijne opmerkingsgave, een buitengewoon waardeeringsvermogen, een uitgebreide kennis, diep nadenken en veel gezond verstand. Een en ander zou wellicht nog duidelijker uitkomen, indien het ons gegeven ware altoos de bron te kennen, waaruit de gedachten zijn gevloeid, de omstandigheden, waaronder ze zijn geboren, den tijd, waarin ze zijn neergeschreven, de levensbetrekkingen, waaraan ze het aanzijn danken. Kortom, indien het ons vergund ware te lezen in het hoofd waarin ze zijn opgeweld, en af te dalen tot de diepte van het

hart, waar ze eenmaal ontstonden. Maar juist hier schieten onze krachten te kort. Kan het anders dan schade doen aan de karakterteekening van haar, aan wie dit opstel is gewijd? Gelukkig, dat we niet geheel in het duister rondtasten, daar ook het leven van deze vorstin ons zeer welkome trekken biedt ter kenschetsing en waardeering van hare zoo aantrekkelijke en merkwaardige, soms ook raadselachtige en onverklaarbare persoonlijkheid!

Behoeft het nu nog te worden herinnerd, dat ook hier kaf onder het koren schuilt, dat hier niet alles goud is wat blinkt? Onder een paar honderd "Pensées" zijn er allicht enkele, die minder nieuw, minder juist uitgedrukt, minder verheven zijn; zijn er, waarachter door menigeen, ook door ons, een vraagteeken wordt geplaatst; zijn er die het lot deelen van veel andere gevleugelde woorden, dat ze, in de opwelling van het oogenblik aan het papier toevertrouwd, wel treffend, maar niet altijd waar zijn, en op den duur den toets van het rustig nadenken en het onpartijdig oordeel niet kunnen doorstaan.

Of acht Carmen Sylva de stelling: "*Bestudeer het menschelijk lichaam, en ge hebt ook de ziel*" zoo onwederlegbaar, dat ze haar zonder eenig voorbehoud zou durven aanvaarden en met hoop op goeden uitslag verdedigen?

Heeft voor haar het materialisme reeds in die mate zijn recht van bestaan bewezen, dat ze meent zonder tegenspraak te kunnen schrijven: "*Het is beler een geneesheer dan een priester tot biechtvader te hebben. Gij zegt tot den laatste, dat gij de menschen veracht; hij antwoordt u, dat ge geen christen zijt. De geneesheer geeft u rhabarber, en terstond heb ge uw medemensch lief. Gij zegt tot den priester, dat ge het leven moe zijt, hij antwoordt u, dat een zelfmoord zonde is. De dokter geeft u een stimulan, en terstond vindt ge het leven dragelijk!*" of: "*Vasten maakt den mensch tot apostel, goed eten tot diplomaat?*" Ik geloof het niet, daar ik een weinig vroeger verneem: "*Om het*

verstand te meten, meten wij de schedels. Men kan evengoed druivenschillen eten om de geur van den wijn te leeren kennen." Ja, ten sterkste moet ik het betwijfelen, nu we van dezelfde hand elders kunnen lezen, dat "*Vroomheid heimwee is naar het verloren paradijs;*" dat "*Een goed geweten de eenzaamheid zoekt, waarin een schuldige ziel niets dan een cellulaire gevangenis ziet*"; dat "*De plicht alleen de wenkbrauwen fronst, als men hem ontvlieft, maar lacht tegen wie hem volgt*"; dat "*De vermaken dezer wereld alleen daarom niet rein zijn, omdat ons zelven de reinheid ontbreekt*", en eindelijk: "*Een goede daad te doen, waarlijk gelukkig maakt?*" nu we uit een harer gedichtjes de taal der vroomheid hooren:

"In Montrepos, da ward ich sein,
Ja sein mit Leib und Seele,
Gott hat's gewollt, Err führt ihn ein,
Dasz er zur Frau mich wähle!

Speelt de hartstocht koningin Elisabeth soms parten, als ze beweert: "*Zoo vaak de vrouw zich geeft, meent ze een wereld te geven, en denkt de man een stuk speelgoed te hebben gekregen; de vrouw gelooft een eeuwigheid te schenken, en de man meent het genot van een oogenblik te hebben ontvangen?*" Mag het de slotsom heeten der ervaring, als ze schrijft: "*De kinderen der liefde zijn over het algemeen schoon en verstandig. Welk een oordeel over onze model-gezinnen!*" Wie geeft haar het recht zoo maar stout weg te verklaren: "*Een ongelukkige liefde is voor den man het voorwendsel tot genot zonder liefde?*" Alsof dit een regel zonder uitzonderingen ware! Is het peil der zedelijkheid in onze samenleving reeds zoover gedaald, dat we ook zonder bewijs moeten gelooven: "*Men vergeeft der overspeelster haar zonde, zoo maar haar bastaard een genie is?*" Is werkelijk de klacht der souverainen gewettigd: "*Alle sterve-*

lingen hebben het recht zich met woord of pen te verdedigen. Alleen van de vorsten eischt men dat ze zullen zijn als God, die zich laat beleedigen zonder een enkel woord te spreken?" En zoo ja, aan wie de schuld? Hebben de martelaren, die leden en stierven voor een denkbeeld, een Socrates, een Jezus, een Paulus, en duizende anderen verdiend, dat men van hen zegge: "Indien ze geweten hadden, hoe gemakkelijk het is van denkwijze te veranderen, zouden er geen brandstapels geweest zijn?" Is geen andere keuze mogelijk dan ons hier wordt gesteld: "Men moet of zeer vroom of zeer wijsgeerig zijn; men moet zeggen: "Heer, uw wil geschiede!" of "Natuur, ik aanvaard uw wetten ook dan als ze mij vernietigen!"? Zou ook het een wellicht kunnen samengaan met het ander? We weten immers dat zelfs Calvyn niet aarzelde de natuur "pio animo" God te noemen. Welk een bitterheid, welk een gal uitgestort in dien éénen zin: "Een vorst heeft, welbezien, slechts oogen noodig en ooren, zijn mond dient alleen om te lachen!" Welk een overdrijving in dien anderen: "Om eens vorsten vriend te zijn moet men wezen zonder hartstocht, zonder eerzucht, zonder zelfzucht, helder ziende en vóórziende, kortom — geen mensch!" Waarom in het merkwaardige: "De vorstelijke personen worden opgevoed om te leven met de gansche wereld, daarom moest men de heele wereld opvoeden als de vorsten," niet liever gezegd: "daarom moet men de vorsten opvoeden als de gewone menschen!"

Waar moge zijn, dat "slechte dichters maken van de taal wat slechte priesters maken van den godsdienst: een enge gevangenis;" is daarom nu ook waar, dat "de pen beter troost verschafft dan de religie, de marteling dan de inquisitie?" De gelijkstelling van religie en inquisitie komt mij althans weinig aannemelijk, ja, buitengewoon vreemd voor, klinkt mij, zoo ik het zeggen mag, als een miskenning van de eerste, als een "profanie" in de ooren.

Bedenkingen genoeg en vragen bij menigte! Gevaar van mij deswege de ongenade *dezer* vorstin op den hals te halen vrees ik niet. Ik ben vast overtuigd, dat de koningin van Rumenië genoeg verheven is boven de vooroordeelen van haar stand, om ook in het oordeel over haar geestesarbeid, door niet vorstelijke personen geveld, belang te stellen. Zelf den moed harer overtuiging hebbend, zal ze dien gewis ook in anderen waardeeren. Daarvoor staan haar "gedachten" mij borg. Zij, instemmend, naar ik verwacht, met de woorden van *onzen* de Génestet:

"De dwaas bemint den lof alleen,
De zoetste zoetigheden;
En strooit ge er wat critiek door heen,
Hij 's boos en ontevreden.

Wel, 'k min den lof zoo goed als hij,
Doch meng me vrij
Wat kritisch kruid er onder:
Uw lof wordt door die specerij
Slechts eedler en gezonder!

zij zal mij voor deze mijne vrijpostigheid zeker op *vorstelijke* wijze vergiffenis schenken. Mocht zij het niet doen en ik mij alzoo in haar vergissen, dan, . . . ja, ook dan nog waarheid bovenal! En geen lof ten koste der waarheid! "*Amicus Plato, amicus Socrates, magis amica veritas!*"

Want daar ligt mij nog meer op het hart. Wie met opmerkzaamheid leest, bespeurt alras, dat Carmen Sylva den vorm in haar macht en de taal tot haar dienst heeft. Onwillekeurig vraagt hij, zoo dikwijls hij de gewenschte samenstemming tusschen vorm en inhoud niet ontdekt, of ze evenzeer van het door haar te behandelen onderwerp meester is, en ook genoegzaam de door haar verzamelde en opgehoopte stof heeft verwerkt. Het gemis aan juistheid van uitdrukking, het zwevende in haar beschouwing,

de nu en dan op te merken onduidelijkheid doen er hem aan twijfelen. Ook komt het hem voor, dat ze zelf niet altijd van wat ze zegt overtuigd is, ja! meermalen hinkt op twee gedachten. Die schijn nu wordt werkelijkheid, zoo vaak hij haar met de eene hand ziet terugnemen wat ze met de andere gaf, of op tegenspraak stuit, ten eenenmale onverklaarbaar bij iemand, die het met zich zelf eens is. De leuze "*Ganz oder gar nicht!*" schijnt haar tot nog toe meer te bekoren dan Horatius': "*Nonum prematur in annum!*"

Verder meen ik, dat hare beschouwing van het lijden en zijn invloed op de menschen niet altijd die diepte heeft, welke wij wel zouden wenschen. Zijn volgens Carmen Sylva "Arbeid en Geduld", zooal niet de eenige, dan toch de voornaamste vruchten die het kruis des levens voor ons afwerpt, mij dunkt, dat de smart ons nog wel iets meer te geven heeft, en ons ook een hooger wereld binnenvoert dan die der verbeelding alleen. De beteekenis, die ze heeft voor het zedelijk leven, komt bij deze schrijfster niet voldoende tot haar recht. "Gelijk het lijden", — als von Hartmann zoo juist heeft geschreven, — "aan den eenen kant het nietige in al zijn nietigheid, het waardelooze in al zijn onwaarde leert kennen, zoo opent het aan den anderen het oog voor de waarde van wat bedreigd wordt of reeds verloren is, en doet tevens beseffen hoeveel meer men ter bescherming en verzorging van het bedreigde en verlorene had kunnen doen, zoo men niet in onverschilligheid zijn weg bewandeld en alleen de aandacht gevestigd hadde op allerlei nietige en betrekkelijk weinig gewichtige belangen. Nu leidt de smart tot de erkenning, dat dit gemis van zorg voor wat waarlijk waarde heeft tevens plichtsverzuim is geweest, en voelt men de kracht van het verwijt, dat men in de dagen van het geluk ongegrond achtte. Nu ontwaakt de ijver om door verdubbelde zorg de verzuimde plichten beter in acht te nemen, het bedreigde te redden, of, als dit niet meer mogelijk is, wat

nog niet verloren is te behouden. Zoo ontstaat door het leed zelfverloochening aan de eene, een meer ernstige opvatting en waarneming der levensplichten aan de andere zijde... Zoo wordt het leed de ware leerschool van liefde en nationaliteitsgevoel, de vijand van alle bekrompen zelfzucht, die het weet te dooden, de weg tot het ideaal der zedelijke volkomenheid." Maar in dit geval werkt ook de smart nog iets meer dan geduld alleen, berusting n.l. in den hoogerem wil, die ons haar oplegt. Een en ander nu mis ik in Carmen Sylva's beschouwing van lijden en smart, neen! niet geheel — want hier en daar, in Lotti b. v., en ook op andere plaatsen komt het kijken — maar toch voor een groot deel. Er is niet genoeg nadruk op gelegd; wat hoofdzaak moest zijn is te veel bijzaak geworden, wat de volle aandacht verdiende trekt niet genoeg de aandacht tot zich en wordt slechts in het voorbijgaan aangestipt. Van waar dit? Staat wellicht Carmen Sylva te sceptisch tegenover het leed, is ze misschien te zeer abstentionist, te twijfelzuchtig in zake des geloofs, om ook aan de kinderlijke vroomheid bij haar lijdensbeschouwing het woord te gunnen? Ik durf het niet beslissen, vooral niet, omdat ons van zeer bevoegde zijde, door Mite Kremnitz verzekerd wordt, dat de koningin van Rumenië van nature en door opvoeding een diep religieuze persoonlijkheid is. Uit haar geschriften kunnen we dit niet — of niet voldoende — opmaken. Althans de voornaamste er van laten ons in het onzekere. Wat ons nog het best zou kunnen voorlichten is haar epos "Jehovah", ten vorigen jare verschenen. We krijgen echter in dit dichtstuk meer een proeve van haar wijsgeerigen zin, dan van haar religieuze gemoedsstemming.

Ahasverus — hij toch is de persoon, die er in wordt geteekend — Ahasverus is het beeld van den twijfel, God zoekend allerwege, doch nergens Hem vindend.

zijn oog. Hij heeft gevonden wat hij zocht, hij kan juichen en sterven.

“Nu echter aanschouwen mijn bliken in klaarheid:

God is in 't worden!

Eindeloos worden is God!

Wie ben ik, dat ik van God eenige weldaad zou eischen!

Enkel aanbidden kan ik God,

Want Hij is goed!

Ik zal mijne oogen sluiten en vlijen mijn hoofd in de groeve,

Nu ik God heb aanschouwd

Van aangezicht tot aangezichte.

Ik zal de zoetheid smaken van den dood.

Ik zal vergaan, als het herfstloof vergaat

Voor der lente ontzwachtelde knoppen.

Lof zij *Jehovah!*”

Daar is gloed, bezieling, leven, talent in die verzen, daar zijn schoonheden in dit gedicht van den eersten rang, natuurschilderingen van ongeëvenaarde pracht; in enkele deelen treft ons een benijdenswaardige zeggenskracht; het geheel getuigt alweer van meesterschap over taal en vorm — en toch en niettegenstaande dat, laat dit epos onbevredigd, en stelt ons aan het einde te leur. Of zou misschien mijn “theologisch borstkuras” mij beletten hier naar eisch te waardeeren? Er zullen zijn, die het meenen. Doch hun zij gevraagd: Wat is hier het doel van de schrijfster? Wat wil zij? Ons een godsbegrip geven? Een pleidooi leveren voor Gods bestaan? Den strijd des geloofs ons teekenen? Ik weet het niet. Maar wel weet ik, dat ze of te veel geeft, of te weinig. Te veel voor wie Gode een plaats hebben ingeruimd in het museum der menschelijke dwalingen; te weinig voor wie de godsdienst nog een werkelijkheid is. De pantheïst moge hier zijn hart kunnen ophalen aan een god, die “in het worden, en zelf eeuwige wording is”, het vroom gemoed eischt, voor en aler het ruste vindt, gansch iets anders tot zijne vertroosting en opbouwning dan dit wijsgeerig begrip. Het wil een God die is, voor wien het zich kan uitstorten, en

tot wien het zich kan verheffen. De uitkomst van Ahasverus' zoeken naar God, die, meenen wij, behalve in het worden der natuur, zich ook in de kunst, de liefde, de vriendschap, en vooral in de zedelijke wereld openbaart, is van zoo betwijfelbaren aard, dat ik mij de vreugde over zijn vondst niet wel verklaren kan en den juichtoon na al het doorgestane leed tamelijk ongewettigd acht. Hij heeft zijn doel bereikt! Maar ik vraag u: "Wat toch heeft hij gevonden? Wat doet hem zoo jubelen?" Een kolossaal vraagteeken. Niets meer en niets anders. Is nu dat vraagteeken het antwoord ook van Carmen Sylva, als zij staat tegenover het onderzoek onzer eeuw naar het recht van den godsdienst? Dat zij nog niet tot zekerheid in deze gekomen is, nog niet tot eene voor haar zelf bevredigende oplossing van dit probleem, neem ik gaarne aan en zal niemand haar euvel duiden. Mocht ze echter meenen, dat Ahasverus ons het beeld van God heeft ontsluit, dan bedriegt ze zich zeer. Aan zijn leiding ons toevertrouwend, blijven we rondtasten in de duisternis. De uitkomst, waartoe hij komt, is zoo ontkennend, dat zij ons als van zelf tot vernieuwd onderzoek dringt, en aanspoort weer van voren af aan te beginnen, ons, die met Carmen Sylva hopen, dat wij al strijdend en zoekend en lijdend eens de waarheid zullen vinden. Is niet in deze haar strijd onze strijd; de dorst naar God, die haar verteert, dezelfde, die ook onze zielen doet smachten?

Met opzet heb ik en bij "de Sprookjes", en bij "de Gedachten", en bij "Jehovah" zoo lang stil gestaan, omdat in deze der persoon der dichteres ons als onmiddellijk voor oogen treedt, en zij het best in staat stellen een waar beeld van haar ons te vormen. Spreekt niet uit alle drie een belangwekkende persoonlijkheid, een vrouw, die niet schroomt de vragen van het leven en van den tijd, waarin zij leeft, onder de oogen te zien; een vrouw die denkt en voelt met de kinderen harer eeuw? Een waarlijk vorstelijke

gestalte? We mogen het met haar eens zijn of niet, zij dwingt eerbied af en heeft aanspraak op onze dankbaarheid. Zij geeft zich zooals ze is, en heeft aan de hoven nog niet geleerd van haar hart een smoorkuil te maken en altijd te lachen. Maar juist daardoor heeft ze nu ook: "de gebreken van hare deugden".

In de overige geschriften van haar hand: de vertellingen in poëzie en proza, in de allegorie "die Hexe" wordt dat persoonlijke natuurlijk veel meer naar den achtergrond gedrongen, al ontbreekt het ook hier niet geheel; al is, bij nauwkeurige lezing, ook hier menige toespeling te vinden op eigen lot en omstandigheden uit de verschillende tijdvakken van haar leven. De lyrische ontboezemingen inzonderheid vullen het elders ontbrekende aan. Maar bovenal hebben we, met het oog op de verdere karakterteekening, onze aandacht te vestigen *en* op haar kleine gedichten, die Mite Kremnitz in de levensschets van Carmen Sylva ons meedeelt, *en* op de vertalingen, die in het 9de deel van de "Dichtungen des Auslandes", bij Friedrich in Leipzig, onder den titel: "Rumänische Dichtungen" uitgegeven, voorkomen. Onder de eerste valt mijn oog op de treffende, gevoelvolle regelen, na den dood haars vaders, den zevenden Maart 1864, te Petersburg neergeschreven. Dan op het gedichtje, waarin zij den ring, door haar verloofde haar geschonken, bezingt, en dat van niet minder innigheid blijken draagt. Eindelijk op de elegie, waarin ze haar gestorven lieveling, dien ze, ach! zoo kort maar mocht bezitten en koesteren en liefkoozen, met diepen weemoed, met warme moederliefde gedenkt. Ik veroorloof mij de vrijheid ze alle hier in te lasschen.

"Sie haben", heet het na den dood des vaders, en hier heeft de vroomheid het woord:

"Sie haben ihn hinausgetragen
Ganz stille,

Und es ist — ich will nicht klagen —
 Dein Wille.
 Musz denn Alles, was auf Erden
 Ich habe,
 Bald hinaus getragen werden
 Zu Grabe?
 Und ich geh', wenn ich geblieben
 Alleine,
 Zu den Gräbern] meiner Lieben
 Und weine."

"Der Opal" is het opschrift boven het lied op den verlovings-
 ring, dat luidt als volgt:

"Wie meines Liebsten Herz so rein,
 So rein bist Du,
 Ich drück' Dich fest an's Herze mein,
 Voll Fried' und Ruh'.
 Ich halt' Dich still in meiner Hand,
 Du klarer Stein,
 In Deine Tiefen unverwandt,
 Schau ich hinein.
 Dich halt' ich dreist in's Sonnenlicht,
 Ob's Dich verzehrt?
 Dein Farbenspiel erbleicht nicht:
 Du bist bewährt!"

Maar de ontboezeming op den gestorven lieveling spant de kroon:

.....
 "Ich habe Dich zweimal geboren,
 Mein Kind — mein Kind! —
 Und doch, als wäirst Du verloren,
 Die Thräne rinnt.

Zweimal risz neues Leben
 Dich von mir los,
 Mein Kind, Du musztest entschweben
 Dem Mutterschoosz."

Welk een diepe moedersmart na zoo groote moederweelde! Wat al moederdroomen vernietigd door den dood van den kleine, die, zoo vurig verbeid, zoo innig bemind, een tijd lang al haar gedachten had ingenomen, voorwerp was van al haar bidden en wenschen, onderwerp van zoo menig lied, troost voor het geleden leed, en die eens den danktoon op de lippen had gelegd:

“Doch Eines, Eines, das hat alt’,
Lieb Heim doch nicht gesehen:

In neuer Heimath tönte mir
Des Kindes Schrei zum Herzen,
Da war in Eins vereiuigt schier
Glück, Freude, Lieb’ und Schmerzen.”

Het stil genot, gesmaakt door haar, die met blijde verwachting en vurige hope uitziet naar het geluk, dat in het huwelijk alleen de derde kan aanbrengen, wordt in “Ueber den Wassern” op zoo aandoenlijke wijze beschreven als alleen zij kan doen, die eenmaal zelf mocht zalig zijn in hope en de moedervreugd verbeiden:

“Dann war gar ein wunderlieblich
Oeffentlich Geheimnisz eifrig
Streng zu hüten, dasz nur Niemand
Riethe, wem man viele kleine
Hemdchen kaufte, dann die Wiege,
Die sehr gut versteckt war. Leise
Schlich dann Ada hin und tastend
Strich sie drüber her und fühlte,
Ob auch weich das Kiszchen, leicht die
Decke, horechte erst und drückte
Rasch noch einen Kusz auf’s Bettchen,
Kam so strahlend dann vorüber,
Dasz gar Niemand rathen konnte,
Was sie so verstohlen machte.

Ja, das Glück ist stets zu Zweien,
 Die noch auf ein Drittes warten,
 Ganz im stillen und sehr heimlich
 Und gar übergrosze Sorgen
 Haben für ganz kleine Dinge."

Van dat moederlijk gevoel, van die moedersmart en dezen moederzegen getuigen voorts verschillende vertalingen van rumeensche liederen, onder welke de zangen door Allecsandri op het verlies zijner koningin ontboezemd, vooral in aanmerking komen. Maar ook toespelingen op de eigen jeugd ontbreken geenszins, het oude vaderland wordt meermalen herdacht, en ter eere van Vader Rijn meer dan één lofied aangeheven Het schoonste zeker in Hammerstein's vijfden zang, die aanvangt met een: "*Es leuchten die Reben, Es funkelt der Wein, Drum brauset das Leben Am lustigen Rhein!*" en eindigt met een "Höch!" voor den "grootvorst van Europa's stroomen", en de godsgave, die hij ons schenkt:

"Sein König soll leben,
 Sein herrlicher Wein!"

't Is een lied, dat niet weinig geschiktheid — misschien bij meerdere bekendheid allengs kans heeft een echt Duitsch volkslied te worden. Ook zou het in het "Vademecum" van jeugdige muzenzonen geen onwaardige plaats innemen.

Eindelijk wijs ik nog op het feit, dat in Sappho's eersten zang de omgeving, waarin de koningin zich thans beweegt, schier met photografische nauwkeurigheid wordt geteekend, zoodat we in de personen, die er ten tooneele worden gevoerd, naar ons door Mite Kremnitz is verzekerd, portretten bezitten van hen, die in het geestelijk leven van Carmen Sylva deelen en daarvan de vruchten plukken.

Dat voorts het nieuwe vaderland geen ondankbare tot vorstin heeft, kunnen tal van vertalingen uit de Rumeensche dichtkunst

bewijzen. Zij maken ons bekend met de letterkunde dezer natie, die, hoewel nog in haar opkomst, onder haar beoefenaars mannen telt van groot talent, mannen als Alecsandri, Majorescu, Eminescu en anderen.¹ Doch vooral de volkspoëzie trekt Carmen Sylva aan, wat ons in 't geheel niet bevreemdt, als we uit den mond van den dichter Karl Emil Franzos vernemen:

“De rumeenske vrouw is dichteres van nature! Wel is het lied, dat ze, te midden van de prachtige natuur, op het eene oogenblik doet hooren, om het een uur later weer te vergeten, zeer ongekunsteld en eenvoudig, maar het bevat oneindig veel meer oorspronkelijke poëzie dan de verzen van menigen Duitschen of Franschen dichter der mode. Dezen ader, die natuurlijk in overeenstemming met den aard der personen meer of minder krachtig vloeit, dankt de Rumeenske misschien aan de rekbaarheid van haar wezen; ja wellicht zou ze zonder hem te gronde gaan of verdierlijken. Deze scheppingen van het oogenblik vervliegen wel is waar meestal, maar de weinige, die in den volksmond voortleven, vormen vereenigd een zoo rijke, aanlokkelijke volkspoëzie, als waarop wellicht geen andere natie in het heden zich beroemen kan.”

Het valt moeilijk uit de vertalingen een keuze te doen, zooveel schoons bieden ze ons. Alecsandri's "*Von mir zu Dir*", "*Wär ich Geliebte...*" e. a. tintelen van gevoel; Bolintineanu's "*Mircea in der Schlacht*" verraadt een vaderlandlievend hart; Eminescu's zangen zijn niet vrij van "Weltschmerz", doch getuigen daarnaast van diepen ernst. Maar wilt ge gezond realisme, ge vindt het in: "Die Ernte" van eerstgenoemde, dat hier een plaats moge vinden, vooral ook ter beoordeeling van het talent, waarmee Carmen Sylva het Rumeensch in haar taal weet over te brengen:

¹ Zie over de Rumeenske Literatuur. O. von Leixner, *Geschichte der fremden Literaturen*. Band II. p. s. 118 vlg.

“Jubelnd, zwitschernd steigt die Lerche, mit den Flügeln schlagend heiter,
von der Sonne eben nieder auf der lust'gen Strahlenleiter.

Unbeweglich steh'n die Lüfte, werden schnell zu heiszem Brand,
Wachtel schlägt so laut im Kornfeld, Grillchen singt im Heideland.”

“Längst sind in dem Feld die Schnitter, nickend Aehr' an Aehre leuchtet,
da noch von der Morgensonne Athem sie sind angefeuchtet.

Wie in gold'nem Flusse schwimmen Alle aus der Fern' geseh'n,
ohne Gürtel alle Bursche, ohne Tach die Mädchen steh'n.

“Sikkel, Todes Halbmond, schneidet sicher, rasch die Aehre füllt,
angstvoll trägt die Wachtel ihre Kleinen fort und leer wird's Feld.
Und das Ackerland, in Schollen liegend, nach der Furchen Lauf,
wandelt sich in gold'ne Garben, baut in Haufen hoch sich auf.

“Eilig binden dort ein Bursche und ein Mädchen, Fusz an Fusz,
geben sich bei jeder Garbe ganz verstohlen einen Kusz.
Sie erspäht, vorüberfliegend, ein gar kleines Vögelein,
Spricht: wie süsz von diesen Garben wird das neue Brot doch sein.”

Doch de dichteres zelve vraagt thans meer in 't bijzonder onze aandacht. Laat mij beginnen met eenige woorden aan te halen, door Louis Ulbach in zijn voorbericht haar gewijd. We lezen er: “Vrijmoedigheid, blanke oprechtheid, die zelfs bij de gevaarlijkste aanrakingen niet bezoedeld wordt, altijd het juiste woord weet te vinden, en zelf rein, al wat onrein is met haar licht bestraalt; meer dan gewone dichterlijke aanleg; goede opvoeding, die in geen enkel opzicht het fijn gevoel der maagd noch dat der jonge vrouw heeft beneveld; bewondering voor de dingen des geestes, die bij de minste aanleiding vuur vat; onverwinnelijke goedhartigheid; zóó diepe zwaarmoedigheid, dat de glimlach niet van haar lippen wijkt; eerzucht naar een verborgen roem; wantrouwen tegenover de eerbewijzen der menigte; afkeer van alle gemaaktheid; moed om thans, nu nog het geluk haar tegenlacht, zich de wisselvalligheden van het koningschap niet te verheelen, — ziedaar de eigen-

schappen, welke deze vorstin tot een schrijfster vormen, die den moed heeft harer overtuiging, deze vrouw tot een denker, even degelijk als schitterend."

Voor de waarheid dezer bewering staan, behalve de Sprookjes en de Pensées, ook haar overige geestesvruchten borg. Over allen ligt een waas van zwaarmoedigheid en ernst, want vooral het tragische trekt Carmen Sylva aan, en blijkbaar is ze op dit gebied het best te huis. Nog bezitten we betrekkelijk weinig van haar hand, doch de spoed, waarmede in korten tijd de voortbrengselen van haar welversneden pen elkander zijn opgevolgd; het gerucht, dat ze nog veel in portefeuille heeft; de scheppende kracht, die haar eigendom schijnt reeds van haar jonkheid af; het talent, waarover ze beschikken kan; het meesterschap over den vorm, dat ze ontegenzeggelijk bezit; de gemakkelijheid, waarmêe ze zich op verschillend kunstgebied beweegt; de vaardigheid, waarmede ze de meest uiteenloopende indrukken opneemt en verwerkt, doen ons vermoeden, dat we nog meer, en nog rijper vruchten dan de thans ons geschonkene kunnen tegemoet zien. Een en ander is zelfs reeds toegezegd. Van een drama, dat in bewerking zou zijn, hoorden we spreken, en het door een "naar men zegt" in de dagbladen aankondigen. Aan de uitgave van een dag- en maandboek in poëzie, "Meine Ruh" getiteld, wordt gewerkt. Met buitengewoon verlangen zien we naar het laatste uit, daar het een welkome aanvulling zou zijn en van "Leidens Erdengang" en van de "Pensées" en van "Jehovah." Reeds ten vorigen jare zou het verschijnen; nog is het niet gekomen. Laat ons hopen, dat *uitstel* hier geen *afstel* zal worden!

Wat we nu nog ter sprake moeten brengen zijn het viertal dichterlijke verhalen: "Stürme"; de novelle: "Ein Gebet"; de allegorie: "die Hexe", en de "Pelesch-Märchen". Allen zonder onderscheid, de een in meerder, de ander in mindere mate, allen getuigen voor de groote geestesgaven van haar, die ze ons gaf.

Meesterschap over den vorm verraadt ongetwijfeld "Sappho", in welk gedicht ons duidelijk blijkt, dat Carmen Sylva geen vreemdeling is in de classieke letterkunde van Griekenland en Rome, maar in de meest uitstekende woordvoerders er van haar leermeesters heeft gehad. Jammer dat ze, in navolging van andere dichters uit den jongsten tijd, hier nu en dan door het inlasschen van lyrische intermezzo's den gang van het episch verhaal verbreekt, en daardoor, naar ik meen, zondigt tegen de regelen van den classieken kunstvorm, gelijk we die uit Homerus of Virgilius kunnen leeren kennen. Het blijft jammer, ook al hebben we aan die lyrische ontboezemingen juweeltjes te danken, als Sappho ons in haar "Wenn todt ich werde sein" te genieten geeft.

Doch niet alleen de vorm, ook de inhoud is ongemeen boeiend, de opvatting en bewerking der oude sage, waar het gedicht is vastgeknoopt, buitengewoon zelfstandig en oorspronkelijk. Daar voor pleiten de voorbereiding der tragische ontknooping in Laïs' droom van den schitterenden vlinder in den eersten, het verhaal van Sappho's lijden en strijden in den tweeden zang. Voorts de teekening van het noodlottig samentreffen, 't welk door Memnon's komst tusschen moeder en dochter, maar tegen beider wil, ontstaat; de sobere, maar aangrijpende schildering van Laïs' wanhoop en spoedig hierop gevolgden dood, als ze haar liefde door Memnon niet ziet beantwoord, naast die van Sappho's andermaal verstoord geluk, waaraan nu een onoverkomelijke hinderpaal is in den weg gelegd. Eindelijk het tragisch niteinde der laatste in het rijk van Memnon, haar minnaar, waar ze den dood zoekt en in de golven vindt.

"Leise erreichte und ungesehen den Fels sie,
Der aus dem Meere emporstieg, tiefer als Memnon's
Haus, dort erhob sie die Stimme, als wolle sie ihm noch
Geistergleich Grüße emper in die Einsamkeit senden,

Sang sie erst leise: dann klang's wie gewaltiges, fernes
Brausen der brechenden Brandung; dann sank es verhallend:

Weine nicht, weil Dich die Götter gesendet,
Weil sich mein Schicksal, mein Leben vollendet. —
Was man besingen kann, durfte ich sagen,
Was man ertragen kann, hab' ich getragen,
Danke den Göttern: ich habe geendet!

Weine nicht! Staub is das Leben und Kleinheit,
Lasz mich vergeh'n in der ewigen Einheit,
Alles, was mein war, das hat mich verlassen,
Lasz mich das Ganze im Fluge erfassen,
Dasz ich es schaue in leuchtender Reinheit!

Weine nicht! Singst Du dereinst meine Lieder,
Weht Dir mein Geist durch die Ewigkeit wieder.
Dein will ich bleiben, in schwingenden Tönen,
Nun bin ich müde — will ruh'n, in der schönen
Lockenden Meerfluth leg' ich mich nieder!

Memnon meinte, er träume, es müsse ein Geist sein,
Sappho's Geist, der das Haupt ihm umkreise zum Abschied,
Da er das Leben verlassen.....

.....
.....Er verlor sich in trostlos
Sinuendem Sehnen und suchte des Wunders Bedeutung,
Starte in 's Meer, in der stummen Verzweigung. Da schaut' er
Leuchtend ein himmlisch Gesicht in den wiegenden Wellen:
Lächelnd lag ihm zu Füßen, zum Strande getragen,
Sappho, die muthige Dulderin, ruhig und leidlos."

Niet in statige hexameters, maar in luchtige trochaeën, wat
aan het geheel niet weinig frischheid en opgewektheid verleent,
wordt ons in "Hammerstein" het lot geschetst van het slot, zijn
bewoners, zijn gasten. Een droevig lot! De vernieling der veste,

die aan den Duitschen keizer Hendrik IV, op de vlucht voor zijn zoon, een tijdelijke schuilplaats had verleend; de gevangenneming van Hendrik; de dood van den ouden graaf; de dood van Hammerstein's schatten, Agnes en Else, in den bloei nog des levens; de dood ook van Wolf, den verrader, die door zijn ongewettigde en misplaatste jaloezie op Bodo, Else's minnaar, naar hij meende, de verloofde van Agnes, al dien rampspoed heeft gesticht. Ook hier wordt soms, evenals in Sappho, het verhaal door lyrische tusschenvoegsels afgebroken, waartegen natuurlijk dezelfde bedenking geldt, doch waaraan we ook nu weer eenige zeer lieflijke zangen verschuldigd zijn. Ik noem slechts het lied van Else "*Durch den Wald, durch den Wald*", dat als muziek in de ooren klinkt, onwillekeurig den lezer tot zingen noodt, en beantwoord wordt door Bodo's niet minder gevoelvol: "*Ich wollt', ich wäre die Harfe dein!*"

De vrouw in al haar teerheid en heldenmoed geeft ons Ada's beeld in "*Über den Wassern*" [te aanschouwen, terwijl eindelijk in "*Schiffbruch*", het minst geslaagde van de vier, en niet van gezochtheid vrij te pleiten, ons een ballade wordt in de hand gegeven, die een vergiftiging door middel van nicotine tot onderwerp heeft. Ze is meer afgrijselijk dan boeiend, al moeten wij de kunst bewonderen, waarmede de deelen — en onder deze enkele zeer schoone — zijn aaneengevoegd.

De grootste proeve van haar talent heeft Carmen Sylva tot op dit oogenblik geleverd in haar novelle "*ein Gebet*". Welk een rijkdom naar inhoud en vorm! Welk een karakterteekening! Trekken de zachtheid en meegaandheid van Editha onwillekeurig ons aan, we rillen van den demonischen hartstocht eener Berthalda en hebben medelijden met een Raoul, die aan een vooroordeel wordt opgeofferd, maar bewonderen tevens zijn mannelijke fierheid en kracht in den strijd, dien hij te strijden, in het lot, dat hij te dragen heeft. Want hij moet priester worden om zijn moeder

uit het vagevuur te verlossen. De liefde tot haar, die hij ter nauwernood heeft gekend, maakt hem tot martelaar en tot heilige tevens, houdt hem ten einde toe staande in zijn strijd. Had hij in die levensroeping den wil van God niet erkend, dan was hij zeker gevallen. Voor de zonde der moeder zal het kind boeten, het offer van den zoon moet aan de moeder de zaligheid brengen. En nu, ziet, hoe geleidelijk de eene toestand uit den anderen voortvloeit overeenkomstig de wetten, die in natuur- en menschenleven heerschen. We zien alles worden, zich ontwikkelen, ontplooiën, ontknoopen. Een gansch drama spint zich af voor onze oogen. De idylle der kinderjaren wordt spoedig een allersomberste tragedie, waarin Raoul zijn liefde voor Editha uit plichtbesef zoekt te onderdrukken, om toch maar getrouw te kunnen blijven aan zijn eenmaal gezworen priestergelofte; waarin Editha zelf, ten gevolge van allerlei noodlottige omstandigheden als offer der wraakzucht valt, en Berthalda, door haat verblind, zedelijk ten ondergaat. De verloving van Editha met Tassilo, die het gewaagd had Berthalda's liefde te versmaden, is het punt, waar de wegen der hoofdpersonen op zoo droevige wijze elkander kruisen. "Editha verloofd!" Dat is voor Raoul de oorzaak van vernieuwde aanvechting en voor zijn zuster de reden tot onverzoenlijken haat, de bron van haar diepen val.

"Mij wreken, Raoul! ja, mij wreken wil ik, of sterven!" En ze zou woord houden, ze zou zich wreken!

"'s Avonds voor den dag, waarop het huwelijk zou worden gewijd, sloop Berthalda de kerk binnen en liet er zich opsluiten. In de stilte des nachts naderde zij het altaar, opende haar lantaarn, nam een ijzeren haak en ontsloot het kastje. Het knarste. Zij keek verschrikt om, haalde diep adem, en drukte eenige minuten de hand op het hart. Dan nam ze den kelk, begon de hostien er in te schikken, en legde er één boven op. Daarna boog ze even achterover, en beschouwde haar werk. Thans keek ze weer achter zich, sloot haastig de lantaarn, terwijl het haar was, als daalde

een beeld uit zijn lijst naar omlaag. Zij greep naar het hoofd, deed de lantaarn weer open, schoof den kelk terug, sloot voorzichtig het kastje en sloop door de kerk. Haar schaduw liep nu eens langs de zuilen, dan over den grond. Op dit oogenblik brak de maan door de wolken en scheen door de bonte vensters naar binnen. De gedaante kroop verschrikt achter een zuil, ging daarna een poos op den grond zitten, sprong plotseling weer op en zocht een andere plaats. . . . 's morgens verliet ze heimelijk het gebouw."

Raoul zelf zou het verraderlijk geschenk zijner zuster aan Editha reiken. Hij toch zou de mis lezen en het huwelijk wijden. De toestand, waarin hij bij die gelegenheid verkeert, is niet te beschrijven. Meer droomend dan wakend staat hij voor het altaar. Een hevige strijd is voorafgegaan.

"Hij heft den kelk omhoog, zijne oogen zochten zijn moeder en aanschouwen Editha, die op dit plechtig oogenblik in haar bruidskleed voor hem gekniel'd ligt. Haar gelaat straalt als dat van een engel.

"Och of ik u in het graf mocht leggen, zoo rein, zoo onschuldig, zoo onbezoedeld! dacht hij, terwijl hij de hostie op de bevende lippen legde. Ze zag hem aan met een blik, die hem tot zijn doodsuur als een groot uit den hemel zou vergezellen; stond vervolgens op en knielde in het duister der kerk, waar ze haar bruidegom afwachtte. Zij zag, dat de kerk met bruiloftsgasten gevuld werd, en meende Bertholda vlak bij zich te hebben gezien; maar alles zwom voor haar oogen in een zich steeds verdikkenden nevel, die allengskens begon te draaien en allerlei kleuren aan te nemen. In haar ooren suisde het als bij een geweldigen storm. . .

Een weinig later stonden ze voor het altaar. Raoul hield een toespraak, die allen roerde, behalve het bruidspaar, dat er niets van verstond, en Raoul zelf, die niet wist wat hij zei. Want hij zag, dat Editha's trekken veranderden, hij zag, dat Tassilo haar angstig aankeek, en haar hand vaster door zijn arm trok. Met luider stemme herhaalde hij de woorden: "Editha, ik neem u tot mijne vrouw!" Maar toen Raoul zich doodsbleek tot de bruid wendde en zei: "Tassilo, ik neem u" . . . — riep zij luidkeels: Raoul strekte de armen naar hem uit, ging recht overeind staan met gebroken oogen en viel dood voor zijn voeten. De moeder gaf een

gil, alle aanwezigen omringden het altaar, maar Raoul knielde neer en hield Editha's hoofd in zijn armen, terwijl Tassilo, bitter weenend, haar handen zocht te verwarmen en haar teederlijk riep bij haar naam. Raoul echter drukte haar met vaste hand de oogen toe, zoo kalm, als had hij haar nooit gekend, terwijl een lachje om zijn lippen speelde. Sommigen meenden Berthalda te hebben gezien, gebogen over haar broeder en de doode beschouwend, anderen evenwel hadden haar niet bespeurd, en in de kerk was ze niet.

.....

Editha lag in bruidsgewaad met den myrthenkrans in de prachtige, zijden lokken, een vreedzamen lach om den mond, en een klein kruis in hare op de borst gevouwen handen. Raoul verliet haar dag noch nacht, las gebeden, zoo dikwijls iemand binnentrad, maar fluisterde zachtkens met het lijk, als hij alleen was. Een lach, even hemelsch als die der gestorvene, verhelderde dan zijn gelaat.

“Ik heb u afgebeden, en gij zijt de mijne voor tijd en eenwigheid! God was zoo goed en heeft mij gegrepen, toen ik op het punt was te verdrinken. Nu bindt mijn hart niets meer aan de aarde; het is bij u in den Hemel!” Zoo sprak hij telkens weer in deze plechtige ure zijner verlossing.”

Aandoenlijk, niet waar? Maar niet minder aandoenlijk is de biecht der zuster, neen! niet aan den broeder, maar aan den geestelijke Raoul, de biecht door wroeging en naberoew ingegeven, en waarin de misdaad, de onvergeeflijke, beleden wordt om de onschuldigen, die er van beticht worden, te redden. “Als gij na jaren eenmaal aan de zondares denkt, aan wie gij geen absolute gegeven hebt, en die toch uwe zuster was, — dan Raoul, — mocht ge mij dan vergeven! En moge God u voor zondige en waanzinnige gedachten bewaren!”

Met deze woorden verlaat Berthalda het oord van haar val en zoekt zij verzoening voor haar misdaad en vrede voor zich zelf in de rotsel van het klooster der boetelingen.

Ook Raoul verlaat zijn Gethsemané en vindt een nieuwen werkkring in andere streken. Jaren verloop. Nog eens keert hij terug in zijn vaderland. Daar is alles hem vreemd geworden en er is nie-

mand meer, die den pelgrim kent. Daar knielt hij neer op het verlaten graf en kust den naam "Editha", die er boven op het marmeren kruis te lezen staat. Tegelijk denkt hij aan een andere gestorvene en begeeft zich naar het klooster om zijne zuster te bezoeken.

Zij was daags voor zijn komst begraven, maar had een briefje in haar cel achtergelaten. En daarin stond te lezen:

"Nu kunt ge mij vergiffenis schenken, Raoul! Bid voor mij, want uw gebed is heilig, ik geloof aan zijn kracht."

"Ik ook!" zei Raoul en zuchtte diep.

Zoo eindigt dit belangwekkend verhaal, waarvan door Van Loenen naar waarheid geschreven is: "Wanneer ge u er toe zet, u zelve rekenschap te geven van den indruk, dien de lezing van "Ein Gebet" bij u achterlaat, dan zult ge daarbij veel kunnen opsommen wat getuigenis aflegt van Carmen Sylva's merkwaardig talent. Daar is in hare wijze van vertellen eene naïveteit, die u aan het "Märchen" doet denken. Daar ligt een romantische tint over het geheel; daar is aanschouwelijkheid in de teekening; er schittert een gloed van kleuren, er tintelt het vuur van den hartstocht in; dit alles bekoort en boeit u; in dit alles ligt zeer zeker een groote verdienste. Maar de omstandigheid, dat het den stempel van het in hoogerem zin *tragische* draagt, verleent aan het verhaal eene eigenaardige *distinctie* en wijdt het tot een kunststuk in de ongemeene beteekenis van het woord."

Ja tragisch in hooge mate is bijna alles in dit verhaal der kunstenaars. Tragisch de wijding van Raoul tot priester, in verband met zijn liefde tot Editha, en den door hem gestreden strijd tusschen neiging en plicht. Tragisch de liefde van Editha voor Raoul, met het oog op den dwang, door haar moeder op haar geoeffend, die haar belet non te worden en zoo tegen wil en dank haar ongeluk bewerkt. Tragisch de omstandigheden, waaronder het

huwelijk wordt voltrokken. Tragisch het lot van de door de opvoeding in hare hartstochten gestijfde Berthalda, tragisch haar wraak, haar biecht, haar einde. Tragisch ten slotte de verstoorde zaligheid van Tassilo door den moord, op zijne bruid gepleegd.

En nu ten slotte nog ééne vraag met het oog op een van Carmen Sylva's gedachten, in 't begin van dit opstel aangehaald. Zou de dichteres van "Ein Gebet", de vrouw, die blijkbaar het menschenhart met zijn hartstochten en aandoeningen kent, van oordeel zijn, dat de haat van Berthalda door rhabarber in liefde zou kunnen zijn veranderd en zij haar biecht aan Raoul liever had moeten afleggen aan een dokter, die haar door een stimulans wel van haar levensmoetheid zou hebben genezen? Of zal ze veeleer haar gedachte terugnemen en erkennen, dat zedelijke kwalen zedelijke geneesmiddelen noodig zijn, dat in de heeling van deze de medische wetenschap te kort schiet. De zielkundige ontwikkeling van Berthalda's karakter doet het ons vermoeden. Waartoe anders bij de teekening er van zooveel nadruk op de opvoeding van zuster en broeder gelegd!

Bewegen we ons in de besproken novelle op het gebied des werkelijken levens, "die Hexe", een bijschrift "zu der Statue von Carl Cauer", voert ons een denkbeeldige wereld binnen. Ik noemde dit gedicht eene allegorie; een anderen naam toch weet ik er niet aan te geven. Wat het wil, en welke strekking het heeft? Ook op deze vragen durf ik geen beslissend antwoord meer geven, nu ik weet, dat mijne opvatting er van niet in alle deelen strookt met die van andere lezers. De een zegt: Wij krijgen hier een teekening van het leven, waarin het demonische, dat meestal zijn waar gelaat verbergt en zich voordoet in het schoone gewaad van een engel des lichts, niet zelden zooveel aantrekkelijks heeft, dat het voor een wijle ook de reine onschuld, die het vermoordt, in liefdegloed ontsteken en in zijn strikken vangen kan. Een teekening van het menschenleven, waarin dat zelfde demonische nu

en dan echter de reinheid der onschuld schijnt te ontwijken uit vrees van haar te zullen dooden, terwijl het, zoodra beide met elkander in onmiddellijke aanraking komen, de liefde der laatste in haat ziet verkeerren en tegelijk met haar, maar ook door haar, sterven moet. Een ander meent hier den afstand te zien geschetst, die de liefde, de reine, onschuldige, scheidt van den wellust, en alzoo door Carmen Sylva aangetoond, dat de nauwe vereeniging van beide noodzakelijk beider dood ten gevolge moet hebben, daar de zinnenlust met de reine liefde der onschuld geenszins kan samengaan, en deze slechts door schijn verblind meent in gene de hoogste zaligheid te kunnen vinden. Schrijft deze: "De dichteres heeft bedoeld, dat behaagzucht en hartstochtelijkheid een verteerend en helsch vuur zijn, maar dat ze door den heiligenden invloed van waarachtige liefde langzamerhand verdwijnen"; gene beweert: Wij hebben den sleutel ter verklaring te zoeken in het sprookje: "Irdische Mächte," waarin de leugen, de dochter geboren uit het huwelijk van strijd en onschuld, de koningin der aarde, die, als ware ze een godin, de wereld weet te betooveren en voor zich te doen knielen, door den Twijfel genoemd wordt: "eine abscheuliche Hexe". — Nog eens: ik weet niet wie gelijk heeft. Maar wel weet ik, dat in dit dichtstuk, 't moge dan in zijn geheel een kruis voor de uitleggers zijn, van de deelen sommige beschrijvingen en lyrische ontboezemingen verre, zeer verre boven mijn lof verheven zijn. Het beeld van de heks, door Carmen Sylva geteekend, is in staat den kunstenaar, die het ontwierp, tot jaloesheid te prikkelen. Dit bijschrift is een reclame — of neen! de echte kunstenaar behoeft voor zijn arbeid geen reclame! — is een oordeel dat het werk zelf als een kunststuk, den ontwerper er van als een meester in zijn vak leert waardeeren. Noemt het marmer, dat deze dichtregelen in de pen gaf, niet koud of dood, want het blijkt bezielde te zijn door den adem des levens.

Niet minder goed geslaagd is de schets van den jongeling, in

wien de reinheid der onschuld haar beeld vindt, van den knaap, die in den overmoed der jeugd, in het gevoel van zijn kracht, geen gevaren vermoedend, en allerlei gevaren trotseerend, het bergpad bestijgt, den kop der slang vermorzelt, maar alras ook gevangen wordt in het net van... ja! van de heks, voor wie hij, gelijk zij voor hem, terstond in liefde ontgloeit.

Van de heks... Haar naam is "Dämona". Maar wie is nu "Dämona?" Met den knaap in het gedicht zijn ook wij geneigd uit te roepen: "Bist Du ein Spuk, ein Himmelslicht? Bist Du der Höl'l' entsprungen? Bist Du der 'Tod?" We luisteren en vernemen uit den mond van haar zelf: "dat ze den knaap in zijn eersten liefdesdroom niet wil dooden; dat haar zijn eerste liefde, zijn overmoed, zijn onbevleete ziel toebehooren; dat ze zalig is in het aanschouwen van die reine onschuld, die haar — dit weet ze — eens "zum Sterben" bemind heeft; dat zij die onschuld voor den dood heeft bewaard, in plaats van haar op te offeren aan haar luim en haar lust, gelijk ze anderen deed. We vernemen: "Lebe, Lebe, aber mein, mein Eigen!" Maar we zijn door dit alles niet wijzer geworden. Helaas! we blijven vragen: Wie is "Dämona?" Is zij wellicht de schijn, die verblindt, of de waan, die verbijstert. Is zij een fata morgana, die ook met ons haar spel drijft door ons in dit dichtstuk een raadsel op te geven, voor zoo uiteenlopende verklaringen vatbaar, een raadsel, dat ze slechts schijnbaar oplost, als ze ter bevrediging van onze nieuwsgierigheid, haar geheim ons wil ontsluiereu en zegt in de orakeltaal eener Delphische Pythia:

"Ich habe die Reinheit, die Unschuld gesch'n,
Und an dem Himmelsgesange,
Da müszt' ich zerschmelzen, erlöschen, vergeh'n,
Wie von deinem Speere die Schlange.

Mich hast' du geglaubt, darum werf' ich mich dir
Zu Füßen, und musz dir entweichen,

So lange du lebst, so gehörest du mir,
 Drum darfst du mich nimmer erreichen.

Du sollst nach mir suchen, für alle Zeit,
 Bis die höllischen Fittige fallen,
 Bis die Haare wolkig, als Feenkleid,
 Mich wie Sommerfäden umwallen.

Du sollst mich lieben, bis in den Tod,
 Und wenn dich die Leute begraben,
 Dann saug' ich an deinem Herzblut roth
 Mich rein -- um dich ewig zu haben!"

Commentaar is hier *niet* overbodig! Dit dichtstuk, zoo ons niet van de hand der dichteres zelve oplossing geworden, kan, reeds nu, en zal na jaren, als Carmen Sylva is heengegaan, een vruchtbare bron worden voor allerlei gissingen, een uitstekende "Turnplatz" voor critische geesten. Toch late niemand het ongelezen. Ieder kan er uit leeren, hoe de pen tot penseel of beitel worden kan, zoo dikwijls zij door penseel of beitel wordt geïnspireerd. Het dramatische deel komt, meen ik, door deze getuigenis volmaakt tot zijn recht; het lyrische beveelt zich, bij aandachtige lezing, niet minder aan.

Meende ik al aanvankelijk, na de bespreking van het laatstgenoemde dichtstuk, voorloopig van Carmen Sylva afscheid te kunnen nemen, er verscheen zoo even een nieuw werk van de hand der vorstin, dat, naar mijn bescheiden oordeel, mee onder het beste gerekend mag worden van wat ze tot nog toe ons bood. "Aus Carmen Sylva's Königreich" luidt de titel van den bundel verhalen, die de lang verwachte "Pelesch-Märchen" bevat, en ons vergunt een blik te slaan in de twee rijken, waarover koningin Elisabeth den scepter zwaait: het land van Rumenie en het rijk harer verbeelding. En waarlijk het is een genot door haar zelve in dit dubbel gebied te worden rondgeleid, en met haar te ver-

toeven "waar de eeuwenheugende wouden de hooge rotstoppen bedekken; de bergstroom met daverend geraas naar omlaag stort; in de streek waar duizende bloemen het oog bekoren en de lucht met balsemgeur vervullen." In gedachte met haar neer te zitten en uit te rusten aan de oevers van den wilden Pelesch, er te droomen, en bij het geruisch zijner voortstroomende wateren te luisteren naar de sproken, die de waternymfen er haar toefluis-teren. 't Is een genot haar in het beeld van Puiu ¹ op zinnebeeldige, maar niettemin zeer doorzichtige wijze de tragische geschiedenis te hooren schetsen van het land, welks kroon ze draagt, voor het zijn vrijheid veroverde en hiermede zich een toekomst schiep, waarvan zij ook zelve de schoonste verwachtingen koestert. Een genot met haar ter beevaart op te gaan naar het graf van Jonel op den Virful ou Dor ²; de Furnica ³ te bestijgen; de Piatra Arsa ⁴ in oogenschouw te nemen; bewonderend stil te staan voor de Jipi ⁵, tusschen wier rotsen de Urlatoare met klat-terend geweld naar omlaag valt; door te dringen in de fantastische druipteengrot van Jalomitza; aan den voet te verwijlen van den Caraiman ⁶; te staren op den Omul ⁷ en den Tahleu (Tschachlau); met haar de Valea Cerbilini ⁸ te doorwandelen, aan de Tetatea Babei ⁹ een bezoek te brengen en er de Alba regina ¹⁰ te plukken, of wel te dobberen op het meer en er de sage van de witte Waterroos te vernemen. Met al deze namen verbindt het volk menigte van sagen. En wat de vorstin uit den volksmond heeft opgevangen vertelt zij in haar taal, met ongemeen talent, roerenden eenvoud, op ongekunstelde wijze den kinderen van het Rumeensche volk, aan wie ze met een allerliefst gedicht haar verkwikkelijken arbeid opdraagt, een arbeid, die niet zal nalaten

¹ Puiu beteekent: jongste kind, nl. van Moeder Aarde. ² Sehnsuchts-
gipfel. ³ De mier. ⁴ Verbrande rots. ⁵ De tweelingen. ⁶ Doedelzak.
⁷ Man. ⁸ Het hertendal. ⁹ De heksenburcht. ¹⁰ Edelweisz.

indruk te maken op de jeugdige gemoederen, en haar naam zal doen blijven leven in de harten harer onderdanen.

't Zijn goedgeteekende figuren, met wie we hier in aanraking worden gebracht. Zij spreken tot de verbeelding, maar ook tot het gemoed. Vele der verhalen, al zijn ze niet met dit doel geschreven, hebben een bepaald zedelijke strekking en verkondigen den lof der deugd op ongezochte wijze, waar ze een pleidooi leveren voor nauwgezette plichtsvervulling, trouw aan het gegeven woord, vaderlandsliefde, heldenmoed, zelfverloochening, dienende liefde, kinderzin; of waarschuwen tegen overmoed, traagheid, afgunst, nijd, hebzucht, die het paradijs der onschuld doen verloren gaan. En altijd wordt de verbeelding beziggehouden. Door een Jonel, die, bekoord door de schoone oogen van Irina, op haar wensch zijn kudde in den steek laat, en ten laatste van "Sehnsucht" sterft; door Viorica, de mierenkoningin, die haar belofte verbreekt en hierdoor zichzelf ongelukkig maakt; door Pauna, die een blinden held tot echtgenoot verkiest boven een vluchteling, die uit liefde voor haar zich aan den strijd voor het vaderland onttrekt; door Mirea en Andrei, de tweelingbroeders, die beiden bereid zijn voor elkaar het zwaarste offer, het offer huns levens te brengen; door... Doch genoeg om allen tot lezen op te wekken, die volkssagen en sprookjes weten op prijs te stellen; die, ook al zijn ze geen kinderen meer, nog met een warm hart in al wat kinderlijk is zich kunnen verheugen, en genoeg van de onschuld der jeugd hebben overgehouden om in het ongekunstelde behagen te scheppen. Want ook voor hen heeft Carmen Sylva deze Märchen geschreven, die getuigenis afleggen van haar eigen kinderlijk en kinderlievend gemoed, van haar samenleven met het volk, dat zij regeert, van haar open oog voor wat daar schoons en heerlijks is in de natuur om haar heen, in berg en dal, in woud en meer, in boom en plant, in bloem en kruid; van haar takt om, terwijl zij op de verbeelding weet te werken, verstand

en hart beide te ontwikkelen, — optevoeden alzoo in de ware beteekenis van het woord.

Met enkele trekken uit het leven der koningin, door Mite Kremnitz met zooveel waardeering en liefde voor haar onderwerp beschreven, wil ik deze karakterschets besluiten. Dat leven heeft iets bijzonder aantrekkelijks, gelijk dat van elke buitengewone persoonlijkheid. Het is een leven, waarin veel is bemind en veel is geleden; waarin veel is gearbeid en veel is gedragen.

Elisabeth zu Wied, koningin van Rumenië, is de dochter van Hermann zu Wied en Maria van Nassau; de gemalin van Carl von Hohenzollern—Sigmaringen; de zuster van Wilhelm zu Wied, die gehuwd is met prinses Maria der Nederlanden. Zij werd den 29sten December 1843 in het slot te Neuwied geboren en ontving in haar jeugd een strenge, maar eenvoudige en degelijke opvoeding, die ten deele door de ouders zelf, ten deele door Fräulein Lavater geleid werd. Haar vader was een zeer ontwikkeld man, gelijk uit zijn nagelaten wijsgeerige geschriften: "Das unbewusste Geistesleben und die göttliche Offenbarung (2 Bd. Leipzig 1859), "Ein Ergebnisz aus die Kritik der Kant'schen Freiheitslehre" (Leipzig 1861), en "Replik und Duplik aus dem alten Streite über die Willensfreiheit" (Leipzig 1863) voldoende kan blijken. De jonge prinses, die al vroeg een buitengewonen aanleg verried — met haar derde jaar begon ze reeds te leeren lezen, en met haar elfde te dichten — groeide op onder de kinderen haars volks, met wie ze speelde; te midden van een prachtige natuur, die ze in woud en stroom bewonderde; omringd door de trouwe zorgen eener moeder, die in haar kinderen de zaden van godsvrucht, deugd en liefde wist te strooien. Des winters hield ze verblijf te Neuwied, des zomers vertoefde ze op het jachtslot Monrepos, dat schilderachtig gelegen is. Met het lijden heeft ze reeds van jongs

af kennis gemaakt. Zelf van een sterk gestel, was ze getuige van de ziekte eens broeders, die van zijn geboorte af ten doode gewijd, jaren lang met zijn ongeneeslijke kwaal had te worstelen; terwijl in dien zelfden tijd haar moeder vijf jaren lang aan het ziekbed was gekluisterd. Reeds op twintigjarigen leeftijd, in 1864, verloor zij haar vader, aan wien ze door de hechtste banden van liefde en geestverwantschap verbonden, en wiens deelgenootte ze was in zijn vaak zeer diepzinnige studiën. Aan het hof te Berlijn, onder het oog van keizerin Augusta, heeft ze ongeveer een jaar lang vertoefd, en met de grootvorstin Helena van Rusland menige reis gedaan. Bij den dood van haar vader was ze dan ook te Petersburg; maar zelf aan eene hevige krankheid ter prooi. Sedert woonde ze met haar moeder op het vorstelijk zomerverblijf, dat ze in 1869 voor goed verliet, toen ze met den koning van Rumenië in het huwelijk trad. Ook aan haar echtelijk leven is de smart niet vreemd gebleven. De groote vreugde, die het paleis vervulde, toen haar in 1870 een zoon werd geboren, is weldra, slechts vier jaren later, in bittere rouwe veranderd. Het kind, het voorwerp van haar edelste zorgen, van haar reinste droomen, van haar vurigste hope, heeft ze in April 1874 met een bloedend harte ten grave gedragen. Wat ze door dien slag heeft geleden en nog lijdt, heeft een tolk gevonden in de woorden, door haar gesproken bij het lustslot te Sinaia, dat koning Carl heeft laten bouwen: "wozu das grosze Schlosz, wir sind nur Zwei!" De smart echter doet haar den plicht niet vergeten, dien ze als koningin te vervullen heeft. Trouw aan haar roeping, werkt ze naast haar echtgenoot, maar op hare wijze, aan de welvaart en de ontwikkeling van het land, dat te vaak, helaas! het tooneel is van allerlei partijschappen. 't Is daarom wellicht, dat zij de staatkunde overlaat aan de mannen, en zelf haar troost zoekt in werken, die maatschappelijke verbeteringen kunnen aanbrengen. Zij toch is het, die het nationaal kostuum, en hiermede

een tak der Rumeenske nijverheid, weer in eere tracht te brengen, door het zomers op haar buitenverblijf zelf te dragen. Ook heeft ze, om dit doel te bereiken, een school gesticht, waar de kinderen uit het volk in dezen arbeid onderwezen worden. Allerlei weldadigheidsinrichtingen zijn door haar in het leven geroepen, genieten haar steun en worden door haar in stand gehouden. Den bloei der Rumeenske letterkunde weet ze te bevorderen; zelf spreekt ze het Rumeensch op voortreffelijke wijze. In 1878, bij het woeden van den oorlog, toonde ze zich een echte zuster van barmhartigheid, door aan de verpleging der gewonden een werkzaam aandeel te nemen. Wie beseft niet, met het oog op dit alles, dat de eed door het koningskind in een harer sprookjes gezworen aan het volk, 't welk 't regeeren zou: "Ik zweer u, voor en met u te zullen arbeiden, strijden en dulden, tot aan het einde mijns levens", dezelfde is, die koningin Elizabeth in het eigen hart heeft geschreven, toen ze den troon van Rumenië beklom!

Niettegenstaande al deze bemoeiingen blijft ze aan haar studien getrouw. Haar groote begaafdheid blijkt uit al wat ze doet. De aquarellen van hare hand schijnen ware meesterstukjes te zijn; de naald weet ze niet minder goed te hanteeren dan het penseel; engelsch, fransch, latijn, grieksch, zweedsch zijn haar eigen; in dier- en plantkunde schepte ze bovenal behagen, en door lectuur houdt ze zich op de hoogte van haar tijd. 's Morgens vroeg staat ze op, ontsteekt zelf in den winter haar lamp, zet zich voor haar schrijftafel en werkt, als haar gansche omgeving nog in rust is.

De natie stelt om dit alles haar vorstin op prijs. Na den oorlog noemt het volk haar "de moeder des volks", terwijl de vrouwen der officieren haar, om het werk aan de gewonden verricht, een blijvend gedenkteeken hebben gesticht: het beeld der koningin op het oogenblik waarin ze bezig is den dorst van een gevallen krijger te lesschen.

De rumeenske academie van wetenschappen heeft getoond haar

kennis op hoogen prijs te stellen. Ze heeft haar het lidmaatschap waardig gekeurd. In tegenwoordigheid van den koning, het hof en het corps diplomatique heeft — ik meen in de maand Juli 1882 — de plechtige installatie van het nieuwe lid plaats gevonden, dat bij die gelegenheid overeenkomstig het bestaand gebruik een inaugureele rede in de Rumeensche taal heeft uitgesproken. Toen heeft tevens ter herinnering aan deze feestelijkheid, het marmeren borstbeeld van koningin Elisabeth in de zittingszaal een plaats verkregen.

Moge de natie haar vorstin nog lang behouden en het vele goede, door haar verricht, vergelden met trouwe genegenheid voor het vorstenpaar, dat niet schroomde in hachelijke tijden Rumenies kroon te aanvaarden, voortdurend aan Rumenies welzijn en bloei te arbeiden; dat voor het kleine rijk een nieuwe en betere toekomst wil scheppen. En aan die toekomst twijfelt Carmen Sylva niet. Op de klacht van Puiu: “o Moeder, moeder, hoe slecht meent ge het met mij! Gij gaaft mij een warm hart, zwevende gedachten, en een schoonen tuin — maar een zwak lichaam! Smaad en vernedering zijn mijn lot. Waarom hebt gij mij geschapen, zoo ge mij toch wildet laten sterven?”

laat zij de moeder antwoorden:

“Heb ik u niet tot hiertoe beschermd? Niet te vergeefs schonk ik u zoo groote rijkdom en schoonheid, een zoo lieflijke taal en gloeiende gedachten! Gij zult leven en bloeien vol kracht en waar- digheid, en de gansche wereld verheugen met den overvloed uwer vruchten!”

Zoo staat Carmen Sylva daar voor ons in al den glans eener ver boven het alledaagsche uitstekende persoonlijkheid, toegerust met buitengewone gaven van verstand en hart, in ieder opzicht als een vorstelijke gestalte.

Te zeggen wat ze nog worden kan en ons nog geven zal; — wie zal het wagen! Haar geheel te waardeeren is thans nog niet mogelijk. Maar zooveel staat vast, dat zij behoort tot die vorstinnen,

wier naam niet aan de vergetelheid mag worden prijsgegeven, tot die gezegenden onder de kinderen der menschen, wier geestesarbeid zoowel in als buiten haar land reeds nu door velen wordt gewaardeerd. Als "vrouw van beteekenis" neemt ze dan ook op waardige wijze haar plaats in "naast de mannen van beteekenis in onze dagen."

Slechts één wensch blijven we koesteren. Dat het opheffen van den sluier, waarachter ze zich eenmaal verborg, haar niet weerhoude op den ingeslagen weg voorttegaan met die vrijmoedigheid en openhartigheid waarmee ze is begonnen; dat zij toone met haar pseudoniem niet tevens zich zelf te hebben afgelegd. En zoo moge in de toekomst koningin Elisabeth van Rumenië de verwachting niet beschamen, die Carmen Sylva bij velen heeft opgewekt! "Noblesse oblige!"

Zaandam, April 1883.

Jac. Moleschott

JACOB MOLESCHOTT.

De zon beurt haar blinkend aangezicht uit eene donkere, met purper en goud omzoomde wolkenbank. Licht, liefde en leven doortintelen nog eene wijl het avondlandschap.

Enkele stralen dringen door tot de eenzame cel, waarin een man, in boetgewaad gehuld, is neergezeten bij brevier en rozenkrans. Vriendelijk dalen ze op 't ontvleesd gelaat. Alles ademt "Licht, Liefde en Leven!" maar licht, liefde en leven mogen niet doordringen tot de cel van den man, die door de driedubbele gelofte van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid gebonden, der wereld en het licht afgestorven, de vreugde en de leliën des velds ontvliedende, afstand heeft gedaan van de gedachten en neigingen eener vrije menschenziel, om in gebed en zelfkastijding zich voor te bereiden tot de zalige geneugten des hemels.

In het physiologisch laboratorium der "Sapienza" te Rome omspelen de laatste zonnestrallen het hooggewelfde voorhoofd eens mans, die meer dan eene halve eeuw niet opgehouden heeft, vrij zijn oogen te richten naar het licht, de liefde en het leven, waarvan de stoffelijke wereld de draagster en genereester is.

Vol welgevallen rust zijn blik op het bekoorlijk tafereel, dat zich daar buiten ontvouwt: wonderschoon gewrocht dier eeuwige,

levenscheppende kracht, die in den kringloop des levens al den oneindigen rijkdom der verschijnselen doet ontstaan en vergaan en in telkens nieuwe verbindingen steeds hooger levensvormen schept.

De gedachte aan onzienlijke machten vervult 't mystiek gemoed des eersten, — de kringloop der stof woelt door 't brein van dien anderen.

De kloosterbroeder omklemt krampachtig de banier der kerk, — de geleerde der "Sapienza" vorscht naar den naastbijgelegen grond voor elk verschijnsel, voor elken grond naar eene nieuwe oorzaak, en zoo steeds terug, tot zoover de zinnelijke waarneming reikt. Het causaalverband is zijne wet en deze wet laat hij zich niet voorschrijven door openbaring of kerkgezag, maar hij wil haar vinden langs den weg der ervaring. Eene verzoening tusschen wetenschap en geloof is volgens hem onmogelijk; slechts de eerste geeft ons den sleutel tot het raadsel des levens.

Als de monnik de olie verteerd weet, die zijn levenslampje bevat, zal hij de handen uitstrekken naar de genademiddelen der kerk, en daarna smachtend 't oogenblik verbeiden dat zijne onsterfelijke ziel bevrijd wordt van de kluisters der stof. — Geen priester zal naderen tot de sponde van den geleerde der "Sapienza" en zich stellen tusschen hem en den dood. Een schalm mede in 't causaal-verband der natuurverschijnselen, zal hij gelaten zich onderwerpen aan de wet der noodzakelijkheid, gewillig zich voegen in den eisch der natuur. Aan anderen alsdan de voortzetting van 't grootsche ontwikkelingsdrama.

"Met de stof," zegt hij, "stroomt het leven door alle werelddeelen, met het leven de gedachte, met de gedachte de goede gezindheden. In weerwil van het verkeerde is en blijft deze aarde een paradijs." — Eene onmetelijke kloof scheidt den geleerde van den kloosterling. Toch zijn beiden kinderen eener zelfde moeder: de katholieke kerk.

Een zelfde geloof heeft hen eens vereend gevonden, misschien wel onder de kruisgewelven derzelfde Sint-Janskerk te 's Hertogenbosch, waar eens vol onschuld en kinderlijk geloof Jacob Moleschott zijn knieën boog voor den Gekruisigde en de Moeder Gods.

Slechts de monnik is aan dat geloof getrouw gebleven, de natuuronderzoeker, voorgelicht door de wijsbegeerte van Feuerbach, had er zich steeds meer en meer van verwijderd. Welk een verschil tusschen deze twee, den vromen, geloovigen monnik, en Jacob Moleschott, den hoogleeraar in de physiologische wetenschappen aan de "Sapienza" te Rome!

Een verschil, dat tevens twee onderscheiden denkrichtingen der menschheid karakteriseert, en daarbij twee ontwikkelingstijdperken omvat, die door een keten van overgangen aan elkander zijn verbonden.

Tot de bewoners van Heidelberg behoorde in de troebele jaren omstreeks 1848 een vriendenkring, meerendeels bestaande uit jongelieden, niet ouder dan dertig, niet jonger dan twintig jaren. Kunst, wetenschap en politiek slingerden om hen een band, vol poëtischen geur.

Nu eens zag men hen arm in arm door de pittoreske dreven der vroolijke Neckarstad wandelen, dan weer waren ze onder den schuimenden beker in "t Hof van Holland" verzameld. Levenslust tintelde uit de oogen dier mannen, van geestesveerkracht getuigde de blik. En wien het voorrecht beschoren was te mogen luisteren naar hunne gesprekken, had zich ras overtuigd, dat geen alledaagsche zielen zich hier bijeenvonden. Had hij naar hunne namen gevraagd, eerlang zou hij ze met roem vermeld vinden in de jaarboeken van kunst en wetenschap, ja van enkele dier namen begon reeds destijds een glansrijk licht af te stralen.

Soms mengden zich mannen van rijper leeftijd in dien kring,

mannen, die gelijk Auerbach en Schlosser zich eene eerezuil hebben gesticht in de harten des Duitschen volks. Hoe groot ook het verschil mocht zijn in jaren, studie en richting, allen waren gelijkelijk bezielde door den geest van vurige liefde voor 't ideaal op 't gebied van staat en maatschappij, gemoed en wetenschap. In allen was de genius der 19de eeuw ten volle ontwaakt, en allen blaakten van geestdrift voor waarheid, vrijheid en recht. Leerende en geleerd wordende, poogden zij elkander de mysteriën te ontsluiten van wetenschap en kunst.

Tot dezen kring behoorde ook Jacob Moleschott. Met een vurig gevoel van dankbaarheid roept hij zich, nu na dertig jaren, weder in de herinnering terug, de onvergetelijke periode van 1847—1854 die hij te Heidelberg, "de vroolijke akademie-stad aan den Neckar," sleet, vereerd en gesteund door de vriendschap van ouderen en jongeren, die niet nalieten een ontwikkelenden invloed op hem uit te oefenen. Maar het voorrecht was wederkeerig. Moleschott, destijds een jong man van 25 jaren, had niet alleen zijn academische studiën reeds achter den rug, maar de "*Hollandische Bijdragen tot de anatomische en physiologische wetenschappen*", door hem in vereeniging met Donders en van Deen uitgegeven, hadden zijn naam reeds eenige bekendheid doen verwerven.

In 1847 vestigde de jonge physioloog zich te Heidelberg als privaat-docent en hield aldaar voorlezingen over 't vak zijner keuze.

Alvorens hem hierbij te volgen, willen wij een vluchtigen blik werpen op hetgeen vooraf was gegaan.

De vader van Moleschott, Dr. J. F. G. Moleschott, was een zeer geacht en kundig geneesheer te 's Hertogenbosch. Reeds vroegtijdig had hij zijnen zoon die liefde tot studie en onderzoek weten in te boezemen, welke later zoo vruchtdragend zou worden. Het beroep des vaders bleef ongetwijfeld niet zonder invloed op de richting, die later de zoon zou volgen.

“Het is de innigste behoefte van mijn hart,” zegt hij, ¹ “u openlijk dank te zeggen voor de bezielende warmte, waarmee gij mijn oog geopend hebt, ik zal niet zeggen voor de verdienste, maar voor het genot dat de beoefening der wetenschap bevat. Want u dank ik mijne liefde tot onderzoek en de gelegenheid om haar den vrijen teugel te vieren.”

En elders heet het: “gij die meer dan iemand anders van mijne leermeesters mijne aandacht op dit onderwerp gevestigd hebt”. ²

De rijk voorziene bibliotheek zijns vaders bracht den jongen Moleschott reeds vroegtijdig in kennis met een aantal schrijvers op letterkundig gebied, vooral met de klassieken onzer oostelijke naburen. Hij kon dan ook van zichzelf getuigen: “Deutschlands Klassiker waren mir vertraut,” ³ en zulks legde den grond tot den aesthetischen zin, die M. sedert is bijgebleven, en waaraan wij zoo menige schoone bladzijde in zijne geschriften te danken hebben.

Maar ook aan die vroegtijdige bekendheid met Göthe, Lessing, Schiller en Wieland is het voor een deel te wijten — een ander deel komt op rekening der omstandigheden, — dat zijn hart alreeds trok naar het vreemde land, van waar zulke zoete tonen hem tegenklonken, en dat Nederland werd beroofd van een zijner kundigste zonen.

Toch werd de betrekking tot den geboortegrond nimmer geheel verbroken, en al wil hij ook “de banden in eere houden die zijn leven en denken met Duitschland verbinden,” ⁴ en al roemt hij Italië als het land, “dat hem als een der zijnen heeft opgenomen,” ⁵ Nederland is en blijft hem “het land waar hij het levens-

¹ Licht und Leben, opdracht.

² Lehre der Nahrungsmittel für das Volk, opdracht.

³ Hermann Hettners Morgenroth, pag. 43.

⁴ Zur Erforschung des Lebens, Vorwort.

⁵ Eine physiologische Sendung, Vorwort.

licht aanschouwde, dat hij als zijn geboorteland liefheeft, het land van Willem den Zwijger en de Ruyter, van de Witt, Spinoza en Huygens ¹. En vol waardeering is en blijft M. voor de groote mannen op het gebied der wetenschap, die het land zijner geboorte heeft aan te wijzen, voor zijn leermeester, den grooten Mulder, voor zijn vriend Donders.

De familie was katholiek, en voor zoover de moeder betreft, serieus ook. Dat M's vader zich eenige meerdere speelruimte op 't gebied des denkens veroorloofde, meenen wij te mogen opmaken uit de vrijmoedigheid, waarmede M. zich tegenover den eersten uitlaat over "Pfaffenseelen" en "Pfaffheit."

"Vader en moeder beide waren uitstekende menschen, nauwgezet in hunne plichtsbetrachtingen en verstandig in den omgang met hunne kinderen. Er heerschte in 't gezin ongestoorde harmonie en opgewektheid. Ouders en kinderen waren schrander en vol geest." Zoo luidt het getuigenis van eene dame, die in hare jeugd dikwijls met de familie in aanraking kwam. "Menigmaal", zoo schrijft zij verder, ² "logeerde ik er met mijne zuster, en dan waren Sophie en hare beide broers onze kameraadjes. Na het diner dansten wij samen in de vestibule, doch Jacques bleef gewoonlijk wat langer aan het dessert zitten, luisterende naar de gesprekken van zijn vader, wanneer die over wetenschappelijke onderwerpen liepen, welke hem als knaap reeds belang inboezemden. Hij had evenwel niets van een vroegrijpen wijsneus, maar was een echte gewone jongen.

"Hij was zeer fijngevoelig en had voor zijne moeder en zuster allerlei kleine attenties, waarmede hij haar verraste. Toen ik, tien jaar geleden, Jacques te Turin opzocht, trof mij dezelfde lief-

¹ Ibid.

² De brief, waaraan bovenstaande mededeelingen zijn ontleend, dagteekent van de maand Maart dezès jaars.

devolle toon, die in het ouderlijk huis heerschte, ook in zijne eigene woning.”

Dat M. gelukkige herinneringen aan zijne kinderjaren heeft be-
waard, blijkt hieruit, dat hij nog zoo gaarne met zijne gedachten
toeft in 't verledene. “De herinnering onzer kinderjaren is hem
zeer dierbaar, en met zijn onbegrijpelijk geheugen wijdt hij gaarne
uit over allerlei kleine grappen en beuzelingen uit de jeugd, maar
die voor hem niet klein en niet nietig zijn, omdat alles hem lief
is, wat aan het ouderlijk huis en zijn onvergetelijken vader her-
innert.”¹ Even onbegrensd als M's. vereering voor zijn vader, is
ook de liefde voor zijne moeder. Aan deze dankt hij (het zijn
zijn eigene woorden), indien het waar is, dat zijn schrijftrant
eenige verdienste heeft, daartoe den aanleg. Hij getuigt van haar,
dat zij voortreffelijk schreef, zonder er naar te streven, zelfs zonder
te weten dat zij het deed. De atmosfeer, in welke Moleschott zijn
kinderjaren en jeugd heeft doorgebracht, was opwekkend *rein*
en *warm*.

Te Kleef bezocht M. het gymnasium (1837—42), alwaar Moritz
Fleischer, “diegene onder al zijne leermeesters die den machtigsten
invloed op hem uitgeoefend heeft,”² een man, die de kunst ver-
stond zelfvertrouwen te wekken en het sluimerend vernuft te voor-
schijn te roepen, hem het eerst inwijdde in de geheimen der He-
geliaansche wijsbegeerte.

Daarna toog M. naar Heidelberg (1842—1845), om zich op
de studie der geneeskunde toe te leggen, welke studie volgens het
leerplan des vaders gegrondvest zou worden op grondige kennis
van schei- en natuurkunde.

De hoogleeraren Tiedemann en Bischof trokken zich den veel-
begaafden jongeling bijzonder aan en leerden hem de natuurkundige

¹ Ontleend aan bovengenoemd schrijven.

² Hermann Hettners Morgenuroth, pag. 70.

methode der physiologie kennen, terwijl hij bij Delfts ijverig chemie studeerde. Zijne vrije uren besteedde hij aan de beoefening der wijsbegeerte van Hegel. Den 22sten Jan. 1845 verwierf hij den graad van Doctor in de Genees- Heel- en Verloskunde op eene dissertatie: "*De Malpighiani pulmonum vesiculis*",¹ hield in April en Mei deszelfden jaars te Leiden de *colloquia docta* in de drie genoemde vakken, en vestigde zich toen te Utrecht als praktiseerend geneesheer. Geboren in 1822 (9 Aug.) was de jonge arts thans eerst 23 jaren oud. De praktijk, hoe gelukkig hij aanvankelijk hierin ook slaagde, was evenwel niet het door hem alleen begeerde veld. Het physiologisch onderzoek, en dit vooral in de richting, waarin het zich in die dagen met ernst begon te bewegen, gesteund n.l. door en rustende op natuur- en scheikunde, bezat voor hem eene onweerstaanbare aantrekkelijkheid. Tevens gevoelde hij eene diepe behoefte zich in den wijsgeerigen en letterkundigen stroom van Duitschland te baden, en hij voorzag, dat zijne pen zich in de Duitsche taal moest bewegen. Men bood hem het lectoraat aan in de gerechtelijke geneeskunde, doch hij weigerde.

Noode verliet hij Donders, noode ook Mulder, in wiens werkplaats en onder wiens leiding hij intusschen vlijtig had gearbeid, doch in 1847 zich sterk genoeg achtende om zelfstandig in de biologische wetenschappen op te treden, trok hij naar Heidelberg. Naar Heidelberg, de schouwplaats van zijn akademie-leven, "het bekoorlijke oord waar hij zooveel onvergetelijk geluk smaakte," maar ook de plaats, waar hij later "veel en smartelijk moest ontberen." Hij hield hier physiologische voorlezingen.

¹ Eenige weken vroeger (6 Dec. 1844) was van M. eene kritiek van Liebigs theorie aangaande de voeding der plant in 't licht verschenen, terwijl hij reeds als student eene vertaling had bezorgd van Carl Schnells "Philos. Betrachtungen der Natur." Eerstgemelde kritiek werd door Teyler's Genootschap met goud bekroond.

Klein was de gehoorzaal, primitief en van vele hulpmiddelen verstoken het laboratorium, klein was ook de schare der toehoorders; het gehalte woog evenwel op tegen het aantal.

Wij merken onder M's. leerlingen op: Berlin, thans hoogleeraar der ontleedkunde te Amsterdam, Krohn, later vermaard zöoloog, Aubert, thans een physioloog van naam te Rostock, en de heeren Ballott en Zürcher, beide kundige geneesheeren, de eerste te Rotterdam, de laatste te Nizza. Krohn was reeds iemand van rijperen leeftijd, de anderen waren jongelingen. Het schijnt zelfs wel, dat deze vijf personen een tijd lang de eenige leerlingen van M. zijn geweest.¹ Toch, in weerwil van het geringe aantal, getuigt M. zelf, dat hij nimmer dankbaarder publiek heeft gehad. Mannen als Roscoe, Marmé, Hagen, Wislicenus, Defilippi en Govi behoorden in later tijd tot M's. leerlingen.

Een jong man van vijf-en-twintigjarigen leeftijd, nog niet gesillusioneerd door de teleurstellingen, die het leven in zijn schoot verbergt, beademd door de warme atmosfeer van 't huiselijk leven, toegankelijk voor al wat groot, edel en schoon is, zulk een jong man werpt zich met geheel zijn ziel, zijn gansche persoonlijkheid in 't volle leven, om daaruit op te delven al wat het in zich bevat aan vriendschap, liefde en wetenschap. Aan al de strevingen der dorstende ziel moet en kan worden voldaan. En als die vijf-en-twintigjarige jongeling iemand is als Moleschott, rijk in kennis, hongerende naar meer, teeder van gemoed; als hij daarenboven zijne intrede in de wereld doet op een tijdstip, dat er gisting is in de maatschappij, gisting overal, in de wetenschap en in het sociale leven, zoodat de vooruitstrevende geest zich geworpen ziet op een kruisweg, die besliste keuze noodzakelijk maakt, dan kunnen wij 't begrijpen, dat de nu volgende jaren te Heidelberg hem zijn geweest eene "*Sturm und Drangperiode*."

¹ Zie H. Hettners Morgenroth, p. 7.

Aan liefde en vriendschap ontbrak het hem niet, aan gelegenheid zich veelzijdig te ontwikkelen, niet alleen in zijn studievak, maar ook daarbuiten, evenmin. Wij wezen er reeds op hoe zich te Heidelberg een vriendenkring van leermeesters en leerlingen had gevormd, wier leden in vele opzichten een weldadigen invloed op elkander uitoefenden. Kunst, geschiedenis, natuurkundige wetenschap, godsdienst, staatkunde en wijsbegeerte, deze vormden afwisselend de onderwerpen des gespreks. Men was in de dagen van het Frankforter parlement. Hooggespannen was de verwachting, treurig de afloop. De Deutsche eenheid kwam niet tot stand en de vrijheidszin des volks werd verstikt in 't bloed van Robert Blum en de deutsche democraten.

Onze vrienden volgden al die afwisselingen van 't getij, echter meer passief dan actief, sommigen uitgezonderd, die door middel van geschrift en woord de machtige beweging poogden te leiden en te bezielen.

Op de wandeling vinden wij Moleschott vergezeld door August Ludwig von Rochau, Julius Klaczko, Godfried Keller, Bernhard Fries en de gebroeders Morell. Een andermaal vinden wij hem in den gezelligen kring van Hagen, Kapp en Auerbach. In 't huis des laatsten, wien hij bijzondere vereering toedroeg, leerde hij Maria Strecker kennen, de dochter van Dr. Strecker van Mainz en de zuster van den beroemden scheikundige van dien naam. Wederkeerige genegenheid was het gevolg dier kennismaking, waaruit een gelukkig huwelijk geboren werd, dat nog tot op dezen dag ongestoord voortduurt. Sedert 35 jaren is Maria Strecker hem "de dierbare vrouw, die lief en leed met mij deelt, het sieraad van ons gezin en de zegen en de raadgeefster van mijnen arbeid." Twee zoons en drie dochters waren de vruchten van dien echt. Twee dochters werden hem door den dood ontrukkt, en diep vooral werd het gezin in 1879 gewond door het afsterven eener veelbelovende dochter van 26 jaar, aan wier na-

gedachtenis de vertaler van Dante, Joan Bohl de volgende regelen wijdt:

I

Gelijk een geurge roos, in Mei ontsproten,
Is ze eensklaps afgebroken van haar stengel:
Zij, zoete vreugd van al haar huisgenooten,

Wier grootsche ziel als met een deugden-strengel,
Al wie haar gaven kenden had omgeven.
Zij, moeders eedle trots en radende engel,

Des vaders kroon en steun in 't ernstig streven;
Zij, liefde van de wakk're broeders beiden,
Die reeds het jeugdig meisje wist te omzweven

Met teed're zorg, om 't als een gids te leiden,
Zij, rijk begaafde boven mededingeren,
Zij is te vroeg, helaas! van hier gescheiden.

II

't Is waar, de dood grijpt met zijn kille vingers
Zoo vaak naar 't geen ons 't liefste is aan het harte,
Om 't onmeedoogend in het graf te slingeren.

Waar is een balsem voor zoo wrange smarte,
Die nimmer taal naar waarheid uit kan drukken?
Ach, wie ooit 's levens felste stormen tartte

Gevoelt . . . maar schetst noch heelt die ongelukken.
Alleen de heugnis van haar zijn en werken
Kan 't heulkruid van weemoed'gen troost doen plukken.

III

Marie! ook ná uw leven blijft ge ons sterken
 Door 't beeld van 't onvergetelijk verleden.
 Dát kan geen dood ooit rooven of beperken:

Het blijft een staf en licht voor onze schreden.
 Dát zal het hart met heilige trouw bewaren,
 En altijd wordt in dank door ons beleden:

“Zij leefde lang en goed in weinig jaren.”

Doch keeren wij naar Heidelberg terug.

Bijzondere aantrekkelijkheid had voor M. de woning van Christian Kapp, “wo die hochgebildete, vielgereiste, in der Kunst bewanderte Frau die geschäftige Hausfrau machte, und die hoch begabte, sprudelnd strebsame, gutmüthige und doch scharfsinnige Tochter der besten Neigungen werth war”, en waar “sich Alles begegnete, was in Heidelberg von freisinnigen Elementen aus der philosophischen und politischen Welt zusammenströmte, und die Gastlichkeit des einfach vornehmen Hauses hat ohne Zweifel, wie in mir, so in zahlreich treuen Herzen die wärmste Dankbarkeit hinterlassen” . . . “Jenes Haus war für alle unsere Gesinnungsgenossen eine feste Burg, sein reizender Garten über dem Neckar ein geweihtes Lustwäldchen, in welchem alle Frage wiederhallten, welche die besten Kreise Deutschlands beseelten.”¹

Hier ook leerde Moleschott Feuerbach kennen, wiens stelsel van lieverlede zijn geheele denkwijze bepaalde.

Heerlijke uren sleet M. bij den grooten historieschrijver Schlosser. “Nichts war gemüthlicher und anregender zugleich als die kleinen Mittagessen bei Schlosser.”²

¹ H. Hettners Morgenroth, pag. 32

² *ibid*

” 104.

Voor allen hadden wij evenwel Hermann Hettner moeten noemen. "Er ist mir nicht aus dem Gedächtnisz entschwunden, jener Samstag-Abend des 17 April 1847, an dem ich Hettner zum ersten Male gesehen. War es doch der Vorabend eines langen ungetrübten Festtages.¹

Vier jaren lang leefden de vrienden in broederlijke eendracht samen; een tijd lang zelfs hadden zij kamers in hetzelfde huis. En toen, eerst Hettner, en daarna M. het ongehuwde leven had vaarwel gezegd, was er een klaverblad van vieren ontstaan, dat om zoo te spreken een geheel vormde, in hetwelk elke breuke onmogelijk scheen. En toch er kwam scheiding. In 1851 volgde Hettner eene roepstem uit Jena, en daarmede nam de feestdag werkelijk een eind.

Het laatste geschrift van M. in 't begin dezes jaars onder den titel van "*Hermann Hettners Morgenroth*" verschenen, is gewijd aan de nagedachtenis van dien boezemvriend, den sedert (29 Mei 1882) overleden kunstkenner en litterator.² Het boekske is evenwel nog iets meer dan een bloemkrans, neergelegd op het graf des vriends; het bevat schilderingen en toespelingen, die ons terugvoeren in de eigenaardige toestanden van dien veelbewogen tijd, die ons herinneren aan de akademische verhoudingen dier dagen, en menigen nuttigen wenk in zich sluiten voor het tegenwoordige. Daarbij geeft "*Hettner's Morgenroth*" ons een brokstuk van Moleschott's eigen leven, zoodat het ons vergund wordt een ietwat dieperen blik te slaan in diens gemoed. Wij leeren uit dit boek den schrijver kennen als iemand, wiens geheele levens-

¹ H. Hettners Morgenroth, pag. 1.

² H. schreef eene "Vorschule zur bildenden Kunst der Alten", eene "Literaturgeschichte des 18ten Jahrhundert.", terwijl almede uit zijne kritische pen is gevloeid: "Die romantische Schule in ihrem Zusammenhange mit Göthe und Schiller."

en wereldbeschouwing eene ethische en tevens aesthetische mag genoemd worden. "Met bewonderenswaardige innigheid en frischheid geschreven", — de Wiener Presse heeft het terecht opgemerkt, — "bevat dit boekje van den beroemden physioloog een van de aantrekkelijkste hoofdstukken uit de duitsche Gedenkschrift-literatuur."

Zooals reeds werd opgemerkt, wij leeren in "Hettner's Morgenroth" Moleschott kennen als een man, bezielde met eene enthousiastische liefde voor de kunst, in al hare uitingen. Tot de ontwikkeling van dat kunstgevoel heeft de dagelijksche omgang met Hettner zeker niet weinig bijgedragen. Wel had hij de oude en nieuwe letterkunde ijverig beoefend en als student te Heidelberg de inspannende studie van Hegels Phaenomenologie afgewisseld met zich te verlustigen in diens Aesthetiek, doch voor het juiste inzicht in de beeldende kunst, dat hem, die in eene kleine stad geboren was en die slechts in kleine steden geleefd had, ontbrak, heeft Hettner hem eerst de oogen geopend ¹. Van kunst heeft M. eene hooge opvatting: "Kunst ist Religion" ². En hier brengt de eene snaar de andere in beweging; op den bodem des gemoeds van den materialist ligt eene innigheid, eene diepte van gevoel, die ons weldadig aandoet. Het is het religieuse bewustzijn, dat in weerwil van, — neen, in overeenstemming met en als een naklank van het Hegelsche pantheïsme, beter nog, dat onafhankelijk van elk wijsgeerig stelsel een noodwendig deel uitmaakt van de menschelijke natuur. Het is het worstelen der ziel naar het ideaal op het gebied van het verstands- en het gemoedsleven beide.

"Sind wir doch endlich", schrijft hij, "sind wir doch endlich über die Zeit hinaus, in der das Wort Religion für die grosze

¹ Hettner's Morgenroth, pag. 10.

² *ibid*, pag. 14.

Mehrzahl ein Glaubensbekenntnis bezeichnete. Was ist religiöser als Faust's Zweifel, wie er sie Gretchen beichtet, und doch, wie ausdrücklich ist da ein Glaubensbekenntnis zurückgewiesen! Nein, unabhängig von allem Glaubensbekenntnis lebt in jeder Menschenbrust ein Etwas, das ihm heilig ist, das ihm die höchste Pflicht, die seligste Neigung, die wärmste Ueberzeugung, das reinste Gut bedeutet, für das der Edle lebt und stirbt, dem der Zaghafte bebend entsagt, das nur der Gemeine, der Kalte ruchlos zu verachten im Stande ist." ¹

Terwijl Hettner voorlezingen hield over kunst en wijsbegeerte, en de laatste hand legde aan zijne "Vorschule zur bildenden Kunst," gaf Moleschott onderwijs in de physiologie en kweet zich van de vereerende taak, hem opgedragen door zijn voormaligen leermeester, den Heidelbergschen hoogleeraar Tiedemann, den medeopbouwer van dien nieuweren tak der natuurwetenschap, die den naam draagt van physiologie der dierlijke stofwisseling. Moleschott, n.l. zou het derde deel van Tiedemanns "Physiologie des Menschen" voor eene nieuwe uitgave gereed maken. Dit aanzoek was eene onderscheiding, die de jonge physioloog zeer op prijs stelde. Waar toch een geleerde als Tiedemann gevoelde, dat de snelle aanwas der wetenschap hem over 't hoofd dreigde te groeien, en er andere krachten vereischt werden om de resultaten der jongste wetenschap in de nieuwe uitgaaf neer te leggen, daar moest de persoon, wien hij met deze omvangrijke taak belastte, hoog in zijne schatting staan aangeschreven.

In 1849 verscheen, tegelijk met eene Nederlandsche bewerking, Moleschott's "Physiologie der Nahrungsmittel, ein Handbuch der Diätetik." Tien jaren later werd deze eerste editie gevolgd door een tweeden, geheel omgewerkten druk.

De rijke inhoud pleit niet enkel voor des schrijvers veel om-

¹ Hettner's Morgenroth, pag. 15.

vattende kennis en zijn scherpzinnig oordeel, maar draagt op een aantal plaatsen den stempel van groote oorspronkelijkheid en eigen zelfstandig onderzoek. Het was werkelijk een reuzenarbeid, en M. zelf getuigt er van, dat hem dikwijls bij de daarin voorkomende samengestelde berekeningen en moeilijke onderzoekingen de moed dreigde te ontzinken.

Dat de laatste uitgaaf, die behalve eene verbeterde rangschikking en uitbreiding der stof, ook nog dit boven de eerste vooruit heeft, dat de tien jaren van 1849 tot 1859 voor M. niet onvruchtbaar zijn gebleven, en nieuwere onderzoekingen in de editie van 1859 konden worden opgenomen, behoeft geen betoog. Maar het verschil ligt nog iets dieper. De wijsgeerige denkbeelden van M. hadden intusschen een meer vasten vorm in zijn geest erlangd, en het gronddenkbeeld, dat wij in schier alle geschriften van M. terugvinden, t. w. dat de geestelijke werkzaamheid als het resultaat moet beschouwd worden van stoffelijke processen, vinden wij in deze tweede uitgaaf vrij duidelijk uitgesproken.

De Physiologie der voedingsstoffen voorzag in eene behoefte en zulks op uitstekende wijs. In klaren stijl geschreven, wetenschappelijk, maar volgens het plan des werks vrij van kritische bewijsvoering, was het juist geschikt voor het doel, waarvoor het moest dienen. De geneesheer vond er eene uitnemende handleiding in voor eene op wetenschappelijke gegevens steunende diaetetika. Stofwisseling in 't algemeen, honger en dorst, de eenvoudige voedingsstoffen, de verbinding, waarin deze ter bloedvorming vereischt worden, de samengestelde voedingsmiddelen, de toesprijzen en kruiden, onze dranken, de physiologische werking en keuze der voedingsmiddelen, vormen de onderwerpen, wier bespreking een boekdeel deed geboren worden van 800 bladzijden groot 8°. Even als deze arbeid, is ook de bewerking van 1859 gericht op het doel, den *geneesheer* tot handleiding voor eene rationeele gezondheidsleer te dienen. M. ziet in de diaetetika het zwaartepunt

der geneeskunde. Ofschoon niet afkeerig van enkele, meer gebruikelijke artsijen, verwacht hij van deze laatste niet dat heil, 't welk door een verstandigen leefregel kan worden aangebracht. Meer nog dan de eerste uitgaaf, is de latere een *leesboek*, terwijl aan 't eind een aantal met zeer veel zorg bewerkte tabellen zijn toegevoegd, die in cijfers de verschillende voedingswaarde der levensmiddelen en voedingsstoffen voorstellen. In het jaar 1859 werd nog algemeen gebruik gemaakt van de binaire nomenclatuur, die wij dan ook tot ons leedwezen in M's. werk terugvinden. Wenschelijk ware 't om deze reden, dat eene vernieuwde uitgaaf daarin verbetering bracht, terwijl dan almede de atoomgewichten in overeenstemming konden geraken met de waarden, welke daarvoor tegenwoordig worden aangenomen. De "Physiologie der Nahrungsmittel" zou in bruikbaarheid winnen, vooral voor de artsen van onzen tijd, die zich meerendeels niet thuis gevoelen in de oude nomenclatuur. Genoemd werk is niet enkel een onschatbaar handboek voor den geneesheer van beroep, maar het verdient in ruimer kring verspreid en gelezen. M. zelf zou de eerste zijn om dit gebruik toe te juichen; immers, brandende van begeerte om onder het volk te brengen, wat voor het volk van zoo groote praktische nuttigheid is, tevens niet van vormende kracht ontbloomt, stelde hij reeds in 1850 eene voedingsleer voor het volk samen. Eigenlijk is "Lehre der Nahrungsmittel für das Volk" eene populaire bewerking van bovengenoemde "Physiologie der Nahrungsmittel," met weglating van allen zweem van geleerdheid en overlading. Alleen die voedingsmiddelen, welke tot onze dagelijksche behoeften behooren, de gebruikelijke specerijen medegerekend, worden in dit werk besproken. Het bevat een aantal nuttige wenken, betreffende den te volgen leefregel met inachtneming van den tijd des jaars, het uur van den dag, geslacht, leeftijd en beroepsbezigheden, terwijl de schrijver eindelijk grooten nadruk legt op de beteekenis der voedingsmiddelen voor de *geestelijke* ontwikkeling van individu en volk.

M. is inderdaad onovertroffen in het populariseeren. Zijn onderwerp meester, de moeilijkheden kennende, sober in den stijl, maar keurig steeds in den vorm, spreekt en redeneert hij als een des volks. Bewijzen voor een en ander vinden wij niet enkel in deze voedingsleer voor het volk, maar tal van andere geschriften dragen daarvan eveneens de blijken. Men leze slechts zijn "Physiologisches Skizzenbuch" of "Eine physiologische Sendung" of het standaardwerk "Kreislauf des Lebens." Die kunst heeft M. afgezien van den grooten Alexander von Humboldt. "Vol bewondering voor Von Humboldt's onovertroffen meesterstukken, de "Ansichten der Natur" en den "Kosmos", meende hij de resultaten zijner onderzoekingen, aanvankelijk slechts voor artsen en natuurkundigen bestemd, in algemeen bevattelijken vorm binnen het bereik van het volk te moeten brengen ¹. En vergeten wij hierbij den invloed niet, dien Forster — in dezen de voorlooper (en meester) van Alex. v. Humboldt, — op M. heeft uitgeoefend. M. gevoelde voor F. een onbegrensde vereering; wij hebben het dan ook aan M. te danken, dat wij nader met dien uitstekenden natuurkundige zijn bekend geworden, aan wien niet alleen in bovengenoemd "Physiologisches Skizzenbuch" eenige bladen onder 't opschrift "Zur Erinnerung an Forster" zijn gewijd, maar wiens leven en werken meer uitvoerig door hem werden geschilderd in "Georg Forster, der Naturforscher des Volks." Dit werk dat in 1854, ~~vier~~^{twice} jaren na de eerste uitgave van "Kreislauf des Lebens" verscheen, doet ons M. nog kennen als talentvol geschiedschrijver, die in het diepst van gemoed en karakter weet door te dringen, en met enkele, krachtige penseelstreken de personen als levend voor oogen tooverd. Dat M. in de populaire bewerking van zijne Physiologie der voedingsstoffen gelukkig is geslaagd, wordt bewezen door het feit, dat "Lehre der Nahr. f. d. V." weldra in een aantal Europeesche

¹ Lehre der Nahr. mitt. f. d. Volk, Opdracht.

talen werd overgebracht. In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat in deze voedingsleer de sedert zoo berucht geworden, maar trouwens kwalijk begrepen uitspraak voorkomt: *Ohne Phosphor keine Gedanken*. In het volgende jaar verscheen "Physiologie des Stoffwechsels in Pflanzen und Thieren", en wederom een jaar later "Kreislauf des Lebens." Was reeds door de hierboven vermelde geschriften, alsmede door ettelijke, in periodieke werken verspreide opstellen, Moleschott's naam als physioloog voor goed in de geleerde wereld gevestigd, zijn "Kreislauf des Lebens" maakte hem in wijderen kring bekend. Het bleek tevens, dat de Heidelberger privaat-docent, zich niet alleen in 't arsenaal der experimenteele natuurwetenschap duchtig van wapenen had voorzien, maar dat hij daarenboven menigen filosofischen pijlenbundel in zijn koker verborgen hield; M. is niet alleen physioloog, maar hij heeft zich geplaatst op het standpunt, van waar ons de wetenschappen niet zijn verstrooide elementen, — ieder wel is waar van groote waarde, doch zonder onderlingen samenhang, — maar als een organisch geheel, als schakels van een zelfde keten, die innig in elkander grijpen; *M. is wijsgeer*.

Het was destijds eene gelukkige gewoonte aan de Duitsche universiteiten, dat de studenten, onverschillig van welke faculteit, tevens de lessen bijwoonden in de bespiegelende wijsbegeerte. Daardoor was ook bij M. liefde opgewekt voor de groote strijdvragen op dat gebied, en vond hij gelegenheid deze te toetsen aan de uitkomsten zijner eigene wetenschap. Aanvankelijk meêgesleept door Kant, had hij zich later geschaard onder de aanhangers van Hegel; maar diens pantheïsme kon hem op den duur evenmin voldoen, en zoo behoorde hij na de scheuring der Hegelianen in eene rechter of orthodoxe en eene linker of rationalistische partij — waartusschen zich nog eene middenpartij in schoof — tot de door Feuerbach aangevoerde uiterste linkerzijde, het *physiologische materialisme*.

Niet te vergeten zij het evenwel, dat Feuerbach slechts als de

grondlegger dezer school kan worden beschouwd — Feuerbach was geen natuurkundige — maar dat deze verder door de mannen van het vak, als Carl Vogt, Moleschott en Büchner werd ontwikkeld. “Kreislauf des Lebens” is reeds een rijpe vrucht dier richting, en geen wonder dus, dat eerlang over dit boek een felle strijd ontbrandde, wat evenwel niet belette, dat dit geschrift ettelijke malen moest worden herdrukt. De laatste — eene vijfde, geheel omgewerkte en vermeerderde — editie verscheen ten vorigen jare.¹ M's naam was nu op aller lippen, niet het minst op die van onmondigen en onbevoegden. Er vormde zich eene sterke partij tegen hem. De “Wonne”, die Heidelberg om zich heen verspreidde, begon te verkeerren in “schmerzlich entbehren.” De “von Pfaffen-seelen” opgezweepte regeering van Baden en haar goedwillig werktuig, de Senaat van Heidelberg, maakten hem het leven zuur. M. ontving eene ernstige waarschuwing, tegelijk met de bedreiging, dat, zoo hij voortging door woord en geschrift de jeugd te bederven, hem het recht tot het houden van voorlezingen zou worden ontzegt.²

Zulks geschiedde den 26sten Juli 1854. Hettner was reeds naar Jena vertrokken en M. kon dus bij H. geen troost zoeken in zijn leed. Toen snelde hij naar Schlosser — niet om raad, want zijn besluit was reeds genomen en ook ten uitvoer gelegd; op het

¹ Aan het compleete werk ontbreken evenwel op dit oogenblik (April 1853) nog de beide laatste hoofdstukken.

² Ofschoon M's. vrije gezindheid, ook wat politiek betreft, in eene kleine stad als H. niet onopgemerkt kon blijven, en deze gezindheid hem zeker geen voordeel heeft gedaan, had staatkunde evenwel niet rechtstreeks met deze vervolging te maken. Wrok der godgeleerden en wangunst van den Rector, wiens college over physiologie door M's voorlezingen afbrak leed, waren de voornaamste drijfveeren. Ook zegt men, dat Kuno Fischer, die zich beklagde, “dat men hem verstooten had, terwijl men M. die toch veel verder ging vrij liet,” de veeren sterker in spanning bracht.

aanplakbord der akademische voorlezingen had hij reeds het staken der lessen aangekondigd — maar om zijn hart uit te storten. Schlosser luisterde met aandacht en toen M. geïndigd had, balde de grijze historicus de vuist, sloeg op de tafel — een lievelingsgebaar van S. — en riep uit, zich tot zijne vrouw wendende: “Da siehst Du es, Luise, wozu Pfaffheit führt.”

Moleschott gevoelde eene bijna kinderlijke vereering voor Schlosser; geen wonder dat diens verontwaardiging balsem goot in de wond, hem door de “sokratische” waarschuwing geslagen. “Man wird mir's leicht glauben,” zegt hij, “dasz kein Wort mich mehr getrostet hat, als ich damals zeitweise meiner Lehrthätigkeit entsagen muszte.” En zulks betekende iets voor den man, wien 't eene levensbehoefte was geworden anderen mede te deelen uit de rijke bron van kennis, die voor hem vloeide.

Ook van andere zijde werd balsem gegoten in de wond. Niet alleen hadden zijn leerlingen, toen M. voor 't laatst in zijn laboratorium trad om zijne voorlezingen te sluiten, den kathedr met een lauwerkrans versierd, maar een waardig protest tegen de kleingeestige handelwijze der Badensche regeering, door 27 hunner onderteekend — en onder deze vinden wij de namen van W. Marmé, Dr. H. Meidinger, Marfels, Dr. C. Roscoe — en geplaatst in het Frankforter Journaal van 9 Aug. 1854, legde getuigenis af van de liefde en hoogachting den leermeester toegedragen, van de verontwaardiging en deelneming die de leerlingen bezielde.

Dit protest was rechtstreeks gericht aan het Ministerie des Groot-Hertogdoms. “Onzedelijk”, heet het daarin, “is slechts de zelfbewuste logen, die de waarheid verbergen wil, maar niet het leerende woord van hem, die naar waarheid dorst; frivool is slechts de hoon van den spotter, maar niet het levende woord des mans, die zijne innige overtuiging uitspreekt, die geene meening, geen geloof kwetst of krenkt, maar met eerbiediging van

andersdenkenden, strijdt voor datgene, wat hij als waar erkent... De beschuldiging, indien zij rechtvaardig ware, zou ook ons moeten treffen, die zijn voorlezingen steeds met belangstelling en liefde volgden, die in hem den leermeester en den mensch beide gelijkelijk hebben leeren hoogachten en beminnen."

De ontbering was echter tijdelijk, want na nog eerst eenigen tijd in een privaatlaboratorium de wetenschap te hebben gediend, kwam in 1856 eene roepstem tot hem uit Zürich, dezelfde stad die meer dan eens de bannelingen van elders had opgenomen, en op den 21sten Juni deszelfden jaars hield M. daar ter plaatse zijne maidenspeech als gewoon hoogleeraar in de physiologie.

Het tweetal jaren, ambteloos door M. doorgebracht, was evenwel niet onvruchtbaar gebleven. Het straks genoemde privaatlaboratorium, geheel uit eigen kosten opgericht en onderhouden, slechts met eenige ondersteuning van hen, die er werken wilden — en onder deze mogen in de eerste plaats Marfels en de beroemde oog-arts Rudolf Schelske genoemd worden — was de schouwplaats van een ernstig en ijverig onderzoek. Gewichtige ontdekkingen werden er gedaan, of voorbereid. Zoo kwam M. o. a. ten jare 1855 tot de overtuiging, dat de dieren in 't licht meer koolzuur uitscheiden dan in het donker, een feit, dat later door verschillende natuurkundigen werd bevestigd, in 1879 nog nader door M. en Fabini werd ontwikkeld en uitgebreid, en door Pettenkofer en Voigt ook voor den mensch — M. experimenteerde op kikvorschen — van toepassing werd bevonden.

Terwijl wij ons voorbehouden aanstonds weder terug te komen op Moleschott's "Kreislauf", om inhoud en strekking daarvan ter nadere teekening des schrijvers meer uitvoerig te onderzoeken, willen wij thans een vluchtigen blik werpen op 's mans verdiensten als zelfstandig waarnemer. De zooveen vermelde ontdekking vorme daartoe het uitgangspunt.

Gelijk bekend is oefent het licht een veel vermogenden invloed uit op het leven der plant. Sommige verrichtingen, zooals de ontleding van het koolzuur, ten gevolge waarvan bladgroen gevormd wordt, van welke stof weder de vorming van andere organische stoffen afhankelijk is, komt slechts onder de inwerking des lichts tot stand. Andere processen winnen door denzelfden invloed in intensiteit. De vraag doet zich voor, of ook het dier onder de macht der lichtstralen is geplaatst, en of er ook in het leven der dieren processen plaats grijpen, die of aan de aanwezigheid des lichts gebonden zijn, of hunne sterkte naar de hoeveelheid licht wijzigen.

Terwijl de oneigenlijke ademhaling der plant, d. i. die waarbij inademing van koolzuur wordt gevolgd door uitademing van zuurstof, afhankelijk is van de inwerking des lichts, kon het ook zijn, dat de ademhaling des diers, die op inademing van zuurstof en uitademing van koolzuur berust, minder of meer onder den invloed staat van diezelfde kracht. Werkelijk wordt door de dieren *over dag* meer koolzuur ontwikkeld dan *des nachts*; in den slaap kan de oorzaak van die vermindering niet gelegen zijn, want de mensch ademt *onder overigens gelijke omstandigheden, slapende* meer koolzuur uit dan in *wakenden* toestand. Wij worden dus in dezen gewezen op andere factoren, b. v. licht en duisternis, of arbeid en rust. Ten einde tusschen deze beide paren factoren te beslissen, moeten we van alle voorwaarden, waaronder het te onderzoeken dier leeft, slechts in deze eene, het licht, verandering brengen. Zien wij nu verschillen ontstaan, die met den graad van verlichting toe- en afnemen, dan vinden we ons genoopt het licht als de oorzaak der verandering te beschouwen. Proefnemingen in gezegde richting door M. genomen, leidden hem tot de ontdekking van het feit, dat werkelijk door het licht de ademhaling des diers wordt bevorderd en dus de uitscheiding van koolzuur vermeerderd. Gang en uitkomsten van dit physiologisch

onderzoek werden door M. neergelegd deels in "Wittelshöfer's Wiener medicinischer Wochenschrift", 1855, No. 53, deels in zijn eigen tijdschrift: "Untersuchungen zur Naturlehre des Menschen und der Thiere." (1856, Bd. I, pag 12 e. v.)¹

Moleschott experimenteerde op kikvorschen. Hij liet deze dieren onder dezelfde omstandigheden, ook onder gelijke temperatuursverhoudingen, afwisselend in het licht en in de duisternis ademhalen, en bevond, dat zij in denzelfden tijd en voor eenzelfde lichaamsgewicht, meer koolzuur afgaven wanneer zij in 't licht waren geplaatst, dan wanneer zij in het donker werden gebracht.

Terwijl de groene kikvorsch in het licht gemiddeld een derde der hoeveelheid koolzuur uitscheidt, die voor eenzelfde lichaamsgewicht in dezelfde tijdseenheid door den mensch wordt afgegeven, daalde die hoeveelheid in het duister tot op een vierde van genoemd bedrag. Hoe duidelijk dit verschil ook sprak — en hij vond zulks als resultaat van talrijke proefnemingen bij dezelfde en andere individuen — Moleschott wilde tevens onderzoeken of met de verandering in grootte van den betreffenden faktor, ook het verschilbedrag zou overeenstemmen. Meer dan negentig verschillende proefnemingen werden te dien einde verricht, waarbij de intensiteit des lichts werd gemeten met behulp van repen papier, die met eene oplossing van ammoniakaal chloorzilver waren gedrenkt, en steeds bevond M. dat eene sterkere verlichting gelijken tred hield met de intensiteit der ademhaling. De hoeveelheden koolzuur bij sterke en zwakke verlichting afgescheiden, verhielden zich als de getallen 5 en 4. Werden de proefnemingen op donkere, bewolkte dagen voortgezet, dan verdween het verschil, eene bijzonderheid, die eveneens bij de ademhaling der planten was opgemerkt.

¹ Eene uitgebreide verhandeling van M. en Fubini verscheen later in Band XII, Heft. 3.

M. had alzoo het bewijs geleverd, dat het zonnelicht de dierlijke stofwisseling bevordert. De handeling des landmans, ofschoon onbewust geschiedende, wanneer deze zijn mestvee opsluit in stallen met kleine, hooggeplaatste vensters, is dus in overeenstemming met eene natuurwet. Zoo ook worden ganzen, die men vet wil mesten, in donkere kelders opgesloten. Duisternis en rust werken hier samen om de stofwisseling te matigen, het gevormde vet voor oxydatie — en dus voor wegvloeiing — te beschutten.

Donkere woningen — 't is waar, zij zijn in den regel tevens vochtig en koud, en werken om die reden reeds nadeelig op den gezondheidstoestand der bewoners — maar een ander deel van dien schadelijken invloed is toe te schrijven aan gebrek aan licht.

M. deed reeds in 1853 de gewichtige ontdekking (later door Funke bevestigd), dat de rijpe bloedlichaampjes van den kikvorsch, zoolang de zuurstof der lucht er nog niet op heeft ingewerkt, geene *kernen* bezitten. Dit schijnbaar nietig feit verkrijgt beteekenis, indien wij weten, dat diezelfde eigenschap is opgemerkt bij de bloedlichaampjes der zoogdieren, terwijl daarentegen bij de hoogere reptielen en de vogels zoodanige kernen *niet* gemist worden. Bedenken wij verder dat de kikvorschachtigen ook nog in andere opzichten nauwer overeenkomst met de zoogdieren vertoonen dan de hoogere reptielen en de vogels, welke weder onderling samenhangen — zoo hebben b. v. de zoogdieren en de kikvorschachtigen *twee* knobbels aan 't achterhoofsbeen, de vogels en hoogere reptielen slechts één knobbel — dan geeft zulks meerderen steun aan den door Häckel opgestelden stamboom, in welchen de zoogdieren onmiddellijk uit de batrachiërs ontspruiten, terwijl de hoogere reptielen en vogels zijloten zijn van een anderen stam.

In het meermalen aangehaalde, door M. geredigeerde tijdschrift "*Untersuchungen*", enz. vinden wij op bl. 401—468 van het 7de Deel een opstel, getiteld: "Onderzoek naar den invloed, dien eene prikkeling van de zwervende zenuw uitoefent op de be-

wegingen van het hart," een opstel, dat later (Dl. VIII, pag. 52 vg.) gevolgd werd door een ander, met het opschrift: "E. Hufschmid en Jac. Moleschott, Experimenteel bewijs voor de leer, dat de vagus een beweegzenuw is van het hart. In Dl. IX pag. 72 vinden wij eindelijk nog een opstel voor hetzelfde onderwerp, getiteld: Moleschott en Peyrani: Over de reflectorische beweging van het hart, opgewekt door den vagus."

Deze geschriften verwijzen naar eene reeks van proefnemingen, die ten doel hadden de oorzaak der hartbeweging op te sporen.

Dat het hart zijne eigene zenuwcentra en daaruit ontspringende zenuwen als onderdeelen van het z. g. sympathische zenuwstelsel bezit, was bekend en wordt o. a. daardoor bewezen, dat het hart van een kikkorsch, uit het lichaam des diers genomen, nog eenigen tijd voortgaat zijne rhythmische bewegingen te volbrengen. Het is zelfs volstrekt niet noodig voor deze proefneming het geheele, ongeschonden hart te bezigen, men kan hiervoor zelfs stukken nemen, indien zij slechts zenuwcentra bevatten.

Toch leerden de onderzoekingen van M. ook dat het hart bovendien nog beweegzenuwen ontvangt van den *nervus vagus*, of de z. g. zwerfende zenuw, die zijn oorsprong heeft in 't verlengde merg, en tevens dat in deze de oorzaak moet worden gezocht van een verschijnsel, dat oppervlakkig beschouwd in tegenspraak scheen te zijn met zich zelf.

Wanneer men n. l. de beweegzenuwen des harts zacht prikkelt dan neemt het aantal hartslagen toe en tevens worden zij krachtiger, terwijl sterkere prikkeling frequentie en energie des harts doet verminderen, ja het hart zelfs tot stilstand kan dwingen.

Vroegere physiologen namen daarom afzonderlijke rem-zenuwen van het hart aan. Moleschott nu heeft aangetoond, dat zulke afzonderlijke zenuwen niet bestaan, maar dat de verklaring dier tegenstrijdigheid enkel moet gezocht worden in het volgende: De stam van den vagus bevat niet alleen beweegzenuwen, maar tevens

gevoelszenuwen, die den prikkel terugvoeren naar haar centrum; het laatste werkt daarna terug én op de sympathische zenuwen des harts én op den vagus der rechterzijde, zoodat ten gevolge der reflexbeweging of de regelmatigheid in den rhythmus weder wordt hersteld, of de afwijking van den normalen staat toeneemt. Zoo wordt de prikkel, die aan de beweegzenuwen van den vagus werd medegeedeeld, door den invloed der in dezelfde schede omsloten gevoelszenuwen genentraliseerd.

M. noemt daarom deze laatste de veiligheidskleppen der eerste ¹.

Ten aanzien der ademhaling zijn wij, behalve het reeds vermelde, nog meer wetenswaardige bijzonderheden aan M. verschuldigd. Zoo toonde hij aan, dat de door den mensch uitgeademde lucht niet altijd met waterdamp verzadigd is; maar bovenal ging hij na welken invloed de lever op genoemde functie uitoefent. Hij experimenteerde al weder op kikvorschen, aan welke dieren hij de lever ontnam, en bevond, dat de hoeveelheid koolzuur door *ontleverde* dieren voortgebracht, stond tot die, uitgeademd door individuen, welke deze verminking niet hadden ondergaan als 1 : 1.7, de hoeveelheden herleid tot gelijke gewichtseenheden des lichaams. Maar deze getallen moesten, alvorens daarop gevolgtrekkingen te bouwen, nog eene correctie ondergaan. Immers de diereu, aan welke men de lever had ontnomen, hadden ten gevolge der operatie bloed verloren, en deze stoornis in den geregelde levensgang kon niet zonder invloed blijven op de hoeveelheid van het gevormde koolzuur. Deswegen werd eene derde reeks proefnemingen tusschen de genoemde ingeschoven; deze waren bewerkstelligd aan individuen, welke ten gevolge eener andere amputatie met de eerste in bloedverlies gelijk konden gesteld worden, met de andere kwamen zij daarin overeen dat zij nog in 't bezit waren

¹ Door sommige physiologen wordt evenwel deze werking van den vagus nog in twijfel getrokken.

van dat orgaan, ten aanzien van hetwelk de onderzoekingen liepen. Nu vond M. het getal 1.3 en daarmee was aangetoond, dat aan de lever insgelijks eene rol is bedeed in die processen, ten gevolge van welke de bestanddeelen des lichaams tot koolzuur worden teruggebracht ¹. Dit onderzoek was een van de lange rij nasporingen door M. in 't werk gesteld, ten einde licht te verspreiden aangaande de verschillende produkten, die op den weg der stofwisseling worden voortgebracht, en die ons voeren van den opbouw der weefsels tot hun ondergang en verval. Zoo aanstonds komen wij hierop terug.

M. ontdekte in 1845 reeds de gladde spiervezels in de longblaasjes. Eerst weersproken, werd deze ontdekking later door Gerlach, Hirschmann en Piso-Borme bevestigd ². Hij vermeederde onze kennis aangaande de moleculaire processen, die tengevolge van prikkeling in de zenuwen optreden, spoorde den oorsprong na der gal en verrijkte de wetenschap met nieuwe feiten betrekkelijk de structuur der spieren en de scheikundige en vorm-eigenschappen van het hoornweefsel. Andere onderzoekingen liepen over het bloed en de melk, terwijl hij zich almede op het gebied der embryologie verdienstelijk wist te maken.

Wat de embryologie betreft, heeft M. een aantal ontwikkelingstijdperken van het *hoen* metend nagegaan. Daar sommige lezers er waarschijnlijk belang in stellen te weten hoe klein de embryo's en sommige organen beginnen, te meer daar zeer waarschijnlijk de mensch bij zijn eerste ontwikkeling in die afmetingen niet veel van het hoen afwijkt, laat ik hier eenige door M. verkregen cijfers volgen :

¹ Niet alleen de lever, maar ook de milt heeft aan die processen deel, gelijk eveneens door onzen physioloog werd aangetoond.

² Ook nu nog koesteren enkele histologen van naam twijfel aangaande het werkelijk bestaan dier vezels.

lengte van het embryo (nota primitiva) . . .	0,85	mM.
breedte " " sulcus primitivus	0,03	"
lengte van het hart (eerste aanleg).	0,34	mM.
" " " eerste hersenblaasje	0,34	"
" " " de oogblaasjes	0,17	"
" " " oorblaasjes	0,08	"
" " " den allantois	0,11	"

Ten aanzien der gal kwam M. tot het besluit, dat deze in de *levercellen zelf* wordt bereid; de bestanddeelen van dit vocht zijn volgens hem niet reeds als zoodanig in het *bloed* aanwezig, zoodat de taak van genoemde cellen daarin zou bestaan, dat zij de gal kant en klaar uit het bloed putten, gelijk tot dus verre voor de andere afscheidingen wordt aangenomen. Ofschoon het feit-zelf nog in twijfel wordt getrokken, heeft M. daarvoor "het beste bewijs geleverd" (woorden van den hoogleeraar Donders in diens *Physiologie*, p. 253 der hoogd. uitgave), en de methode van onderzoek daarbij gevolgd, was onberispelijk. Het gelukte M. drie achtereenvolgende weken kikkvorschen in 't leven te houden, die van hunne lever beroofd waren geworden, en hij bevond, dater noch in het bloed, noch in de spieren, noch in de maag of de urine galzuren of galkleurstof was aan te wijzen. Hij achtte zich gerechtigd uit deze proefnemingen het besluit af te leiden, dat de lever geen gal afscheidend, maar in den volsten zin des woords een galbereidend orgaan mag genoemd worden.¹

Moleschott bevestigde (1851) dat het serum, ook nadat dit geheel en al van bloedlichaampjes is bevrijd, *ijzer* bevat. Onafhankelijk van M. kwamen Donders en Bauduin tot hetzelfde resultaat. Nog mogen wij niet vergeten aan te stippen, dat M. — die nog steeds als arts een drukke praktijk heeft — de toepassing

¹ Jac. Moleschott, Untersuchungen über die Bildungsstätte der Galle, Archif f. phys. Heilk. XI. 479.

van jodoform in de geneeskunde op ruime schaal en met gelukkig gevolg heeft ingevoerd. Zelfs in ziekten, die men voor volstrekt ongeneeslijk hield, zooals *meningitis tuberculosa* en *diabetes mellitus*, heeft hij door aanwending van dit middel de heerlijkste uitkomsten verkregen.

Ook strekten zijne onderzoekingen zich uit over de melk en 't colostrum, de reacties der bloedlichaampjes tegenover vele zontoplossingen (in vereeniging met Donders), de reactie van zwavelzuur op cholesterine, de drukking van 't bloed na doorsnijding der vagi, enz. Het door hem aanbevolen 33 $\frac{1}{10}$ kaliloog, om gladde spiervezelen te isoleeren, is algemeen in gebruik.

De methoden van mikrochemisch onderzoek der levende en doode weefsels werden door M. aanmerkelijk verbeterd.

Verder werd door onzen physioloog aangetoond, dat de verandering der ongekleurde chylcellen in de gekleurde bloedlichaampjes wordt ingeleid door eene langzame verbrokkeling en daarop volgende oplossing van de kernen der kleurlooze cellen. Deze kernen splijten, vallen in korreltjes uiteen, die een vetachtigen glans bezitten, eene h motosin-gele kleur verkrijgen en eindelijk worden opgelost, terwijl dan de kleurstof zich gelijkmatig door den geheelen celinhoud verdeelt. Hij nam deze metamorphose waar bij kikvorschen, welke hij vooraf van de lever had beroofd. Die kunstbewerking was noodzakelijk, ten einde de omzetting der ongekleurde in de gekleurde lichaampjes te vertragen, zoodat men allerlei overgangsvormen ter onderzoeking gereed vond. ¹ Ofschoon de vervorming aan geen bepaald orgaan gebonden is en langs de geheele bloedbaan plaats grijpt, beschouwt M. toch de lever als de hoofdzetel van dit proces. Aangaande den tijd, dien de metamorphose vereischt, leerden de onderzoekingen het volgende: twee uren na den

¹ Jac. Moleschott, Ueber die Entwicklung der Blutk rperchen (M ller's Archif, 1853, pag. 73.)

maaltijd — die hoofdzakelijk uit stikstofhoudende voedingsstoffen had bestaan — stonden de aantallen ongekleurde en gekleurde bloedcellen tot elkaar als 1 : 282, terwijl zes uren na den maaltijd die verhouding was geworden als van 1 : 357. Genoemde getallen zijn de middencijfers uit waarnemingen, verricht aan 7 verschillende personen ¹.

Reeds te Utrecht had M. in vereeniging met Donders bevonden, dat het aantal witte bloedlichaampjes kort na den maaltijd sterk toeneemt, terwijl hij te Heidelberg met 7 studenten de ontdekking deed, dat krachtig, d. i. veel eiwithoudend voedsel, gezegde vermeerdering bevordert. Dezelfde studiën leidden M. verder tot de opmerking, dat de verhouding tusschen de roode en ongekleurde kleiner wordt naarmate de leeftijd van den mensch toeneemt. Die ontdekking werd onlangs aardig bevestigd door Demme te Bern, die bewees, dat een zuigeling betrekkelijk nog meer witte bloedlichaampjes bezit dan een gespeend kind. M. heeft het eerst aangetoond, dat verdunde zoutoplossingen, b.v. eene 5% phosphorzure natronoplossing, voortreffelijke middelen zijn om rustende spermatozoiden (van zoogdieren) tot beweging te brengen, terwijl verschillende zouten verschillende concentraties vereischen. Te veel zout is evenzeer nadeelig als te weinig. M. vermoedt dat hiermede het feit in overeenstemming moet gebracht worden, dat sommige zeevissen tijdelijk de rivieren bezoeken om te rijden.

Sedert de levenskracht uit de physiologie werd verbannen en men in het organisme eene werkplaats heeft leeren kennen, die de zetel is van chemische en physische processen, is de taak van den physioloog voorzeker omvattender, maar daarbij niet minder vruchtbaar geworden. De kennis in het laboratorium verkregen, kon worden aangewend op de verschijnselen des levens, terwijl de

¹ In den laatsten tijd zijn omtrent gezegd leerstuk verschillende beschouwingen in zwang.

waarnemingen aan het dierlijk lichaam verricht, konden worden getoetst aan de eerste. Van dat oogenblik dagteekenen dan ook een aantal hoogst gewichtige ontdekkingen aangaande den aard en het verloop der levensfunctiën. Te meer, dewijl met de leer der levenskracht tevens het steunsel was weggenomen voor de leer der doeleinden, en de physioloog, nu op vrij terrein geplaatst, door geen voorgeschreven richting op een verkeerd pad werd geleid.

Het leven is beweging, het resultaat dier beweging een gedurig worden en vergaan, een geboren worden en sterven, eene nieuw-vorming en eene ontbinding. Maar tusschen de uitorste termen dezer reeks liggen een aantal andere, — die der vervorming. De stoffen, waaruit het lichaam is opgebouwd, ondergaan eene gestadige wisseling in kwantiteit en kwaliteit en onderlinge groepeeringsvorm-elementen. Deze stofwisseling te leeren kennen, vormt de kern der physiologische wetenschap. De taak van den physioloog bestaat dus in zooverre daarin, dat hij die wisselingen van stap tot stap bespiedt, van het oogenblik af, dat de voedingsstoffen in het lichaam worden opgenomen, tot op dat andere oogenblik, dat zij, als ongeschikt om der stofwisseling te dienen, als ongeschikt dus om deel te nemen aan het levensproces, het lichaam verlaten.

Tusschen deze oogenblikken ligt eene geheele geschiedenis, eene geschiedenis, waarvan nog bij lange na niet alle tijdperken zijn nagegaan, in elk geval menige periode nog in schemerlicht is gehuld. Met den dag evenwel wordt het veld van het onbekende kleiner, en tot hen, die zich in dit opzicht bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt, behoort ook Moleschott. Gelijk in de geschiedenis van elk volk een tijdperk van opkomst, bloei en verval wordt waargenomen, zoo ook kenmerkt zich de physiologische levensgeschiedenis door gelijke perioden. Bijzondere aandacht nu wijdde M. aan dat gedeelte van de geschiedenis der stofwisseling, dat wij in den letterlijken zin des woords het tijdperk des vervals kunnen

noemen. M. a. w. zijn onderzoek richtte zich op die stoffen, welke, na eens deel der weefsels te zijn geweest, langzamerhand uit deze worden afgezonderd, steeds een minder samengestelden bouw aannemen, om eindelijk in geheel gewijzigden vorm het lichaam te verlaten. Deze, in het lichaam voorkomende en door het levensproces daarin gevormde stoffen zijn de z. g. "*Rückbildungen.*"

Het voedsel, dat wij gebruiken, wordt allereerst omgezet in bloed (tijdperk van opkomst). In dit bloed komen dus alle stoffen voor, die voor den opbouw des lichaams, dus voor weefselvorming noodig zijn, alhoewel niet alle terstond in dien vorm, waarin wij ze als vormelementen der weefsels in deze aantreffen. Naar de verschillende deelen gevoerd en in de weefsels aangeland, wordt met den opbouw een aanvang gemaakt, en zulks met behulp dierzelfde zuurstof, die reeds in het bloed eene gewichtige rol vervult (tijdperk van bloei). Maar pas is de opbouw voltooid, of de breker is reeds aanwezig en de sloopende hand wordt aangelegd. Met behulp der zuurstof weder, dus langs den weg der verbranding, ontstaan uit de eiwitstoffen eene reeks van lichamen, als leucine, kreatine, kreatinine, inosinezuur, urinezuur en ureum, waarvan elke volgende stof zich van de voorgaande onderscheidt door een hooger zuurstofgehalte en minder ingewikkelden bouw. Verbranding alzoo der eiwithoudende voedingsstoffen, eerst tot weefselvormers, daarna tot stoffen, die hare beteekenis voor het leven hebben verloren. In den vorm van ureum verlaten zij grootendeels het lichaam. Het vogeleiwit, de kleefstof der granen, de peulstof, de kaasstof der melk, de vezelstof van het vleesch alzoo, na eerst bloed, daarna weefselvormers, daarna weefselbestanddeelen te zijn geweest, verlaten als ureum het lichaam. Tusschen het tijdperk, dat zij als weefselbestanddeelen dienst deden, en het oogenblik, dat zij als ureum uit het lichaam werden verwijderd, ligt eene geheele lijdensgeschiedenis; het is die van het tijdperk des vervals. De lange rij van leucine tot ureum is een keten van *Rück-*

bildungen of vervalstoffen. Schalm voor schalm op te sporen en de geheele keten in haar natuurlijk verband bloot te leggen, was de taak waartoe M. zich aangordde. De wetenschap is, bij al het duister, dat nog over deze geschiedenis verspreid ligt, reeds in 't bezit van een aantal gegevens, en dankt deze almede voor een deel aan den arbeid van onzen Moleschott.

Een tweede afdeeling onzer voedingsmiddelen bestaat uit eene andere groep van stoffen, die geen stikstof bevatten. Het zijn de vetten en de vetvormers. De levensloop dezer stikstofvrije voedingsstoffen heeft dezelfde tijdperken van opkomst, bloei en achteruitgang aan te wijzen als hare stikstofhoudende zusters. Het zetmeel zet zich om in suiker, deze verandert in vet. Tot zoverre had er desoxydatie plaats. Maar thans ook begint de verbranding. Na als vet hun aandeel in de weefselvorming te hebben gehad, gaan de genoemde lichamen over in stoffen van minder samengestelden bouw, de vetzuren, om als koolzuur en water het lichaam te verlaten. Ook de stikstofhoudende bestanddeelen des lichaams kunnen, na eerst in vet te zijn omgezet, aanleiding geven tot het ontstaan van gelijke produkten, waarvan boterzuur, azijnzuur en mierenzuur ons voorbeelden zijn. Dat ook deze "Rückbildungen" door M. niet werden voorbijgezien, behoeft geen betoog. Deze onderzoekingen hadden hem tevens in botsing gebracht met den bekenden scheikundige Liebig. Volgens dezen geleerde moest men bij eene beschouwing der voedingsstoffen onderscheid maken tusschen eigenlijk gezegde *bouwstoffen* en *ademhalingsmiddelen*. Tot de eerste bracht Liebig de stikstofhoudende, tot de andere de stikstofvrije of vetten en vetvormers (zetmeel, suiker). Volgens L. zouden alleen de laatsten zuurstof tot zich nemen, zoodat zij als het ware de taak vervulden, de bouwstoffen, de weefsels, voor den verwoestenden invloed der zuurstof te beschutten.

Reeds vóór meer dan twintig jaren werd door M. de Lie-

bigische leer bestreden, en de jongste onderzoekingen stelden Moleschott in het gelijk.

In het Augustus-nummer der "Gids" van 1882 werd de Nederlandsche lezer aangenaam verrast door een in zijne moedertaal geschreven opstel van M. handelende over Darwin als wijsgeerig hervormer. Door de studenten der Romeinsche Hoogeschool aangezocht, den toen voor korten tijd overleden engelschen natuuronderzoeker, als zoodanig te herdenken, had hij daaraan gehoor gegeven. De redaktie van "De Gids" had haar verlangen te kennen gegeven de op den 25sten Juni des vorigen jaars in de akademische gehoorzaal uitgesproken rede in haar tijdschrift geplaatst te zien, en de schrijver "rekende het zich tot eene eer, zich na tal van jaren aan het Nederduitsch publiek te mogen voorstellen, zich vleierende met de hoop op die welwillendheid, die aan oude verkleefdheid te beurt valt, of althans door 't onderwerp verdiend wordt." Het doet ons vaderlandsch hart goed te ontwaren, dat de gevierde physioloog, hoe te huis hij zich ook moge gevoelen in 't land, dat hem "als een der zijnen" aannam, toch het land zijner geboorte, het land van Willem den Zwijger en van de Ruyter, van Spinoza en Huygens, niet heeft vergeten, maar 't in liefde blijft gedenken. Is zelfs die liefde niet eer toegenomen dan verflauwd? Schreef hij niet in 1848:

"Ik ken één geneesmiddel, maar ook slechts één, dat in staat zou zijn vele nederlandsche kwalen weg te nemen. Nederland hebben den moed zijn provincialistisch ik vaarwel te zeggen, om zich één te gevoelen met het groote Duitsche vaderland, wanneer het uur der wedergeboorte voor Duitschland heeft geslagen. Door die gestedijke en staatkundige aansluiting aan den Duitschen bond, dan den bond van het vrije Duitsche volk, zal de afgescheurde twijg weder nieuw voedsel bekomen, en nieuwe verjongde krachten zullen toestroomen in de aderen van het organisme, dat thans aan

zoovele stoornissen lijdt. Deze kracht zal zich even heerlijk in Nederland ontplooiën als in het schoone moederland, want de Nederlander bezit dezelfde kern als de Duitscher, en zijn provincialistische gebreken worden vrij wel opgewogen door zijn provincialistische deugden, enz. Geen Pruisen, geen Oostenrijk, geen Sleswijk, geen Holland, maar Duitschland." En hooren wij hem 22 jaren later niet getuigen?

"Ik herroep openlijk en plechtig, zonder zelfs te mijner verschooning te wijzen op het feit dat destijds de beroemde hoogleeraar Veth zich tot gelijke uitspraak liet vervoeren, zonder er zelfs aan te willen herinneren dat mijn dwaze denkbeelden mij door zuivere vaderlandsliefde werden ingegeven, ik herroep openlijk en plechtig de toen geschreven woorden.

"Neen! — het zou eene schande zijn een land uit de rij der zelfstandige staten te willen wegnemen, dat in de 17de eeuw, in weerwil van zijne kleinheid, herhaalde malen aan groote staten de wet voorschreef, dat in den bloeitijd zijner literatuur, kunst en wetenschap, Duitschland heeft voorgelicht, dat een toevluchtsoord was der vrijheid voor vreemde en inboorling, ja dat een tijd lang de vrije en grootendeels ook de wetenschappelijke pers voor geheel Europa vertegenwoordigde. Het zou eene verkrachting zijn van het historisch volkenrecht, schennis van de edelste en deugdelijkste aanspraken op onafhankelijkheid, wilde men de hand slaan aan Neerlands zelfstandig bestaan, zelfs dan nog wanneer Nederland, in aansluiting aan eene stamverwante groote mogendheid, zijn kleinood der vrijheid, onbedreigd door persoonlijke heerschzucht, als een heiligdom veilig wist."

Doch niet enkel ter wille dezer sympathieke ontboezeming voor het goed recht van de onafhankelijkheid van ons vaderland brengen wij dit Gidsartikel ter sprake. Ook niet, omdat wij M. in die rede leeren kennen als een vurig bewonderaar van Darwin en als overtuigd aanhanger der evolutieleer, — of is het bijkans

geene beleediging te vooronderstellen, dat er in onzen tijd nog natuurkundigen zouden gevonden worden, die geen ongeveinsde bewondering gevoelen voor de groote verstands- en gemoedsgaven van dien wereldberoemden geleerde.

Ik vestig de aandacht op die rede als een proeve van dat talent, hetwelk M. zoo bijzonder eigen is, n.l. in een eenvoudigen, en daarbij dichterlijk schoonen stijl onderwerpen van wetenschappelijken inhoud, zoodanig te behandelen, dat zelfs ongewijden vruchten kunnen garen van den wetenschappelijken akker, ook daar, waar een doornig en kronkelend pad den toegang scheen af te sluiten. M. brengt zijne hoorders of lezers op een standpunt, dat hun vergunt het geheel te overzien en in zich op te nemen; hij verstaat de kunst het samengestelde te ontbinden, zoodat de deelen duidelijk uiteenkomen te liggen en geen vlechtwerk het verstand meer verwacht, terwijl na deze analyse de begrippen weder tot eene hoogere eenheid worden samengevoegd, zoodat een duidelijk beeld van het geheel in de ziel achterblijft. Ook de aangehaalde rede is in dit opzicht een meesterstuk, dat zich met niet minder genot laat lezen dan een ander groot aantal opstellen, meerendeels akademische openingsredenen. Zij leeren ons M. niet enkel kennen als den man der wetenschap, die feiten verzamelt, feiten kritiseert en feiten geeft, maar tevens als den wijsgeer, die ze onder een algemeen gezichtspunt weet te vereenigen, die er steeds op uit is de verschijnselen der organische wereld terug te brengen tot eene enkele wet, maar wier openbaringswijzen daarom zoo verschillend zijn, omdat — en hierin spreekt zich de bijzondere richting uit van Moleschott, — omdat menging en vorm der stof zooveel afwisseling aanbieden.

Steeds grijpt hij elke gelegenheid aan de dwaling te bestrijden, die 't onderzoek op verkeerde wegen voert. Hierbij vermijdt hij de klip der lange vertoogen; het zijn de feiten, die de inkonzekwenties duidelijk in 't licht moeten stellen. "Die wahre Methode

musz nicht darin bestehen, dasz wir zum Ziele aufwärts fliegen, sondern darin, dasz wir in dem Schachte nachdenklicher Forschung hinabsteigen bis zu dem letzten Grunde.”¹

Om evenwel M. in zijn veelzijdigheid als grondig natuuronderzoeker en nadenkend wijsgeer, als den man, die zijn onderwerp beheerscht en 't in dien aantrekkelijken stijl weet voor te dragen dat hij lezers of hoorders onweerstaanbaar boeit; die de gave bezit der bevattelijkheid, zonder ooit te kort te doen aan de strenge eischen der wetenschap, als den man, die ons bezielt door den gloed en dichterlijken adem zijner taal, waar hij zich verheft tot de idealen, die hem voor den geest zweven, om dit alles te kunnen waardeeren en genieten, weet ik geen beteren raad dan deze: men leze die geschriften zelf.

Duitschland had hem verstooten, Zwitserland zijn vriendelijke dalen voor hem geopend. Den 21sten 1856 hield M. zijn openingsrede als hoogleeraar in de physiologie te Zürich. “Wat op de aarde leeft en zich beweegt, dankt het leven aan het licht der zon. Bloemen, bladeren en vruchten zijn de uit lucht geweven kinderen des lights.” En door het plantenrijk is het leven der dieren gewaarborgd, die zich voeden met het graan, dat in het licht op den akker tot ontwikkeling geraakt. “Erzeugerinnen des Lebens sind die Pflanzen — allein sie sind es nur im Licht.” Aan 't bewijs dezer waarheid was een goed deel dier rede gewijd, die tot opschrift draagt: “Licht und Leben.” Was het wonder, dat de man, op wiens levenspad na twee donkere jaren weder lichtstralen gloorden, en wiens leven als het ware nu op nieuw ontloek, licht en leven aangreep als de symbolen, aan welke deze eerste professorale rede moest worden ontleend? Vijf jaren slechts mocht Zürich zich in 't bezit van den uitstekenden physioloog verheugen. Turijn riep hem binnen hare muren. De gele-

¹ Zur Erforschung des Lebens, pag. 20.

deren onzer beroemde mannen worden gedund — zoo klonk bij die gelegenheid de verzuchting, die opsteeg nit Zürich ¹, dat gelijktijdig met M. ook Herwegh verloor. Zoo had dan M. zijn zoetsten wensch vervuld gekregen en ontving hem het land van Dante en Petrarca, van Giordano Bruno en Galilei, het land van Victor Emanuel, Cavour en Garibaldi! Van Victor Emanuel, den koning, die een deel was van zijn volk “niet slechts op het slagveld, maar ook in den raad des vredes.” Van Cavour “laut nenne ich seinen strahlenden Namen, ... der Freiesten einer, der aus dem Volk heraus, mit dem Volke, durch das Volk, die einheitschwangere Freiheit wollte, ... der nicht die Parteien zu seinem Spielball gemacht, sie nicht nach Lust und Laune wie die Karten eines Kartenspiels gegen einander ausgeworfen.” Cavour “der es verstanden, sie alle zu dem groszen Zweck zu verbinden, ein freies, geeinigtes Vaterland zu erkämpfen. Er hat nicht die besten Männer benutzt, um sie in herrischer Weise als untergeordnete Werkzeuge rasch abzunutzen und dann ausgenutzt bei Seite zu schieben. Wie die homerischen Helden umgaben ihn die hervorragendsten Männer — und in Folge dessen erlebt Italiën den Segen, dasz nicht diese oder jene Partei sich rühmen kann, die Wiedergeburt des Vaterlandes bewirkt zu haben, und noch viel weniger einer kleinen Schaar von Männern das Verdienst zugeschrieben wird, sondern Alle der frohen Ueberzeugung leben, zur groszen, weltbefreienden That das Ihrige beigetragen zu haben. So ist's gekommen, dasz das ganze Land Cavour, Victor Emanuel und Garibaldi, die Weisheit, das Schwert und die Bürger-tugend als unaufösliche Trias feiert.” ²

Thans in Italië gevestigd, werd de vroeger reeds ontwaakte

¹ Zie corr. uit Zürich in “New-Yorker Criminal-Zeitung und Belletristisches Journal” van 6 Dec. 1861.

² Hettner's Morgenroth, pag. 51 e. v.

liefde voor de kunst aangewakkerd tot een vlam. Maar zou onder Italië's kunsthemel de natuurkundige niet bezwijken? Geen nood! zijne wetenschap zou zich verjongen onder den bezielenden adem van de schoone gewrochten van poëzie, penseel en beitel. En wat Hettner begonnen, Stahr voortgezet had, het werd voleind door de jaren, die sints zijn voorbijgesnelde.

Klimmende bleef de bewondering voor het klassieke land van kunst en wetenschap, thans niet minder het land der vrijheid. "Italië" — zoo heet het in de straks aangehaalde rede over Darwin — "Italië verheerlijkt door zijn eigen voorbeeld de grondleer, waaraan de Engelsche wijsgeer zijn leven gewijd had. De *vadering* is de gedachte aan Italië's herrijzen, die gedachte, die gewekt en gekoesterd werd door zijne dichters, van Dante en Petrarca tot Leopardi en Aleardi, door zijne wijsgeeren van Vico tot Gioberti, zijn staatslieden van Piero Capponi tot Cavour, door zijne helden tot Victor Emanuel en Giuseppe Garibaldi. De *strijd om het bestaan*, die Engeland voert op de baren der zee, Italië heeft hem gestreden en zal hem volhouden tegen de duisternis eener onwetendheid, die zich onfeilbaarheid aanmatigt. Aan Italië werd de zegepraal toegekend door hetzelfde gezag op den eigen dag, waarop dit verklaarde zich te grondvesten op de ontkenning der wetenschap. En Italië zal de overwinning handhaven, omdat Italië's bruiloft den echt viert tusschen vrijheid en wetenschap."

Zeer zeker, deze woorden waren wel geschikt een storm van toejuiching te ontlokken aan de spes patriae van 't herboren land, ingegeven als zij zijn door den nieuwen geest, die daar waait door wetenschap en maatschappij, woorden die althans nergens meer weerklank konden vinden dan in de ontvankelijke zielen eener Italiaansche jongelingschap. Zij innigden den band, voor welken de grondslagen reeds waren gelegd op den 16den December 1861, toen zijn voet voor 't eerst als hoogleeraar

den italiaanschen bodem drukte. "Die Erforschung des Lebens" is de titel der rede, waarmede M. zijne lessen te Turijn opende, en welker strekking was de methodologie te leeren kennen, welke aan de physiologische wetenschap ten grondslag ligt. Een italiaansch blad wijdt daaraan de volgende regels: "Toen professor Moleschott bij ons aankwam was hem een beroemde naam vooruitgesneld. De verwachting werd ten volle bevredigd. Deze openingsrede deed ons M. kennen als een man [van groote geestesgaven en zeldzame geleerdheid, die het gebied zijns onderwijs volkomen beheerscht en het talent bezit met onweerstaanbare welsprekendheid op zijn leerlingen in te werken.

"De hollandsche professor kent en behandelt de italiaansche taal op eene voortreffelijke wijze, enkele fouten tegen de uitspraak daargelaten; maar deze gebreken, zoo verschoonbaar in een vreemdeling, die niet geroepen is de taal of letterkunde, maar eene positieve wetenschap te onderwijzen, werden haast niet opgemerkt in eene rede, even voortreffelijk door de methode, welke wij daarin opmerkten, als door de uitgebreidheid en diepte van kennis, die er in doorstraalde en welke ons bovendien nog verrukte door schoonheid en warmte van stijl, de meest gepaste aanhalingen uit onze italiaansche schrijvers en eene liefelijke ineenstringeling van poëzie en strenge wetenschap."

Het volgende jaar heropende M. zijne lessen aan de Turijnsche akademie met een voordracht, getiteld: "De grenzen van het menschelijk weten." In deze rede wordt herinnerd aan de beperktheid onzer organen, wier eigenaardige bouw als het ware de grens bepaalt tot waar onze kennis vermag door te dringen, tevens tegenover het bewustzijn van de onvolkomenheid der menschelijke natuur de troostgrond gesteld, dat het den mensch een onafwijsbare behoefte is het wezen der dingen te doorgronden en daartoe de bronnen uit te diepen, waaruit alle kennis opborrelt. Oefening der zintuigen is dus het wachtwoord, oefening niet al-

leen in den eigenlijken zin des woords, maar ook in zooverre, dat wij werktuigen leeren uitvinden en aanwenden, die onze lichamelijke beperktheid te hulp komen. Aan den anderen kant werd nog dit voordeel bereikt, dat het mechanismus der zintuigelijke werkzaamheid dieper werd nagespoord. M. begint deze rede met eene herinnering aan het bekende woord van Protagoras: dat de mensch de maat der dingen is, eene uitdrukking welke het subjektieve, anthropologische standpunt kenschetst, van hetwelk die wijsgeer der oudheid uitging, en waardoor hij zich aansluit aan de materialisten van onzen tijd, inzonderheid aan Moleschott. Gelijk Protagoras de stof op zich zelf als iets geheel en al onbepaalds, iets nevelachtigs beschouwt, die slechts is, wat zij den zinnelijken waarnemer schijnt te zijn, zoo ook zegt Moleschott¹: "Ohne ein Verhältnisz zu dem Auge, in das er seine Strahlen sendet, ist der Baum *nicht da*. Gerade durch dieses Verhältnisz ist der Baum *für sich*."

De mensch verstrekt zelf tot maat aller dingen; dus van onze gewaarwordingen hangt het af hoe de dingen zich aan ons vertoonen, hoe zij schijnen, en buiten dien schijn bestaat voor ons niets. Slechts wil M. er deze beperking aan hebben toegevoegd, dat de mensch, waar hij zich voorneemt te meten, nimmer uit het oog behoort te verliezen, dat hij alleen voor *menschen* meet.

De eenheid des levens bestaat niet in het aannemen eener levenskracht, wier tyrannie de physische en chemische krachten, die nu eenmaal niet uit de werkplaats der organische verrichtingen zijn weg te cijferen, onder hare heerschappij tracht te brengen; nog minder kan deze eenheid worden afgeleid van eene op verovering beluste macht, die de gewone natuurkrachten vergezelt met het doel 't gebied dezer zooveel mogelijk te beperken;— maar de eenheid des levens spruit voort uit de groote en alzij-

¹ "Kreislauf des Lebens" 5te Aufl. pag. 26.

dige afhankelijkheid, waarin alle functiën tot elkander staan, uit de innige en noodzakelijk doelmatige samenwerking der afzonderlijke deelen, die voortdurend van uit één punt alle lichaamsdeelen beheerscht. Zij ontspruit uit dien *organischen* band, die orde, samenhang, harmonie, vrije bewegelijkheid in zich sluit. Het leven is niet daarom eene eenheid, omdat het opborrelt uit eene enkele kracht, want het is een toestand van beweging, een stroom met individueele vormbestendigheid der golven, eene bewegelijkheid, die van tallooze eigenschappen afhankelijk is, en welke evenmin in als buiten het organisme van de stof kan gescheiden worden. Het leven is eene eenheid, omdat het niet afhankelijk is van willekeur, maar omdat het gehoorzaamt aan de onwankelbare wetten der natuurnoodwendigheid. En het leven is veelvormig, want het gelijkt zooals Göthe zegt:

“einom Webermeisterstück,
 Wo ein Tritt tausend Fäden regt;
 Die Schiffllein herüber, hinüber schieszen,
 Die Fäden ungesehen flieszen,
 Ein Schlag tausend Verbindungen schlägt.”

Met ongeveer deze woorden eindigt M. zijn voordracht “over de eenheid des levens” (1863), maar ook met deze woorden hebben wij ongeveer inhoud en gang weergegeven van eene rede, die de overtuiging moest wekken hoe samengesteld het raderwerk is, dat het leven drijft, hoe groot de afhankelijkheid, waarin de organen tot elkander staan, hoe deze elkanders werking ondersteunen en gedeeltelijk de taak van elkander overnemen, hoe zij allen samenwerken tot één doel.

Geestig en fijn geschetst is “Eine Physiologische Sendung” eene voordracht, den 21sten Maart 1864 te Turijn gehouden voor eene aanzienlijke vergadering van heeren en dames. M. stelt zich aan dezen voor als afgevaardigde van het talrijk volk der Polybrozianen, wier land reeds voor 50 eeuwen was ontdekt gewor-

den. Volgens de jongste volkstelling (1852) bedroeg het aantal inwoners 60.000 triljoen. Elke provincie telde meer dan 60 biljoen bewoners en in tijden van overvloed kon dit aantal in sommige arrondissementen nog stijgen, ofschoon die vermeerdering meer de aristocratie dan de lagere volksklassen gold. Overbevolking is evenwel onbekend. Het klimaat des lands is zeer gelijkmatig en in alle provinciën hetzelfde. Was de temperatuur er niet zoo hoog, dan zou het een uitstekend klimaat zijn voor borstlijders. In Polybrozia heerscht niet alleen een zeer heet klimaat, maar de lucht is er tevens zeer vochtig; winden zijn er onbekend. Aardbevingen daarentegen komen menigvuldig voor, doch zij keeren op regelmatige tijden weder. Het volkskarakter biedt weinig afwisseling aan. De Polybrozianen munten uit door offervaardigheid en niet zelden komt het voor, dat vier en meer miljoenen inwoners hun leven prijs geven ten beste hunner medeburgers. Hun gemiddelde levensduur is zeer kort, en zij zijn buitengewoon gevoelig voor den bliksem, want een klein onweder is reeds in staat hen bij duizendtallen te doodden.

Zij bouwen grafteekenen, die zich door bijzonderen eenvoud kenmerken en welke opgericht worden met behulp van de lijken der afgestorvenen zelf. Obelisksen, prisma's en prachtige tafelvormige gedaanten worden er uit samengesteld, helder rood en purper geverfd. Soms stellen zij een mozaïekwerk samen van zwarte platen, waarmede het gewelf eener kapel — waarin evenwel geen altaar prijkt — wordt bekleed, enz. enz. Wij willen deze allegorie niet verder voortzetten, maar enkel doen opmerken, dat M. hiermede op genotvolle en tevens vruchtbare wijze zijn toehoorders voorbereidde tot het aanhooren eener rede, die eene physiologische beschouwing van het bloed — het land der Polybrozianen — tot onderwerp had.¹

¹ De triljoenen bewoners van Polybrozia zijn de bloedlichaampjes. De

Bijzonder leerrijk, vooral voor de mannen van 't vak is die, welke onder den titel van "Pathologie und Physiologie" den 2den Dec. 1865 werd gehouden en ten doel had de innige afhankelijkheid in 't licht te stellen, die daar bestaat tusschen twee takken van wetenschap, welker beoefenaars maar al te dikwils vijandelijk tegenover elkander optreden.

Reeds vroeger, toen M. nog hoogleeraar te Zürich was, verscheen het "Physiologisches Skizzenbuch" een werk, dat bestemd was den *leek* eenige kennis te verschaffen aangaande de belangrijkste feiten op het gebied van anatomie en physiologie. Niet binnen den engen kring der vakmannen moesten de resultaten der onderzoekingen beperkt blijven; het licht der wetenschap zende zoover mogelijk en in den wijdsten kring zijne stralen uit; kennis toch is macht ten goede. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan eene beschouwing van het hoornpantser, dat als opperhuid en eenige wijzigingen, die meer in vorm dan in aard onderscheiden zijn, den mensch omkleedt. Dat dit hoofdstuk met eene zekere voorliefde behandeld wordt, is begrijpelijk, wanneer wij ons herinneren dat M. zich ten aanzien van de hoornvormingen wetenschappelijke verdiensten heeft verworven en een tijd lang zijne nasporingen zich op dit onderwerp hadden gericht.

Volgens art. 33 der Italiaansche constitutie heeft de koning het recht, leden van de koninklijke akademie van wetenschappen te Turijn, nadat zij minstens 7 jaren als zoodanig hebben zit-

provinciën zijn de 1100 miljoen menschelijke lichamen; de roode bloedbolletjes zijn de plebejers, de ongekleurde vormen den adelstand. Door het klimaat wordt het bloedplasma verstaan, terwijl de grafteekens der doode bloedlichaampjes duiden op de door Funke ontdekte haematine kristallen. Het mozaïekwerk doelt op de veelhoekige pigmentcellen tegen den binnenwand van het vaatvlies des oogs.

De oogbol is de kapel zonder altaar, enz.

ting gehad, te benoemen tot *Senator del Regno*. Die hooge onderscheiding viel den zoon van den Bosscher geneesheer in 1876 te beurt. Koning Victor Emanuel, de wetenschappelijke verdiensten van Moleschott huldigende, riep den physioloog in de hooge raadzaal des rijks. Depretis stond toen aan 't hoofd des kabinetts, waarin ook Coppino, vroeger hoogleeraar in de italiaansche taal aan de Turijnsche universiteit, als minister van openbaar onderwijs zitting had.

M. nam spoedig eene eervolle plaats in de rij der senatoren in, en schaarde zich aan de zijde der progressistische partij. Zijne redevoeringen werden steeds met belangstelling aangehoord, en vooral bij de samenstelling van het wetboek van gezondheid heeft men partij getrokken van zijne ervaring en wetenschappelijke kennis op dit gebied.¹

Was reeds in 1866 aan M., op voordracht der regeering, door het italiaansche parlement het groote burgerrecht verleend, na eene 18 jarige werkzaamheid aan de hoogeschool te Turijn werd hij in gelijke betrekking aan de "Sapienza" te Rome benoemd. Die onderscheiding had hij te danken aan denzelfden minister de Sanctis, onder wiens bestuur hem de benoeming als hoogleeraar te Turijn was te beurt gevallen. De Sanctis, eens de ambtgenoot van M. te Zürich, en als zoodanig in staat de verdiensten van zijn vriend te beoordeelen, verhoogde door deze daad den roem van zijn vaderland en kweet zich tevens van eene schuld, hem door de vriendschap opgelegd.

Met leedwezen zagen de hoogleeraars te Turijn en niet minder zijne leerlingen den beroemden geleerde vertrekken en met geest drift werd hij te Rome ontvangen, waar hij sedert onafgebroken werkzaam is.

¹ Ontleend aan een intiem schrijver van een italiaansch geleerde en staatsambtenaar.

“Es giebt keinen Geist ohne Hirn.”¹

“Jede Annahme — nicht eines Geistes überhaupt sondern eines Geistes, der dem Stoffe bindend, lösend, ordnend gegenübersteht, ist nichts als ein hingebender Sprung in eine Kluft, welke eine Ursache von einer durch viele Mittelwirkungen entferntere Folge trennt.”²

“Der menschliche Geist ist ein Naturerzeugniz.”³

Met deze uitspraken is genoegzaam het denkbeeld gekarakteriseerd, dat alle verschijnselen, ook die op het gebied des levens, het denken, willen en gevoelen, affeidt van de bewegingen der materie, een denkbeeld, dat in allerlei vormen in Moleschott's geschriften wordt teruggevonden, en hem stempelt tot een aanhanger van dat wijsgeerig stelsel, dat den verdachten naam draagt van *materialisme*.

Meer nog dan zijn staatkundige werkzaamheid, en dan al zijn veelvuldige ambtsbezigheden, hebben deze denkbeelden bijgedragen, om Moleschott's naam ook in ruimer kringen op veler lippen te brengen. Zijn boek: “Kreislauf des Lebens”, waarin hij deze denkbeelden breedvoerig toelicht en bepleit, was de eerste schrede op een weg, die daarna nimmermeer werd verlaten. Het haar van den geleerde der “Sapienza” is vergrijsd, maar de leer, die hij als privaattoecent te Heidelberg onderwees, is nog de zijne.

Het ontstaan van dit boek voert ons terug tot het tijdperk uit M's leven toen hij nog privaattoecent te Heidelberg was. Liebig, de groote hervormer op chemisch gebied, de grondlegger eener nieuwe physiologie van planten en dieren, had zijne “Scheidkundige brieven” in 't licht gezonden. Ook door M. werden Liebig's onderzoekingen, met geestdrift toegejuicht, — doch hij kon den

¹ Licht und Leben, pag. 36.

² ibid „ 38.

³ Die Grenzen des Menschen, pag. 6.

meester niet onvoorwaardelijk volgen. Zijn verhouding toch tot de door Liebig behandelde stof was op sommige punten eene gansch andere. L. bezag haar met het oog van den chemicus, M. met dat van den physioloog. Zoo ontstonden er uit de beschouwing van hetzelfde onderwerp tegenstrijdige meeningen, door M. naar aanleiding van Liebig's "Chemische Briefe" in zijn "Kreislauflauf des Lebens" ontwikkeld.¹

't Was waarlijk geen gering waagstuk voor den 30-jarigen privaatsdocent, openlijk op te treden tegenover den toen reeds vijftigjarigen, wereldberoenden Liebig, den gunsteling van vorsten en van den toenmaligen vorst der wetenschappen, Alexander von Humboldt! En toch, M. bestond dat waagstuk; hij deed het onbeschroomd, maar met bescheiden ernst en ongeveinsde waardeering. Hij stelt zich niet voor L. tot andere gedachten te brengen; hij eischt voor zich zelve slechts het recht uit eene zelfde stof ook zijne gevolgtrekkingen af te leiden. Hij weet dat zijn boek tegenspraak zal uitlokken, maar hij troost zich met de hoop, dat die tegenspraak leiden zal tot het herlezen van Liebig's brieven, ten einde daaruit de wapens te smeden om Moleschott's werk te verpletteren.

Wat was het toch wel, dat M. hinderde in L.'s brieven? Het is de dualistische wereldbeschouwing, die verzoening poogt te brengen tusschen de wetenschap en het geloof, tusschen het weten en de openbaring, pogingen, welke volgens den schrijver des "Kreislauflaufs" uitloopen op tegenstrijdigheden en inkonzekwenties.

¹ Men kan dit geschrift eenigermate beschouwen als eene populaire bewerking van "Die Physiologie des Stoffwechsels", tot welk werk het zich verhoudt even als de "Lehre der Nahrungsmittel für das Volk" tot de Physiologie der Nahrungsmittel. De tendenz is in den "Kreislauflauf" evenwel meer voorbedachtelijk; het bevat als het ware de geloofsbelijdenis van den materialist.

Het is de in dat stelsel ingeschoven doelmatigheidsleer en die der providentiële oorzaken, welke reeds van te voren de werking bepaalt en dus terughoudt van 't opsporen der oorzaak.

Uitspraken als de volgende: "Die Weisheit des Schöpfers bestimmt die organischen Bestandtheile der Pflanzen, Eiweisz und Zucker, zum Nutzen der Menschen; — Eine unendliche Weisheit had die Einrichtung getroffen, dasz die Speisen höchst ungleich in ihrem Kohlenstoffgehalt sind," e. a. m. voorkomende in de "Chemische Briefe", kunnen den physioloog niet bevredigen. De weg der openbaring toch leidt tot bidden, niet tot onderzoek; immers, de wegen der Voorzienigheid zijn ondoorgrondelijk. ¹ En is L. aan den anderen kant niet weder van de meening, dat de mensch langs den weg der openbaring alleen niet kan geraken tot eene juiste voorstelling eener Almacht? Zegt L. niet? "Die Kenntniz der Natur ist der Weg; sie liefert uns die Mittel zur geistigen Vervollkommnung."... "Ohne die Kenntniz der Naturgesetze und der Naturerscheinungen scheidert der menschliche Geist in dem Versuche, sich eine Vorstellung über die Größe und unergründliche Weisheit des Schöpfers zu schaffen." ² Zou men uit deze woorden niet mogen opmaken, dat L. met beslistheid kennis boven wondergeloof en openbaring stelt? Daarmede — zoo redeneert steeds de schrijver des "Kreislaufs" — is echter moeilijk overeen te brengen als L. zich dus uitlaat: "Die einfache Erkenntniz der Natur, sie drängt uns mit unwiderstehlicher Kraft die Ueberzeugung auf, dasz der menschliche Geist nicht die Grenze ist, über welche hinaus nichts ihm Aehnliches und Vollkommeneres mehr besteht; unserer Wahrnehmung sind seine niedrigeren und niedrigsten Abstufungen allein zugänglich, und wie eine jede andere Wahrheit in der Naturforschung, begründet sie das Bestehen eines höheren, eines unendlich höchsten Wesens, für dessen Anschauung und Erkenntniz die Sinne nicht mehr zureichen, das wir nur

¹ Kreislauf des Lebens, pag. 3.

² Chem. Briefe.

durch die Vervollkommnung der Werkzeuge unseres Geistes in seiner Grösze und Erhabenheit erfassen." ¹ Waartoe dan weder de kennis der natuurwetten zonder welke wij God niet in zijn macht en wijsheid kunnen leeren kennen? vraagt wederom M., die deze contradictie slechts kan doen opmerken, niet opheffen.

Kennis der natuurwetten stelt den mensch, volgens L., in staat zich eene voorstelling te vormen van een wezen, dat wederom door de zinnen niet aanschouwd en gekend kan worden, m. a. w. het *zintuigelijk* onderzoek stelt in staat tot *onzinnelijke* waarneming. Maar indien wij ons zonder natuurkennis den Schepper niet vermogen voor te stellen, vraagt M., waartoe dient dan nog de openbaring? En wanneer wij de verhevenste waarheden slechts danken aan een hooger licht, een licht dat buiten de zinnelijke waarneming valt, waartoe dan nog de natuur bespied en de natuurwetten uitgevorscht? Geen halfheid in dezen; "die Halbheit der Vermittlung führt den Unaufrichtigen zur Lüge, den Aufrichtigen zur vollendeten Unklarheit." ² Natuurwetten zijn de strengste uitdrukking der noodzakelijkheid; noodzakelijkheid is echter in strijd met eene schepping. En daarom ook is het onmogelijk den Schepper te leeren kennen uit de wetten der natuur. Openbaring en onderzoek sluiten elkander uit. ³

Liebig is van de leer, dat niemand den oorsprong der denkbeelden kent. M. daarentegen houdt de zinnen voor de poorten der ziel.

Liebig spreekt van oorzaken, die aan de stof hare eigenschappen verleen; hij zegt, dat de eigenschappen der lichamelijke voorwerpen te vergelijken zijn bij de kleuren, waarmede de schilder aan het ongeverfde doek de eigenschappen eener schilderij mededeelt, of even als de kleeren, die men uit en aan kan

¹ Chem. Briefe.

² Kreislauf, pag. 6.

³ De lezer zal vermoedelijk van oordeel zijn, dat beide beroemde geleerden hun tijd beter hadden kunnen gebruiken dan om elkander met zulk oppervlakkig theologisch gehaspel lastig te vallen.

trekken en die de gedaante des menschen bepalen. — M. weert van zich het denkbeeld: dat de eigenschappen der lichamen aan de stof van buiten af zouden zijn toegevoegd; bij hem zijn stof en kracht één. De kracht is geen stootende godheid, geen van het stoffelijk beginsel gescheiden wezen der dingen. Kracht is de der stof van eeuwigheid inwonende, van haar onafscheidelijke eigenschap. Geen kracht zonder stof, maar evenmin stof zonder kracht. Liebig zweert bij eene levenskracht, die, hoewel na verwant aan de chemische kracht, toch van deze gescheiden moet worden — en M. zegt: het leven is geenszins het uitvloeiisel eener bijzondere kracht, maar een bijzondere toestand der stof, gegrond in hare onvervreembare eigenschappen, bepaald door eigendommelijke bewegingsverschijnselen, die door warmte, licht, water, lucht, electriciteit en werktuigelijke trillingen in de stof, worden te voorschijn geroepen. Hem is de natuur geene “Anstalt, sondern das Weltall, in dem es überall sproszt und brandet, ohne je mit der Erndte oder dem Tode ab zu schliessen.”¹

Liebig spreekt van de “Hülfe des göttlichen Funkens von Oben, welche genährt durch Religion und Gesittung, die Grundlage aller geistigen Vervollkommnung ist;”² — en Moleschott leeraart: “Der Gedanke ist eine Bewegung des Stoffs.” De schrijver van “Lehre der Nahrungsstoffe für das Volk” had de thesis gesteld: “Ohne Phosphor keine Gedanke” — en L. hierop doelende, zegt in zijne Chem. Briefe, dat “velen de eigenaardigheden van het onlichamelijke, zelfbewuste, denkende en gevoelende wezen in dit gebouw (het lichaam) als een eenvoudig gevolg van deszelfs innerlijk maaksel en de rangschikking zijner kleinste deeltjes aanzien, en vond goed den schrijver der “Voedingsmiddelen” ten aanzien van dit punt eene kastijding toe te dienen; — de schrijver van “Kreislauf” wilde hierop het antwoord niet schuldig blijven.”

¹ Kreislauf, pag. 116. . . ² Chem. Briefe.

Liebig had aan de koolhydraten en vetten als ademhalingsmiddelen eene afzonderlijke plaats in de rij der voedingsmiddelen toegekend. De schrijver van den "Kreislau" wenscht nogmaals aan te toonen dat deze klassifikatie op een dwaling berust, en slechts een gevolg is van het teleologisch standpunt door L. ingenomen. Zulke principiële verschillen eischten nadere toelichting en deden het veel besproken boek geboren worden.

Geen wonder, dat de naam van Liebig op meer dan eene bladzijde terugkeert, en de "Kreislau" eene door en door polemische kleur vertoont. Toch blijft M. steeds waardig en parlementair, en worden telkens waar het pas geeft, de groote verdiensten van L. op den voorgrond geplaatst. Het was echter eene goede gedachte van den schrijver in een lateren druk het persoonlijke over boord te werpen, en in plaats van nieuwen wijn in de oude lederen zakken te gieten, "jenen Schlauch, den die Polemik geliefert hat, ganz auf zu lösen, in der Hoffnung, dasz der Saft, den er enthielt, trotzdem geklärt bestehen und nur freier sich ergieszen werde."

Toch is het principieel fundament, waarop de schrijver van 1852 den kringloop des levens liet berusten, hetzelfde gebleven; ja de latere onderzoekingen, zoo van hem zelf als anderen, vooral de ontdekkingen en beschouwingen van Darwin en Häckel, hebben M. in zijne denkwijze nog versterkt, en ook de vijfde uitgave van den "Kreislau" beweegt zich nog altijd in de sfeer van het physiologisch materialisme.

Den inhoud kunnen wij kortelijk aangeven als te bestaan in eene uiteenzetting van de wijze, waarop de anorganische stof door de plant wordt verwerkt tot organische verbindingen, terwijl deze door het dierlijk lichaam opgenomen, tot de bestanddeelen zijner weefsels herleid, daarna weder geoxydeerd tot de vroegere anorganische verbindingen, aan atmosfeer en bodem worden teruggegeven, om dan op nieuw gelijken kringloop te volbrengen.

Verder tracht de schrijver het bewijs te leveren, dat gedurende

dien kringloop geen andere dan zuiver physische en chemische krachten op de stof inwerken, terwijl zelfs die hoogere krachtings-uitingen, de zoogenoemde geestelijke functiën, louter van stoffelijke bewegingen moeten worden afgeleid; dat de gedachte als een produkt van moleculaire veranderingen in de zenuwcentra der hersenen moet worden aangemerkt, dat zij niet alleen eene uiting is door middel dier organen, maar tevens zonder zoodanig substraat ons voorstellingsvermogen ontvlieft. De stof regeert den mensch.

Daar volgens zoodanige zienswijze stof en de daaraan gebonden eigenschappen of krachten, natuurwet en noodzakelijkheid, geene ruimte laten voor openbaring en kerkleer, — of geloof, gelijk M. zich uitdrukt, — is het eerste hoofdstuk gewijd aan het betoog, dat men in onvermijdelijke inkonzekwenties vervalt, indien men verzoening poogt te brengen tusschen deze beide heterogene begrippen. In het tweede hoofdstak wordt gesproken over den *oorsprong der menschelijke kennis*. Het woord van Paracelsus: "de oogen, die lust hebben in het waarnemen, zijn de beste leermeesters", wijst op de bron waaruit het weten opborrelt — zinnelijke aanschouwing. *Wiskundige kennis* zelfs is zonder ervaring niet mogelijk en de begrippen van ruimte en tijd zijn afgeleid uit de waarneming van het *naast- en na-elkander*. En daar deze zinnelijke aanschouwing gebonden is aan de werktuigen, die de indrukken der buitenwereld verzamelen, is alle kennis betrekkelijk. Zal het raderdiertje, dat een oog bezit, hetwelk slechts uit een hoornvlies bestaat, geen andere beelden der voorwerpen in zich opnemen dan de spin, die daarenboven lens en glaslichaam bezit? Daarom is het weten van het insekt — de kennis van de werkingen der buitenwereld ten aanzien van *dit* wezen — een ander weten dan het menschelijk weten. *Ons* weten is dus enkel een weten *voor ons zelf*; wij weten hoe de zon schijnt *voor ons*, hoe de bloem ruikt *voor menschen*, hoe de trillingen der lucht het *menschelijk* oor aandoen. Dit we-

ten, zal men zeggen, is zeer onvolledig; wat beteekent het toch, wanneer wij niets meer weten van een boom, dan hoe die boom *voor ons* is? Wij wenschen ook te weten hoe de boom *op zich zelf* (an sich) is, onafhankelijk van den indruk, dien hij op de zintuigen van den mensch, of op die eens insekts veroorzaakt. Is zoodanige begeerte echter geen ijdele wensch? *Waar* toch is die boom *op zich zelf*, dien men zoekt? Elk kennen vooronderstelt iemand, die kent, dus eene betrekking tusschen het voorwerp en den waarnemer? Wanneer beide bestaan, boom en mensch, dan is het even noodzakelijk voor den boom als voor den mensch, dat hij tot dezen in eene betrekking staat, die zich openbaart door een gezichtsindruk. Zonder de betrekking tot het oog, in hetwelk de lichtstralen kunnen dringen, die van den boom uitgaan, bestaat de laatste niet. Op gelijke wijze zouden wij kunnen redeneeren ten opzichte van den boom en een kever, enz. Maar nu is die eene boom vermenigvuldigd, denkt menigeen.

In geenem deele! De boom laat zich eenvoudig door verschillende formules uitdrukken, even als de valhoogte kan uitgedrukt worden zoowel door $S = \frac{g}{2} t^2$ als door $S = \frac{v^2}{2g}$. Gesteld, dat wij de som van indrukken, die de boom op den mensch maakt, insgelijks door eene formule konden uitdrukken; eveneens de som van indrukken, die hij maakt op den meikever en den worm door een tweede en derde, dan zou men drie waardijen verkrijgen, maar elk dier waardijen had evenveel recht van bestaan en liet den boom in zijn enkelvoudigheid ongestoord. Werd mensch of kever uit de natuur weggenomen, dan werd daarmede de boom niet opgelost; slechts voor het weggenomen wezen was de boom verdwenen. Kenden wij voor alle zaken en wezens in het heelal de som van alle betrekkingen, waarin zij tot elke andere zaak of elk ander wezen staan, dan zou de som van alle formules, waarin die betrekkingen werden vervat, aan het heelal gelijk zijn. Alle zijn is een zijn ten gevolge van eigenschappen, en eigen-

schappen spruiten voort uit verhoudingen. Heeft de mensch eenmaal alle eigenschappen der stof nagespeurd, die op zijne voor geene meerdere ontwikkeling vatbare zintuigen een indruk kunnen veroorzaken, dan is hij doorgedrongen tot het wezen der dingen. Daarmede heeft hij het absolute menschelijk weten bereikt, want een ander weten bestaat er voor den mensch niet.

Indien wij uit de eigenschappen van vele lichamen, uit de kenteekenen van een aantal verschijnselen het algemeene afleiden, dan hebben wij eene wet ontdekt. Zijn alle wetten ontdekt, dan is de wereld voor den mensch verklaard. Wetten echter zijn slechts door ervaring te vinden; zij zijn geen vooropstellingen des verstands, die dienen tot grondslag voor zinnelijke waarneming, niet de willekeurige maat, die de geest met behulp der zinnen aanlegt aan de verschijnselen. Eene wet is eene uit de zinnelijke kenteekenen afgeleide gedachte. Niet de wetten hebben het heeal opgebouwd, maar uit de wereld wordt de wet openbaar.

Minder wijsgeerig, maar ook aan minder tegenspraak onderhevig, is het volgende hoofdstuk, getiteld: *de onsterfelijkheid der stof*. Dit beweegt zich dan ook meer op het gebied der daadzaken en herinnert in hoofdzaak aan de bekende proef van Lavoisier en de daaruit voortgevloeide op ervaring steunende feiten, waarbij de weegschaal de stof vervolgt in haar verschillende gedaantewisselingen. Zoo is de tand des tijds geen vernielers meer, besluit M. maar, in verbond met de zon, de drijfveer, met behulp van welke de aarde groent en bloeit, de menschen gevoelen en denken. En zelfs de kunstenaar behoeft niet vertwijfelend te klagen, wanneer de eeuwen het marmer tot stof doen verstuiven, 't welk door een kunstenaar tot een tempel was gewijd. Want het marmer blijft en met het marmer de vonk van Prometheus, die nieuwe kunstgewrochten zal in 't leven roepen. — Over den groei van planten en dieren handelen de beide volgende hoofdstukken, terwijl boven het 6de hoofdstuk het bovenschrift is gesteld: "*Kringloop der stof.*"

Als een der best geschrevene van 't gansche werk bevat dit hoofdstuk tevens in, beknopten en duidelijken vorm tal van wetenswaardige bijzonderheden, de physiologie van planten en dieren, inzonderheid die der eerstgenoemde betreffende. Duidelijk wordt o. a. in 't licht gesteld, dat de oude stelling, volgens welke de planten uitsluitend van anorganische stoffen zouden leven, op onjuiste waarneming berust. ¹ De Saussure, door het bewijs te leveren, dat *humuszuur* en *kwelzuur* onmiddellijk in de plant, en als zoodanig, overgaan, heeft voor goed de ook door Liebig nog verdedigde theorie omvergeworpen. Terwijl zich humuszuren in den bodem vormen, wordt waterstof vrij, die de in de poriën der akkeraarde verdichte stikstof gereed vindt om daarmede een bondgenootschap aan te gaan; en zoo vinden wij in de humuszure ammoniak, ontsproten uit het huwelijksfeest van aarde en lucht en verstervende planten en dieren, de grondstof voor het eiwit, dat den krachtigsten stoot geeft tot het leven der plant. Het eerste groene blaadje verheft zich uit den grond en een aanvang is er gemaakt met het opnemen van koolzuur, dat met behulp van ammoniak, water en zouten allengs een woud voor onze oogen tooverft. Maar het koolzuur is een produkt van ademende menschen en dieren, van de verbranding van hout en steenkool, of van de verrotting van dier en plant. De plant brengt de koolstof in den kringloop des levens terug. Evenals het graan op het veld, verzamelt het vee op de weide ammoniak en koolzuur, nadat deze in eiwit veranderd zijn, in eene gedaante, die den mensch tot voedsel dient. Dezelfde koolstof en stikstof, die de plant aan de lucht en de aarde ontnemt, zijn na elkander: gras, klaver, tarwe, dier en mensch, om dan weder te vervallen in koolzuur en water, in ammoniak en humuszuur. Hierin is het natuurlijke wonder van den kringloop vervat; dit wonder

¹ M. zelf heeft den overgang van huminzure kali in de knollen en wortelvezels van *Crocus sativus* nagegaan.

openbaart zich in de eeuwigheid der stof, in den overgang van den eenen vorm in den anderen, in de stofwisseling als grondslag des aardischen levens.

In het 7de hoofdstuk wordt de betrekking besproken, die er bestaat tusschen *de planten en den bodem*, waarin zij groeien; in het 8ste de wederkeerige verhouding tusschen *plant en dier* nog eens uit een ander gezichtspunt beschouwd, tevens de rol der zuurstof besproken in het proces der weefselvorming en in de slooping der lichaamsbestanddeelen. "*Voeding en ademhaling*", "*De ontwikkeling van het voedsel in het dierlijk lichaam*", "*De asch van menschen en dieren*" (eene uitnemend populaire, physiologische studie, die geheel binnen 't bereik van den leek valt en menigen praktischen wenk bevat; het is eene uitweiding over de stellingen: uit lucht en asch is de mensch gevormd; de werkzaamheid der planten riep hem in 't leven; in lucht en asch vervalt het lijk om door de plantenwereld in nieuwe vormen, nieuwe krachten te ontplooiën.) "*Vorming en verval in het dierlijk organisme*", "*Verval in het plantenlichaam*", "*De warmte van planten en dieren*", "*De trapsgewijze ontwikkeling der stof*", "*De stof beheerscht den mensch*", "*Kracht en stof*", "*De gedachte*", "*De wil*"; en "*Voor het leven*" luiden de opschriften boven de overige hoofdstukken van dit merkwaardig boek. Het ligt niet in den aard dezer levensschetsen, boekbeoordeelingen in den uitgebreiden zin des woords in zich op te nemen. Wij meenen dan ook te kunnen volstaan met aan het bovengegevene nog enkele stellingen en zinsneden toe te voegen, ten einde met de eigen woorden van den auteur zijne meeningen aangaande het verband tusschen geest en stof nog iets nauwkeuriger te doen kennen.

"Das Wesen der Dinge ist die Summe ihrer Eigenschaften. Und das Wesen aller Eigenschaften ist eben die Kraft." ¹

Wer von einer Lebenskraft redet, von einer typischen Kraft,

¹ Kreislauf, 5de Aufl. II. 13.

oder wie man sonst den Namen verändern möge, der ist genöthigt eine Kraft ohne Stoff anzunehmen. Aber eine Kraft ohne stofflichen Träger ist eine durchaus wesenlose Vorstellung, ein sinnloser abgezogener Begriff." ¹

"Der einzige Grundunterschied zwischen organischer und anorganischer Materie besteht darin, dass der organische Stoff eine weit mehr zusammengesetzte Mischung besitzt. So wie der Stoff einen bestimmten Grad zusammengesetzter Mischung erreicht hat, entsteht mit der organisirten Form die Verrichtung des Lebens. Die Erhaltung jenes Mischungszustandes bei fortwährendem Wechsel der Stoffe bedingt das Leben der Einzelwesen." ²

"Man beruft sich zur Vertheidigung einer eigenen Lebenskraft immer und wieder darauf, dass wir kein Thier und keine Pflanze zu machen vermögen. Sind wir denn immer im Stande, ein zusammengesetzter Mineral nach Belieben zu erzeugen, wenn wir seine Mischung auch noch so vollkommen kennen? Und doch schreibt Niemand dem Berge Lebenskraft zu. Die Aufgabe, welche von Laien so oft mit stolzer Zuversicht dem Naturforscher gestellt wird, die Aufgabe den Homunculus zu machen, begründet gegen die Verwerfung der Lebenskraft auch nicht den Schatten eines Einwurfs. Wenn wir Licht und Wärme und Luftdruck ebenso beherrschen könnten, wie die Gewichtsverhältnisse des Stoffs, dann würden wir nicht nur viel öfter als jetzt im Stande sein, organische Verbindungen zu mischen, wir würden auch die Bedingungen zur Entstehung organisirter Formen erfüllen können." ³

"Die Krone der Schöpfung" musz sich bescheiden, eine Knospe am Stamm der Thierheit zu sein, das Thier im Menschen ehren, den Menschenkeim im Thier bemitleiden; der Weiseste musz fühlen, dass nicht er die Welt zu lenken beruffen ist, sondern dass in ihm die Weltseele denkt und schafft." ⁴

¹ Kreislauf, 5te Aufl. II. 76. ² Ibid. II 77.

³ Ibid. II, 79. ⁴ Ibid. II, 138.

“Der Mensch schafft Alles nach seinem Ebenbilde, die Ursache der Erscheinung, wie den Gott, den er anbetet.”¹

“Die Materialisten bekennen sich zur Einheit von Kraft und Stoff, von Geist und Körper, von Gott und Welt”... Jeder Dualismus der Weltanschauung führt zu der ungereimten Vorstellung zurück, dasz die Natur ein Spiel mit Verbindungen treibt, die sie nach Willkür zerlegen könnte, als wäre der Stoff etwas Anderes als ein Inbegriff von Eigenschaften, die sich nicht verändern lassen, ohne dasz die Stofftheilchen anders gruppirt werden.”²

“Das Gehirn ist nicht etwa das Mittel, dessen sich ein seelisches Wesen zum Denken bedient, sondern im strengsten Wortsinn das Werkzeug des Denkens, die Gedankenthätigkeit eine Kraftäusserung, welche unzertrennlich an einem stofflichen Träger gebunden ist.”³

“Wer den Risz zwischen Natur und Geist damit beglaubigen will, dasz es nicht möglich sei, die Erzeugung eines Gedankens durch eine bestimmte Bewegung der Massentheilchen unseres Hirns zu erklären, der vergisst, dasz er seinen Nothschrei der Ohnmacht aus dem innersten Herzen der Naturerscheinungen entlockt hat. Von der Lagerung der Massentheilchen in dem Eisenstab, den ein electr. Strom magnetisch gemacht... wissen wir vor der Hand nicht mehr, als wir von der jeweiligen Zustandsänderung eines Hirnes wissen, das sinnt und denkt. Im Grunde genommen sind wir für das Gehirn noch besser daran, als für das magnetische Hufeisen, das seinen Anker anzieht... wir wissen mit Bestimmtheit Veränderungen anzugeben, die das Hirn, wenn es denkt, in sich selber erleidet....”⁴

“Das Denken erweist sich als eine Bewegung des Stoffs.”⁵

“Wenn also das Hirn in seiner Entwicklung der geistigen Fähigkeit vorbaut, wenn... das Denken hungrig macht und das Hirn ermüdet; wenn Ruhe, Nahrung, neues Blut das Hirn

¹ Kreislauf, 5te Aufl. II, 152.

² Ibid. II, 156.

³ Ibid. II. 229.

⁴ Ibid. II, 261.

⁵ Ibid. II, 268.

zu neuer Denkarbeit befähigen; dann musz man allem Muth des Denkens entsagen oder Vorurtheilen huldigen, kirchlichen Offenbarungen schmeicheln, wenn man nicht einstimmt in den Satz, dasz das Gehirn das Werkzeug unserer sinnlichen Wahrnehmung und unserer Gedankenarbeit ist." ¹

Het schoolsche onderwijs, — zegt M. — bemoeilijkt de opvatting, want men is er op uit, den leerling in te prenten, dat hij zijn blik van den groenen boom af moet wenden, dat hij het denken moet abstraheeren van de stof, ten einde bovenal goede afgetrokken begrippen te bekomen, zoodat de gepijnigde hersenen zich in eene schimmenwereld bewegen. Ten opzicht van het bewustzijn wacht men zich wel den leerling op het denkbeeld te brengen, dat er een eenvoudige betrekking bestaat tusschen het bewustzijn en de buitenwereld. De mensch, zoo heet het, heeft het vermogen zijn ik als een erkennend iets, tegenover de voorwerpen buiten hem te stellen, en dit is het zelfbewustzijn. En om de zaak als het ware voorbedachtelijk zoo ingewikkeld mogelijk te maken, wordt nu de tegenstelling tusschen het ik en de dingen op zich zelf met alle voddën uit de oude rommelkamer van aan de werkelijkheid onttrokken abstrakte begrippen omhangen.

Dem armen Schüler wird von alle dem so dumm,
Als ging ihm ein Mühlrad im Kopf herum.

En toch is de zaak, naar zijn oordeel, zoo eenvoudig. Het "Ding an sich" bestaat slechts met en door zijne eigenschappen, door zijn verhoudingen tot andere dingen, door zijn indrukken op onze zintuigen. De denkende mensch is de som zijner zinnen, even als het voorwerp, dat hij waarneemt, de som is van de eigenschappen van dat voorwerp. De voorwerpen op zich zelf zijn de voorwerpen, zoo als zij zich aan ons vertoonen.

Het spreekt vanzelf, dat de gewaarwording eene betrekking voor-

¹ Kreislauf, 5te Aufl. II. 279.

onderstelt tusschen onze zinsorganen en de voorwerpen. Juister: de gewaarwording is de verhouding der zinnen tot de buitenwereld. Het zelfbewustzijn is niets anders dan het vermogen, de verhoudingen der dingen tot ons in ons op te nemen, gewaar te worden, te gevoelen. Hoe veelvuldiger onze zintuigen indrukken ontvangen — hoe meer wij gehoord, gezien, waargenomen, geoordeeld, begrepen en besloten hebben — te rijker is ons denken, des te levendiger wordt de tegenstelling tusschen ons ik en de dingen buiten ons. De oefening versterkt het bewustzijn. Het bewustzijn neemt toe met de kennis. Daarom gaat de ontwikkeling van het bewustzijn hand aan hand met de ontwikkeling van het denken. Het bewustzijn is dus eene eigenschap der stof. Het heeft zijn zetel in de hersenen, want slechts in dit orgaan wordt de gewaarwording waarneming.

Werkt de een of andere prikkel op eene gevoelszenuw van de peripherie, dan wordt hij als stoffelijke verandering naar de centrale deelen voortgeleid. Hier kan de prikkel als gewaarwording in de hersenen ontvangen worden, wij worden ons dan dien prikkel bewust. Ook kan de stoffelijke verandering, ofschoon naar ruggemerg en hersenen voortgeleid, geen gewaarwording veroorzaken, wij kunnen ons daarvan onbewust blijven. In beide gevallen kan de prikkel der gevoelszenuw aan beweegzenuwen medege-deeld worden. Zijn wij ons, alvorens de beweging geschiedt, van den indruk in de hersenen bewust, dan noemt men de beweging willekeurig. Geschiedde de overdraging van de gevoelszenuw voordat, of zonder dat de prikkel als gewaarwording in ons bewust werd, dan noemt men haar reflexbeweging of onwillekeurig. Zij zijn echter niet scherp van elkander onderscheiden.

Beweging is met eene verandering in den elektrischen stroom in spier en zenuw verbonden. De elektrische stroom en eene wijziging in zijne sterkte en richting ontleent zijn oorsprong aan stoffelijke toestanden der zenuwen, die door prikkels, zinnelijke

indrukken, worden te voorschijn geroepen. Zonder zoodanige verandering in de zenuwweefsels en wel in de hersenen, komt geene onwillekeurige beweging tot stand.

Elke verandering komt van buiten.

Zoo kan dan de beweging niet beschouwd worden als het uitvoeisel van een vrijen wil. De wil is de noodzakelijke uitdrukking van een door uitwendige prikkels bepaalden toestand der hersenen.

Een vrije wil, eene wilsdaad, die onafhankelijk zou zijn van het totaal der invloeden, die op elk oogenblik bepalend op den mensch inwerken, en ook den machtigste de wet stellen, bestaat niet.

“Der Mensch ist die Summe von Aeltern, Amme, Ort, Zeit, Luft, Wetter, Schall, Licht, Kost und Kleidung. Sein Wille ist die nothwendige Folge aller jener Ursachen, gebunden an ein Naturgesetz, das wir aus seiner Erscheinung erkennen, wie der Planet an seine Bahn, wie die Pflanzen an den Boden.”¹

“Wie der Einzelmensch, so ist die Gattung ewig im Werden begriffen. Das Hirn und seine Thätigkeit verändern sich mit den Zeiten und mit dem Hirn die Sitte, die des Sittlichen Maaszstabs ist.”²

“Hat man es einmal erkannt, dasz das sittliche Maasz in der Natur des Menschen und nirgends anders zu suchen ist, dasz wir uns auf das natürlichste Verhältnisz stützen, wenn wir das Recht, uns zu richten, weder Affen noch Mondbewohnern, sondern einzig und allein unseres Gleichen zugestehen wollen, dann wird das Urtheil über gut und böse ein naturnothwendig begründetes und dadurch ewig unerschütterlich.”

“Gut ist, was auf einer gegebenen Stufe der Entwicklung den Bedürfnissen der Menschheit, den Forderungen der Gattung entspricht. Dadurch, dasz diese Stufe berücksichtigt wird, erhebt sich die Geschichte zum Weltgericht.”³

“Es wohnt der menschliche Gattung als Naturnothwendigkeit

¹ Kreislauf 1e Auf. 419.

² Ibid. 423.

³ Ibid. 427.

ein, dasz sie als böse verwirft, was den Forderungen der Gattung zuwiderläuft."

"Das Böse im Einzelnen bleibt darum, wie der ganze Mensch, Naturerscheinung. Und es ist gewisz nur ein Verlust für verfolgungssüchtige Parteigänger oder für den bittren Eifer besieger Köpfe, nicht für ächte Menschen, wenn uns diese Einsicht gegen jedes Verbrechen, wie gegen jeden Fehltritt versöhnlich stimmt. Das ist der Sinn des Worts von Frau von Staël: alles begreifen, hiesze alles verzeihen." ¹

Moleschott heeft nog een enkel woord te richten tot de kleingeestigen, die daar zeggen: wanneer gij aan geen vrijen wil geloofd, stort u dan in zingenot, geef u over aan zweigerij, want als natuurverschijnsel zijt gij niet verantwoordelijk voor uwe daden. Het antwoord luidt: "Und mir ist, als wanderten mir alle Pharisäer und alle doppelzüngige Verräther vor den Augen, wenn ich so reden höre. Denn was seid Ihr anders, die Ihr so redet, als bestechliche Bestochene, die Ihr für Eure Tugend keinen Antrieb habt als den jenseitigen Himmel, in dem Ihr Eure träge Feigheit spiegelt, für Eure Sittlichkeit kein Maasz als jenes: "ich bin nicht so wie die der Mode des Unglaubens huldigen." Ihr fühlt Euch glücklich in jeder Zeit, denn wie Ihr gestern aus dem Wissen die Wahrheit gefolgert, so könnt Ihr heut' aus ihm die Lüge folgern, wenn nur die Lüge herrscht.

"Stürzt Euch in wüsten Sinnentäumel!" Als wenn der Mensch das nach Belieben könnte, wenn ihm auch täglich der Trugschluss vorgehalten würde!"

Is het beeld door ons van Moleschott ontworpen, getrouw en overeenkomstig het origineel? Gewis, menige trek heeft er aan ontbroken, en op volledigheid maakt deze schets allerminst aanspraak, maar schrijver dezes houdt er zich van overtuigd, dat

¹ Kreislauf 1e Aufl. 428.

hij er toch eenigermate in is geslaagd, in de enkele lijnen, door hem gegeven, M. te hebben doen kennen als een man, die èn als mensch, èn als physioloog èn als schrijver, eene persoonlijkheid van geen geringe beteekenis mag genoemd worden. Hieromtrent bestaat dan ook niet de minste tegenspraak. De wijsgeerige denkbeelden alleen van den genialen man doen menigeen het voorhoofd fronsen, persen een ander eene stille zucht van medelijden af, terwijl sommigen, niet tevreden met dit meêwarig gevoel, kwalijk hun spijt verhelten, dat geestelijke en wereldlijke gerechtigheid zich schuil houden tegenover den modernen ketter.

Met deze laatsten kunnen wij 't allerminst meêgaan; integendeel, wij prijzen Italië gelukkig, dat op dezelfde plaats, waar eens Giordano Bruno ter doodstraf verwezen werd, het vrije woord ongeschonden gehandhaaft in den persoon van den geleerde der "Sapienza."

Onze schets zou haar doel ten eenemale missen, indien zij bij den lezer de overtuiging niet verlevendigd had, dat Italië zich terecht er op verheft in onzen beroemden landgenoot een geleerde te bezitten, die zich eene eereplaats veroverd heeft onder onze hedendaagsche groote natuurkundigen; een priester der wetenschap die, begaafd met eene onuitputtelijke werkkraft, eene buitengewone scherpzinnigheid, met belangelooze toewijding en offervaardigheid naar waarheid zoekt, en wat hij waarheid meent te zijn ook kloek en mannelijk uitsprekt, al zijn de resultaten van zijn onderzoek ook lijnrecht in strijd met eeuwenoude en eerbiedwaardige traditiën.

Vraagt men ons, of dan nu M. en zijne geestverwanten het "urale quallvolle Räthsel" opgelost hebben en het materialisme het laatste woord van wijsbegeerte en natuurstudie zijn zou? Wij antwoorden, dat we ons niet vermeten zullen om als scheidsrechter tusschen de twistende partijen op te treden. De strijd vóór en tegen het hedendaagsche materialisme zou eene achtbare boekerij kunnen vullen. Tegenover den geleerde der "Sapienza" staan physiologen, natuurkundigen en wijsgeeren van niet geringere

europesche vermaardheid, die ons, klein-handelaars, voor 't minst tot omzichtigheid in ons oordeel moeten stemmen. Wij noemen slechts de namen van mannen als Dubois-Reymond, Tyndall, Huxley, Faraday, Lotze, Spencer e. a.

Toch kan niemand ontkennen, en wordt ook door niemand ontkend, dat het materialisme, ik zeg niet als wijsgeerig stelsel, maar als methode van onderzoek een belangrijken stoot gegeven heeft aan de vermeerdering onzer kennis van de physiologische voorwaarden, waaraan het geestelijk leven gebonden is, zoodat thans eene zielkunde zonder deugdelijken physiologischen grondslag eene onmogelijkheid, althans eene onbruikbare antiquiteit geworden is.

Zeer zeker is de zenuwzelfstandigheid het stoffelijk substraat voor gevoel en bewustzijn, en gaan stoffelijke veranderingen gepaard met, en zijn ze een der oorzaken van ons bewustzijn. De experimenteele physiologie is daar om zulks te bewijzen en de physiologie der zintuigen om aan te toonen, hoe de indrukken afhankelijk zijn van de gesteldheid dier organen. Maar volgt daar nu uit dat ons geestesleven louter het produkt van stofwisseling zijn zou? Het bevestigend antwoord door de materialisten gegeven, is dunkt mij evenzeer aan ernstigen twijfel onderhevig als hunne meening, dat zij met de formule: stof en kracht, stof en beweging, het dualisme overwonnen en het wereldraadsel verklaard zouden hebben. Indien wij, met al de bescheidenheid, die ons tegenover den geleerde der "Sapienza" betaamt, in deze beide opzichten dien twijfel deelen, dan kan men ons slechts van aanmatiging verdenken als men uit het oog verliest dat, waar de grootwaardigheidsbekleeders in den tempel der wetenschap nog met elkander twisten, aan ons, nederige koorknappen, de noodzakelijkheid wel is opgelegd om, zoo goed zoo kwaad het gaat, door eigen oogen te zien.

Wat het bewustzijn betreft, meent Dubois-Reymond "in sehr zwingender Weise" te kunnen aantoonen, "dass nicht allein bei den heutigten Stand unserer Kenntniss das Bewusstsein aus seinen

materiellen Bedingungen nicht erklärbar ist, was wohl jeder zugibt, sondern dass es auch der Natur der Dinge nach aus diesen Bedingungen nie erklärbar sein wird."

Bewegung kann nur Bewegung erzeugen. "Welche denkbare Verbindung", vraagt hij, "besteht zwischen bestimmten Bewegungen bestimmter Atome in meinem Gehirn einerseits, anderseits den für mich ursprünglichen nicht weiter definirbaren, nicht zu leugnenden That-sachen: "Ich fühle Schmerz", "fühle Lust"; "ich schmecke Süßes, rieche Rosenduft, höre Orgelton, und der ebenso unmittelbar daraus fließenden Gewissheit: "Also bin ich?" Es ist in keiner Weise einzusehen wie aus dem Zusammenwirken einer Anzahl von Kohlenstoff-, Wasserstoff-, Stickstoff u. s. w. Atomen Bewusstsein entstehen könne." ¹

Aan niet minder bedenkingen is de meening onderhevig, dat wij met de formule kracht en stof, beweging en stof, aan de omklemming van het dualisme voor goed ontsnapt en het beloofde land van het monisme binnengetreden zouden zijn. 't Is waar, de kracht is bij den materialist geen "stootende God", maar schijnt het toch niet alsof de buitenlandsche mogendheid in eene binnenlandsche veranderd is? Geen kracht zonder stof en geen stof zonder kracht! Zeer zeker, maar altijd toch weer die twee zeer duistere en geheimzinnige woorden: stof en kracht, die uit den aard der zaak aanleiding geven tot twee even duistere geheimzinnige voorstellingen, zoodat men zich onwillekenrig afvraagt: wat is dan nu het essentiële? De kracht? Overeenkomstig Faraday's meening, dat wij bij de analyse der stof bij slot van rekening te recht komen bij "some mysterious thing, that we can only call a point of force?" Doch daarmee zou het materialisme zich zelve natuurlijk opheffen en opgaan in Leibnitz' beroemde stelling: "tout est virtualité." Is de stof dan het essentiële? Eene stof zonder eigenschap, zonder werking, zonder kracht....? Wij tasten hier in het duister, en het is zeker niet

¹ Dubois-Reymond, Über die Grenzen des Naturerkennens, Leip. 1876 p 29.

de onbeduidendste leemte in het materialistische stelsel, dat het van stof en stofwisseling, van kracht en beweging spreekt, alsof wij hier met de allereenvoudigste begrippen te doen hadden, terwijl toch bij ontleding blijkt, dat de formule kracht en stof, stof en beweging, ja zelfs het geheele begrip stof het ondoorgrondelijkste van alle mysteriën is, voor ons denken uit onverzoenlijke tegenstrijdigheden bestaande.

Wij staan hier, volgens Dubois-Reymond voor "eine Hinderniss transcenderter Natur. Wie man es auch zu umgehen versuche, in der einen oder anderen Form stösst man immer darauf. Die alten Jonischen Physiologen standen davor nicht rathloser als wir. Alle Fortschritte der Naturwissenschaft haben nichts dawider vermocht, alle fernerer werden dawider nichts fruchten. Nie werden wir besser als heute wissen, was, wie Paul Erman zu sagen pflegte, "hier", wo Materie ist "im Raume" spukt. Gegenüber den Räthseln der Körperwelt ist der Naturforscher längst gewohnt, mit männlicher Entsagung sein "Ignoramus" auszusprechen. Im Rückblick auf die durchlaufene siegreiche Bahn, trägt ihn dabei das stille Bewusstsein dass, wo er jetzt nicht weiss, er wenigstens unter Umständen wissen könnte und dereinst vielleicht wissen wird. Gegenüber dem Räthsel aber was Materie und Kraft seien, und wie sie zu denken vermögen, musz er ein für allemal zu dem viel schwerer abzugehenden Wahrspruch sich entschliessen: "Ignorabimus." ¹

Heeft het materialisme als wijsgeerig stelsel den steen der wijzen niet gevonden, dat doet natuurlijk niets te kort aan de groote verdiensten, die het als methode van onderzoek bij de natuurverschijnselen zich verworven heeft. En al staan wij dan nog even radeloos als de oude Jonische physiologen voor het "uralte Räthsel", de nadruk, de eenzijdigheid zelfs waarmee Moleschott, Vogt, Büchner

¹ Ibid. pag. 39.

e. a. op de physiologische zijde van ons geestesleven gewezen hebben, heeft blijvende vruchten afgeworpen voor de wetenschap en het leven.

Ofschoon in gronddenkbeelden met elkander overeenkomende, draagt toch het systeem van elk dezer mannen eene min of meer eigene kleur. "In Moleschott is het natuurkundige deel der Hegelsche filosofie materialistisch geworden. Bij hem is de materie niet een bloot mechanisch bewegingsverschijnsel, maar zelf onmiddellijk geest, leven en daad. M. heeft het wijsgeerig denkbeeld van een Al-leven nimmer vaarwel gezegd; hij heeft de stof, die bij de filosofen een ondergeschikt lid daarin uitmaakt, tot den rang van het al-organisme zelf verheven. Alles is geest en tevens stof. Hij kent geen ongeestelijke stof, evenmin een onstoffelijke geest.

De eerste zou een stof zijn zonder het beginsel van beweging en zoodanig iets bestaat niet. De tweede zou in de kategorie der onstoffelijke krachten behooren, die evenmin bestaan. Diensvolgens vormt de identiteit van stof en geest nog altijd een band van gemeenschap tusschen M. en Hegel. Maar bij H. is de kracht het eerste, de stof een produkt der kracht. Bij M. zijn kracht en stof van alle eeuwigheid een en ondeelbaar; bij hem leeft de stof en ontwikkelt zich ¹.

Den 17^{den} Februari 1600 werd Giordano Bruno op het Campi flora te Rome verbrand. Twee en een halve eeuw later huldigde dezelfde Rome in den persoon van Jacob Moleschott de vrije wetenschap.

Wij beschuiten met de woorden, waarmede Roszmäszler zijn "Flora im Winterkleide" aan zijn boezemvriend Moleschott opdroeg; woorden, die, gelijk de "Gartenlaube" van 1854 N°. 35 opmerkt: "meer dan honderd andere de reine menschenziel van den beroemden geleerde kenmerken."

*Wenn man Dich achtet und liebt, so freust Du
Dich, dasz ein Mensch geachtet und geliebt wird.*

¹ Unsere Zeit, 1857, 8^e Heft, pag. 521.

Peter Cooper

PETER COOPER.

De goede vader Cooper, de edele menschevriend, heeft zijn tol aan de natuur betaald!

Ziedaar de mare, die op den 4^{en} April 1883 geheel New-York, de geheele Vereenigde Staten als een donderslag in de ooren trof.

Op hoogen leeftijd, door duizenden hoog gewaardeerd, ging Peter Cooper na een werkzaam en rijk gezegend leven de eeuwigheid in; zijn naam, zijn voorbeeld en zijn invloed als een onvergankelijke erfenis aan zijn geboorteland en aan de menscheid achterlatende, een toonbeeld van deugd, nauwgezetheid en bescheidenheid.

Ofschoon het te voorzien was dat die plechtige doch niet onvriendelijke oproeping, om rekenschap te komen afleggen van zijn aardsehen wandel, voor Peter Cooper niet meer verre was — hij stierf op ruim twee-en-negentigjarigen leeftijd — was zijn heengaan toch nog onverwacht en voor velen te vroeg; de leemte door zijn verscheiden ontstaan, is niet te herstellen.

Er zijn rijker, er zijn machtiger, er zijn geleerder menschen dan hij was; maar New-York heeft nooit een burger gehad, die zich eerlijker en met meer ernst op het goede heeft toegelegd dan Peter Cooper. Zijn naam, zijn tijd en zijn geld waren gedurende de laatste vijftig jaren steeds ten dienste van het algemeen belang of van

eenige bijzondere klasse, die zijn hulp behoefde, en in afwijking van de meeste publieke personen, was hij niet bevreesd om het initiatief te nemen tot pogingen, die waarschijnlijk niet populair zouden worden. Vele weldoeners geven alleen van hun overvloed, maar het is geen geheim dat Cooper's philanthropische bemoeiingen zulk een uitbreiding verkregen, dat ze hem meer dan eens in de uitoefening zijner zaken belemmerd hebben.

Er kan nauwelijks *te veel* goeds van Peter Cooper gezegd worden. Alle woorden ter zijner eere zijn van massief goud, geen sierlijk gepoetst verguldsel. Zijn werk, zijn voorbeeld van een lang en welbesteed leven blijft leven in de harten zijner landgenooten, als een duurzamer monument dan het hechtste arduin of het hardste metaal.

In plaats van aan de nakomelingen den plicht over te laten om een standbeeld te zijner nagedachtenis op te richten, heeft hij zelf een monument gegrondvest, het Cooper-Instituut; een gebouw dat verscheidene verdiepingen hoog een enorme oppervlakte beslaat, en jaarlijks ten zegen is van duizenden. Tot het verre nageslacht zal dit, zijn schoonste monument, van hem getuigen als van een van Amerika's meest geliefde zonen.

Peter Cooper werd op 12 Februari 1791 te New-York geboren. in een huis waar nu Counties Slip is; hij bereikte derhalve den leeftijd van twee-en-negentig jaar. Zijne familie had zich geheel aan de bevordering van de amerikaansche onafhankelijkheid gewijd. Zijn grootvader van moederszijde was John Campbell, een *alderman* van de stad en kwartiermeester in het amerikaansche leger gedurende de revolutie. Deze Campbell gaf een groot gedeelte van zijn eigen vermogen ten beste aan den dienst van het land. Cooper's vader was luitenant in het leger der patriotten, en vestigde zich na den vrede als hoedenfabrikant in het huis waar Peter geboren werd. De stad telde toen 33,331 inwoners. Chamberstreet was destijds haar uiterste grens; verder was niets dan vlak

land, en in Centrestreet, waar nu de stadsgevangenis, "de Tombs" staat, waren een of twee kleine vijvers, waar men 's winters schaatsen reed. Men kan dus gerust zeggen dat de grijze philanthroop als het ware met zijne vaderstad is opgegroeid.

Peter was de zoon van een talrijk gezin en moest hard medewerken, zoodat hij slechts halve dagen op school kon gaan. Toen hij met zijn hoofd op zijn best boven de tafel reikte, werd hij reeds gebruikt om het haar uit de konijnenvellen te trekken. Later werd zijn vader bierbrouwer en Peter moest de vaten ale rondbrengen, terwijl, toen ook dit bedrijf niet opnam, Cooper Sr. steenbakker en Cooper Junior steenendrager werd.

Tot op zeventienjarigen leeftijd bleef hij in dienst van zijn vader; hij had toen 10 dollars oververdiend. Op aanraden van een zijner vrienden had hij daarvoor een lot in eene loterij genomen en trof *gelukkig* een niet. Gelukkig, omdat hij daardoor inzag, dat het dwaasheid is de kansen van het spel te beproeven als middel om in de wereld vooruit te komen. Hij nam toen zijn toevlucht tot die edeler hulpmiddelen, waaraan hij tot zijn dood trouw gebleven is, en waaraan hij zijn fortuin te danken heeft, nl. *nooit schulden te maken en altijd minder uit te geven dan hij in te komen had.*

Op zijn zeventiende jaar werd hij leerling in eene rijtuigfabriek, waar hij na 4 jaar oefening grondig het vak leerde. Hij verdiende 25 dollar *per jaar*, doch werkte 's avonds en 's nachts over, inplaats van zich, zooals zijn kameraden, aan lichtzinnige vermaken over te geven. In dien tijd had hij voor zijn baas een machine vervaardigd, die zooveel voordeelen opleverde, dat deze aanbod hem als belooning in eene zaak te zetten. Doch Peter weigerde, omdat hij geen verplichtingen wenschte te maken en ging naar Hempstead, Long-Island, in een fabriek van machines om lakens te scharen; hij bleef daar 3 jaar, tegen 1,50 dollar per dag, destijds een hoog loon.

De oorlog met Engeland van 1812 brak uit, de amerikaan-

sche havens werden door de Engelschen geblokkeerd en er was groote vraag naar lakens, daar er geen invoer was van buitenlandsche fabrieken. Cooper, ziende dat er geen machine bestond om het ruwe laken behoorlijk te scharen, vond er eene uit voor dat doel, die in dien tijd vrij algemeen werd gebruikt in de lakenfabrieken. Met bespaarde penningen had hij zich het uitsluitend recht op de vervaardiging daarvan in den Staat New-York verschaft. Na den oorlog werd zijne machine niet langer gebruikt, maar middelerwijl had Cooper er een aardig sommetje, 500 dollar, in zijn oog een fortuin, mede verdiend. Zijn vreugde was echter van korten duur. Na zijn terugkomst in Poughkeepsie, vond hij zijn vader diep in schulden. Van het oververdiende werden de dringendste vorderingen afbetaald, terwijl hij op zich nam de nog overblijvende op termijnen te voldoen. Hij veranderde zijn werkplaats in een fabriek van kastmakerswerk en de fortuin bleef hem zoo gunstig, dat hij na 3 jaren arbeids in staat was 6 kavelingen grond te koopen, op de plek waar nu het Bijbel-Instituut is opgericht, juist tegenover het Cooper-Instituut. Hij bouwde er 4 houten woonhuizen en richtte een kruidenierszaak op. Eenigen tijd daarna kocht hij voor een prikje eene lijmfabriek met haar geheelen inventaris. Van dien tijd dagteekent zijn voorspoed. Hij begon tevens olie, geprepareerde kalk en vischlijm te fabricceeren en verplaatste na het einde van de huur, d. i. na 21 jaren, de fabriek naar een plek gronds van 10 acres, op Maspeth Avenue, Brooklijn.

Die lijmfabriek is een gestadige bron van winst geweest, dank zij de vindingrijkheid van Cooper's vernuft, waardoor ook deze eenvoudige zaak zoo winstgevend beheerd werd. Toen hij er zich in begaf, bevond hij dat de eenige gelatine, die gebruikt werd, uit Rusland werd ingevoerd en 4 dollar per pond kostte. Cooper vervaardigde een artikel dat hij voor 75 cents per pond verkocht; 't gevolg was dat hij de geheele markt beheerschte en het vreemde voortbrengsel uit het land dreef. *Cooper's Glue* is thans overal in de

Vereenigde Staten uitsluitend in gebruik. Gedurende vijftig jaren heeft hij de zaken zelf gedreven en ze daarna overgegeven aan zijn broeder, zoon en dochter, die er een ontzettend groot jaarlijksch inkomen van trekken. De fabriek is nog terzelfder plaatse in Brooklijn gevestigd.

Reeds vroeg werd Peter Cooper opmerkzaam op de rijke bronnen die Amerika bezit voor het maken van ijzerwaren, en hij wendde dus zijn schreden ook in die richting. Hij was reeds een man van aanzienlijke middelen geworden en kocht, in 1828, 3000 acres land binnen de grenzen der stad Baltimore voor 105000 dollars, met het doel er een ijzerfabriek op te richten, voornamelijk op aanraden van een paar heeren, die hem met het oog op de ophanden zijnde voltooiing van den Baltimore en Ohio-spoorweg, daarvan groote voordeelen hadden voorspeld. De ondernemers van den B. en O. spoorweg stonden echter op het punt den aanleg van den weg op te geven, omdat de lijn zooveel korte bochten door de rotsen moest maken, dat de kosten van aanleg veel hooger liepen dan de begrooting en zich het schijnbaar onoverkomelijke bezwaar voordeed dat men geen locomotief kon bouwen, die langs zulk een krommen weg aan de vereischten kon voldoen. Peter Cooper wist echter raad. Hij raadde hun geduld te hebben, en begon zelf een locomotief saam te stellen, de eerste die op amerikaanschen bodem geloopt heeft. Toen ze gereed was noodigde hij de aandeelhouders uit, den proeftocht mede te maken. Zes en dertig man in een waggon en zes op de locomotief, die haar eigen brandstof en water vervoerde, ging het bergopwaarts, en na alle krommingen met succes te hebben gepasseerd, werden de 13 mijlen in 1 uur 12 minuten afgelegd, de terugtocht in 57 minuten. De Baltimore en Ohio-spoorweg was gered, ofschoon, zooals Cooper later verklaarde, de machine "van weinig beteekenis was".

Intusschen had het land waardeloos gelegen. Pogingen om er

eene ijzerfabriek op te richten mislukten, en hij verkocht het voor ongeveer denzelfden prijs aan twee heeren van Boston, die er de welbekende Canton Works oprichtten. Als betaling ontving hij grootendeels aandeele van 44 dollar, voor de volle waarde. In korten tijd rezen deze aandeele der nieuwe onderneming tot 230 %, tegen welken koers Peter Cooper ze verkocht, zoodat hij een aanzienlijke winst maakte.

Hij richtte daarna eene ijzerfabriek in de 33^e straat en 3^e avenue te New-York op, doch verplaatste haar in 1845 naar Trenton, in den staat New-Jersey. De fabriek werd voortdurend vergroot en is thans een der uitgebreidste in de Vereenigde Staten voor het maken van ijzer voor spoorwegen.

Toen er anthracietkoolmijnen in de nabijheid van Trenton gevonden waren, was Cooper de eerste die deze grondstof aanwendde bij het verwerken van gegoten- tot smeedijzer, en sedert dien tijd is het gebruik van anthraciet in Amerika in zwang gekomen.

In Easton Penn liet hij drie groote smeltovens bouwen, destijds de grootsten in de Vereenigde Staten; hij kocht de Andovermijnen en bouwde een spoorweg door woest land, 8 mijlen lang, om de erts, waarvan hij 40000 ton per jaar verbruikte, naar de smeltovens te vervoeren. Er werd een maatschappij gevormd met name de Trenton Iron Works, en nog eenige pletterijen en draadfabrieken, te zamen met 11000 acres land, werden er aan toegevoegd. De aandeelhouders werden later door de familie uitgekocht, die nu de geheele inrichting, evenals de lijmfabriek in Brooklijn, voor eigen rekening exploiteert.

In een der pletterijen is de eerste *vuurproefbalk* gefabriceerd, thans in Amerika zoo algemeen in gebruik. De voorbereidselen om hem aan het doel te doen beantwoorden, hebben 75000 dollar gekost, en toch is de aanmaak sedert rentegevend geworden.

De belangrijkste episode in het leven van Peter Cooper is het aandeel dat hij gehad heeft in het leggen van den *eersten onderzeeschen*

telegraafkabel. Het is voornamelijk aan zijne volharding en energie, — Cooper was 20 jaar lang president van de North American Telegraph Company, die toen meer dan de helft van alle lijnen in het land controleerde, en tevens president van de New-York Newfoundland and London Telegraph Company — dat onze beschaving dit reuzenwerk te danken heeft.

In verbinding met Cyrus W. Field, Moses Taylor, Marshal O. Roberts en Wilson G. Hunt werd een lijn over Newfoundland gelegd en eene door de golf van St. Lawrence, die als uitgangspunt voor de lijn naar Europa moesten dienen. Jaren heeft het geduurd eer de zaak tot stand gekomen is, en de moeijelikheden die daaraan vooraf gingen waren legio. De kabel werd in twee schepen vervoerd, die in het midden van den oceaan elkander ontmoetten, en eindelijk met goed gevolg gelegd. Omstreeks 400 dépêches werden te Newfoundland ontvangen. Spoedig echter begon de kabel te haperen en eindelijk waren de berichten niet meer te ontcijferen, zoodat het krediet van den zeekabel geschokt was.

Gelukkig echter had Engeland door de nieuwe uitvinding een enorm voordeel behaald, of liever een groote schade voorkomen. Het gouvernement had besloten een groot transport troepen van Canada naar China te zenden, tijdens den oorlog tegen de Chineezzen, en juist op het oogenblik dat de transporten zouden uitzeilen, bracht een dépêche het bericht dat de vrede geteekend was. Dit gebeurde juist vóór dat het Crystal Palace afbrandde, en er had in genoemd gebouw een groot feest ter eere van het succes van den kabel plaats. Het volk begon dan ook meer vertrouwen in de zaak te stellen, toen ongelukkig eenige dagen later de berichten niet meer te ontcijferen waren. Men geloofde niet dat er ooit één dépêche was verzonden, totdat de heer Cunard van de *Cunard line* als getuige verklaarde, zelf telegrammen te hebben verzonden en ontvangen.

Geld voor een tweeden kabel werd bijeengebracht, doch ook deze ging verloren en men begon aan het succes te wanhopen. Peter

Cooper stelde echter een onwankelbaar vertrouwen in het welslagen der zaak en op zijn aanraden ging de heer Field nogmaals naar Europa, om te trachten geld te verkrijgen. Het gelukte hem 6 milioenen dollar bijeen te brengen en een tweede kabel werd gelegd, die met goed gevolg werkte. Men stelde ook pogingen in het werk om den verloren kabel op te visschen, want de andere helft had men nog, en ook dit gelukte. Het verloren eind lag $2\frac{1}{2}$ mijl ver in den Oceaan. Driemaal werd het opgehaald voor men het grijpen kon. Na 12 dagen arbeids werd echter het doel bereikt, en nu had men twee complete kabels over den Oceaan.

De maatschappij stond echter in den beginne verre van gunstig. Tien jaren lang hadden de aandeelhouders geen interest ontvangen, en zij waren dus voor loopende onkosten niet meer te spreken. Alle verdere fondsen werden door Peter Cooper verstrekt, en de wissels op hem particulier getrokken. Hij mocht echter zijne volharding met een prachtig resultaat bekroond zien, daar de geheele onderneming aan eene engelsche maatschappij met winst werd overgedaan.

Peter Cooper was niet zoozeer een groot uitvinder als wel een ontwerper, een verzinner. Wellicht klinkt dit bij den eersten opslag paradoxaal. Hij had namelijk het onderricht in de beginselen der werktuigkunde en van het bouwkundig teekenen moeten ontberen, die anders den geest door de labyrinthen van groote uitvindingen leiden en tot een gunstig resultaat voeren. Zijne uitvindingen hebben zich dan ook bepaald tot zaken, die met zijn eigen ondernemingen in verband stonden en tot sommige van algemeen nut, en waren uitsluitend gebaseerd op gezond verstand en praktische kennis.

Cooper beproefde zijn geluk in niet minder dan acht verschillende takken van bedrijf. Hij bleef juist lang genoeg in elke zaak, om haar grondig te leeren en te zien hoeveel geld er mee te verdienen viel. Zoodra hij bemerkte dat zij geen winst afwierp of begon te kwijnen, maakte hij er zich los van en stak zich in iets anders dat "beter de moeite betaalde". Hij trachtte nooit tegen het

getij in te zwemmen, en wierp nooit goed geld naar kwaad geld. Op die wijze vergrootte zich steeds zijn kapitaal, ging hij nooit bankroet en leed nimmer zeer zware verliezen. Iedere werkmán kreeg op zijn tijd zijn volle geld; gedurende de zestig jaren die hij in zaken was, heeft hij zich stipt daaraan gehouden, ofschoon hij meermalen 3000 man in dienst had.

Dat altijd werkzame brein werd ook reeds vroeg aangetrokken door het probleem van kanalisatie van den Staat New-York, en peinsde op middelen tot een andere voortstuwing dan door stoom. Voornamelijk vestigde hij zijne aandacht op de vraag: hoe daartoe de kracht van het getij te gebruiken? Een aantal proefnemingen hadden plaats, door de geheele kracht op een zaagmolen aan te wenden, door gecondenseerde lucht in een reservoir te voeren, of door veerbooten door het water te doen bewegen enz. Met het laatste is hij zelfs zoover geslaagd, dat Fulton hem de eer aandeed zijn model en machinerieën te komen *bekijken*; Fulton was echter destijds te veel met zijn eigen uitvinding bezig, om Cooper op zijne tekortkomingen te wijzen, en tot bepaalde resultaten heeft deze het dan ook in die richting niet gebracht. Hij was wel is waar de eerste die een kabelboot langs ketenen zonder einde op het Erie-kanaal wenschte in te voeren, omdat hij beter dan iemand inzag, dat er een goedkooper transportmiddel noodig was om de produkten van het Westen naar New-York te vervoeren dan de spoorweg, doch zijne methode gelukte niet, ofschoon zij zooveel belangstelling wekte, dat gouverneur Clinton den proeftocht medemaakte. De proefkabel was 2 mijlen lang en schrijver dezes, die de voor een vreemdeling zeldzame eer genoot tot 's heeren Cooper's jeugdige vrienden te worden gerekend, heeft de overblijfselen daarvan in handen gehad. Drie roestige ketting-schalmen, ongeveer vijf duim lang en één duim dik, kwamen daartoe uit den antiëken lessenaar te voorschijn.

Het was zeer natuurlijk dat iemand, wiens aandacht zoozeer op

publieke werken was gevestigd, en wiens eerlijkheid en oprechtheid als burger zoo bekend waren, ook tot openbare betrekkingen werd geroepen. Cooper werd benoemd tot lid van den gemeenteraad, tot inspecteur van het onderwijs, en had in alle aanzienlijke vereenigingen van handel, nijverheid, kunsten en wetenschappen, hetzij als gewoon lid hetzij als bestuurder, zitting.

In eerstgenoemde hoedanigheid was hij het die den bouw van het Croton-aqueduct, eene waterleiding die tegenwoordig New-York van drinkwater voorziet, wist door te voeren en het prachtige postkantoor te New-York het aanzien wist te geven van het schoonste ter wereld. Immers dat trotsche, in dorischen en renaissance-stijl opgetrokken gebouw naderde reeds zijne voltooiing, toen Peter Cooper, er op een zekeren dag voorbij gaande, bemerkte dat de oorspronkelijk bedoelde hoogte van het gebouw niet in verhouding stond tot de oppervlakte. Hij riep den raad bijeen, en stelde voor nog een verdieping er boven op te brengen. Het maximum der door de regeering toegestane gelden was echter reeds verbruikt. Cooper ging dus naar Washington, wist der regeering op de hem eigenaardige wijze het wenschelijke van zijn voorstel onder de oogen te brengen en zijne pogingen werden met succes bekroond. Reeds den volgenden dag was een supplementcrediet geopend tot den bouw eener vierde verdieping. Degenen die het in 1875 in gebruik genomen nieuwe postkantoor te New-York bezichtigden, zullen begrijpen welken machtigen invloed het aanbrengen eener nieuwe verdieping op het aanzien van het trotsche gebouw heeft uitgeoefend.

Peter Cooper was niet slechts een waar patriot in den besten zin des woords, maar tevens iemand die de geheele wereld als zijn vaderland beschouwde en alles wat in zijn vermogen was aanwendde om den vooruitgang der menschheid te bevorderen. Hij stelde dan ook zeer veel belang in de pogingen, die de europeesche volkeren tot verkrijging hunner vrijheid aanwendden. De gebeurtenissen op het vasteland werden met belangstelling door hem ge-

volgd; in het bijzonder boeide de onafhankelijkheidsoorlog van de Grieken tegen de Turken zijn aandacht. Er werd te New-York een schip met provisie en ammunitie uitgerust om de Grieken te helpen en Cooper besloot, behalve door zijn materieelen steun, hun ook nog met iets van dienst te zijn, waarmede de Turken voor hunne onmenselijke gruweldaden eens flink zouden worden afgestraft. Hij construeerde daartoe een kleine torpedo-boot, die aan boord gedragen kon worden en dienen moest om de vijandelijke kanonneerbooten in den grond te boren. De torpedo was aan eene kleine ijzeren staaf bevestigd, die zich van voren aan de boot bevond, een paar duim onder water. De boot was van een ronddraaiende stoommachine voorzien en van een schroefwiel om haar voort te bewegen. Een en ander was zoo ingericht, dat één persoon de boot van boord van het schip of van den wal uit besturen kon door middel van twee stalen draden, die aan den helmstok van het roer bevestigd waren, zoodat men slechts aan deze of gene zijde te trekken had om de boot naar stuur- of bakboord te wenden, op dezelfde wijze als men een paard bestuurt. Over dag had de torpedoboot, om door den operateur gezien te worden, een klein vlaggetje; 's nachts een lichtje, dat wel door den stuurman gezien werd, maar waarvan de donkere zijde naar het te vernielen schip gekeerd was. De torpedo moest springen door den stoot tegen het schip en de kleine ijzeren staaf werd daardoor omgebogen. Door een vernuftige mechaniek werd dan de machine gekeerd en het kleine bootje keerde naar de plaats van afvaart terug, gereed om een tweede projectiel op dezelfde wijze naar den vijand over te brengen.

Ongelukkig was Peter Cooper met zijn boot niet gereed toen het schip uitzeilde. Hij heeft er echter proeven mede genomen in de Narrows, waaruit bleek dat die uitvinding tot op een afstand van 6 engelsche mijlen met succes kon worden aangewend. De machine werd bij een brand in Cooper's magazijnen in 1825 vernield

Dit was de eenige maal dat de goedaardige man zijn vernuft tot bloedige plannen heeft aangewend.

Hij wist echter ook zijn schranderheid in den huiselijken kring zich ten nutte te maken. In de eerste jaren van zijn huwelijk, toen het hem nog niet zoo voor den wind ging dat hij er een dienstmeisje op na kon houden, moest hij de kleine wiegen, terwijl zijn vrouw het eten kookte of andere werkzaamheden verrichtte. Dien tijd, dacht Peter, kon hij beter gebruiken, en hij kwam dus op het lumineuse idee om een wieg te fabricceeren, die van zelf wiegde en maakte het mechanisme zoodanig, dat het tegelijk werkte om de vliegen van de wieg te houden en eene muziekdoos in beweging bracht tot amusement van de baby.

Dat een man met zulk een vernuftigen geest er over dacht om "zijn eigen laarzen te maken" is niet te verwonderen. Dat was zelfs de eerste stap op het gebied zijner vele uitvindingen. Hij nam daartoe een oud paar geheel uit elkander, om de inrichting na te gaan, en na zich leder, garen, naalden en eenige gereedschappen te hebben aangeschaft, ging hij zonder onderricht aan het werk en vervaardigde een paar schoenen bijna even goed als men die destijds droeg.

Terwijl ik in het voorafgaande Peter Cooper geschetst heb als den man van zaken, den schranderen, onvermoeiden, eerlijken geldwinner, maar die rijkdom zocht niet als doel, doch alleen als middel om goed te kunnen doen, zullen wij nu nagaan hoe Cooper geworden is wat hij was — de groote menschevriend!

Peter Cooper was een christen zooals er helaas niet velen gevonden worden. Zijn voornaamste karaktertrekken waren zijn strenge opvatting van rechtvaardigheid en een alles omvattende menschevriendheid. Hij geloofde in de groote waarheden des christendoms met een eenvoudig hart en een kinderlijken zin, die het hem moeielijk maakten te gelooven dat andere menschen ze niet erkennen, of, indien zij dat doen, er zich toch niet naar gedragen. Hij beschouwde ze niet als holle phrasen, maar had

vertrouwen in die verheven leerstellingen van wijsheid en rechtvaardigheid, en alle regeeringshandelingen wenschte hij daarnaar beoordeeld te zien.

Eerlijk als goud en deugdzaam in de hoogste mate, eenvoudig in zijn levenswijze, klopte zijn hart voor al wat goed en edel is. Zijne vrijgevigheid jegens de armen kende geen grenzen. Genaakbaar voor iedereen, hoorde hij met de grootste belangstelling de verhalen van kommer en verdriet aan en hielp, zooals alleen een man als hij helpen kon. Hij werd letterlijk overstelpt met aanvragen om ondersteuning; dagelijks ontving hij pakketten brieven en zijn rijtuig werd menigmaal door een heirleger van bedelaars overvallen. Terwijl zijn principe in zaken was, op eerlijke manier geld te verdienen, was goed te doen met zijne schatten het edele levensdoel dat hij steeds voor oogen hield.

Cooper heeft het zijn geheele leven lang betreurd dat hij in zijn jeugd een zorgvuldige opvoeding heeft moeten missen. Hij had den geest maar niet de wetenschap van een geleerde. Hij was in geen deele onwetend, maar hij bezat de fouten zoowel als de dengden van een *self-made* man. Boven alles betreurde hij de bezwaren, waarmede een jong mensch te worstelen heeft, die een praktische opvoeding wenschte te verkrijgen. Hij zag in, dat de zoogenaamde "pauper labor", dien Amerika uit Europa importeerde, in verschillende opzichten boven den arbeidenden stand aldaar verheven was, en dat de Amerikanen de praktische kennis misten die de jongelui van andere natiën eigen was. Hij dacht over zijn eigen proefnemingen en wenschen, en maakte die tot standaard voor New-York's jongelingschap.

De scholen in Amerika waren volgens hem niet voldoende om een jongmensch voor de practische eischen des levens bekwaam te maken. En om aan anderen datgene te laten leeren, waarvan hij zelf verstoken was gebleven, besloot hij tot het stichten der inrichting, die zijn naam draagt en dien ook onsterfelijk heeft gemaakt: het Cooper-Instituut.

"*A Union for the Advancement of Science and Art*", eene Vereeniging voor het bevorderen van Wetenschap en Kunst in hare toepassing op de praktische belangen des levens, ziedaar het doel van het reusachtig gebouw, waarvan in 1854 de eerste steen werd gelegd, aan den hoek der 3^e en 4^e Avenue, tusschen de 7^e en 8^en straat, te New-York.

Over de aanleiding der oprichting van het Instituut heeft Cooper zich eens aan een banket, dat de Arcadian-club hem aanbood, op de volgende wijze uitgelaten.

"Het gebeurde eens, — 't is reeds zoo lang geleden dat ik tot lid van den gemeenteraad gekozen werd, dat ik waarlijk niet kan zeggen in welk jaar het was, — maar ik herinner mij dat ik een onzer hoorde spreken over de Polytechnische school te Parijs, van waar hij juist teruggekeerd was, en hij was niet uitgepraat over het groote nut dat hij getrokken had uit zijne bezoeken aan dat instituut, eene inrichting die door het gouvernement onderhouden wordt. Wat mij daarbij het meest trof, was zijne opmerking dat hij honderden jongelieden gevonden had, die dat instituut bezochten en van een droge korst brood leefden, om het voorrecht te hebben deze voorlezingen te kunnen bijwonen. Deze voorstelling herinnerde mij zoo levendig mijne eigene behoeften toen ik leerling was en geen gelegenheid had om te verkrijgen wat ik 't meest noodig had, dat ik het plan opvatte indien ik ooit de middelen daartoe zou verkrijgen, om in die behoeften te voorzien voor mijne geboortestad Het instituut, waarvan gij met zoo veel vriendelijkheid gesproken hebt, is het resultaat van mijn arbeid in die richting."

Het Cooper-Instituut is een prachtig driehoekig gebouw zes verdiepingen hoog, van zandsteen opgetrokken. Aan de voltooiing van het gebouw is 650.000 dollar besteed doch door latere bijdragen bracht Cooper het totaal bedrag op ongeveer één millioen dollar. Er wordt gedurende acht maanden in 't jaar dagelijks aan

2000 jongelingen kosteloos onderwijs gegeven in kunsten en wetenschappen, terwijl er speciale klassen zijn, voor dames, voor teekenen, schilderen, photographie, graveeren en houtsnijwerk, alles onder leiding van bekwame onderwijzers.

Telegraphie wordt theoretisch zoowel als praktisch onderwezen. De Western Union Telegraph Company heeft daartoe een bijkantoor in het gebouw aangebracht, en na gegraduateerd te zijn vinden de jonge dames meestal direkt eene goede plaats.

Geen leerling wordt toegelaten beneden den leeftijd van 15 jaar en zonder voldoende bekwaam te zijn in lezen, schrijven en rekenen, terwijl hij van eene aanbeveling moet voorzien zijn.

Met uitzondering van de studie der klassieken, kan in dit instituut in elk studievak kosteloos eene opleiding verkregen worden even grondig als op eenige hoogeschool in den lande; de volledige studietijd duurt vijf jaren.

De eerste verdieping van het groote gebouw is tot een enorme zaal ingericht, waar gedurende de wintermaanden elken zaterdag avond lezingen worden gehouden door specialiteiten op elk gebied; zoowel wetenschap en kunst als maatschappelijke vraagstukken worden daar behandeld. De toegang tot die lezingen is kosteloos. Ongeveer 2000 personen maken er geregeld gebruik van.

De leeszaal en vrije bibliotheek bevat 15000 boekdeelen en 305 verschillende dag- en weekbladen van de geheele wereld, hollandsche uitgezonderd. De bibliotheek wordt dagelijks gemiddeld door 2500 personen bezocht. Zij bevat meest standaardwerken over geographie, reisbeschrijving, geschiedenis, algemeene literatuur, en bekende werken over wetenschap en praktische kunsten, benevens een aantal encyclopediën, kaarten, weerkaarten van het meteorologisch instituut, en een compleet stel van de oude en nieuwe rapporten van het Patent Bureau. Deze laatsten zijn vooral van veel nut, daar zij alle vereischte bijzonderheden en teekeningen inhouden. Ieder deel — er zijn 167 deelen — heeft een index van

de uitvinders en de uitvindingen. Meer dan 3000 personen hebben er verleden jaar gebruik van gemaakt, die anders te dien einde daarvoor eene reis naar Washington hadden moeten doen.

De bibliotheek is dagelijks van 's morgens acht tot 's avonds tien uur geopend, en van October tot Mei ook des zondags van 12 uur 's middags tot 9 uur 's avonds.

Aan het drieëntwintigste jaarlijksche rapport der bestuurders ontleen ik nog het volgende:

“Het aantal leerlingen, die de verschillende klassen gedurende het gepasseerde jaar bezochten, was 3324. Daarvan waren er 936 in de wetenschappelijke avondklassen, 1227 in de kunst-avondklassen; 711 leerlingen werden tot de kunstklassen voor vrouwen toegelaten, en ongeveer hetzelfde aantal afgewezen wegens gebrek aan ruimte. Tweehonderd doorliepen de letterkundige klasse, 200 die der welsprekendheid en van het debat, en 60 die der telegraphie.

Een groot gedeelte ontving belooningen voor buitengewonen ijver en bekwaamheid en aan velen werd het “certificaat van bekwaamheid” uitgereikt; deze werden allen onmiddellijk in goed bezoldigde betrekkingen geplaatst. Zeer dikwijls wordt bij den curator reeds te voren aanvraag gedaan tot plaatsing van de beste leerlingen, menigmaal op schitterende voorwaarden, en een aantal getuigschriften zijn voorhanden, waarin de hooge tevredenheid over de bekwaamheden en het karakter der eervol ontslagen leerlingen betuigd wordt.”

Practisch in alles heeft Peter Cooper ook gezorgd dat de inrichting eenmaal geheel haar eigen kosten zal kunnen dekken, door het geheele sous-terrain voor magazijnen en kantoorlokalen in te richten, waarvan de gezamenlijke huur, plus die van de groote orkestzaal, die 3000 personen bevatten kan en voor lezingen en uitvoeringen verhuurd wordt, zooveel bedraagt dat daarmede de uitgaven voor het instituut bestreden kunnen worden. Die uitgaven bedragen jaarlijks 50,000 à 60,000 dollar, en daar tot voor

korten tijd nog niet alle lokalen verhuurd waren, kwam er elk jaar nog 10,000 à 20,000 dollar tekort, die steeds uit de particuliere kas van den heer Cooper werden voldaan.

Het Instituut, waaraan hij al zijne liefde wijdde, was ook zijn laatste onderwerp van gesprek. Op zijn sterfbed moesten zijne kinderen, Edward Cooper, ex-mayor van New-York, en mevrouw Hewitt-Cooper, echtgenoot van het lid van het Congres Abraham S. Hewitt, die met den heer Edward Cooper de enorme zaken van Peter Cooper onder de firma Cooper Hewitt en Co. voeren, hem beloven het Instituut geheel op dezelfde wijze te doen voortbestaan.

Dat hij zijn lievelingskind ook bij den dood niet zou vergeten, was te begrijpen. Nog 100,000 dollar werden bij testamentaire beschikking aan het Cooper-Instituut vermaakt, en volgens na mijn vertrek uit Amerika ontvangen inlichtingen, is daaraan door de erfgenamen, mevrouw Hewitt-Cooper en den heer Edward Cooper, nog 100,000 dollar toegevoegd. De toekomst van het Instituut is dus in allen deele verzekerd, te meer daar de kinderen van den overledene reeds nu zoo ondubbelzinnig blijk hebben gegeven, op den door hun vader ingeslagen weg te willen voortgaan. De ontzettende kapitalen waarover zij te beschikken hebben — behalve de enorme lijn- en ijzerfabrieken; bedroeg de nalatenschap twee millioen dollars in effecten — maken hun dat gemakkelijk.

Is het wonder dat de bevolking van New-York het beeld en den naam van dien man, die zooveel had bijgedragen en nog zal bijdragen voor de opvoeding zijner stadgenooten; die altijd toegankelijk was voor iedereen en een open hand had voor ongeluk en rampspoed, diep in het harte droeg? En is het wonder dat de dood van dezen philanthroop, gelijk in den aanvang gezegd werd, geheel New-York, geheel de Vereenigde Staten als een donderslag in de ooren tref; dat nog nimmer een president door zulk eene treurende schare ten grave werd geleid als Peter Cooper?

Hoort wat de beroemde dichter Joaquin Miller van hem zegt:

Give honor and love forevermore
 To this great man gone to rest;
 Peace on the dim Plutonian shore
 Rest in the land of the blest.

I reckon him greater than any man
 That ever drew sword in war;
 I reckon him nobler than king or khan,
 Braver and better by far.

And wisest he in this whole wide land
 Of hoarding till bent and gray;
 For all you can hold in your cold dead hand
 Is what you have given away.

So, whether to wander the stars or to rest
 Forever hushed and dumb,
 He gave with a zest and he gave his best
 And deserves the best to come.

"For all you can hold in your cold dead hand, is what you have given away!" Kan ooit schooner getuigenis van iemand afgelegd worden?

Peter Cooper stond tegelijk met de zon op — langer kon hij niet slapen; hij leefde buitengewoon eenvoudig en matig. Zijne arbeidzaamheid was onbegrijpelijk groot. 's Morgens ten 8, uiterlijk 9 uur, was hij met zijn rijtuig bij zijn privaat-secretaris Dr. Weisse, bracht daar een uur of twee door en reed dan naar het Instituut, waar hij eenige uren vertoefde en alles tot in de kleinste bijzonderheden zelf naging. Stipt in de vervulling zijner plichten, verlangde hij dat ook van de personen die in zijn dienst waren, en het gevolg was dat het Cooper-Instituut een juweel van orde en netheid is.

Afkeerig van alle luidruchtig vertoon, heeft Cooper zich zelfs nooit de weelde veroorloofd om Europa te bezoeken, eene amerikaansche mode, die, zooals hij zeide, eene nationale zonde was geworden. Hij deed niets om de toejuiching zijner landgenooten te verwerven, maar de adel van zijn karakter en leven boezemden

zooveel ongeveinsde bewondering en liefde in, dat alle uitnemenden in wetenschap en samenleving het zich tot eene eer rekenden door hem te worden ontvangen.

Cooper was eereid van de Union League Club, eene onderscheiding, die alleen generaal Grant met hem deelde, en toen men hem in 1879 den graad L. L. D. (doctor in de rechten) van de New-Yorker universiteit aanbood, zeide hij met dien goedhartigen glimlach, dien degenen die het voorrecht hadden den man te kennen, zich zullen herinneren: "Waartoe die onderscheiding?" The Latin on the sheepskin is all Greek to me": (Het Latijn op dat perkament is alles Grieksch voor mij). De edelaardige man begeerde geen eer die hij meende dat hem niet toekwam.

Behalve een groote werkzaamheid en belangstelling in alles wat de opvoeding der jeugd kon bevorderen, legde Cooper een rusteloos ijver aan den dag voor al wat, naar hij meende, tot algemeen nut kon strekken. Hij was in zijne soort een filosoof en bestudeerde met aandacht de praktische zijde der staathuishoudkunde. Hij stelde groot belang in de politieke vraagstukken van den dag, en zijn stokpaardjes waren: protectie, papierengeld en *civil service reform*.

Gaarne schreef Cooper open brieven, waarin hij zijne zienswijze uiteenzette. Om zijn erkende eerlijkheid en barmhertige karaktertrekken werd aan zijne artikelen en toespraken steeds de grootste aandacht gewijd, ofschoon de groote meerderheid het daarmede volstrekt niet eens was. Zijne brieven waren gericht aan staatslieden, godgeleerden, onderwijzers, kunstenaars, uitvinders, kooplieden, fabrikanten en werklieden, en handelden steeds over de genoemde drie onderwerpen. "In ons jonge rijk," zeide hij tot mij, "zijn deze drie vraagstukken van het grootste belang; zij moeten beschouwd worden als de grondslagen van alle regeeringsbeleid. Wanneer deze natie, die nu 50 millioen zielen telt, beseffen zal dat alle andere quaesties voor deze drie in het niet moeten zinken, dan

zal zij den hoogsten graad van politieke wijsheid bereikt hebben. Ik heb in handels- en geldzaken eene zeventigjarige ondervinding. Dertig jaren geleden leerde ik de muntkwestie van onzen veteraanfinancier Albert Gallatin, die minister van financiën was onder Jefferson en Madison. Hij was president van de New-Yorker geldmarkt, waarvan ik vice-president was. Ik correspondeerde destijds met minister Robert J. Walker over het tarief en ben sedert in alle groote financieele, industriele en commercieele ondernemingen geïnteresseerd geweest. Bij presidenten, ministers en congresleden zal ik zoolang mij het leven gegeven is petitioneeren tot invoering van eene zuiver nationale papierenmunt, een beschermend tarief en eene verstandige, onafhankelijke stedelijke regeering."

Cooper's grootste vijanden, ik geloof de eenige die hij had, waren de nationale banken. Volgens hem waren dat bedriegerijen en afzetterijen in het groot. Geen macht in het land had naar zijne meening het recht voor een dollar aan obligaties uitteschrijven, zonder de waarde daarvoor in de plaats te stellen, en geen bank zonder uitzondering kan daaraan voldoen.

Zijne argumenten voor protectie illustreerde Cooper met aanhalingen uit de geschiedenis van de amerikaansche industrie. Gedurende het hooge tarief, zeide hij, waren al onze fabrieken aan het werk en de arbeiders verdienden veel geld; nu, met verlaagd tarief, failleert de eene fabrikant na den ander en honderde werklieden zijn broodeloos. Men ziet dat Peter Cooper's logica die was van een business-man, niet van een die de staathuishoudkundige vraagstukken grondig bestudeerd had. "Iedere natie" — zeide hij eens — "wendt alles aan om zoo goedkoop mogelijk in te koopen en zoo duur mogelijk te verkoopen. Allen trachten de ruwe grondstoffen op de goedkoopste markt te koopen en de fabrikaten op de duurste wijze af te zetten. Het amerikaansche volk en de regeering kunnen er niet genoeg aan herinnerd worden, dat het

voor ons als natie totaal onmogelijk is om iets goedkoop van vreemde volken te ontvangen, dat gekocht moet worden ten koste van het ongebruikt laten van onze eigene ruwe produkten en onzen eigen arbeid."

Deze opinies, vooral het strijden voor het invoeren van papieren geld, benevens zijn welbekende vaderlandsliefde, bezorgden Peter Cooper in Mei 1876 de candidatuur van de onafhankelijke of Greenback partij te Indianapolis, voor President der Vereenigde Staten. Hij verwachtte natuurlijk niet verkozen te zullen worden, maar hij nam de benoeming aan ten gerieve zijner vrienden en omdat hij geloofde een beginsel te vertegenwoordigen. De partij slaagde er niet in een enkelen staat te veroveren, ofschoon zij op sommige plaatsen een aanzienlijk aantal stemmen bekwam en hier en daar hare kandidaten tot congresleden verkozen werden. Wegens zijn hoogen leeftijd kon Cooper zelf aan den strijd geen zeer actief aandeel nemen. Zijne pogingen bepaalden zich tot het spreken op verschillende monstermeetings in de stad New-York, en het houden eener redevoering voor de Greenback-conventie te Albany. Hij verspreidde duizenden afdrukken van zijne brieven en redevoeringen over het geheele land, en bestreed de onkosten van den strijd geheel uit eigen middelen, in de hoop aanhangers voor zijne denkbeelden te verwerven. Na zijne nederlaag — hij verkreeg slechts 100000 stemmen — gaf Cooper alle politieke plannen, waarvoor hij toch nooit groote liefde gevoeld had, op, maar bleef een ijverig pleitbezorger voor de Greenback-partij.

Cooper rustte niet vóórdat hij al zijne denkbeelden in een boek bijeen gebracht had, en mocht daarin kort vóór zijn dood slagen. Op zijn 92^{en} geboortedag, den 12^{en} Februari 1883, dien ik het genoegen had bij te wonen, werd aan elk der gasten een exemplaar overhandigd van een keurig gebonden boekwerk, getiteld:

"Ideas for a Science of Good Government"
 in
 Addresses, Letters and Articles
 on a
 Strictly National Currency, Tariff and Civil Service
 by
 Hon. Peter Cooper, L. L. D. New-York.
 Trow's Printing and Bookbinding Comp. 201—213 East 12 Street
 1883.

Het boek, dat niet in den handel is, bevat een keurig gelijkend portret van den grooten philanthroop en eveneens eene photographie van zijne onvergankelijke stichting, het Cooper-Instituut.

Zooals de titel zegt, is het een verzameling der artikelen waarvan ik reeds melding maakte. Het is hier de plaats niet den inhoud te critiseeren; daartoe acht ik mij ook niet bevoegd. De duidelijke, eenvoudige wijze, waarop Peter Cooper zijne financieele beginselen verdedigt, zijn, meen ik, de aandacht van belangstellenden ten volle waard.

Eigenaardig is de wijze waarop die pennevruchten in de wereld kwamen. Vooral is dit belangwekkend, omdat zijn politieke tegenstanders nog al eens gebruik maakten van het wapen der verdachtmaking. Bekend als het was, dat Peter Cooper geen geleerde opvoeding had genoten, betwijfelde men of die geschriften wel van zijne hand waren. Aangenaam is het mij, door eigen waarneming in staat te zijn die verdenking weg te nemen.

Cooper dicteerde zijn ideeën aan een stenograaf, meestal een jonge dame, die ze daarna in schrift bracht en aan zijn secretaris Dr. Weisse overhandigde, om ze van de spel- of taalfouten te zuiveren (aan den stijl mocht echter niets veranderd worden); daarna herlas Cooper zijne copie nauwkeurig eer zij naar de drukkerij werd gezonden. Schreef hij zelf, dan had professor Weisse natuurlijk het meeste werk, want Cooper's taalkennis was zoo gering, dat het zelfs dezen geleerde soms moeielijk viel de rechte bedoeling te vatten.

Het grootste gedeelte van het manuscript is bewaard en zal in een glazen kast in het Cooper-Instituut ter bezichtiging worden gesteld om den laster het hoofd in te drukken.

Onverschillig voor lof of miskenning, week Cooper geen duim-breed van zijne beginselen of van zijne gewoonten af.

Zijn edel en bescheiden karakter vindt men afgespiegeld in zijn speech bij de aanvaarding van het eere-lint der New-Yorker universiteit, waarvan ik een gedeelte laat volgen:

“De mij zooveen betoonde onderscheiding heb ik nooit gedroomd te zullen ontvangen. Daar ik geen wetenschappelijke gaven bezit, die mij op die onderscheiding aanspraak geven, moet ik u zeggen dat ik, indien ik ze aanvaard, ze alleen als erkenning beschouw van de onvermoeide pogingen, die ik heb aangewend, om eene inrichting te stichten waar vrij onderwijs gegeven wordt in de wetenschappen en hare toepassing op het dagelijksche leven.

“Ik heb mij de moeite gegeven om wetenschappelijke kennis te bevorderen, overtuigd als ik ben dat hare toepassing op het dagelijksche leven een verbeterden toestand van het menschdom, d. w. z. de invoering van het ware Christendom, zal tengevolge hebben. Wetenschap, mijne vrienden, is de ontwikkeling der wetten en bedoelingen van de Voorzienigheid. Die wetten zijn op zichzelf zoo wijs en goed, dat zij nooit veranderd, geamendeerd of ingetrokken behoeven te worden. Zij zullen, gelijk haar Schepper, onveranderd blijven bestaan. Het is het vermogen om die wetten te verstaan en te begrijpen, hetwelk den mensch boven het pjl van het redelooze dier verheft. Wetenschap is de sleutel om de rijke natuurschatten te ontsluiten — hare schoonheden te ontsluiëren en de zegeningen deelachtig te worden, zoo rijk in de natuur aanwezig tot nut en opvoeding van het menschdom.

“Ik hoop en vertrouw dat de tijd zal komen, dat kennis en de toepassing van wetenschap en kunst de harten der menschheid zoo zullen veredeld hebben, dat zij boven de valsche genoegens der lage hartstochten verheven zijn, die nu zoo algemeen de gedachten bezighouden.”

Godsdienstig was Cooper in hooge mate. Hij geloofde in een toe-

komend leven, waarin gelijk recht aan allen zal geschieden. Hij geloofde dat het heelal zich beweegt volgens vaste wetten en dat de eenige ware wetenschap en filosofie daarmede in overeenstemming moeten zijn. Hij hoopte dat de wetenschap nog eenmaal het geheimzinnige van ons bestaan zal ontsluiëren, omdat juist daardoor de wijsheid, de kracht en de goedertierendheid Gods zouden blijken.

Peter Cooper was de oudste ingezetene van New-York. Toen hij geboren werd bestond er geen enkele vrije school. Zijn moeder herinnerde zich de palissaden, die gebouwd waren om de Indianen buiten de stad te houden, en hij zelf heeft alle presidenten, die tot dusverre geregeerd hebben, voor zich heen zien gaan. Negen jaar oud, woonde hij in Paul's Church den lijkdienst van Washington bij.

In zijn uiterlijk voorkomen de type van vriendelijkheid en gulhartigheid, met een sneeuwvitten-ringbaard en lange zijden haren die hem tot op de schouders hingen, las men op zijn gelaat de tevredenheid van den weldoener, die het voorrecht had nog bij zijn leven de vruchten van zijn arbeid te mogen aanschouwen. De laatste jaren zijns levens bracht hij in volmaakt geluk door.

Zijn gemoedsstemming kan niet beter geschilderd worden dan door zijne eigene woorden, eenige jaren vóór zijn dood gebezigd:

"Mijne ondervinding van het leven heeft mijne hoop op het menschedom niet verflauwd. Mijne zon gaat niet onder in duisternis en nevelen, maar vroolijk aan een helder firmament, verlicht door de glorie Gods, die als oneindige bron van licht en leven, macht, wijsheid en goedertierenheid, eeuwig geëerd en bemind moet worden."

Het zachte en edele hart van dezen uitnemende heeft opgehouden te kloppen, maar zijne nagedachtenis zal onsterfelijk blijven voortleven.

Peter Cooper bewijst wat een rechtschapen karakter door zuinigheid, vlijt en waren godsdienstzin kan tot stand brengen!

F. Laurent.

FRANÇOIS LAURENT.

Op den 9den December van het jaar 1877 leverde de "rotonde" van het Gentsche Universiteitsgebouw een treffend schouwspel op. Een groote schaar van mannen, vrouwen en kinderen, uit zeer verschillende standen der maatschappij, had zich daar vereenigd om aan een van de voortreffelijkste burgers der stad een blijk van waardeering en hoogachting te geven. ¹ Ter nauwernood kon de ruime zaal de toegestroomde menigte bevatten, zoodat velen zich met een plaatsje voor de geopende deuren of in de vestibule moesten tevreden stellen. Op de bovenste gaanderij zaten de dames, beneden de leerlingen der gemeente-scholen, van elke school vijf afgevaardigden. Woonden op de "estrade" vele aanzienlijken der stad, regeeringsleden en particulieren de plechtigheid bij, ook de meeste werkliedenvereeningingen, wier ontplooide banieren aan de samenkomst een zeer feestelijk aanzien schonken, ontbraken niet bij dit eerbetoon, haar vaderlijken vriend en leidsman aangeboden. Indrukwekkend was zeker het oogenblik, waarop de grijze geleerde, wien deze openbaring van genegenheid gold, aan den

¹ Zie: Manifestation en l'honneur de M. le Professeur Laurent. Gand, Imprimerie Lod. de Vriese, 1878, waarin het feest beschreven en de verschillende toespraken der HH. Wagener, Laurent en van Dael, bij die gelegenheid gehouden, worden meegegeeld.

arm van een zijner vrienden en bewonderaars, onder daverend gejuich, binnentrad. De heer Wagener hield een boeiende feestrede, waarin hij het doel der samenkomst op de volgende wijze omschreef: "Zij die het plan tot deze feestviering ontwierpen, hebben haar vastgeknoopt aan de dubbele onderscheiding, die u ten deel viel: de bekroning met den "prix Guinard" ¹ in 1872, en die met den "prix quinquennal des sciences morales et politiques" in 1876.

"Zonder twijfel zijn deze onderscheidingen even eervol als verdiend. Zij zijn de grootste, die men den geleerde en den wel-doener des volks bewijzen kan. Maar wij en de talrijke vereenigingen der stad, wier banieren voor uw oog staan ontplooid, wij allen willen in 't openbaar onze waarachtige en onverdeelde hulde brengen aan uw persoon en uw werk. Wat deze duizenden uit alle standen der maatschappij hier deed samenkomen, wat de

¹ Dr. Jean Baptiste Guinard, overleden te St. Nicolas, 28 Mei 1867, heeft, bij testament van 6 Juni 1866, de stad Gent tot universeel erfgenaam benoemd van zijn vermogen, onder voorwaarde, dat deze alle vijf jaar een som van 10.000 francs zou geven aan hem, die in dien tijd het beste werk geschreven of de beste uitvinding gedaan had om den stoffelijken of geestelijken toestand van den arbeidenden stand te verbeteren. Bij koninklijk besluit van 28 Mei 1868 werd de stad Gent gemachtigd dit legaat te aanvaarden, onder voorwaarde, dat zij, in overeenstemming met den wil des erflaters, alle vijf jaar aan het gouvernement een som van 10.000 francs zou ter hand stellen.

Een besluit van 27 Februari 1872 droeg het werk der beslissing over den prijs op aan een jury van vijf leden, door den koning gekozen uit een tiental candidaten, die door de afdeeling van wetenschap en letterkunde der Koninklijke Academie van België waren voorgesteld, en een koninklijk besluit van 29 April van hetzelfde jaar benoemde tot leden dier jury de HH. Maus, Donny, De Decker, de Laveleye en Thonissen. Zie: Rapport van de Jury, afgedrukt voor F. Laurent's "Conférence sur l'Épargne." Bruxelles, Typographie Bruylant-Christophe et Cie, 1879.

kinderen van onze scholen en de leerlingen onzer universiteit, de zonen en dochteren des volks met de rechtsgeleerden en de mannen der wetenschap allen te zamen in u bewonderen, dat zijn niet zoe-
zeer de bekroningen die u ten deel vielen, neen! dat is de onvermoeide geleerde, de dappere strijder, de echte volksvriend, dat is in één woord de mensch, dien wij allen eeren en liefhebben."

Uit naam van hen, wier tolk de heer Wagener was, werd vervolgens den jubilaris diens welgelijkend portret, door den kunstenaar de Winne geschilderd, aangeboden, en door hem onder zichtbare teekenen van aandoening en dankbaarheid aanvaard. Van dezelfde gevoelens getuigde de taal van den heer van Dael, die het woord voerde in naam van de werkmansmaatschappij "de Vrijheids-liefde", in naam der menigvuldige werkmeisjesgenootschappen, in naam ook der honderden werklieden-inschrijvers voor het thans aangeboden geschenk. Daarna richtte een meisje van een der gemeente-scholen een dankbetuiging tot den grooten kindervriend, en hiermede was de plechtigheid geëindigd.

De man, wien deze tweevoudige onderscheiding te beurt viel, en wien zijn vereerders en vrienden dit feest bereidden, die man is François Laurent, hoogleeraar aan de Gentsche Universiteit, groot rechtsgeleerde en beroemd geschiedschrijver, lid van den gemeenteraad te Gent en ijverig strijder voor de stoffelijke en geestelijke belangen van den werkenden stand. Aan hem zijn de volgende bladzijden gewijd, aan hem, van wien de feestredenaar met recht en zonder laffe vleierij mocht getuigen: "Hij is de roem van zijn vaderland, hij, die zijn gansche leven aan het zoeken naar waarheid wijdde, en voor goed afstand deed van wat men gewoonlijk de genoegens der wereld noemt. Zijn rechtschapenheid is boven verdenking verheven en zijn edelmoedigheid onbegrensd."

Ja! wie op een leven van rusteloozen arbeid wijzen wil, kan dat van Laurent ten voorbeeld stellen. Onvermoeid hanteert deze geleerde zijn pen, en steeds zien nieuwe werken van zijn hand

het licht. Rechtsgeleerdheid, geschiedenis, staathuishoudkunde, 't is alles het zijne. Zijn ijver verflauwt niet, zoo min bij de miskennis, die in ruime mate zijn deel is, als bij het klimmen zijner jaren: hij blijft jong van hart en vurig van geest. Aan de belangen van den staat, maar ook aan die der gemeente wijdt hij zijn krachten. De maatschappelijke verhoudingen te verbeteren, de maatschappelijke ellende te lenigen, ziedaar zijn wensch! Langs den weg des vredes en dien der geleidelijke ontwikkeling poogt hij "het maatschappelijk vraagstuk" een schrede nader tot zijn oplossing te brengen, en verzuimt geen gelegenheid om ook anderen hiertoe op te wekken. Zelfs op den dag zijner feestviering kon men hem voor het volksbelang hooren ijveren, toen hij in wel-sprekende taal de hulp van de om hem verzamelde hoorderessen er voor inriep en vermaande: "Opent uw beurzen! Neen, doet meer, schenkt ons uw liefde! Voedt de jonge arbeidsters op en verheft ze! Dat is uw roeping! Wat de vrouw wil wil God! De mannen zullen uw voorbeeld volgen!..." "Gij", en met deze woorden wendde hij zich tot mannen en vrouwen te zamen: "Gij brengt hulde aan een grijsaard, die weldra niet meer in uw midden zal zijn. Zet zijn werk voort! Mijn testament is vervat in mijn boek over de "Sociétés ouvrières de Gand." Gij wordt er allen in bedacht. Allen zijt gij mijne erfgenenamen. Millioenen kan ik u niet nalaten, maar ik kan u iets beters vermaken: een groot en edel levensdoel. Aanvaardt mijn uitersten wil, Heeren en Dames, en gij zult al het geluk smaken, 't welk iemand in deze wereld smaken kan: gij zult gelukkig zijn door anderen gelukkig te maken!"

Waarlijk, deze man had recht zoo te spreken. Dat geluk is hem zelf beschoren. Hij smaakte het in verhoogde mate op dezen voor hem denkwaardigen dag. Zelf gaat hij voor het te zoeken waar het te vinden is, en kan dus anderen den weg er heen wijzen. Te midden van al zijne studiën verliest hij zijn doel: de veredeling des volks en de verbetering van het lot der werklieden, nimmer uit het oog.

De arbeidende klasse moet opgeheven worden uit den toestand, waarin zij tegenwoordig door allerlei omstandigheden verkeert. Zij moet leeren zichzelf te helpen en zichzelf te achten. Zij heeft opvoeding noodig: verlichting van het verstand, vooral loufering van het hart, en tevens meer stoffelijke welvaart. Veel ontbreekt haar door eigen schuld, veel door de liefdeloosheid van anderen. De groote bron harer ellende is bij haarzelf te zoeken in verkwisting en nithuizigheid. Om haar te stoppen neemt Laurent de onderwijzers in den arm en tracht zich van hun steun te verzekeren. Want zij zijn geroepen om het geslacht der toekomst te vormen. Met de kinderen toch moet men beginnen, daar de ouderen dikwijls met te veel vooroordeelen behebt en zedelijk reeds te ver zijn afgedwaald. Wie de school heeft heeft de toekomst. Ach! dat in de jeugd der kleinen niet zelden de ouders-zelf de grond voor de latere ellende der kinderen leggen! In plaats van sparen leeren ze hen verkwisten. En sparen is een eerste vereischte voor de arbeidende klasse. Hierdoor vooral kan zij haar toestand verbeteren. "De werkman die spaart kan eigenaar worden van het huis, dat hij bewoont. Ziedaar op zichzelf reeds een weldaad. Hierdoor toch krijgt hij een tehuis, en een gezin. Thans ontvliedt de werkman helaas! nog te veel de echtelijke woning, om deel te nemen in de noodlottige vermakken van de kroeg. Welnu, hier is niet de maatschappelijke toestand, neen! hier is hijzelf de oorzaak van zijn armoede. Spaarde hij het geld, dat hij in de kroeg verteert, hij zou zich een huiselijken haard scheppen en er tevreden en gelukkig kunnen zijn. Maar de fout ligt niet slechts bij den man, ook de vrouw heeft vaak schuld. Is zij onbeschaafd en verkwistend, dan komt wanorde de woning binnen, en voert gebrek, onreinheid, ellende mee in haar gevolg. Als vrouw en man beiden goed voor de huishouding zorgen, zal ook beider toestand verbeterd worden...."

"Het gezin! Ja, daarin moet de werkman zijn geluk zoeken en

niet in de kroeg. Wanorde en verkwisting maken het huis tot een hel, orde en spaarzaamheid vormen het tot een hemel." —

Wij zijn in het jaar 1866. Laurent waagt een eerste poging om schoolspaarbanken op te richten, en neemt zelf hiertoe het initiatief. Aan den goeden uitslag van zijn poging twijfelt hij niet. Met moed begint hij, met niet minder moed gaat hij voort, zonder zich door de bezwaren, aan het werk verbonden, te laten afschrikken. Hij bezoekt de scholen, wendt zich tot de kinderen, verovert allengs hun harten, en wint hun vertrouwen. Ook waagt hij een beroep te doen op de welwillendheid der onderwijzers en onderwijzeressen. En evenmin te vergeefs. Zijn bede, in de "Conférence sur l'Épargne" tot hen gericht, is niet onbeantwoord gebleven.

Sommigen hebben gelachen om den dweper, die, meenden zij, met de werkelijkheid geen rekening hield, en het onmogelijke geproeven. Hoe! de kinderen zouden geen lekkernijen meer kopen en het snoepen laten! Zij zouden het geld, dat ze van hun ouders ontvingen als een zakduitje, den onderwijzers in bewaring geven! Welk een hersenschim! Laurent heeft zich om de lachers niet bekreund en is kalm zijn weg gegaan. Hij heeft de vooroordeelen van ouders en kinderen bestreden, zijn zaak verdedigd, aan zijn vijanden slag geleverd, en... ten slotte overwonnen.

"De overwinning was volkomen. Op den eersten Juli 1871," zoo schrijft hij, "waren er op onze scholen 13.330 leerlingen, het getal spaarboekjes was 8.408. In hetzelfde jaar, bij den aanvang van het nieuwe semester, vermeerderde dit getal met 1.262. Nu zijn er nog 4.922 leerlingen, die geen spaarboekje hebben. Hiervan echter moet men een duizendtal aftrekken, te jong om ook maar een centime mee naar de school te kunnen brengen. Voorts moet men den tegenstand bij de volwassen werklieden niet gering achten. 728 van de 1.242 hebben geen boekje, ter-

wijl in de gemeentescholen slechts 741 van de 3.787 leerlingen er geen bezitten."

Zelfs op de zoogenoemde "niet-kostelooze" scholen werd het voorbeeld der "kostelooze" gevolgd. "Le bien a sa contagion." Sedert is het sparen steeds toegenomen.

Welk een moeite het Laurent gekost heeft zulk een uitkomst te verkrijgen, kan blijken uit zijn "Livre de l'épargne", een verzameling van verschillende gesprekken over deze zaak, naar hij zelf zegt: "la reproduction fidèle des conversations, que j'ai eues dans nos écoles," en die moeten strekken tot gids voor de onderwijzers en onderwijzeressen, zoo vaak zij de zaak bij hun leerlingen willen bepleiten. Ik zou dat boekje willen noemen: "une morale en action."

Buitengewoon moet de voldoening zijn geweest, door Laurent gesmaakt, toen hij mocht ervaren, dat zijn werk ook in andere landen de aandacht trok en gewaardeerd werd. De Heer Fitch, inspecteur van de scholen te Londen, maakte in de "Times" zijn volk met de zaak bekend. In de Vereenigde Staten werd al spoedig een onderzoek naar de werking der schoolspaarbanken ingesteld. Ja zelfs tot Nieuw-Zeeland drong de naam van Laurent door. In Frankrijk werd Gent tot voorbeeld genomen, en een "Société des Institutions de Prévoyance" opgericht. De "Conférence" werd vertaald in 't Vlaamsch, Duitsch, Hongaarsch, Ru-meensch, Italiaansch, Russisch en Spaansch. En nog gaat schier geen week voorbij waarin niet aan Laurent, uit alle deelen van Europa, raad en inlichtingen gevraagd worden.

Toch heeft Laurent het hierbij niet gelaten. Ook tot de werklieden op de scholen der volwassenen heeft hij zich gewend. Zal toch het sparen vrucht dragen, dan moet het langer duren dan den tijd, dien de kinderen op de gemeente-school doorbrengen, en tevens gepaard gaan met voortdurende ontwikkeling van verstand en hart, die immers de voorwaarde is van alle echte beschaving. "Weet gij, wanneer men een volk beschaafd noemen kan?"

Als het de verstandelijke en zedelijke vermogens ontwikkelt, waarmee God al zijn schepselen heeft bedeeld. Het onderwijs moet zich uitstrekken tot alle standen der maatschappij en dagelijks beter worden; de opvoeding moet met het onderwijs altijd hand aan hand gaan. En onder opvoeding versta ik zedelijke vorming. Een land, waarin iedereen onderwezen is, en ieder mensch het besef zijner plichten heeft, zou een beschaafd land bij uitnemendheid zijn. Daar toch zouden de menschen al het geluk smaken, dat op aarde mogelijk is, want het ware geluk bestaat in de ontwikkeling van alle vermogens; of, om mij te bedienen van de schoone woorden des evangelies, in: "Volmaakt te worden, gelijk onze Vader in de hemelen volmaakt is." Zoo schrijft hij, en teekent ons in die woorden het ideaal, dat hij bij zijn arbeid voor het volk wil verwezenlijken. Een rekest, bij de hooge Regeering ingediend, om een wet te verkrijgen ter regeling van den kinderarbeid in de fabrieken, en een ander, om het onderwijs der kinderen verplichtend te maken tot op 14 jarigen leeftijd, mogen niet hebben gebaat, — wat de regeering niet wilde door de wet, zal Laurent trachten te bewerken door de liefde. Hij zal beproeven op de scholen der volwassenen voortzetten wat met zoo goeden uitslag op die der kinderen is bekroond.

Moeilijke taak voorwaar! "Ik moest," zoo vernemen wij van hem, "ik moest de werklieden leeren, dat ze zedelijk verplicht zijn te sparen. De vermaningen tot de leerlingen in het algemeen gericht, waren meestal onvruchtbaar. Een voor een moest ik hen bekeeren. Zoo vaak ik de onwilligen vroeg, waarom ze niet spaarden, antwoordden zij eenvoudig, dat ze er geen lust in hadden. Veel moeite had ik hen te doen begrijpen, dat het toilet wel, maar de plicht geenszins een zaak van "lust" is. Toch ben ik geslaagd. De waarheid is onweerstaanbaar, zij ontkiemt en verspreidt zich zonder dat men het weet. De wind, zegt men, brengt het goede zaad allerwegen."

Maar ook buiten de school moest gearbeid worden. "Het groote

bezwaar," heet het daarom tot de onderwijzers, "het groote bezwaar, dat gij bij de volwassenen zult ontmoeten, is de lust tot verwisting en pretmakerij. Hij is als een besmettelijke ziekte, die de kinderen aantast zoodra ze de school verlaten. Dan zijn zij in het gevaarlijkste tijdperk van het leven. Voor deze kwaal nu is maar één geneesmiddel. Het stichten van werklieden-vereenigingen, waarin de arbeiders, mannelijke zoowel als vrouwelijke, zich kunnen ontspannen en vermaken, maar ook verstandelijk en zedelijk ontwikkelen.

Alzoo, werkliedenvereenigingen zijn noodig. Laurent roept ze in het leven en offert haar zijn persoon en zijn geld. De 10.000 francs van den "prix Guinard" worden gegeven tot stichting van een gebouw voor de werkmansmaatschappij "Vrijheidsliefde," waarin "conférences" en vergaderingen gehouden, muziekuitvoeringen gegeven, tooneelstukken vertoond, gesprekken gevoerd, gelegenheid tot allerlei uitspanningen verschaft kunnen worden. Het honorarium, verdiend met de uitgave van de "Principes du droit civil", wordt tot hetzelfde doel besteed. Vereenigingen van contribueerende personen uit den gegoeden stand, met het doel om de werkmansmaatschappijen te steunen: "La société Callier", en "l'Avenir", worden opgericht, bijdragen van de rijken gevraagd.

"Ik doe een beroep op de liberalen: dat zij, evenals hun tegenstanders, handelen en betalen met hun persoon en hun beurs. De werkmansstand behoort ons, indien wij het maar willen, doch het te willen is iets anders dan stil te zitten. De liberalen hebben veel goed te maken, vooral op dit gebied. Het onderwijs en de zedelijke verbetering van het volk, tot op dezen dag verwaarloosd, moeten hoofdzaak worden in het program van de toekomstige liberale meerderheid!" zegt Laurent naar waarheid, al klinkt de beschuldiging, die hij hier doet hooren, hard en scherp.

Maar wederom, hij mag haar doen hooren. Want hij zelf behoeft zich haar niet aan te trekken. Hij handelt naar het ideaal, dat hij anderen voorhoudt. Hij heeft het volk lief en toont dit.

Hij wordt de ziel zijner vereenigingen, bezoekt de samenkomsten der werklieden, en is daar vroolijk met de blijden.

“De werklieden zijn zijne kinderen geworden, en elken Zondag wil hij, als een echte vader, aan hunne spelen, aan hunne uitspanningen, aan hunne vermaken deelnemen: hij zit met hen aan het dambord, hij draait voor hen de danskoord, hij woont hunne concerten en tooneelfeesten bij, hij gaat met hen wandelen. Hij ziet welke vorderingen zij maken, en moedigt hun pogen tot zelfverbetering aan. . . . En zij, zijne kinderen, zijne werklieden, zij beminnen, zij eeren, zij achten hem. Als hij een Zondag aan hunne vereeniging ontbreekt, zijn ze als verloren; men vraagt elkander af, of hij soms ziek is? . . . En welke blijdschap, als hij dan onverwachts in ons midden treedt, ieder wil hem de hand drukken, grooten en kleinen scharen zich rond hem, streelen en kussen hem als hun vader.”

Zoo getuigt een afgevaardigde van de werklieden op zijn feestdag, een niet te wraken getuige, dien wij dan ook kunnen gelooven, als hij een weinig later verklaart: “Gij zijt de weldoener, de redder van honderden mijner medebroeders geweest. Uw zwoegen, uw werken, en bijzonderlijk uwe wijze lessen en voorbeeld hebben ons doen zien, dat de verbetering der volksklas niet lag in gewelddadige middels, niet in het ontnemen wat anderen door sparen en werken gewonnen hadden; maar wel in zelf te arbeiden aan ons geluk, in zelf een appelken tegen den dorst weg te leggen, eindelijk, dat de verbetering van de heele menschelijke samenleving ligt in onze eigene individueele verbetering.”

In deze woorden vinden wij werkelijk den terugslag op Laurents eigen vermaningen. Want ook hij is niet blind voor de teekenen der tijden, hij ziet even goed als iedereen, dat wij aan den vooravond staan van groote gebeurtenissen en bewegingen. Het ontgaat hem niet, dat het kookt en gist in den boezem der maatschappij, dat er verandering moet komen, dat een algeheele

omkeering aanstaande is. Die omkeering, ja! ze zal noodlottig zijn, als de werklieden dom blijven en onwetend, en in hun onwetendheid zich werpen in de armen van hen, die de maatschappij willen omverwerpen en den eigendom opheffen; als ze gaan meedroomden den droom van socialist en communist. Zal niet in dit geval de werkman-zelf het eerste slachtoffer van zulk een omwenteling zijn? Daarom geleidelijke ontwikkeling langs den practischen weg! Want deze alleen voert tot het doel: gelijkheid van alle menschen en verbetering van het lot der arbeidende klassen.

Wat door Laurent's ijver en wilskracht langs dien weg reeds verkregen is kan velen tot voorbeeld, en vooral tot leering strekken aan hen, die het volk opruien, door ijdele theoriën de hoofden der werklieden op hol brengen, de schare met onmogelijke utopieën begoochelen, en haar ontevreden maken zelfs met het goede, dat het heden biedt, zonder in den slechten toestand ook maar iets te verbeteren; die hun volgelingen, in steê van hen te helpen, van den wal in de sloot stooten. Niet op de hartstochten der menigte, neen! op haar beteren zin, op haar plichtbesef moet worden gewerkt. Dit te doen is de taak van den volksvriend, die door woord en daad het ontbrekende tracht aan te vullen en het slechte uitteroeien, die wil onderwijzen en ontwikkelen, en die toont zich met hart en ziel te willen wijden aan de belangen der verdrukten. Hervormen toch is het ideaal van den volksleider, omverwerpen doel en streven van den volksberoerder. Behoeft het nog betoog, dat de Gentsche hoogleeraar het eerste, en hiermede het beste deel tot zijn levenstaak gekozen heeft, en dat aan den arbeid ter bereiking van zijn levensdoel de leus ten grondslag ligt: "Il ne s'agit pas ici de révolution, mais de l'oeuvre éternelle et continue du progrès: posterior dies prioris est discipulus, Aujourd'hui est l'élève d'Hier." (Legouvé).

Heeft wat Laurent in het belang der volksklasse deed en nog voortgaat te doen, reeds ten volle aanspraak op de bewondering

van allen, die hart hebben voor de minder bedeelde standen der maatschappij, hoe klein is dit deel van zijn arbeid, vergeleken bij die veel grootere werkzaamheid, door hem op wetenschappelijk gebied, als rechtsgeleerde, geschiedschrijver en wijsgeer ontwikkeld! De boeken, brochures, tijdschriftartikelen en vlugmaren, door hem op verschillende tijden over tal van — dikwijls zeer uiteenlopende — onderwerpen in het licht gegeven, vormen op zichzelf een kleine boekerij, bevatten een schat van geleerdheid, door voortdurend onderzoek vergaderd, en getuigen van ware vrijzinnigheid, innige vroomheid, kloeke rechtschapenheid en strenge waarheidsliefde. In allen ontmoet ge den man van karakter, geweten en overtuiging, die met zijn talenten woekert, elk uur zijns levens gebruikt en zonder omwegen op zijn doel afgaat. Wat hij geschreven heeft is voor het meerendeel van blijvende waarde. Gelijk ieder groot man zal ook hij voortleven in zijn werken en blijven spreken nog lang na zijn dood. Helderheid van geest, zuiverheid van uitdrukking, levendigheid van stijl, diepzinnigheid van gedachte, rijkdom van kennis, lofwaardige onpartijdigheid en buitengewone veelzijdigheid zijn de kenmerkende eigenschappen van dezen geleerde, die ieder lezer zijner boeken weldadig aandoen. Ook staat de veelheid der behandelde onderwerpen aan de degelijkheid der bewerking meestal niet in den weg. Op hem is het "de omnibus aliquid et de toto nihil" geenszins toepasselijk. Men moge meermalen achter zijn gevolgtrekkingen een vraagteeken plaatsen of in zijn beschouwingen niet deelen, het in veel niet met hem eens zijn, niet dan tot schade van eigen overtuiging laat men zijn werken ongelezen. Zijn wijsbegeerte zij de onze niet, zij geeft stof tot nadenken en onderzoek genoeg. De rechtsgeleerden mogen in zijn denkbeelden over het recht, zijn beginselen niet deelen, zij moeten er kennis mee maken, willen ze op den naam van wetenschappelijke mannen aanspraak hebben. De geschiedschrijver kan bedenkingen in 't midden brengen tegen zijn wijze

van behandeling der geschiedenis, Laurent's "Études" dood zwijgen zou verregaande oppervlakkigheid verraden.

Ook leert Laurent aan ieder, wat een menschenleven vermag, dat arbeiden tot levensdoel heeft. Naast zijn grootere werken over rechtsgeleerdheid: zijn "Principes du droit civil," 33 deelen; zijn "Cours élémentaire du Droit civil," 4 deelen; zijn "Droit international," 8 deelen, staan zijn "Études sur l'histoire de l'humanité," die 18 deelen vullen. Onder de kleinere uitgaven rekenen wij zijn geschrift over "Van Espen," zijn "Étude historique sur l'Église et l'État," zijn "Lettres d'un retardataire libéral à un progressiste catholique;" zijn "Lettres sur la question des cimetières;" Lettres sur les Jésuites; "Le livre de l'épargne;" terwijl onder de brochures de met den "prix Guinard" bekroonde "Conférence sur l'épargne;" zijn "Sur les sociétés ouvrières de Gand;" "La caisse d'épargne dans les écoles communales de Gand," en de brief aan M. de Morny: "De la passion des Catholiques pour la liberté," de voornaamste zijn en voor de geschiedenis van onze dagen niet zonder belang.

Dat ik niet in breedvoerige beschouwingen over den inhoud en de beteekenis van al deze werken kan treden, ligt voor de hand, en begrijpt ieder, die van goeden wille is. Allerminst zou mij, die geen rechtsgeleerde ben, een oordeel over de rechtsgeleerde boeken passen. Ik kan er slechts melding van maken, en moet het oordeelen overlaten aan een levensbeschrijver, die voor zijn taak volkomen berekend is, en die vroeger of later zeker wel gevonden zal worden. Ook behandelen sommige brochures vragen van te plaatselijken aard, om het nederlandsch publiek belang in te boezemen. Het hoogste, wellicht het eenige doel van deze schets is, de lezers te doen kennis maken met een groote en belangwekkende figuur, een krachtvolle persoonlijkheid, met een man, wiens fink en degelijk karakter velen tot jalouerschheid kan prikkelen, en tot nauwgezet arbeiden aansporen.

François Laurent werd den 10den Juli 1810 te Luxemburg:

geboren, in welke stad hij zijn opleiding genoot en zich voorbereidde tot de academische loopbaan, die hij te Leuven begon en te Luik voortzette. Eerst studeerde hij in de Wijsbegeerte, en vervolgens in de Rechten. In 1832 is hij tot "doctor juris" bevorderd. Twee jaar lang oefende hij in zijn geboorteplaats de rechtspractijk uit, en kwam daarna aan het hoofd der afdeling voor wetgeving bij het ministerie te Brussel. In 1835 werd hem het professoraat in de Rechten aan de universiteit te Gent opgedragen, hetwelk hij aanvaardde en sedert met eere bekleedt. Met recht wordt hij om zijn uitstekende talenten als een sieraad dier hoogeschool geroemd. Dien roem dankt hij natuurlijk in de eerste plaats aan het onderwijs, hetwelk hij zijnen leerlingen geeft, en dat reeds menig bekwaam rechtsgeleerde aan de maatschappij geschonken heeft. Maar niet minder aan het groote werk op rechtsgeleerd gebied, welks titel ik boven genoemd heb, de vrucht eener dertigjarige studie van den Belgischen code, waarvan de beginselen hier worden ontvouwd. Sprak Laurent bij de uitgave van het eerste deel de hoop uit, dat dit boek tot gids mocht strekken en bij de academische lessen aan de leerlingen der universiteiten, en bij hun ambtsvervulling aan jonge advocaten en magistraten, hij is in zijn hoop niet teleurgesteld. Voor de belgische hoven en rechtbanken is reeds menig pleidooi met wapenen, aan de "Principes" ontleend, gevoerd en gewonnen. Pleit voor de hooge waarde van dit werk in de eerste plaats de inhoud, de bekroning met den "prix quinquennal des sciences morales et politiques," waarmede een jury, bestaande uit de kundigste en meest onafhankelijke rechtsgeleerden des lands, het in 1876 vereerde, heeft het zegel gedrukt op de betekenis, ook vóór dien tijd door deskundigen er aan gehecht.

Maar nog op andere ondubbelzinnige wijze zijn de verdiensten van den Gentschen professor op rechtsgoleerd en wetgevend terrein erkend. Door den minister van Justitie, Jules Bara, is hem

de samenstelling van een nieuw burgerlijk wetboek voor België opgedragen, welke eervolle taak hij heeft aanvaard, en reeds gedeeltelijk volbracht. Ten vorigen jare toch is het eerste deel er van bij de Kamers ingediend. Het bevat, in een zestal ontwerpen, de algemeene bepalingen en de vijf titels van het eerste boek. Met den bestaanden code biedt het belangrijke punten van verschil aan, die we het best leeren kennen uit een adres van hulde en dankbetuiging, den grijzen geleerde door de Vlaamsche vereniging "Volksbelang" in Antwerpen toegezonden. Met name wordt hierin gewezen op de bepaling aangaande het verplicht lager onderwijs, en het verbod tegen den arbeid der kinderen; op de juiste omschrijving van de burger- en burgerschapsrechten zoo-wel der uit vreemde ouders in België geboren kinderen, als der genaturaliseerde vreemdelingen; op de voorschriften omtrent de akten ter "bestatiging van geboorten en overlijden", die voorheen veel te wenschen overlieten en tot zeer ernstige verwickelingen aanleiding gaven, vooral bij gemis van overlijdensakte der personen, wier lijken niet werden teruggevonden. 't Sterkst echter komt dit verschil uit in de artikelen, die betrekking hebben op de burgerlijke rechten der vrouw in 't algemeen, en de vermogensrechten der gehuwde vrouw in 't bijzonder, en die, volgens het adres, "de ontvoogding der vrouw voor de burgerlijke wet" ten doel hebben.

Laurent behoort alzoo tot de liberale partij, wier strijder en woordvoerder hij is, wier beginselen hij ijverig verdedigt en handhaaft tegen de aanvallen, die ze ook in België van het clericalisme te verduren hebben. Hij tracht haar program, gelijk we in zijn ontwerp van wet zagen, zoowel in de wetgeving van den staat als in die der gemeente, waartoe hij behoort, te doen doordringen. Daarvan getuigt zijn moedig en beslist optreden in den raad der gemeente, waarin hij met onverdroten ijver een lans breekt voor de ontwikkeling des volks en de verbetering der maatschap-

pelijke toestanden *bij de wet*. Daarvan getuigt verder zijn veertigjarig streven om het onderwijs te verbeteren en den onderwijzersstand te verheffen, gelijk dan ook de laatste menige gunstige bepaling en menige traktementsverhooging aan zijn invloed te danken heeft.

Reeds noemde ik enkele malen den titel van Laurent's arbeid op historisch gebied. 't Is hier de plaats meer in 't bijzonder de aandacht op dit werk te vestigen. Achtereenvolgens worden er de volgende onderwerpen in behandeld: l'Orient; La Grèce; Rome; Le Christianisme; Les Barbares et le Catholicisme; La papauté et l'empire; La féodalité et l'église; La Réforme; Les guerres de religion; Les nationalités; La politique royale; La philosophie du XVIIIe siècle et le Christianisme; La révolution Française; L'empire; Le Catholicisme et la religion de l'avenir; La philosophie de l'histoire. In een uitvoerige inleiding voor het eerste deel wordt het standpunt van den schrijver duidelijk en met de noodige openhartigheid bepaald, en-ontvangen we, naast een geschiedenis van den oorsprong dezer studiën, een uiteenzetting van het doel, 't welk Laurent met de uitgave er van heeft beoogd.

"De schrijver van dit werk," zoo vernemen wij, "de schrijver van dit werk was gedurende eenige jaren wettelijk zonder vaderland. Niet veel nadenken was er noodig om hem tot de overtuiging te brengen, dat de mensch geen vreemdeling kan zijn op de aarde, waarop hij door God is geplaatst. Deze tegenpraak tusschen het recht en den feitelijken toestand leidde zijn gedachten zoowel op het verleden als op de toekomst der menscheid. Waarom zijn de bewoners van het eene land vreemdelingen in het andere? Waarom is de wereld verdeeld in vijandig tegenover elkander staande natiën? Waarom zijn zij, die de natuur tot broeders maakte, vijanden, zoodra een grens hen scheidt? Zal er nooit een tijd komen, waarin het menschedom één groot gezin

zal vormen? — Dit boek geeft het antwoord op al deze vragen.”

Volgens Laurent beweegt zich de menschheid niet in een cirkel. Neen, zij gaat vooruit, naar een door God gesteld doel, en volgens vaste wetten. Dat doel is: de eenheid der menschen, en de algemeene vrede onder de volken der aarde. Allengs wordt die eenheid grooter, naarmate de beschaving toeneemt en de internationale betrekkingen inniger worden. De natiën, die in den beginne alle op zich zelf staan, slechts om zich zelf denken, de aanraking met andere volken schuwen, en schier alleen in den oorlog met elkaar in aanraking komen, sluiten zich op den duur meer aaneen, en voelen zich door gemeenschappelijke belangen verbonden. Tal van omstandigheden en verschijnselen bereiden deze verbroedering voor en werken haar in de hand: De wereldheerschappij der Romeinen, de verschijning van het Christendom, het middeleeuwsche pausdom, de ontdekking van andere werelddelen, nieuwe handelsbetrekkingen, de wijsbegeerte der 18de eeuw. En eenmaal zal deze aaneensluiting volkomen zijn. Dit uit de geschiedenis van het verleden der menschheid aan te toonen, vormt het onderwerp van Laurent's groot historisch werk. Want de wijsbegeerte der geschiedenis, die ons de wet in de historie leert kennen, leert ons tevens de gouden eeuw des vredes en der eenheid, welke de ouden zochten in het grijs weleer, voortaan van de toekomst verwachten. Zal deze verwachting worden beschaamd? “Wie”, roept Laurent uit, “wie durft grenzen stellen aan het menschelijk geslacht! Er zijn geen zuilen van Herkules, die het streven der menschen naar volmaaktheid belemmeren! De vooruitgang is geen theorie, neen! hij is een onloochenbaar feit! Mochten wij het hebben bewezen! Wij zouden geen ijdel werk hebben verricht, niet te vergeefs een menschenleven aan een arbeid in dezen geest hebben gewijd. In allen gevalle danken wij God, dat Hij ons vergunde dien arbeid te voltooiën, wij danken Hem, dat hij ons tot levensgezellin op ons pad en tot troos-

teres bij ons werk geschonken heeft: "la passion de l'étude.""¹

Drie deelen van het groote werk hadden het licht gezien. De schrijver bleef ongedeerd. Ter nauwernood echter is het vierde verschenen, of de storm steekt op. Hierin toch vinden de clericalen geen koren op hun molen. Openlijk trekt de schrijver in dit deel partij voor de nieuwere denkbeelden aangaande het christendom, en aanvaardt hij de toenmalige resultaten van het historisch-critisch en wijsgeerig onderzoek. Ongehoord feit! Hoe, een hoogleeraar aan een der rijksuniversiteiten is vermetel genoeg met de kerkelijke zienswijze te breken en daarvoor zijn opvatting van godsdienst en christendom in de plaats te stellen! Wat zal er op deze wijze worden van het geslacht der toekomst, dat aan zijn leiding is toevertrouwd! Arme leerlingen, die het gif, door dezen professor hun toegediend, dagelijks inzuigen! Arme universiteit, die, door zulk een hoogleeraar te behouden, haar eigen vonnis spreekt en haar ondergang voorbereidt! Tenzij... tenzij de man, die zijn kettische denkbeelden zoo aan de klok hangt, van zijn ambt worde ontzet!

De ultramontaansche Sionswachters wenden zich tot de regering en hopen steun te vinden bij het clericale ministerie De Decker, dat juist aan 't bestuur is. De bisschop van Gent vraagt zelfs Laurent's ontslag. En de minister van binnenlandsche zaken zou dat ontslag hebben verleend, indien het boek verschenen ware na zijn circulaire van midden-October. (!!)

De vraag was: "heeft een staatsprofessor het recht geschriften uit te geven, waarin godsdienstzaken behandeld worden?" Dwaze vraag voor ons, die in het classieke land der vrijheid wonen, waarin ieder zonder onderscheid het recht heeft vrijuit zijn meening te zeggen. Maar verklaarbaar in een staat, waarin de macht van kerk en geestelijkheid nog zoo groot is, als toen ter tijd in België het

¹ Laurent, *Études*. Tome 18, *La philosophie de l'histoire*, p. 624.

geval was. De clericalen hebben hun wensch niet verkregen. Het catholieke ministerie is gevallen en Laurent behoeft na de overwinning, 27 October 1856, door de liberalen behaald, geen "oratio pro domo" meer te houden. Hij behield zijn professoralen zetel ten spijt van "de partij, die de vrije gedachte schuwt en reden heeft dit te doen. De schitterende manifestatie van 27 October heeft haar kunnen leeren, dat de Belgen, hoe godsdienstig ook, geen afstand willen doen van hun souvereiniteit ten believen van de kerk, en dat de kerk bijgevolg niet moet meenen een macht te zijn, die meer te zeggen heeft dan de wettige soevereïn, de natie zelf."

Toch, Laurent moge in zijn ambt zijn gehandhaafd, zijn tegenpartij hield niet op hem te bestoken. Tot allerlei verdachtmaking namen zijn vijanden de toevlucht. De clericale bladen vloeiden over van gal. "De bisschoppen van Gent en Brugge herhaalden de beschuldigingen der catholieke pers in de beruchte mandementen, die zij tegen de universiteit van Gent richtten. In Vlaanderen schold de geestelijkheid Laurent een godloochenaar. Elders vertelde zij, dat hij de zielsverhuizing leerde, "zoodat zijn leerlingen bij elke kip, die ze aten, vreezen moesten, al etende, hun grootvader te zullen oppeuzelen."

"Ieder begrijpt," schrijft Laurent, "dat deze aanvallen nog een gansch ander doel hadden. Zij beoogden mijn onderwijs verdacht te maken uit mijn geschriften, en de universiteit aansprakelijk te stellen voor mijn onderwijs. Moet men de aanvallers zelf gelooven, dan is de verdediging van de godsdienst hun eenige drijfveer. Maar zoodra zij de universiteit van Gent voorstellen als den zetel van een onchristelijk onderwijs, spreken ze onwaarheid. Daarom zou ik willen vragen, of onwaarheid spreken in het belang van de godsdienst is, en of hier niet veeleer een adder onder het gras schuilt? "*Guerre de boutique avec Louvain.*"¹ In den persoon van Laurent

¹ Études. Tome V, Les Barbares et le Catholicisme. Avant-propos p. X, XI.

de geheele universiteit te treffen, ziedaar alzoo het doel der gansche beweging!

Na al het gezegde zal het wel niemand meer bevreemden, dat de Gentsche hoogleeraar zich den haat van alle Belgische reactionairen heeft op den hals gehaald door zijn vurig, soms scherp; doch altijd waardig verzet tegen het clericalisme en ultramontanisme, de eeuwige vijanden van allen vooruitgang; door zijn strijd voor algeheele scheiding van kerk en staat, en door zijn vrijzinnige denkbeelden op godsdienstig gebied. En evenmin, dat hij, die moedig op zijn weg voortgaat, nog steeds hun aanvallen te verduren heeft. Maar wat nood! Dat ze lasteren en, liegende, allerlei kwaads van hem zeggen! Hij houdt moedig het hoofd omhoog, en blijft aan het vaandel, waaronder hij zich geschaard heeft, getrouw, al verschoont hij de fouten zijner partij niet, al stelt hij de lauwheid en onverschilligheid der liberalen soms ter dege op de kaak. Aan de zege zijner zaak twijfelt hij niet. Hij is ten volle overtuigd, dat het ultramontanisme moet vallen, en dat de toekomst behoort aan de "libres-penseurs" en de groote denkbeelden der fransche revolutie. "Vrijheid, gelijkheid en broederschap," de leuze der achttiende eeuw, ja, zij is de voorwaarde van allen vooruitgang.

"Na de Hervorming en na de zegepraal, door de wijsbegeerte behaald, nog te blijven gelooven in tyranny over den geest, staat met twijfel aan de Voorzienigheid gelijk." Zoo schrijft hij.

De tegenpartij zegt: Laurent is een atheïst; hij zelf noemt zich een "libre-penseur." De eerste spreekt, zoo dikwijls zij het zegt, willens en wetens onwaarheid. En bij den tweede zijn de woorden "atheïst" en "libre-penseur" volstrekt niet gelijk van betekenis. Hij toch, die den Gentschen hoogleeraar zou willen inlijven bij de soort vrijdenkers, waarmede wij onlangs op het congres te Amsterdam konden kennis maken, zou zeker niet in zijn geest handelen. Integendeel, Laurent is een zeer religieuse per-

soonlijkheid, en acht de godsdienst een den mensch ingeschapen behoefte. Schier op elke bladzijde zijner "Études" staat dit te lezen. Meermalen zelfs wordt daarin met welsprekendheid het recht der godsdienst bepleit. Wie van dit alles niets bespeurt, kan of niet lezen, of is ziende blind en ter kwader trouw. Ik ga verder, en zou durven wedden, dat 's mans beschuldigers nooit een oog in de "histoire de l'humanité" hebben geslagen.

Want ik vraag in gemoede, of ooit een atheïst zich verheugen zal in de nederlaag van de wijsgeerige scholen en hervormers onzer eeuw, die, als Saint-Simon, August Comte, e. a., in hun pogen om de godsdienst te fnuiken, hebben schipbreuk geleden? ¹ Of een godloochenaar met instemming ooit de volgende woorden van Bancroft zal aanhalen: "Het wereldplan is een goddelijk gedicht, dat van eeuwigheid af hetzelfde is, en door mensche-lijke toevoegsels nimmer kan ontwijfd worden. De feiten ontwikkelen zich naar een vaste wet, in verheven harmonie, en gelijk de bekwame kunstenaar welluidende tonen weet te ontlokken aan de snaren zijner harp, zoo teekent de geschiedenis de welluidende accor- den op, die weerklinken op de eeuwige lier van den tijd. Maar die harmonie kan niet gezien worden in het oogenblik, waarop de gebeurtenissen plaats vinden. De wijsbegeerte is eerst later in staat de oorzaken en de gevolgen er van in het ware licht te stellen. . . De feiten zijn als de schakels eener keten aan elkaar verbonden. De menschen, de stelsels, de volken, alles gehoorzaamt aan den godde-lijken wil, en zoodra een deel van de lotgevallen der menschheid is afgespeeld, ontdekken wij de wegen der Voorzienigheid. . . Voor- zeker, aan den voet van elke bladzijde, in de jaarboeken van den tijd, kan men schrijven: "God regeert." En wanneer men een aan- dachtig oor leent aan de stem der vervlogen eeuwen, kan men deze, naarmate ze nederrollen in de donkere afgronden der eeuwig-

¹ Études, Tome VI, La papauté et l'empire. Introd. p. XVII.

heid, met de tallooze koren uit alle tijden hooren zingen: "Te Deum laudamus. U, o God! loven wij!"¹

Eindelijk. Verbeeldt u een atheïst, die het recht van de godsdienst verdedigt en de godsdienst zelve onuitroeibaar acht! "De mensch," zoo vernemen wij, "de mensch is niet tevreden met dit voorbijgaand bestaan, hoe schoon het ook zij: hij dorst naar de eeuwigheid. Ziehier een onvernietigbare behoefte, die hij wel gedurende eenigen tijd, maar nooit voor immer onderdrukken kan. Niet maar de onsterfelijkheid wenscht hij, neen! hij wil een band, die hem reeds in deze wereld met den Oneindige verbindt. Zonder dien band kan hij niet leven. Wie zal hem leiden langs de kronkelpaden des levens? Wie hem bezielen in den strijd der hartstochten tegen de wet van den plicht? Waar zal hij steun en troost vinden bij de rampen, die ook de vriendelijkste ervaringen vergezellen? Wie zal zijn hoop niet doen wankelen? Wie zijn geloof versterken in de uren van twijfel en moedeloosheid? God, en God alleen! Daarom moet er een band tusschen den eindige en den Oneindige zijn. Die band alleen vormt het wezen der godsdienst. Door hem te miskennen, hebben de wijsgeeren der achttiende eeuw het denkbeeld van godsdienst uitgewischt. Te vergeefs hebben ze er de menschelijkheid voor in de plaats gesteld. De humaniteit vormt slechts een deel van de plichten, die de godsdienst voorschrijft, maar die plichten op zichzelf vormen de godsdienst niet. Dat de wijsgeeren der 18de eeuw geen koude egoïsten zijn geworden, is alleen hieruit te verklaren, dat de mensch altijd mensch blijft. Hij draagt het merkteeken zijner goddelijke afkomst op het voorhoofd, hij zoekt het oneindige, ja, hij toont zich van Gods geslacht zelfs in zijn dwalingen"².

¹ Bancroft, Discours prononcé en 1856 devant la Société historique de New-York, aangehaald in "La philosophie de l'histoire."

² Études. Tome XII, La philosophie du 18e siècle et le Christianisme. p. 52.

Beweerde ik te veel, toen ik Laurent een religieuse persoonlijkheid noemde, en zijn vijanden van laster beschuldigde?

Wel is Laurent een groot vereerder van de Fransche revolutie, en ziet hij in het overbrengen der lijken van Voltaire en Rousseau naar het Panthéon een verheerlijking der vrije gedachte in haar meest beroemde vertegenwoordigers¹; maar blind voor hare gebreken is hij niet. Ook ziet hij de eenzijdigheid, waaraan de wijsbegeerte der 18de eeuw heeft geleden niet over het hoofd. Had deze recht, toen zij zich verzette tegen het bekrompen spiritualisme van het "overgeleverd (kerkelijk?) christendom," recht, toen zij den menschen de waarde van een leven en werken op en voor de aarde aantoonde, en allen aanspoorde het heden niet voor de toekomst te vergeten; zij beging een groote fout, toen ze, niet rekenend met de behoeften der menschelijke natuur, ten slotte het geloof in God en in de onsterfelijkheid prijs gaf. Hield het christendom alleen rekening met de wereld der oneindige dingen, de wijsbegeerte had alleen oog voor het eindige. Laurent meent, dat geen van beide uit het oog verloren mag worden. "De menschheid heeft een godsdienst noodig, die zoowel van deze als van gene wereld is. Beter gezegd: de tegenstelling tusschen het dezer- en het generzijdsch bestaat niet in de werkelijkheid. Er is maar één leven, het oneindige, dat zich in verschillende vormen openbaart."

"Dit leven is even heilig als het toekomstige. In dien zin prediken de wijsgeeren der 18de eeuw te recht: De mensch moet al zijn plichten als mensch en burger vervullen; dat is zijn roeping op aarde. Maar zijn bestemming is niet tot deze aarde beperkt. Door dit laatste te erkennen, verbetert het christendom de dwaling der wijsbegeerte. De mensch is tot een oneindige ontwikkeling geschapen. Hij moet derhalve leven, neen! niet als ware hij een plant van deze aarde, maar met het uitzicht op

¹ Aldaar p. 6.

den oneindigen weg, dien hij te bewandelen heeft. Juist door de erkenning van deze waarheid zal de band tusschen den Schepper en de schepping, dien de 18de eeuw verbrak of loochende, hernieuwd worden en zullen de menschen een godsdienst krijgen, die voldoening schenkt aan al hun behoeften, een godsdienst die hen zal leiden tot hun bestemming."

De godsdienst der toekomst zal dus moeten zijn een vermeniging van het goede, blijvende, onvergankelijke in het christendom, en dit vereenigd met de grondgedachte van de wijsbegeerte der 18de eeuw. Deze vereeniging vindt Laurent in het "wijsgeerig christendom". Dit christendom nu kan in zijn strijd tegen het ultramontanisme zeker zijn van de overwinning. Want zij die het belijden aanvaarden de uitkomsten der wetenschap, weten vorm en inhoud van elkaar te onderscheiden, het blijvende en het vergankelijke uiteen te houden. Het ultramontanisme daarentegen is onbewegelijk, het ontkent den vooruitgang en hiermede de wet van alle leven.

"Wij", zoo heet het in Laurent's eigen woorden, "wij hebben de overtuiging, dat het ultramontanisme het onderspit zal delven, en in zijn strijd met de vrije gedachte, en in zijn strijd met het zoogenoemd wijsgeerig christendom. Of, gelijk wij elders gezegd hebben: 't is de roeping van onzen tijd en van de toekomst het christendom te zuiveren van wat er tijdelijks en vergankelijks in is, en er van te behouden wat strekken kan tot bevordering van alle menschelijke ontwikkeling".¹

"Noodig toch is een geloof, dat met de rede samengaat; het geloof is het levensbrood der menschheid!"²

Moest ik in deze schets Laurent's beschouwingen beoordeelen, ik zou, al ben ik het in hoofdzaak er mee eens, toch ook menige bedenking er tegen in het midden kunnen brengen. Ik zou b. v.

¹ Tome VI. La papauté et l'empire. Introduction. p. XXI.

² Tome XII. La philosophie du XVIIIe siècle, p. 595.

willen vragen, of hij het onderscheid tusschen Kerk en Christendom wel genoegzaam in het oog houdt, op het verschil tusschen christelijke levensbeschouwing en kerkleer de noodige aandacht vestigt? Of hij den invloed van het christendom op de ontwikkeling der menschheid niet wel eens wat laag schat ¹, en dien van de wijsbegeerte der 18de eeuw te zeer verheft? Of . . . Doch, gelijk gezegd is, ik wil en mag het gebied der critiek niet betreden. En om anderen te laten oordeelen, heb ik den Gentschen geleerde meestal in zijn eigen taal laten spreken, wat, meende ik, de billijkheid vorderde.

Dat oordeel valle uit gelijk het wil, ten voordeele of ten nadeele van zijn denkbeelden op godsdienstig en wijsgeerig gebied: boven bedenking in ieder opzicht blijven de eerlijkheid van zijn karakter, de uitgebreidheid zijner kennis, de degelijkheid van zijn onderzoek, de moed zijner overtuiging, blijven i. e. w. de betekenis van zijn persoon en de invloed van zijn werk.

Ik althans wensch voor mijzelf en mijne landgenooten een deel van zijn geest, zijn ijver, zijn geloof en zijn kracht; inzonderheid een deel van zijn optimisme, dat ook in de somberste dagen doet blijven gelooven in den adel der menschelijke natuur en doet hopen op den vooruitgang der menschheid.

Ik wensch voor onze werklieden en onze arbeiders-vereenigingen, bij hun streven naar verbetering van de maatschappelijke toestanden, gidsen met zooveel toewijding aan en innige liefde voor het volk, als Laurent toont te bezitten; gidsen, die hen leeren, dat trouwe plichtsbetrachting de weg is tot verhooging hunner stoffelijke welvaart; gidsen die hen verbieden te leven bij brood alleen. "Weldra", zoo schreef Laurent mij voor eenige dagen, "weldra zal ik een

¹ Op een enkel punt heb ik dit trachten aan te toonen in mijn studie over "Het Christendom en de Vrouw". Leiden, E. J. Brill, 1877. 2e Afd. Hst. 4, p. 160 vlgde.

boek in het licht geven over de zedelijke hervorming van den arbeidenden stand. Ik noem het "Mijn testament." Gij zult er in zien wat ik te Gent gedaan, of althans beproefd heb om den zedelijken en bij gevolg ook den stoffelijken toestand der lagere standen te verbeteren. Ik predik hierin aan de werklieden de zedeleer van Jezus Christus, alzoo een moraal op godsdienstigen grondslag".

Zijn testament worde door zijn vrienden aanvaard en ten uitvoer gelegd! Zijn prediking vinde steeds meer geopende harten! En zoo dikwijls zijne vijanden de verwachting uitspreken, "dat zijn werk met hem zal vallen", of ook den wensch ontboezemen, dat "hij weldra moge sterven," trooste hij zich met de belofte, in veler naam op den dag zijner feestviering afgelegd en bij handslag bezegeld: "Wij uwe werklieden, wij uwe kinderen, wij zullen uw werk verdedigen, wij zijn de soldaten van dit werk; wij zijn uwe jonge garde, en wij zullen lijden en strijden, tot de overwinning ons zij!"¹

Ik wensch den geleerde en den volksvriend een ouderdom, waarin hij de vruchten plukt van een in den dienst van Wetenschap, Staat en Maatschappij welbesteed leven!

ZAA N D A M, 15 October 1883.

¹ Zie Manifestation en l'honneur de M. le Prof. Laurent. Woorden van van Dael. p. 36:

CONSCIENCE

HENDRIK CONSCIENCE.

Weinige arbeiders op het uitgestrekt gebied van letteren en kunsten mochten het beleven het voorwerp te zijn der algemeene waardeering en achting; slechts enkelen uitverkorenen was het voorbehouden in triumph te worden gedragen door gansch een volk, en, op den lof der bazuinen, te hunner eer gestoken, een streelenden weerklank te vernemen, van over wijd afgelegen grenzen teruggekaatst.

Victor Hugo behoort tot die gelukkigen, en de Deen Andersen, en de Vlaming Conscience.

Voor deze beide laatsten is de verworven wereldberoemdheid des te grooter, daar zij schreven voor een klein volk, ieder in eene taal die slechts door weinige millioenen menschen wordt gesproken. Nog dient daarbij te worden aangemerkt dat de taal, waarvan de dichter van den "Leeuw van Vlaanderen" zich bediende, gedurende zeer vele jaren, op haar eigen erf als eene Asschepoetser werd miskend en verstooten.

In de nooit verzwakte liefde voor die verongelykte, in zijne onwrikbare gehechtheid aan de taalrechten van het volk, lag Conscience's kracht. Mocht ooit de naam van den schrijver, van

den kunstenaar, in den loop der tijden verbleeken, het Vlaanderen dat hij zoo hartelijk liefhad, zal steeds met kinderlijken eerbied den man, den vader herdenken, waarvan de dichter Jan Van Beers te recht mocht getuigen dat hij "*zijn volk heeft leren lezen.*"

Noch de vele onderscheidingen of vleiende eerebewijzen die den man te beurt vielen, — Conscience was Groot-officier van de Leopoldsorde en ridder van een twintigtal andere; — noch de hooge waardigheden waartoe hij achtereenvolgens werd geroepen, — en als arrondissements-commissaris in West-Vlaanderen, en als Nederlandsch taalleeraar van den hertog van Brabant en den graaf van Vlaanderen, en als conservateur van 's Rijks Musea, — kunnen eenig denkbeeld geven van de aanzienlijke populariteit die hij genoot, van de eereplaats die hij in het hart der groote menigte bekleedde.

Om dat te begrijpen moet men oor- en ooggetuige zijn geweest bij de indrukwekkende hulde waarvan hij de held was, op 25 September 1881, bij de verschijning van zijn 100^e boekdeel.

Duizenden en nogmaals duizenden, de gilden en genootschappen uit alle steden en gouwen, van uit de verst afgelegen dorpen, vergaderden dien dag in België's hoofdstad om Conscience te vieren.

Het was niet alleen de titmuntende letterkundige die vereerd werd, het was ook — zooals de heer Leroy, lid van de Koninklijke Academie, in zijne feestrede getuigde — de reinheid van den roem dien hij verworven heeft. Zonder stelselmatigheid, zonder zich geweld aan te doen, op eene natuurlijke en bijna eenvoudige wijze, heeft hij gedurende zijne gansche loopbaan, wier vruchtbaarheid verwondering baart, de zedelijkheid in de kunst weten te eerbiedigen. Men heeft zijne aandoenlijke verhalen rond den haard der huisgezinnen gelezen. Men herleest ze er, en zal ze herlezen, en overal waar zijne werken zullen gelezen zijn, zullen zij goed hebben gesticht.

Die plechtigheid was koninklijk; zij was in den vollen zin des woords een nationaal feest, dat nogmaals vernieuwd werd, op eene even grootsche wijze, twee jaren later, op 13 Augustus 1883, te Antwerpen, zijne geboortestad, bij de onthulling van zijn standbeeld.

Die hulde mocht Conscience nog beleven, maar niet aanschouwen. De beminde grijsaard lag op zijn smartleger gekluisterd, en reeds op Maandag, 10 September daaropvolgende, weerklonk door gansch Vlaanderen de treurmare van zijn afsterven.

Wellicht werd, in geen land en in geen tijd, aan eenen dierbaren doode zooveel eer bewezen als aan Conscience, toen zijn stoffelijk hulsel uit Brussel naar Antwerpen werd overgebracht en op het rusthof te Kiel begraven. Het was een verheven schouwspel; 't was — men vergunne ons de uitdrukking — een zegetocht!

't Was niet alleen de erkentelijkheid en liefde, die het grootste en beste deel van Vlaanderens volk dien dag binnen Antwerpens wallen dreef, 't was om Europa en der wereld te verkonden dat de echt nationale, aloude Nederlandsche geest in België nog leeft; — 't was — zooals Burgemeester De Wael bij het graf uitriep — “om, in de overdenking van wat Conscience was en van wat hij deed, moed en kracht te putten ter voltooiing van het heerlijk gebouw, waarvan zijne hand de grondslagen zoo breed en stevig in den vaderlandschen bodem heeft bevestigd.”

De onafzienbare stoet, die hem naar zijne laatste rustplaats vergezeld, was ontzagwekkend. Ten teeken van rouw wapperden aan al de huizen de vlaggen halftop.

De helft der regimenten die te Antwerpen in garnizoen lagen, namen deel aan de plechtigheid.

De samengestroomde menigte was ondoordringbaar. Overal heerschte de moest eerbiedige stilte.

153 lauwer- en bloemkransen werden bij het graf neergelegd.

Waarlijk, de heer Geeraard Schoiers, voorzitter van den *Nederduitschen Bond* van Antwerpen, had recht, toen hij, met ontroerde stemme sprak:

“Conscience! uwe ruststede zal een heiligdom zijn in ons midden, eene begankenisplaats, waar alle Vlamingen nog menigmaal als broeders, zooals nu, geschaard zullen staan rond uw graf, als rond een symbool van eendracht; en zoo daar al niet de handen worden inéengelegd, dan toch zullen vaak over uwe grafzuil henen, onze blikken elkander ontmoeten, door éene verzuchting geleid, naar éen lichtpunt gericht in de verte, naar den dageraad van ons zich zelf herwordend vaderland.”

Alhoewel in den vreemde hulde werd gebracht aan het rein talent van Hendrik Conscience, werd de uitbarsting van rouw, die bij 's mans verlies in België ontstond, niet overal juist begrepen. Er zijn voorzeker ten huidigen dage, in Noord, Oost, West en Zuid, machtiger genieën werkzaam op den akker van Schoonheid en Kunst; er zijn geleerden of mannen der wetenschap die meer diensten hebben bevezend aan hun volk, aan de samenleving, aan het geheele menschdom.

Het zou aan waanzin grenzen, de vruchten van Conscience's talent te durven meten met het vele grootsche dat elders, door andere uitstekende geesten, werd geschapen; maar hij was, op het plekje grond waar hij was geboren, waar hij heeft geleefd en gestreden, in het oog des volks, de zuiverste verpersoonlijking van een nationaal beginsel.

Hij zelf kenschetste zijn roem, toen hij, op 25 September 1881, in het Paleis der Beurs te Brussel, tot de rond hem gedrongen, juichende menigte sprak:

“Gij bemint mij, omdat ik weergegeven heb wat in u was; omdat ik het leven uwer voorvaders, omdat ik U uw eigen leven heb voorgehouden, omdat ik u deed zien dat gij een trotsch ver-

“leden hebt, en ons Vlaamsch huiselijk leven kuisch en rein is!”
 Deze woorden vergen wellicht, buiten Vlaanderen, eene nadere toelichting.

In het begin dezer eeuw waren de Vlaamsche streken diep vervallen. De scheiding der Nederlanden in de 16e eeuw was voor de zuidelijke gewesten eene onberekenbare ramp geweest. Het Noorden klom tot den hoogsten trap van aanzien en bloei; de Bataven schreven hunnen machtigen naburen wetten voor. Zij heerschten als koningen op het uitgestrekt gebied der zeeën. Holland was het land van den rijkdom, van de vrijheid, het toevluchtsoord der geleerden.

Het Zuiden daarentegen was het slagveld van Europa; het zuchtte onder vreemde heerschappij; zijn handel, zijne nijverheid waren verdwenen. Zijn geestesleven was langzaam uitgedoofd.

1815 bracht nieuwe hoop.

J. F. Willems, wiens nagedachtenis te recht als die van den vader der Vlaamsche Beweging wordt geëerbiedigd, schreef destijds in den *Antwerpschen Almanak van Nut en Vermaak*:

Triumph! onz' Nederduytsche Tael
 Is van het Fransche juk ontheéven,
 En sal, hoe zeer den nijd ook smael',
 Haer' ouden luyster doen herleéven!

En nadien, in zijne *Toejuiching der leden van het Genootschap tot Nut der jeugd*:

Lang moet ook, tot ons heyl, den goeden Koning leéven,
 Die, door zijn Staets-beleyd,
 Die Schilder-schatten ons wist weéder te doen geéven:
 Hem blijve ons hert gewijd.

Inderdaad; het Zuiden ontwaakte als bij tooverslag, als het *Schoonslaapsterken* waarvan de sage gewaagt. Koning Willem

moedigde handel en nijverheid aan, en ontwikkelde het hooger en middelbaar onderwijs. Hadden mannen als de ministers Falk en Hogendorp, als een Schrant, een Kinker en een Schreuder, hunne edele taak kunnen ten einde brengen, wellicht waren heden de Vereenigde Nederlanden een der machtigste rijken Europa's. Eilaas! het kon niet, het mocht niet. Wat de Grootte Mogendheden in 1815 hadden tot stand gebracht, zouden zij, uit naijver, uit vrees voor de toekomst, verbreken in 1830.

Het onmiddellijk en natuurlijk gevolg van '30 was, in het nieuwe koninkrijk België, de achteruitzetting van de Vlaamsche of Nederlandsche taal, en had deze, op dat oogenblik, geene hardnekkige verdedigers gevonden in een Willems, een Baron de St. Genois, een Dr. Snellaert, een Van Duyse, een Jonkh. Blommaert en anderen, wellicht ware dan voor Vlaanderen en België de scheiding een laatste doodsteek geweest.

Het was aan Hendrik Conscience voorbehouden, dien toestand aan het volk te doen gevoelen. Het Vlaamsche volk las niet meer. *Hij* zou het doen lezen. Het wist niets van zijn heerlijk verleden. *Hij* zou het volk weder zijne vaderlandsche helden voor den geest brengen, en het bezielen voor zijn verleden en zijne toekomst.

Zijne eerste stappen waren moeilijk, daar hij slechts een lager onderwijs had genoten. De Nederlandsche taal was zijne moeder-taal, doch hij kon ze niet behoorlijk schrijven. Dat blijkt uit een epistel ¹ van hem aan zijnen vriend Th. van Ryswyck:

“Termonde, le 11 Mars 1836.

“Waerde Vriend.

“Hartelijk dank ik u, na eene zoo lange afwezenheid aen mij “gedacht te hebben; — dit geeft mij de hoop, voortaan eenen “vriend meer te kunnen tellen; en zulks is immers een waer ge-

¹ Hendrik Conscience. Een blik in het verledene door J. Staes. (1883.

"luk, bovenal wanneer *kunst* de knoop onzer neyging uitmaekt.
 "Ik zou u geerne een zachtlydend gedicht gezonden hebben maer
 "ik durf het zelve in onze moedertael niet ondernemen; in tegen-
 "deel gaen ik steeds met wijde schreden in de sierlijke fransche
 "tael voord. — Zoo speelt ider met zijn popje. — Ik hoop wel-
 "dra de beste nederduytsche schriften in opzie te nemen en alzoo
 "mij mijne eygene tael wat gemeener te maken . . . enz.

(get.) "Conscience
 ainé."

Het was slechts na zijn terugkeer in de geboortestad, en na, door tusschenkomst zijner vrienden J. A. Delaet en Th. van Ryswyck, ingeleid te zijn geworden in de aloude Rederijkkamer de *Olijftak*, waar hij kennis maakte met de vurige vaderlandsche jongelingschap van dien tijd, dat hij het bewustzijn kreeg van hetgeen hij zou vermogen.

Toen reeds had het streven der Vlaamschgezinde Gentenaars weérklank gevonden binnen de muren der Rubensstad.

Iedereen dichtte, schreef en borstelde er maar op los. Eén zelfde wensch, één zelfde doel vervulde alle jonge harten, ontstak de hoofden in geestdrift. De algemeene leus was: "Vooruit! voor eigen taal en kunst!"

Weekbladen werden gesticht, jaarboekjes uitgegeven, letterkundige kringen opgericht; bij de minste gelegenheid die zich daartoe aanbood, werden luisterrijke feesten en optochten gehouden.

Te midden van dat woelig, bontgeschakeerd romantisch leven ontwikkelde zich de jonge schrijver, aangemoedigd en gerugsteund door de gansche vriendschaar, die niets beter vroeg dan hem te mogen toejuichen.

Onder dezen waren er stellig voortreffelijke, ontluikende vernuften die, misschien beter dan Conscience, toegerust waren tot den strijd. Edoch, hem was de benijdbare taak en het geluk

voorbekicht den weg te vinden tot 's volks hart en geest; hij zou de lang verwachte Messias zijn.

Niet één Vlaming of hij heeft den "Leeuw van Vlaanderen" gelezen, Conscience's meesterstuk, het lievelingsboek der natie, waarvan het 't vaderlandsch gevoel aangrijpt en streelt en aanvuurt. In de wonderlijke daden van een Willem van Saeftinghe, in den gepleegden moed van een Graaf Robrecht van Bethune, maar vooral in de stoute beelden van Breydel en de Coninck, wil het volk iets van zijne eigen geaardheid, wil elke lezer iets van zijn eigen ik — als vrijheidminnend Vlaming — terugvinden. Of het werken en inbijten moet op de eenvoudige verbeeldingen, dat schilderachtig tafereel van het strijdend leger der helden van de gemeente! de zware goedendags, de bliksemende strijdbijlen die de overmoedige Fransche ridders versloegen op den Groningerkouter!

Wij allen hebben, in de eerste "grootte-jongensjaren", geweend met de bleeke Machteld; — den geheimzinnigen ridder, die onze voorvaderen de hulp van zijnen reuzenarm kwam verleenen, beschouwden wij als een Godsgezant; — wij allen hebben, in onze droomen, den leeuwenstrijd medegestreden! — En dan, die eidelooze, bonte praatjes daarover, na den schooltijd! die algemeene instemming, toen er een stouterik uit den hoop beweerde dat, heden nog, tien Franschmans het niet kunnen uithouden tegen éenen Vlaming! — Zoete herinneringen zijn het, uit den tijd der kinderlijke eenvoudigheid! — Hoe dikwijls beproefden wij niet onder de makkers een afbeeldingje te geven van den Guldensporenslag! Het ging niet, want iedereen wou Breydel of de Coninck zijn; niemand Franschman . . .

Indien het mogelijk ware eene verzameling te maken van al de liederen en rijmen, cantaten en oratorium's, die de ontelbare Muzenzonen van de boorden van Leie en Schelde, in de laatste 40 jaren, sedert de verschijning van den "Leeuw van Vlaanderen"

hebben gewijd aan de verheerlijking van de onversaagde dekens van Brugge, het werk zou, voor de waarde der poëzie, de moeite niet loonen, maar toch een eigenaardig, treffend licht zijn voor hem die den toestand der gemoederen in Vlaanderen wil leeren kennen; het zou, beter dan de schoonste lofrede, verkonden, hoe groot de invloed van Conscience is geweest en voor langen tijd nog zijn zal op de lezende menigte aldaar en vooral op de jongelingschap.

Die invloed wordt nog verklaard door zijne manier van vertellen; hij deed het eenvoudig, gemoedelijk; putte, bij voorkeur, zijne verhalen uit het volksleven, en 't zij hij de menschen schilderde uit de oude Antwerpsche buurten of wijken, hetzij hij, zwerfende op de uitgestrekte heide, de reine zeden maalde harer bewoners; zijne pen struikelde nooit over groote, gezochte woorden; hij gebruikte meest altijd de lichtgrijze kleur en sprak uit het hart tot het hart; hij verdiepte zich niet in wijsgeerige of maatschappelijke hespiegelingen, en doorgrondde evenmin de toestanden als de karakters die hij behandelde. Hij hield zich op de hoogte van zijn volk, schreef volgens zijne natuur, die gansch in overeenstemming was met de natuur zijner Vlaamsche lezers. Beide, schrijver en lezers, begrepen elkander; daarom hadden zij elkander lief.

Zoo heeft men hem, menigmaal, van liberale zijde, het verwijt niet gespaard dat hij meer had kunnen doen voor de geestelijke ontvoogding der volksklasse, daar hij te veel dezer godsdienstige overtuiging eerbiedigde.

Hijzelf heeft, in den avond van zijn werkzaam leven, daarop geantwoord.¹

“ In 1830 las men om zoo te zeggen, geen

¹ H. Conscience door Edm. Mertens. (Nederl. Dicht- en Kunsthalle. 6de jaargang, 3de aflev. 13 Augustus 1883.)

“Vlaamsch meer in België; de hoogere klassen, zelfs de middelbare burgerij, waren verfranscht. Een gedeelte der werkende burgerij was, ten gevolge der omwenteling, ingenomen tegen zijne eigene moedertaal. Diensvolgens, buiten een gering gedeelte dezer laatste, bleven ons tot het vormen van een lezend publiek geene andere elementen over, dan het mindere volk, de buitenlieden en de schoolkinderen.

“Wat was er te hopen van schriften, die rechtstreeksch zouden aandruisen tegen de overtuiging en het gevoel der eenige klassen op welke men inwerken kon?

“Niets. Het was eene plicht en eene wet, hunne zeden en hun geloof te eerbiedigen, wilde men ingang tot hen vinden. Anders, geene Vlaamsche volksletterkunde mogelijk en, zonder deze, geen middel tot behoud en verspreiding der moedertaal.

“Ten gevolge dezer erkende voorwaarde, heb ik mij, na de tweede uitgaaf van het “Wonderjaar”, beijverd om de strekking mijner werken zóo te richten, dat lieden van alle gezindheid en van allen ouderdom ze konden lezen en genieten, zonder zich gekwetst te voelen. Het is mij wel zeker eene moeilijke taak geweest, uit zoo nauw beperkte bouwstoffen een honderdtal boekdeelen samen te stellen, zonder in eene al te groote eenzaamheid te vervallen; maar dat ik mij, in mijne vooruitzichten, ten goede der moedertaal, niet had bedrogen, getuigen de vruchten van mijn vijf-en-veertigjarig streven.

(get.) Conscience.”

De edele man sprak waarheid. Hij had zich niet bedrogen. Hij werd Vlaanderen's eerste en meest geliefkoosde schrijver; kweekte eerbied aan voor huiselijke deugd en oudvaderlandsche zedelijkheid; redde de taal die dreigde ten onder te gaan.

Dank aan zijn streven, mag Vlaamsch-België zich heden ver-

heugen in het bezit te zijn eener jeugdige, maar bloeiende letterkunde.

Wel is waar werd in den laatsten tijd beweerd dat hij nooit de Hoofdleider der "Vlaamsche Beweging" is geweest. Hij was meer, namelijk: de goede, verzoenende genius tusschen de Vlaamingen van de beide, anderzins sterk afgeteekende, politieke gezindheden. Met *zijn* naam werd het Vlaamsche grondbeginsel in den strijd der partijen geëerbiedigd; *zijn* roem was het vaandel, waaronder de beide kampen zich schaarden om slag te leveren aan de gemeenschappelijke tegenstrevers: de voorstanders der Fransche taal in de Vlaamsche gewesten van België.

Op die wijze verkregen zijne ontelbare volgelingen, die hij, door zijne edele schriften en zijn vurig woord, liefde voor de landstaal heeft ingeboezemd, opvolgentlijk, van een katholiek Ministerie, de wet van 1872, die het gebruik der Nederlandsche taal in strafzaken, en de wet van Mei 1878, die het gebruik dier taal in bestuurlijke zaken regelt; — van een liberaal Ministerie — Januari 1883 — de Nederlandsche wet op het Middellaar Onderwijs; in afwachting, zooals de Hooggeachte Heeren K. Buls, burgemeester van Brussel, en A. Couvreur, Ondervoorzitter der Kamer van Volksvertegenwoordigers, in eene openbare, plechtige vergadering van het Willems-Fonds (Afdeling Brussel) 30 October 1882, verklaarden, dat weldra eene Nederlandsche Hoogeschool in België het vaderlandsch streven der Vlamingen zou bekroonen.

En daarom werd door het Gemeentebestuur van Antwerpen zijn standbeeld geplaatst, op den drempel der stedelijke boekerij; en daarom mocht te recht zijn uitmuntende vriend, Jan Van Beers die, op 13 Augustus 1883, bij de onthulling van dat beeld, de feestrede hield, van den doorluchtigen man getuigen, dat hij, van die plaats, zijn volk, vriendelijk wenkend, toeriep:

"Zonen van Antwerpen! in alle wijken uwer stad deed een

“vaderlijk Bestuur ruime en prachtige scholen verrijzen, waar u “de weg tot verstandsontwikkeling en gemoedsveredeling kosteloos “werd ontsloten; ik strooide de vruchtbare zaden van schoonheidszin, en deugd, en vaderlandsliefde in uwe ziel: komt! “treedt hier binnen, en voltooit door eigen inspanning het werk, “door ons zoo gelukkig aangelegd, geniet hier in zijne gansche “volheid deze zonneschijn van kennis en kunst; volmaakt u zelve “hier tot mensch!... Zonen van Antwerpen, treedt binnen! Ik, “de schrijver, dien gij boven allen liefhebt, noodig er u toe uit!”

“En daar zult gij tevens zitten, Conscience! als de verheerlijking van dat heilig streven, waarvoor gij uwe beste levenskrachten veil had; de herstelling van de taal uws volks in haar volle nationaal en natuurlijk recht. Daar zult gij zitten, “Hoofdleader der Vlaamsche Beweging” door uwe erkentelijke vaderstad in brons gegoten; en, terwijl de laatste golven der miskening en verbastering machteloos op uwe bronzen voeten verspatten komen, zult gij den lande verkonden:

Het Vlaamsch herleeft! het Vlaamsch herbloeit! het Vlaamsch zegepraalt in Vlaanderen!”

Een gedenksteen, geplaatst in den gevel van een huis der Pompstraat, Sint-Andrieswijk, vermeldt dat Conscience aldaar werd geboren, ten jare 1812, 3 December. Zijn vader, Pierre François Conscience, was afkomstig van Besançon, en werd, na *Chef de timonerie* te zijn geweest op de kanonneerboot *La Ville de Bordeaux*, aangesteld tot onder-havenmeester op de oorlogstimmerwerf, door Keizer Napoleon te Antwerpen gesticht. Hij huwde, op 3 Februari 1809, de twintigjarige Cornelia Balieu. Van deze echt vlaamsche vrouw erfde Hendrik, haar tweede zoon en haar lieveling, de zachtmoedigheid, den vromen zin, den eenvoud, maar tevens de kracht van wil, die de hoofdkenmerken waren van zijn karakter.

Hendrik was een ziekelijk kind, en de moeder, overtuigd dat haar zoon een zekeren dood was toegewijd ¹, en hem willende voorbereiden tot het uiterst oogenblik, sprak hem onophoudelijk van den schoonen hemel daarboven, en maakte hem van dit ander Vaderland de eenvoudigste, maar tevens de verleidendste schilderingen. Het was een prachtige lusthof vol schoone boomen, waarvan men naar begeerte de blozende vruchten mocht plukken; het waren vlietende beken, helder als kristal, waarop lieve bootjes vol kinderen wiegelend dreven. Daar speelde men met de Engelen; daar hoorde men onverpoosd eene onuitsprekelijk schoone muziek; daar was men nooit ziek; daar kende men verdriet noch smart; men was er licht als een vogel, want men had er vleugelen, en men werd er zelf een Engel; en de goede God wandelde door den schoonen hof en deelde glimlachend suikergoed uit, zoo lekker en zoo zoet, dat het niet te zeggen is. Bij deze schilderingen keek het kind met verbazing zijne moeder de woorden uit den mond, en verlangde innig naar het oogenblik van zijn vertrek naar het betere Vaderland, dat men zoo prachtig en zoo verleidend voor zijne verbeelding schetste.

De teringachtige kleine mocht geen deel nemen aan de spelen der knapen van zijnen ouderdom. Hij bleef bij moeder, die zulke schoone *vertelseltjes* kon vertellen, en, toen zijn vader hem had leeren lezen, vertoefde hij dagelijks uren en uren op den zolder van het ouderlijk huis, bij den stapel oude papieren en boeken, waarin de oud matroos handel dreef.

Toen hij eindelijk gered scheen, werd zijne beminde moeder hem door den dood ontrukkt, op 14 December 1820.

Wij zullen in geene verdere bijzonderheden treden over Conscience's eerste levensjaren. Hij zelf — men leze slechts de voor-

¹ *Revue Contemporaine*, Januari 1858.

rede van zijne "*Omwenteling van 1830*," — heeft daaraan, op zijne eenvoudige wijze, eenige hartroerende bladzijden gewijd.

Het is vooral de wording zijner werken, welke belang inboezemt, de ontwikkeling van den volksjongen die, met luttel onderwijs toegerust, een machtige volksschrijver is geworden.

Na den dood zijner zorgende en liefderijke moeder, groeide Conscience op, als eene plant in de vrije natuur. De boorden en kaaien van den Scheldestroom, de vlakten der heide, de enge, dompige stegen en straten van het oude Antwerpsche Schipperskwartier waren de getuigen zijner vermaken en zwerftochten.

Gedurende twee jaren bezocht hij trouw den Antwerpschen *Poesjenellenkelder* of het Marionnettenspel, in de Sint-Andrieswijk. Wat hem daarheen trok was het wonderbare, het bovennatuurlijke dat hij aldaar te zien en te hooren kreeg, en, even als zijne lezingen van *Fortunatus beurze*, *Reinaert de Vos*, *de vier Aymondskinderen*, *Malegys*, *de Vrouwenpeirle*, enz. zijne jeugdige verbeelding prikkelden.

Voor eenen stuiver, werd men destijds in die zonderlinge schouwburgen op de eerste plaats toegelaten. Men moest nederdalen langs eene gapende kelderval en zijne stappen richten naar een weifelend lichtje dat geheimzinnig in de diepte flikkerde. ¹ "Men trad in een gewelfd vertrek, door eenige smookachtige lampen verlicht, en deinsde er schier achteruit bij den zonderlingen geur die u bij de keel greep en het ademhalen haast belette. Op eenige smalle, trapsgewijze opklimmende banken, welke tot het einde van het vertrek reikten, onderscheidde men, in de halve duisternis, eene menigte verflenste aangezichten van jongens in gehavenden kiel en met verschoten pet, meisjes met vale, dorre wangen, vlottende haren, een onkuischen blik in de diep gezonken oogen; sterkgebouwde bootslieden en zeebonken in gebreide

¹ Hendrik Conscience, door E. Mertens.

vest; vischvrouwen en mosselkruisters, met ontdekten hoofde en geruiten wollen halsdoek langs den forschen rug tot in de lenden nederdalend, die allen ondereen zittende halsreikend de oogen gevestigd hielden op eene verhevenheid, als een soort van tooneel, in de diepte van het onderaardsch vertrek, opgericht. Boven de hoofden der aanwezigen, vlotte, als een ondoordringbare nevel, de walm opstijgende uit die borsten, die een onzuivere lucht inademden, bezwangerd met allerhande uitwasemingen van harde eieren, half bedorven bloedworsten, afgeteerde haringen en den rook van baardbranderkens.

Een grove kerel, met een dikken stok gewapend, handhaafde de orde.

Op het tooneel, waarvan het voetlicht uit eenige roetkaarsen en de schermen uit een reepel meubelpapier of een bekladderd doek bestonden, bewogen zich de houten poppen in gehavende kleeding, die beurtelings de rollen van keizer, prins, minnaar of verrader vervulden, met groote gebaarden vermoordden, vochten, kerfden en sloegen, op de zonderlingste wijze heen en weder gingen, liepen, sprongen, zich plotseling lieten vallen, om, met de dooden, op het einde van het stuk, weder op te staan, de boosheid te straffen en de deugd te beloonen. Achter het tooneel, hielden twee of drie scheepslieden de koorden der poppen en deden hunne personaadjes spreken in de schilderachtigste taal. Behalve de toonladder, die voor elken persoon eenen bizonderen klank beschikbaar had, spraken allen dezelfde en was de groote keizer niet edeler in zijne uitdrukkingen dan de laagste galeiboef. De grond van het stuk was bijna altijd dezelfde; maar de toestanden en tooneelen veranderden volgens den lust van hem die de koordjes hield; soms verloor hij zich in eindelooze uitwijdingen en nuttelooze bespiegelingen, soms ook kwam een messteek of een tweegevecht de verwickelingen schielijk ontknopen en het stuk goed eindigen. De toeschouwers, die daaraan gewend waren,

schenen zich om zoo weinig niet te bekreunen en verlieten den kelder onder de uitbundigste vreugdekreten, of soms ook wel met een geschreeuw en gehuil, waar hooren en zien bij verging."

's Avonds, in de week, verzamelden zich de jongens uit de buurt, op den keldermond van Conscience's woning en bespraken er de bijgewoonde vertooningen: *doctor Faustus* of van *Genoveva van Brabant*. Ook werden daar Antwerpsche legenden verhaald, waarin spoken en tooverheksen de hoofdrol vervulden. In het vertellen kon het niemand op Hendrik winnen.

Aan dat leventje moest weldra een einde komen. Vader Conscience verliet de stad, bouwde zich een huisje buiten de oude stadsvesting en, daar hij soms dagen achtereen voor zijne zaken afwezig was, belastte hij zijne twee zonen met de zorg voor het huishouden en het bebouwen van den ruimen tuin. De jonge Hendrik leefde daar in de grootste eenzaamheid. Hier zouden indrukken van eenen hooger en aard zijne ziele treffen, zou hij de teergevoelige dichter worden van zijn te recht geprezen werk: *Eenige bladzijden uit het Boek der Natuur*.

"Het is daar, in de kluis *den Groenen Hoek* — zegde hij — "dat in mij een innig gevoel der natuurschoonheid ontstond. "Toen ik, bij het aanbreken der lente, voor de eerste maal er "ontwaakte, was alles wat mij omringde, geheel nieuw voor mij. "Ik voelde de zoele lucht mij in de longen dringen; ik zag de "dauwdruppelen in het hart der bloemen glinsteren, het zonnelicht "tusschen de kruiden spelen; de zingende vogelen in het geboomte "dartelen, duizende diertjes onder mijne oogen wemelen... (Ik "hoorde den nachtegaal zijne liefelijke tonen gorgelen, het mor- "genlied van mindere vogels door de ruimte galmen, het ge- "mor der werkzame honingbij aan mijne ooren dommelen... Alles, "alles rond mij zong en juichte van levensblijheid, onder eenen "blauwen hemel, zoo breed als mijne gansche wereld en zoo "onpeilbaar diep als de oneindigheid zelve!

“Dit aangrijpend schouwspel, de stilte die mij omringde, de eenzaamheid waarin ik leefde, deden eenen machtigen indruk op mijnen geest; en nu werd ik, in de volle beteekenis des woords, een dreamer. Ik sleet mijn leven in eene altijddurende mijmerij, en er ontstond tusschen mij en de schepsels die rond mij groeiden en leefden, een soort van onuitlegbare zamenneiging, als waren planten en dieren voor mij gezellen en vrienden geweest, die bewustheid hadden van mijne tegenwoordigheid en van mijne liefde. . . . †

“Bij zulke beschouwingen zag ik meer in de natuur dan zij werkelijk bevat, en zij kreeg voor mij, boven hare ware schoonheid, nog al de pracht haar door eene geestdriftige verbeelding bijgezet. Een gevoel van eerbiedige bewondering voor het werk des Scheppers groeide in mij, en niet zelden hief ik den ontstelden blik in de hoogte, om dankbaar op te zien naar Hem, die alles heeft gemaakt!”

De veertien eerste levensjaren van Conscience geven aldus eene voldoende verklaring van zijn karakter als mensch, en van zijne voortreffelijke en minder goede hoedanigheden als schrijver. Hij zelf leverde daarop den besten commentaar:

“Ofschoon ik later, als man, mij van de menschenvrees — het gevolg zijner ziekte en eerste afzondering — bijna geheel heb ontdaan, gevoel ik nu nog dikwijls dat deze springveer hare kracht op mijn doen en laten uitoefent. Het ik, voor zoo veel men alleenlijk de eigene inborst bedoelt, is niets anders dan het geheel der indrukken die men in zijne eerste kindsheid heeft ontvangen; en hoezeer eene latere opvoeding en latere voorvallen den mensch wijzigen, het kind blijft immer, van binnen, in hem voortleven.”

De wekelijkheid van zijn gemoed vindt men terug in de overgevoeligheid van vele helden en heldinnen zijner romans. Zij

zijn weemoedig, aandoenlijk, maar tevens eenvoudig, trouwhartig en liefderijk, alle hoedanigheden die insgelijks de hoofdkenmerken waren van 's mans karakter. Om deze werd hij door allen, die hem persoonlijk leerden kennen, geacht en bemind.

En, mogen *wij* het hem euvel duiden dat hij droomerige vrouwen en bleeke mannen schilderde?

Het Vlaanderen van heden is, onder vele opzichten, niet meer het Vlaanderen dat Conscience, als kind en jongeling, kende. In vele plaatsen heerscht thans een krachtiger leven. Hier en daar is meer algemeene welstand te bespeuren, hebben handel en nijverheid eene bredere vlucht genomen. Wel is waar verloor de hoogere burgerij — als onvermijdelijk gevolg van hare fransche opvoeding — alle oorspronkelijkheid en eigenaardigheid, en is de kloof, die haar van de mindere klassen scheidt, dieper dan ooit; maar het valt niet te ontkennen dat de volksaard kloeker, gezonder is geworden, en de oude, echt vlaamsche gemoedelijkheid, rondborstigheit en eenvoud, bij de groote gemeente, het sieraad zijn gebleven van den huiselijken aard.

Bij dien haard wordt Conscience gesmaakt, omdat hij — kind van dat volk — dezès zeden en gebruiken aanschouwelijk teekende en kleurde met smakelijke woorden en spreuken, met een innig en warm gevoel voor 's volks lief en leed.

Conscience was hulponderwijzer in de school van den heer Delin, toen de Omwenteling van 1830 losbrak.

“Vrijheid — schreef hij — hoe moest dit woord niet tot mijn “jong gemoed spreken; met welke onbewuste hoop moest ik het “niet begroeten, ik, die sedert vier jaren mijn leven aanschoude “als eene ondragelijke slavernij! — Vrijheid was voor mij het “middel om de gehoorzaamheid aan mijne stiefmoeder — zijn vader was hertrouwd toen Hendrik 14 jaren oud was — te ont- “loopen; vrijheid was mijne manwording, de verlossing van het

“smachtend schoolleven, mijne opbeuring uit de zielesmart en
“uit de vernedering, die mij het leven zoo bitter en zoo somber
“hadden gemaakt...

“Meer zegde het woord niet tot mijn gemoed; maar toch,
“het dreef mij het bloed naar de hersens, het deed mij het
“hoofd verheffen, het deed mijnen boezem zwellen; het verbreedde
“mijnen gezichtskring op eenmaal, en het toonde mij wel eene
“onbestemde, doch tevens eene betere en minder duistere toekomst.”

Zijn vader, oordeelende dat het soldatenleven hem misschien goed zou doen en uit zijn hoofd de droomen doen verhuizen die hem beletten *man* te worden, kocht hem eenen fijnen kiel met roode boordsels, eene haren muts en eenen verlakten gordelband.

Conscience werd als vrijwilliger bij het Belgisch leger ingelijfd, bracht het tot den graad van sergent, schreef destijds fransche dichtstukjes en den tekst van een klein opera dat te Dendermonde, door militairen, met bijval werd opgevoerd.

Hij verliet het leger 21 Mei 1836, en keerde naar zijne vaderstad en onder het ouderlijke dak terug.

Om het lidmaatschap van den Kunstkring *de Olijfstak* te verwerven, moest een proefstuk worden geleverd: door de schilders een tafereel; door de toonkunstenaars een lied; door de letterkundigen een boek, voor het minst een opstel in proza of een gedicht.

Conscience putte uit Guicciardini's *Beschrijving der Nederlanden* en uit het *Antwerpsch Cronykje* van Geeraard van Loon de stof voor zijn *Wonderjaar*.

De voorlezing van het eerste hoofdstuk van dit boek verwekte bij de jonge kunst- en lettervrienden algemeene geestdrift.

Aangemoedigd door zijnen vriend J. A. Delaet, — die als dichter, mede als strijder voor de Vlaamsche Zaak in de Belgische Kamer, waarin hij heden nog zetelt, naam heeft verworven, — vol-einde Conscience weldra zijn historischen roman, waarvan hij eene

tweede voorlezing hield in den *Kunstenaarskring*. Deze telde onder zijne leden mannen, waarvan enkelen de roem zijn geworden der negentiende-eeuwsche Vlaamsche Schilderschool. Wij noemen slechts de Braeckeleer, Leys, Wappers, Eug. de Block.

Het *Wonderjaar* werd gedrukt bij Schoesetters en verscheen, versierd met plaatjes, geteekend door de Block, Noterman, Schippers, Carolus, Venneman, enz. — Leijs schetste, voor het omslag, het voorportaal van O. L. V. kerk, en Wappers teekende, voor het prospectus, een leeuw die zijne ketens verbreekt.

Heden wordt, in België, voor een exemplaar der eerste uitgave van het *Wonderjaar* tot 30 frank betaalt.

In de voorrede leest men:

“Nu wil ik mijnen Lezeren ook een weinig over het *Wonderjaar* onderhouden.

“Het is een *Roman!* schrikt niet. Niet een Roman als de franceschen, waarin Godsdienst en eer aan een' staak gebonden, en “door de vrije ondeugd gebrandmerkt worden; waarin moord en “echtbreuk verschooning vinden. Neen, zoo niet. Zuivere gevoelens “alleen zijn in het *Wonderjaar* verheerlijkt.”

Het boek was opgedragen aan den heer Gustaaf Wappers. Deze meende het goed met zijnen jeugdigen vriend; door zijn invloed werd verkregen dat Conscience aan Z. M. Leopold I werd voorgesteld. De Koning wenschte hem geluk, moedigde hem aan om voort te arbeiden ten voordeele der landstaal, en schonk hem, na afloop van het verhoor, een hulpgeld van 400 frank.

Door 's Vorsten hooge bescherming aangespoord, liet Conscience spoedig een tweeden bundel verschijnen: *Phantazy*. De uitslag beantwoordde ditmaal niet aan de gekoesterde verwachtingen. Het kon niet anders; de inhoud was niets beduidend; vorm en stijl der novelletjes en dichtstukken waren gebrekkig. Conscience heeft overigens nooit een gelukkig vers geschreven en zelfs het zangspel: 's *Dichters droombeeld*, door hem op rijperen leeftijd

voor zijnen vriend den toondichter Karel Miry vervaardigd, heeft niets bijgedragen tot zijnen letterkundigen roem.

De schrijver van *Phantazy* verkreeg niettemin eene geldelijke ondersteuning van het staatsbestuur en werd benoemd tot vertaler van het *Recueil Administratif de la province d'Anvers*.

Dit schonk Conscience nieuwe hoop en kracht en wil. Hij zou een meesterstuk schrijven. Met koortsige gejaagdheid vatte hij de pen, en in December 1838 verschenen de drie deelen van *De Leeuw van Vlaanderen*.

"Gij, Vlaming," schreef Conscience, "die dit boek gelezen hebt, overweeg bij de roemrijke daden welke het bevat, wat Vlaanderen eertijds was, wat het nu is, en nog meer wat het worden zal, indien gij de heilige voorbeelden uwer vaderen vergeet."

De bijval was buitengemeen groot.

Een deel van het volk schoot wakker bij de lezing van het werk, dat beschouwd mag worden als een liefderijke en geestdriftige lofzang ter eere van 's lands glorierijk verleden, als een oorlogskreet tegen de verfransching van de Vlaamsche gewesten.

Het leerde het volk klaar zien in het mannelijk en miskend streven der Vlaamsche Beweging. Tot dien tijd had de mindere man niets begrepen van de waarheden verkondigd door J. F. Willems. Hij was niet op de hoogte om de verdienstelijke geschriften van Prof. David te Leuven, van Bormans, Blommaert, Snellaert en Serrure te Gent, te begrijpen. Hij wist niet dat er sinds jaren een strijd gestreden werd voor zijne taal, voor zijne toekomst.

De *Leeuw van Vlaanderen* zou insgelijks de diensten door deze en andere eerbiedwaardige mannen aan de taal en aan het volk bewezen, meer in het licht stellen; want Conscience sprak niet de taal der geleerden, maar de taal der verontwaardiging

en der liefde, de taal des harten. Om die reden valt het niet te ontkennen dat de *Leeuw van Vlaandereu* veel heeft bijgedragen tot het verwezenlijken van het eerste algemeen *Vertoogschrift*,¹ dat in 1840 met honderdduizenden handteekeningen voorzien, naar de Regeering werd gestuurd, en waarbij werd gevraagd dat het Nederlandsch de taal zou zijn van het Bestuur, het rechtswezen en het onderwijs in de Vlaamsche provinciën van België.

Met de verschijning van zijn standaardwerk scheen de toekomst van den jeugdigen schrijver voor goed verzekerd; zijn naam lag op aller lippen en het zou hem minder dan ooit aan ondersteuning ontbreken.

Eene ongelukkige gebeurtenis kwam echter aan Conscience vele onaangenaamheden berokkenen.

De hevige debatten, die in de Wetgevende Kamers plaats hadden bij de bespreking van het tractaat der 24 artikelen, brachten het land in opschudding.

Op 6 Februari 1839 hield Conscience voor eene talrijke volksvergadering eene krachtige redevoering. Het zou hierbij gebleven zijn, indien de menigte, onder den indruk van 's sprekers warm en overtuigend woord, niet tot daden van geweld ware overgegaan. Hij werd als "volksopruier" met den vinger nagewezen; vele vermogende personen trokken hunne beschermende hand van hem af en zelfs vrienden keerden hem den rug.

Conscience pogde den afgrond te pijlen, waarin hij verzonken was, en kon met een oogslag de uitgestrektheid van zijn ongeluk meten.² Zoolang hij slechts tegen stoffelijke moeielijkheden had moeten kampen, had hij zich niet getroffen gevoeld, maar nu

¹ Dit vertoogschrift werd opgesteld door J. F. Willems.

² E. Mertens.

zijne werken, zijn letterkundige naam werd aangerand, liet hij den moed zinken. Zonder betrekking, zonder middelen van bestaan, — zijne pen bracht hem niet genoeg op om te leven, — verviel hij tot de grootste neerslachtigheid; alles om zich heen voelde hij instorten; hij verloor het vertrouwen in zijne letterkundige bekwaamheden, en in zijne naargeestige droomen zag hij de toekomst onder de somberste kleuren.

Omringd van vijanden en hinderpalen, afkeerig van alles wat op dit oogenblik zijn leven was en zijn hoogmoed, besloot hij de letterkunde vaarwel te zeggen en zijn brood te verdienen in het zweet zijns aanschijns.

Hij werd, in Mei 1839, bij zijnen vriend den bloemkweeker Van Geert als hoveniersgast aangenomen. 's Daags was hij in die nieuwe betrekking ijverig in de weer met vork en spade; 's avonds schreef hij naambordjes voor de kweekerij of bestudeerde de kruidkunde en de vaderlandsche geschiedenis.

Op 17 December van hetzelfde jaar ontving hij bij Van Geert het bezoek van eenige jeugdige kunstenaars. Zij kwamen hem verzoeken 's anderen daags in hunnen naam eene vlaamsche lijkrede te willen houden bij de plechtige ter aardebestelling van den schilder Van Bree, bestuurder der schilderschool.

Conscience gaf gehoor aan het uitgedrukt verlangen en de 18de December 1839 werd voor Conscience een dag van zegepraal. Hij ontrukte aan zijne toehoorders, aan vrienden en vijanden, die zich rond het graf van den geliefden Antwerpschen meester verdrongen, tranen en snikken. Zijne gespieerde en vaderlandlievende taal maakte eenen treffenden indruk. Hij had aller harten geroerd en verteederd.

De *Précurseur*, die tot nog toe Conscience vijandig gezind was geweest, drukte zijne vaderlandsche redevoering, en de dankbare kunstvrienden hielden dienzelfden avond een feestmaal, waarvan Conscience de held was.

Nu werden door iedereen pogingen aangewend om den hovienersgast eene hem waardige loopbaan te verzekeren.

Op 11 April 1840 ontving hij van wege het Staatsbestuur de opdracht eene *Geschiedenis van België* te schrijven, waarvoor hem gedurende twee jaren eene jaarlijksche toelage van 1000 frank werd toegekend.

Het volgende jaar, 3 November 1841, ontving hij eene aanstelling tot griffier der Academie, met eene jaarwedde van 2500 frank; en den 4den Augustus 1842 huwde hij mej. Maria Peinen, de liefderijke gade, die gedurende 41 jaren lief en leed met hem heeft gedeeld.

Weldra zouden Conscience's werken ook in den vreemde worden gewaardeerd. In 1844 vertoefde voor eenige dagen, te Antwerpen, de gravin von Dornabey met de jeugdige prinses Von Turn en Taxis. Bij eene wandeling in de stad kocht de gravin bij den boekhandelaar Froment een bundeltje novellen, dat tot titel droeg: *Hoe men schildert wordt. — Wat eene moeder lijden kan* en *Siska van Roosemaal*. De gravin, die van westfaalschen oorsprong was, vond veel genoeg bij de lezing en schonk haar exemplaar aan den dichter Melchior Diepenbrock, die later tot bisschop van Breslau werd gewijd. Deze vertaalde het boek in het Duitsch. Het werk maakte opgang en sedert dien tijd beleefden Conscience's gewrochten in Duitschland onderscheidene uitgaven.

Hoe Conscience aan gene zijde van den Rijn gewaardeerd werd, getuigt de brief hem door den wereldberoemden Alexander von Humboldt toegezonden, 22 September 1847.

“Mijnheer !

“Een groot kunstenaar, M. Wappers, die zich met uwe vriendschap vereerd acht, en dien Duitschland aan Uw edel vader-

“land benijdt, wil zich met deze regelen belasten. Zij zijn de uitdrukkings van een gevoel van bewondering, verschuldigd aan het karakter van ingeboren eigenaardigheid, treffenden eenvoud, deugdzame bevalligheid, die de bron zijn der indrukken, die gij weet te verschaffen en wier weerglans zelfs niet in de minst of meer gebrekkige vertalingen geheel verloren gaat. Dit onderdeel over Uwe werken uitsprekende, inzonderheid over Uw *Boek der Natuur*, dat zoo wel aan zijnen titel beantwoordt, ben ik de tolk van dat Duitschland, dat zoolang onverschillig bleef voor de taalvormen van denzelfden oorsprong, maar die door niet licht te treffen verscheidenheden van verstandelijke en lichamelijke inrichting gewijzigd zijn.

“Ik heb het genoegen gehad aan den Koning en aan de Koningin, op den top van den historischen heuvel Sans-Souci, eenige der edele producten Uws gevoels voor te lezen, vertolkt door eenen prins der Kerk, waardig U te begrijpen. Men is zeker te behagen, mijnheer, op eene soirée waar uwe werken worden voorgelezen.

“Ik heb met levendige tevredenheid vernomen dat Z. M. Koning Leopold, bevoegd beoordeelaar van Uwe verdienste, U een bewijs van vertrouwen heeft geschonken, door UEd. te verbinden aan wat hem het dierbaarst is.

“Aanvaard de uitdrukking der genegenheid van den preadamtischen reiziger der *Orinoko* en der *Steppen van Azië*.

“Al. v. Humboldt.”

In 1846, verschenen zijne novellen te Londen, onder den titel: *Sketches of Flemish life*, en in 1847, te Florence: *Vita domestica dei Fiamminghi*. Voordat de beroemde schrijver van *Monte-Cristo* en *Les trois Mousquetaires* Conscience's werken in Frankrijk bekend maakte; — voordat de parijsche firma Michel Levy,

in 1854, *Les Scenes de la vie flamande* uitgaf, wijdde Saint-Réné de Taillandier (1847) eene zeer belangrijke en alleszins lovende studie aan Conscience's pennevruchten, in de *Revue des deux Mondes*. Hoewel hij hulde bracht aan 's schrijvers verdiensten, veroordeelde hij diens Vlaamsch-nationale sympathieën in dezer voege :

..... "Si Monsieur Conscience ne fait que s'attacher aux souvenirs de son pays et réveiller le culte des vieilles mœurs, rien de plus respectable que cette tentative. Littérairement et moralement, il a raison d'aimer sa langue, il a raison de lui faire hommage de ses travaux et de travailler à la répandre, il a raison comme Jasmin dans le Languedoc, comme Thomas Moore en Irlande, mais, si l'auteur du *Lion de Flandre* a la prétention d'anéantir l'esprit français dans son pays, aussitôt le problème change, et l'histoire toute entière de la Belgique, cette histoire qu'il connaît si bien, se lève pour la condamner. Que la Belgique tienne à sa nationalité, qu'elle s'efforce de la constituer solidement, rien de mieux, elle y parviendra sans nul doute, car son indépendance importe au repos de l'Europe.

..... "On nous annonce que H. Conscience publiera prochainement des nouvelles écrites en langue française: l'habile écrivain aurait bien raison de se consacrer à la fois aux deux races qui forment le fond du peuple belge; la position qu'il prendrait ainsi serait féconde, et son nom, au lieu d'être le drapeau d'un parti, deviendrait le symbole de l'Union, l'ornement de la patrie commune."

Uit de aangehaalde regelen blijkt ten overvloede dat de be-roemde fransche kritikus het doel der Vlaamsche Beweging slechts ten halve, en dan nog slecht, begreep. Zijn beroep op de geschiedenis is zijne veroordeeling; want wat is die beweging, zoo niet de vreedzame voortzetting van den strijd tegen de taal en

den geest van opslorping van België's zuidelijke geburen, een strijd die met bloedige letteren staat geschreven in de kronijken der Vlaamsche gemeenten. Met taaien moed en ijzeren wil handhaafden de Vlamingen het eeuwenoud gebruik hunner moedertaal in bestuurszaken, onder het Huis van Bourgondië, het Spaansche schrikbewind en de Oostenrijksche heerschappij. Slechts onder de Fransche Republiek en het eerste Keizerrijk dreigde zij ten onder te gaan; doch nauwelijks rees de dageraad der Vrijheid of de oude liefde en trouw gaf zich lucht in een merkwaardig verzoekschrift, dat in den aanvang van het jaar 1814 aan den Gouverneur-Generaal, den oostenrijkschen generaal baron Vincent werd gericht door de syndics van de negen natiën en de honderd en vijf dekens van de ambachten van Brussel, uit naam van den voormaligen Derden Staat van Brabant.

In dit stuk lezen wij:

"De volkeren van Duitschland hebben aan de taal van hun land hulde gedaan, en wij moeten blozen dat wij onze nationale taal in niet eenen openbaren akt mogen gebruiken... Wij zijn nog onder het juk van de fransche taal... De verbanning van de Vlaamsche taal moet ophouden."

De verbondene Mogendheden willigden dien wensch in, op 18 Juni 1814. De akten zouden voortaan in het *Vlaamsch* en in het *Fransch* worden opgesteld. In 1819 werd door de Regeering van Koning Willem het gebruik van het Vlaamsch aanbevolen; in 1823, verplichtend verklaard. Wel verre van het Hollandsch aan de Belgen te willen opdringen, trachtte 's Lands Bestuur voorloopig de verschillende Vlaamsche en Hollandsche spellingen van het Nederlandsch zorgvuldig te bewaren, ze te doen opmerken en bij geschrift stellen om later ter volmaking en ter verrijking van het Nederlandsch te strekken." Dit blijkt uit eenen officiëlen brief van Mr. Falck, destijds Minister van Openbaar Onderwijs.

Evenmin als zijne onbekendheid met de geschiedenis van België, mag "zijne vrees voor scheuring tusschen de beide rassen, Vlamingen en Walen" Saint-Réné de Taillandier euvel worden genomen. Immers die vrees wordt nog heden, in België, gedeeld door eenige kortzichtige mannen die, ondersteund door een paar organen der "kleine" Brusselsche pers, aan hunnen haat tegen "*les extravagances flamingantes*", op alle tonen en bij elke al of niet passende gelegenheid lucht geven. Het staatsbestuur oordeelt er anders over: het moedigt op onbekrompen wijze de Zuid-Nederlandsche letteren aan met geldelijke toelagen aan schrijvers en tijdschriften; met jaargelden aan de weduwen en weezen van Vlaamsche dichters, met zijn tooneelpremieënstelsel; zijne twee-, drie- en vijfjaarlijksche prijskampen voor litteratuur, — (in deze laatste ontvangt de overwinnaar eene belooning van 5000 frank).¹ Het ondersteunt en beschermt de Nederlandsche Taalcongressen; de Nederlandsche *spelling* wordt in 's Rijks onderwijsgestichten onderwezen; Noord-Nederlandsche boeken worden aangekocht voor de openbare en kostelooze gemeente-boekerijen; geldelijke ondersteuning ontvangen het Nationaal Tooneel te Brussel, Antwerpen en Gent. Het schonk den Vlamingen drie wetten, die het gebruik hunner taal in het Gerecht, Bestuur en Middelbaar Onderwijs regelen, en bij elke verkiezing voor Gemeente- of Provinciale Raden, voor Kamer of Senaat, leggen de kandidaten — zelfs Walen — als om strijd, de plechtige gelofte af "*de défendre les intérêts et la langue des populations flamandes.*"

Wel verre van in de plooiën van haren vlekkeloozen mantel "scheuring" te verbergen, strooit de Vlaamsche Maagd met milde hand allerwege de zaden van eendracht en liefde voor 's lands dynastie en nationaliteit. Conscience's leus, "Fransch voor de Walen" — "Nederlandsch voor de Vlamingen;" — zijn

¹ Hetzelfde geschiedt voor de Franschschrijvende Belgen.

ideaal: "algemeene kennis der beide landstalen" — zijn de leus en het ideaal van die vredelievende en vaderlandsche Vlaamsche Beweging, waarvan hij de ziel was.

Hij heeft niet in het Fransch geschreven, en niettemin werd hij door de Walen evenzeer bemind als door de Vlamingen.

Dat bewezen de bloemkransen die namens Waalsche Maatschappijen op zijn graf werden nedergelegd, de artikelen van innigen rouw bij zijn afsterven in de dagbladen van Bergen, Luik, Aarlen, Namen en elders verschenen.

Conscience was "hardnekkig" Vlaming — het is zijn roem — maar hij was tevens *unionist*.

"Wij Vlamingen," — aldus besloot hij zijne redevoering in de openbare zitting der Koninklijke Academie van België (1881)— "wij Vlamingen zijn er verre van af onze taak vervuld te hebben; maar indien onze roemvolle voorvaderen ons hunne stoffelijke macht niet hebben kunnen achterlaten, zij lieten ons toch hun onvermoeibaar geduld en hunne onverwinbare hardnekkigheid erven.

"Dit wil zeggen, dat wij met dezelfde krachtdadigheid, met dezelfde volharding, de rechten van het Vlaamsche volk zullen blijven eischen, totdat ons ideaal van nationaal recht en gelijkheid bereikt is, al zou de volledige verwezenlijking ervan slechts aan onze naneven ten deel vallen.

"In afwachting zullen wij naast onze Waalsche broeders hand in hand voortgaan, en indien de onafhankelijkheid van België ooit bedreigd werd, zouden wij ons bloed op het slagveld mengen, tot verdediging van ons gemeenzaam vaderland, met den Bergschen volksdichter herhalende:

"Flamands, Wallons,

"Ce ne sont là que des prénoms,

"Belge est notre nom de famille."¹

¹ *Antoine Olesse. (Mons.)*

De vaderlandlievende bedoelingen van Conscience werden menigmaal erkend. 's Vorsten gunst en 's volks liefde waren zijne belooning.

In 1855 werd hij met F. H. Mertens, te Antwerpen; Kanonik David, te Leuven; de Corswarem, te Hasselt; L. Jottrand vader, Eug, Stroobant en M. van der Voort, te Brussel; Fr. Rens en F. A. Snellaert, te Gent, tot lid benoemd der bekende "*Vlaamsche Grievencommissie*" die voor last ontving maatregelen op te sporen om het gebruik der Nederlandsche taal in de verschillende takken van het Openbaar Bestuur te regelen.¹

Zijn invloed op de menigte werd, door den Minister De Decker, aangewend, om de kuiperijen van Frankrijk's keizer in het zuiden van West-Vlaanderen te keer te gaan.

¹ Het verslag van den Minister De Decker aan Z. M. den Koning, dat de benoeming dier commissie voorafgaat, luidt als volgt:

"Het Staatsbestuur moet zijne bescherming verlenen aan de beoefening der Vlaamsche taal die gesproken wordt door een groot deel van de inwoners van het Koninkrijk; niet alleen uit rechtvaardigheid, maar ook om de glorierijke herinneringen der oude provinciën van België levend te houden en de liefde des vaderlands meer en meer uit te breiden.

"Eene zelfde gedachte, Sire, spoort mij aan om aan de hooge goedkeuring Uwer Majesteit een nieuw voorstel te onderwerpen.

"De Kamer van volksvertegenwoordigers heeft onlangs naar mijn departement een zeer groot getal petitiën verzonden, behelzende een reeks reklamen ten gunste der Vlaamsche taal en letterkunde.

"Het is noodzakelijk dat de vraagstukken in die verzoekschriften opgeworpen, goed onderzocht worden, door zulke personen die bijzonder op de hoogte zijn tot het oplossen daarvan, met al de zorg welke het gewicht der belangen daaraan verbonden, eischen.

... "Sire, de instelling dezer commissie zal een nieuw bewijs opleveren van de genegenheid van Uw Goevernement voor deze nationale sprak, waarvan de bewaring zoo nauw met de toekomst des lands in verband staat en waarvan het levendig aanzijn door de merkwaardige voortbrengselen der Vlaamsche letterkunde bewezen is "

Na den staatsgreep had Lodewijk Napoleon een besluit tot inlijving van België bij Frankrijk onderteeekend.¹ Alhoewel het, onder den druk van de invloedrijkste vertegenwoordigers der conservatieve partij, die den nieuwen staat van zaken waren bijgetreden werd aan stukken gescheurd, bleef die inlijving een geliefkoosde droom van den Franschen keizer. Waar het aanwenden van geweldige middelen te gevaarlijk scheen, zou hij list gebruiken. Zendingen werden over de grens gestuurd om beweging te stoken en 't was om den sluimerenden nationalen geest in het zuiden van West-Vlaanderen aan te vuren, dat Conscience bij Koninklijk Besluit van 6 Januari 1857, tot Arrondissements-Commissaris te Kortrijk werd benoemd.

Alhoewel de schrijver van den *Guldensporenslag* aldaar met de meeste geestdrift werd ontvangen — op 15 Februari werd hem door de ingezetenen een luisterrijk feest als welkom aangeboden — verliet hij Antwerpen met harteer.

Dat getuigen de woorden door hem gesproken op het afscheidsbanket te Antwerpen, 2 Februari 1857, waaraan allen deel namen die naam hadden op het gebied van letteren, kunsten, politiek, handel en nijverheid:

“Antwerpen is niet alleen mijne geboortestad, — het is ook “het middenpunt der Vlaamsche beweging, die haren gloed over “gansch Vlaamsch-België uitspreidt; het is de stad der kunstenaars, die door hun scheppend genie eenen helderen stralenskrans aan ons vaderland geven; Antwerpen is daarenboven de “plaats waar mijne beste vrienden wonen — zij, die mij immer “moed inboezemden op mijne loopbaan; het is ook daar dat mijne “vijanden zijn, die echter ook op hunne beurt mij moed in het “hart hebben gegeven . . . Antwerpen bevat in zijnen schoot voor mij het goede en het kwade, dat den mensch krachtig op zijne

¹ (Th.-Juste) — Napoleon III.

“baan kan doen vooruitgaan. Het is het licht en het leven mijns harten! . . .”

Het klinkt wellicht vreemd dat een zachtzinnig en vredelievend man als Conscience “vijanden” had.

Van deze gewaagt Dr. Max Roosees in zijn uitmuntend *Schetzenboek*. “Het was rond 1848: een eerste verbond tusschen Vlaamschgezinden en klerikalen was in Antwerpen tot stand gekomen, en Conscience werd tot lid van den gemeenteraad voorgedragen. Het was alsof de eene of andere behendige politieker, die wel juist maar niet nauw zag, Conscience kende en begreep dat het beste middel om hem te overwinnen, was met slijk naar hem te werpen. Ik herinner mij nog, dat ik als kind stond te gapen naar spotprenten, op de hoeken der Antwerpsche straten aangeplakt en tegen Consciense gericht, die zoo walgelijk waren, dat de politie ze moest doen afscheuren. Conscience werd niet gekozen, en stoffelijk en zedelijk overwonnen vluchtte hij naar de heide. Den indruk dien zijn eerste en laatste strijd op hem maakte vindt men geschetst in de voorrede van *De Loteling*.”

“Gij, mijne goede vrienden, — zegt hij in dat stuk — “die den verteller toch getrouw gebleven zijt, hoe erbarmelijk zijn naam ook door aangehitste driften over en weder wierd gesleurd, — ik breng u heden eene goede tijding.

“Ik ben ziek geweest.

“Mijn geest was vermoeid, mijne ziel ontooverd, mijn lichaam krank. Ik, door God ten minste met sterkmoedigheid en met een omvattend liefdegevoel begaafd, ik zonk neer in den kolk der bitterste moedeloosheid en ik voelde met afschrik een doodend vergif, — misschien den haat tot het menschedom, — in mijnen verengden boezem zinken.

“Heb ik niet voor de eerste maal mijns levens in deze onbegrijpelijke tijden, alle baatzuchtige driften in werking gezien? “Naakt, schaamteloos! Het grootste kwaad, de laster, gewettigd

“door de worsteling, gelijk de moord gewettigd door den oorlog!
“En dan, de heiligste zaak, de zaak van Vlaanderen's verhef-
“fing! De zucht mijner jeugd, de arbeid mijner mannelijke
“jaren? . . . Maar zwijgen wij daarover! Ik heb eene wonde in
“het hart, zij mocht weder aan het bloeden gaan. — Spreken
“wij liever van zoete herinneringen!”

Conscience was te eenvoudig, te naef van karakter, hij bezat eene te fijn gevoelende kunstenaarsnatuur om zich te kunnen bemoeien met “politiek.”

Ter eere zijner tegenstanders zij hier aangestipt, dat zij sedert vele jaren, voordat hij op het Kieler kerkhof als een koning naar zijne laatste rustplaats werd gebracht, hem volle recht laten wedervaren en zijne verdiensten gehuldigd hebben.

Wat hem echter tot zijn laatste levensuur smartte, was het “verwijt” als zou hij met de wijzigingen in de tweede uitgaaf van het “*Wonderjaar*” gebogen hebben voor de “eischen van de dienaars der Kerk.” Is dat verwijt al of niet gegrond? — Wij zullen, wij kunnen het niet beslissen; want het valt te onderzoeken of Conscience dien alom geprezen en heilzamen invloed op het Vlaamsche volk zou hebben gewonnen, indien hij had gewerkt tegen den godsdienstzin der menigte van zijnen tijd en tegen de toen in Vlaanderen oppermachtige geestelijkheid. Deze heeft zijne werken niet aanbevolen, maar den man tegenwerken, wiens hoofddoel was: “Vlaanderen leze en herleve!” ware zelfs voor haar moeielijk en gevaarlijk geweest.

Conscience verbleef te Kortrijk tot in het jaar 1867. Hij nam er zijne officieële betrekking met nauwgezetheid en plichtsbetrachting waar.

Wel had een arme schoenlapper, — wiens vrees werd gedeeld door de lezende gemeente — hem geschreven: “Nu Conscience “een zoo hoog geplaatst ambtenaar is geworden, zal hij niet meer

“schrijven; en als hij niet meer schrijft, wat zal ik dan wel lezen?” — waarop Conscience hem antwoordde: “Binnen weinige maanden, zoo haast ik mij op de hoogte bevind mijner nieuwe ambtelijke bezigheden, krijgt gij weér als vroeger nieuwe werken te lezen.”

Conscience hield woord. Tot op zijn lijdensleger, tot bij de stervensure was zijn geest rusteloos werkzaam, droomde hij nieuwe werken te zullen schrijven tot verrijking der vaderlandsche letteren.

Bij Koninklijk besluit van 10 September 1868 werd hij benoemd tot Conservator van 's Rijks Musea van Schilder- en Beeldhouwkunst te Brussel, waar hij het schilderachtige Wiertz-Museum met der woon betrok.

Die officiële waardigheid, waarmede het staatsbestuur den man “die een der beroemdheden is van België, een der uitmuntendste, zoo niet de uitmuntendste onzer schrijvers, wilde vereeren” — aldus luidde het voorstel in de Kamerzitting van 7 Mei 1868, — werd na Conscience's dood afgeschafft.

En thans is dat liefdevolle hart gebroken, waaraan Vlaanderen zooveel schoons en reins heeft te danken. De dichter der onovertroffen heide-novellen, de schetser van ons stil- en volksleven dat hij op kleurige wijze, als een ware kunstenaar wist te penseelen; de bezielde zanger onzer Geschiedenis is niet meer.

De hulde, die hem gebracht werd bij zijn leven en na zijnen dood, is niet overdreven. Zijn volk had hem lief omdat ook *zijn* liefde, wederkeerig, weldenkend en grenzenloos was, omdat *zijn* hart warm klopte voor het lang en zoo dikwerf hard verguisde Vlaanderen.

Eén geluk mocht hij niet smaken; één zijner geliefkoosde droomen mocht hij niet verwezenlijkt zien; zijn mond mocht niet medejuichen bij de onlangs plechtig bezegelde verzoening van Noord-

en Zuid-Nederland, die hij zoo vurig wenschte en met pen en woord bij elke gelegenheid heeft betracht.

Wij herhalen het, verscheidene van de letterkundige bloemen die hij zijn Vaderland schonk mogen verwelken, maar Conscience's naam en werk zullen blijven leven zoolang Vlaanderen zal bestaan: hij redde zijn volk van de ontaarding, hij wekte het uit den doodslaap:

HIJ LEERDE ZIJN VOLK LEZEN.

Brussel, 28 November, 1883.
